Samhällets fiende

EN STRINDBERGSSTUDIE

Av Sven-Gustaf Edqvist

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41548924_0037

SAMHÄLLETS FIENDE

För sin illustration till kap. Fången och skogsmannen i Svenska folket i helg och söcken fick Carl Larsson av Strindberg följande råd om bildens utformning:

"*Skogsmannen.* Hej! Samhällets fiende (Aug. Strindberg!) står i skogsbrynet, knyter näfven åt en brinnande by som han påtändt; håller i den andra näfven sin älskarinna om lifvet, en hund, båge, yxa, — — spår efter en riskoja — eld grytor eller dylikt!"

SAMHÄLLETS FIENDE

En studie i Strindbergs anarkism

till och med Tjänstekvinnans son

AKADEMISK AVHANDLING

SOM MED VEDERBÖRLIGT TILLSTÅND AV VITT-
BERÖMDA HUMANISTISKA FAKULTETENS I UPPSALA HISTORISK-
FILOSOFISKA SEKTION FÖR VINNANDE AV FILOSOFIE DOKTORSGRAD
TILL OFFENTLIG GRANSKNING FRAMSTÄLLES Å LÄROSAL IX,
FREDAGEN DEN 3 NOVEMBER 1961, KL. 10 F. M.

AV

SVEN-GUSTAF EDQVIST

FIL. LIC. AV GÄSTRIKE-HÄLSINGE NATION

AVEC UN RÉSUMÉ EN FRANÇAIS

TIDEN-BARNÄNGEN TRYCKERIER AB

STOCKHOLM 1961

SVEN-GUSTAF EDQVIST

SAMHÄLLETS FIENDE

En studie i Strindbergs anarkism till och med

Tjänstekvinnans son

TIDENS FÖRLAG STOCKHOLM

95
/61

Tiden-Barnängen tryckerier ab Stockholm 1961

Förord

Syftet med denna undersökning är att påvisa, beskriva, ideologiskt identifiera och i någon mån förklara de anarkistiska och därmed närmast sammanhängande tankarna och motiven i Strindbergs ungdomsdiktning, där de utgör ett väsentligt inslag. Det har därvid synts mig särskilt angeläget att sammanställa dem med de politiskt och socialt extremt revolutionära idéer och rörelser som då hade högkonjunktur och som för många innebar ett farligt hot mot samhällsordningen.

Avhandlingen har sin upprinnelse i ett förslag av min lärare, professor Victor Svanberg, att jag skulle studera Strindbergs socialistiska revolutionism. Hans eminenta kännedom om 1800-talets politiska och sociala idéhistoria, hans inspirerande undervisning och hans beredvillighet att hjälpa har också varit tillgångar som jag är honom stor tack skyldig att ha fått utnyttja.

Lika tacksam är jag för det direkta och indirekta stöd som min hustru Ingrid givit mig. Genom att under flera år åta sig huvudparten av arbetet för familjens försörjning har hon sålunda berett mig tillfälle att under motsvarande tid nästan helt ägna mig åt mina studier.

Dessa två personer har mer än några andra bidragit till att denna bok kunnat skrivas färdig, men det är många — som jag här inte särskilt kan nämna — som jag vill tacka för hjälp under arbetets gång. Förvaltare av vetenskapliga fonder har tilldelat mig anslag, med studiekamrater har jag kunnat ventilera åtskilliga problem och av andra vänner har jag fått röna stimulerande intresse och välkommen uppmuntran.

Uppsala i september 1961.

Sven-Gustaf Edqvist

Innehåll

Förord 5

Innehåll 6

I ANARCHIA

Anarkismen, Proudhon och Bakunin 11
Anarkismen 11, Proudhon 13, Bakunin 14

2 FRIHET OCH REVOLUTION

Radikal liberalism 19
En liberal start 19, Politiskt 60-tal 20, Liberal revolutionism 28

Den religiösa revolutionen 32
Religiös liberalism 32, Lilja 32, Krook 34, Parker 35, Den 'negativa' teologin 37, 'Den religiösa revolutionen' 40

Fritänkaren och Den fredlöse 44
Fritänkaren 44, Den fredlöse 49

Mäster Olof 52
Analys: 1:a akten 52, 2:a akten 56, 3:e akten 58, 4:e akten 59, 5:e akten 60; Kommentar: Buckle 64, Brandes 67, Ibsens Brand 68, Romantisk litteratur 69, Pariskommunen 76, Internationalen och Bakunin 80, Vederdöparna 83

Undertryckt revolt och spirande rousseauism 88
Liberal journalistik 89, Spirande rousseauism 90, Undertryckt revolt 96, Anno 48 98, Pessimism 101

Inflytelser — Björnson, Ibsen, Hartmann 103
Björnson 103, Ibsen 106, Hartmann 112

3 RIVNING FÖR LUFT OCH LJUS

Populismen — ett eggande exempel 119
Herzen 119, Bakunin 121, Tjernysjevskij 122, 1860-talets 'nihilism' 123, 'Ut till folket' 125, Terrorismen 126

Undergång och pånyttfödelse 128
Opinionen i väster 128, Ibsen 130, Snoilsky 131, Rydberg 133, Ola Hansson 134, Fröding 134

Röda rummet 135
Arvid Falk, samhället och naturen 135, Revolutionärer: Ygberg 142, snickare Eriksson 142, Falander 143, Olle Montanus 144, Falk 146

Anarkistiska brev till Edvard Brandes 152
29 juli 1880 152, 26 juni 1881 157, Mordet på Alexander II 160

Revolutionär kulturhistoria. — Lycko-Pers resa 163
Gamla Stockholm 163, Svenska folket: Det sociala temat 165, Land och stad 167, Skogsgångaren 168, J. H. Mörk 173, Thorilds 'revolutionsbrev' 174; Lycko-Pers resa 178

I 'nihilismens' tecken. — Det nya riket 183
'Nihilistkvartetten': Strindberg 183, Pehr Staaff 184, Erik Thyselius 184, Hjalmar Branting 185; Det nya riket 191

Svenska öden och äventyr 196
Odlad frukt 197, En ovälkommen 198, Högre ändamål 201, På gott och ont 204, Utveckling 206, Pål och Per 208, Nya vapen 211

Dikter 215
Kunglig nihilism 215, Folkupplagan 217, Esplanadsystemet 217, Lokes smädelser 221

4 FÖRSLAG TILL UPPBYGGNAD

Utomlands 229
Grez 229, Paris 230, Sömngångarnätter 233, Vid Genèvesjön 234

Självhjälp och självstyrelse 239
Om det allmänna missnöjet: Kultursjukan 239, Rousseau-reminiscenser 242, Självstyrelse 245, Självhjälp 249, En 'evolutionistisk' revolution 250; Nationalitet och svenskhet: kosmopolitism och federalism 252

Samvetskval 257
Löjtnantens splittring 257, Naturens läkande förmåga 260, Naturligt och artificiellt samvete 263

Anarkistiska paradoxer 266
Den samhällsvådlige reformatorn 266, Tolstoj 268, Underklassens svar 271, 'Anarkistkatekesen' 272

De lycksaliges ö 275
Robinsonaden 275, Den statslösa idyllen 277, Klassamhällets uppkomst och tillväxt 279

Återfall 285
Mildheten 286, Egoism och altruism 289, Fattigdom och förenkling 292, 'Avalanchen' 298

Hösten 1884 300
I Genève 300, Ny aggressivitet 302, Pessimism och 'nihilism' 307, Kvarstadsresan 308

Nybyggnad 313
Handling 313, Landsgemeinde och Allmend 315, 'Det aldra heligaste' 320, Expropriationen 323, Socialism och kommunism 327, Omarbetningen 328, Egoismen och altruismen 329, Kvinnofrågan 332, Familistären 337

Åren 1885 och 1886 345
Återuppväckt revolutionism 345, Heidenstams 'nihilism' 352, Hartmann på nytt 354, Germinal 356, Intelligensaristokraten 359, Ett nyliberalt program 360, Arkadien i Schweiz 362, Tjänstekvinnans son — individ och samhälle 363, Katederanarkisten 369

Noter 373

Källor och litteratur 418

Résumé en français 427

Personregister 445

I

ANARCHIA

"Jag törs väl inte skrifva ner det farliga ordet som börjar med α *och slutar, på grekiska, med* α *och som är skapelsens hemlighet."* (Strindberg i brev till Leopold Littmansson)

Inom parentes förekommer hänvisningar till Landquists utgåva av Strindbergs samlade skrifter med arabiska siffror för delen och sidan, t ex. (6: 38), till Strindbergssällskapets utgåva av Strindbergs brev med romerska siffror för delen och arabiska för sidan, t. ex. (VI: 49), och till Torsten Eklunds urval av Strindbergs ungdomsjournalistik, Före Röda rummet, med förkortningen FRr och sidan efter kolon, t. ex. (FRr: 23). — Utelämning i citat markeras med tre punkter, . . .

Anarkismen, Proudhon och Bakunin

Anarki, anarkism, anarkist är alla avledda av det grekiska 'an-archia' som betyder 'utan styrelse'. I sitt arbete om den anarkistiska rörelsen i Frankrike påpekar Jean Maitron i ett inledande kapitel att användningen av orden före mitten av 1600-talet var ringa eftersom flera ordböcker saknar dem. En som behandlar det franska medeltidsspråket definierar dock 'anarki' som den oordning som uppstår i en stat genom frånvaron av regering eller genom de styrandes maktlöshet.[1] Med tiden förekommer orden oftare, men ännu under franska revolutionen tycks de ha bibehållit denna innebörd.

Ungefär samma definition ger den första upplagan av Nordisk familjebok, som för övrigt hade Strindberg bland sina medarbetare. Vid *Anarki* står det nämligen: "eg. 'brist på regering', 'brist på öfverhet', det tillstånd i en stat, då antingen ingen styrande makt finnes, eller ock denna icke kan göra sig och lagarna åtlydda; regeringslöshet, laglöshet. — Ana'rkisk, regeringslös, laglös, tygellös. — Anarki'st, vän, anhängare af regeringslöshet och laglöshet."[2] I Svenska Akademiens ordbok, som åberopar språkmaterial t. o. m. 1898, går denna definition igen, men där anförs också ordet 'anarkism', vilket förklaras som "åsikt l. riktning, som uppställer anarki ss. mål". Även om modernare uppslagsböcker har mera nyanserade framställningar avspeglar de citerade definitionerna en uppfattning som ännu är gängse. I dagligt tal tänker man ifråga om 'anarkism' på allmän laglöshet, individuellt godtycke, politisk principlöshet eller revolutionär terrormentalitet. En anarkist föreställer man sig som en person som lever enbart för hemliga konspirationer, bombattentat mot statsöverhuvuden och mer eller mindre planlösa terroraktioner mot lag och ordning. Definitionerna i uppslagsverken från förra århundradets slut är produkter av samhällets fruktan för den anarkistiska rörelsen, och våra egna missuppfattningar är ett arv från den tiden.

Därför måste det understrykas att begreppen i över hundra år också haft ett positivt innehåll som blivit ett uppmärksammat inslag i de sociala och politiska doktrinernas historia. Anarkismens anhängare har

spelat en viktig och inspirerande roll under den moderna socialismens och arbetarrörelsens genombrottsår. Pierre-Joseph Proudhon var den förste som gav ordet 'anarki' en preciserad positiv betydelse av ett harmoniskt samhällstillstånd som har till följd att all regering avskaffas. Detta skedde redan 1840, men någon rörelse på denna ideologiska grundval uppstod inte förrän med 1:a Internationalens bildande på 1860-talet. Det dröjde sedan till 1876—77 innan dess anhängare började kalla sig för anarkister.[3] Jag kommer i fortsättningen att huvudsakligen använda 'anarkism' som en beteckning inte bara för rörelsen utan också för det eftersträvade styrelsefria samhällstillståndet. Fransmännen, särskilt anarkisterna själva, kallar detta ofta för 'anarchie', men den närmaste svenska motsvarigheten är alltför kompromitterad i språkbruket.

Det är emellertid här mindre angeläget för mig att uppehålla mig vid anarkismen som rörelse än som ett komplex av politiska och sociala idéer. I jämförelse med exempelvis marxismen är anarkismen mera flytande och svårgripbar och därför också vanskligare att definiera, något som delvis sammanhänger med riktningens principiella ovilja mot dogmer och program. Dess teoretiker är eniga om att kärnpunkten är människans opposition mot alla former av förtryck och målet ett samhälle där all politisk och social auktoritet har försvunnit. De menar dock inte att detta samhälle skulle karakteriseras av gränslös oreda och individuellt godtycke utan att individernas och kollektivens relationer skulle ha ändrat natur. Det samarbete och den hänsyn som nu är frukten av någon form av tvång skall där vara ett fritt och självklart åtagande.

I ett stort upplagt försök till begreppsbestämning i Encyclopédie anarchiste (1934), som refereras av Maitron, säger Sébastien Faure att var och en som förnekar och bekämpar auktoriteten är anarkist. Fördenskull kan man inte anse alla som under tidernas lopp revolterat mot den politiska makten för anarkister, i vilket fall anarkismens historia skulle sammanfalla med mänsklighetens. Faure gör också vissa inskränkningar i och med att han visar hur auktoriteten i det nuvarande samhället manifesterar sig i tre former, tre slags tvång: politiskt som staten, ekonomiskt som kapitalet och moraliskt som religionen. Anarkismens viktigaste uppgift är negativ, att krossa auktoriteten i dess trefaldiga uppenbarelse av stat, kapital och religion. Angelägnast är utan tvekan den direkta kampen mot staten, som anarkisterna betraktar som det farligaste

utslaget av auktoriteten. Ju mer de kommit att anse detta frontavsnitt som det viktigaste, desto mer har de skilt sig från marxisterna. Dessa syftar visserligen också mot statens avskaffande, men detta ses som en utveckling på lång sikt och dessutom efter en period med mycket stark statsmakt, proletariatets diktatur. Ekonomin som för marxisterna står i främsta rummet är vidare av underordnad, ofta endast taktisk betydelse för anarkisterna. När auktoriteten krossats skall frihet och välstånd vara ledstjärnorna vid uppbyggandet av det anarkistiska samhället.[4]

Ett annat av sina inledande kapitel ägnar Maitron åt *Proudhon,* anarkismens fader. Dennes idévärld är svåröverskådlig och skiftande och kan uppfattas som motsägelsefull. Detta beror på att hans anarkism under årens lopp genomlöpte en viss utveckling. 1850—55 var den mest extrem, men under inflytande av yttre händelser visade sig Proudhon senare mindre ståndaktig i sitt förnekande av staten, samtidigt som han kom att fästa större avseende vid de politiska problemen.[5]

Han kallade sig tidigt för anarkist och gav namnet 'anarki' åt vad han ansåg vara den idealiska sociala organisationen. Hans verk domineras av två principer som ovan betecknats som anarkismens, å ena sidan kamp mot auktoriteten i dess politiska, ekonomiska och moraliska form och å den andra en positiv insats för frihet och välstånd. Maitron gör ett försök att på några rader sammanfatta Proudhons idéer och tar därvid fasta på kritiken mot den politiska centralisationen och den ekonomiska exploateringen. 'Destruam et Aedificabo': Efter det att auktoriteten krossats skall ett samhälle av frihet och välstånd växa upp — frihet på det politiska planet genom federalism och välstånd på det ekonomiska genom 'mutualism', Proudhons uppfattning om det fria och demokratiska utbytet av tjänster och varor.[6]

I motsats till de flesta senare anarkister ansåg Proudhon att det var samhällets ekonomiska problem som främst måste lösas. Först när detta var gjort skulle den politiska staten försvinna. Men han behandlade också statsupplösningen som ett problem för sig. I federalismen utbildade han en teori för de mänskliga relationerna och såg i den ett tillstånd där den auktoritära lagen ersatts av ett fritt kontrakt mellan fria individer. Detta skulle inte som hos Rousseau ha social tvångskaraktär utan vara federalt genom att grunda förbindelserna mellan enskilda, kommuner,

kantoner, provinser och stater på frivilliga ömsesidiga förpliktelser.[7]

Proudhon försummade heller inget tillfälle till direkt statskritik och stämplade ord som 'auktoritet', 'regering', 'makt', 'stat' som instrument för människans förtryck och utsugning av sin nästa.[8] Han förnekade vidare den allmänna indirekta rösträttens värde: Skulle inte den enskilde medborgaren direkt kunna uttrycka sin vilja utan mellankomst av representanter? Han förkastade också lagar och regering. Båda är produkter av majoritetens handlingar och därmed av våldet. Samhället har inte rätt att döma och straffa, vilket uteslutande tillkommer människan själv: rättvisan är ett resultat av det fria samvetet. En av revolutionens första åtgärder blir således att avskaffa alla domstolar. Det är, menade Proudhon vidare, ett misstag att tro att förhållandena skulle kunna förbättras genom reformer, eftersom dessa avkrävs ett samhälle som står vid undergångens brant och således inte har kraft att förverkliga dem.

Denna korta karakteristik av Proudhons anarkism, som är sammanställd ur Maitrons arbete, kan lämpligen avslutas med en passus ur hans berömda våldsamma tirad mot regeringssystemet i Idée générale de la révolution au XIXe siècle (1851):

> Etre GOUVERNÉ c'est être gardé à vue, inspecté, espionné, dirigé, légiféré, réglementé, parqué, endoctriné, prêché, contrôlé, estimé, apprécié, censuré, commandé par des êtres qui n'ont ni le titre, ni la science, ni la vertu ... Etre GOUVERNÉ, c'est être, à chaque opération, à chaque transaction, à chaque mouvement, noté, enregistré, recensé, tarifé, timbré, toisé, coté, cotisé, patenté, licencié, autorisé, apostillé, admonesté, empêché, réformé, redressé, corrigé.[9]

Vid mitten av 1840-talet sammanträffade Proudhon i Paris med en ung och okänd rysk flykting, som ett par årtionden senare skulle framträda som anarkismens ledande personlighet. Hans namn var *Mikael Bakunin*.[10] De omedelbara ideologiska verkningarna av det celebra mötet kan lämnas därhän. Klart är att det finns en väsentlig skillnad mellan dem båda trots den gemensamma idégrundvalen. Proudhons och hans närmaste efterföljares anarkism var trots talet om revolution fredlig och vädjade till sunda förnuftet för sitt förverkligande. Med Bakunin blev anarkismen revolutionär, eftersom han inte tvekade att predika den våldsamma förstörelsen. Detta hade för övrigt skett första gången redan 1842 i en artikel i en tysk tidskrift, där Bakunin under pseudonym i

apokalyptiska ordalag förkunnade den annalkande revolution som skulle innebära den bestående politiska och sociala ordningens fullständiga undergång. Han slutade med de senare så ofta anförda orden: "Die Lust der Zerstörung ist zugleich eine schaffende Lust."[11]

Händelserna 1848 gav dessa tankar förnyad aktualitet och Alain Sergent och Claude Harmel, vilkas framställning i Histoire de l'anarchie jag främst bygger detta avsnitt på, hävdar att februarirevolutionen ställde Bakunin på tröskeln till anarkismen. Denne ansåg nämligen att demokraterna i Tyskland och Frankrike begick ett misstag, när de ville göra revolution med stadsbor, arbetare och intellektuella. I stället borde man släppa lös ett väldigt bondeuppror. Det bekymrade honom inte att detta skulle ha total förstörelse till följd. Man finner projektet i brev till Herwegh, som också innehåller den första bekännelsen till anarkismen. Han sade sig där varken tro på lagar eller författningar utan satte sin lit till annat: lidelser, liv, en ny värld — i avsaknad av lagar och därför fri. Han drog sig inte för att åkalla särskilt de onda lidelserna, eftersom de skulle kunna framföda det bondekrig som i sin tur skulle medföra den efterlängtade 'anarkin'. Detta var det enda som enligt hans mening kunde rycka upp mänskligheten ur dess vegeterande och slätstrukna tillvaro.[12]

Bakunins anarkism stabiliserades, men några utförligare programförklaringar finns inte bevarade förrän från mitten av 1860-talet. 1866 skrev han den s. k. Revolutionära katekesen, den mest kända utformningen av hans destruktionsläror. Här talas främst om revolutionärens och den revolutionära sammanslutningens plikter. Revolutionären måste behärskas av en enda lidelse, revolutionen, och måste därför bryta med samhällets lagar och konventioner. Om han lever i världen är det uteslutande i syfte att förstöra den. Den enda revolution som kan rädda folket — det är närmast det ryska som avses — är den som krossar statsbegreppet och kullkastar all tradition och ordning. Enligt Bakunin borde ett samarbete inledas med stråtrövarna, "les véritables et uniques révolutionnaires de la Russie"; denna samlade styrka skulle bli oövervinnelig och pandestruktiv.[13] I åtskilligt av detta finns markanta rousseauanska inslag.

Samtidigt skisserade han i en programskrift för sina revolutionära sällskap konstruktiva förslag till ett samhälle, där ordningen skulle vara

produkten av den mest långtgående utveckling av de lokala, kollektiva och individuella friheterna. Detta innebar konkret ett avskaffande av den centralistiska staten, dess skolor, domstolar, lagar, byråkrati, arméoch polisväsen. Alternativt projekterades ett nytt slags politisk och ekonomisk organisation, uppbyggd underifrån och uppåt och från periferin mot centrum efter mönster av den fria associationen och federationen. Efter det att statsmaskineriet krossats skulle nämligen samhället grundas på individer, associationer och kommuner som federerade i provinser vidare genom dessas inbördes federation skulle sammansluta sig i en nation. De länder som hade likartad social struktur skulle i sin tur sinsemellan bilda en partiell och slutligen i förening med alla jordens länder en universell federation.[14] Naturligtvis måste detta program i stor utsträckning betraktas som en produkt av mötet med Proudhons idéer, men Sergent och Harmel påpekar att Bakunin tillförde föregångarens anarkism nya väsentliga inslag i och med att den lånade doktrinen färgades av hans temperament. Därmed markerades för framtiden att anarkismen också är en *instinkt* till revolt och en *hållning* av trots.[15] Eugene Pyziur, som givit en analys av Bakunins anarkism, formulerar det så: "the example of his own life was part of Bakunin's doctrine".[16]

Man kan alltså beteckna Proudhon som anarkismens grundläggande teoretiker och Bakunin som dess störste propagandist och inspirator.

Ovanstående kan anses som en sammanfattning av anarkismens teorier men mer som ett försök att avgränsa det politiska idékomplex som i det följande skall behandlas såsom centralt i Strindbergs tidigare författarskap — i detta räknar jag även in breven. Den kortfattade redogörelsen för anarkismen enligt Proudhon och Bakunin täcker nämligen inte helt den svåröverskådliga tanke- och motivkrets som jag kallat Strindbergs anarkism. Dennes hållning är visserligen i stort anarkistisk, men den växlande tillämpningen fordrar ständigt ny kommentar, exempelvis inskränkning till en "ren" anarkism, d. v. s. det absoluta förkastandet av staten, och utvidgning mot närliggande idériktningar som liberalism, socialism och i synnerhet rousseauism. Anarkismen innehåller en gemensam nämnare för dessa ideologier.

2

FRIHET OCH REVOLUTION

"Hör du! Hör du! Bind icke andarne med någon boja! Glöm icke den stora pingstdagen, glöm icke ditt stora mål: andligt liv och andlig frihet." (Gert Bokpräntare till Mäster Olof)

Radikal liberalism

I maj 1887 skrev Strindberg ett långt och öppenhjärtigt brev till sin gamle vän Carl Larsson och anspelade på deras korrespondens under Giftas-processen: "När jag för två år sedan talade vid dig om socialism, svarade du: ingen socialism, hellre anarkism! Erfarenheter, studier, lifvet, har fört mig dit just: och jag är anarkist! Men säg det, skrif det, och det fins inte en sten mer der du ensam kan luta ditt hufvud, mycket mindre ett hus eller ett hem! — Hela min sträfvan har varit: inga band, inga program, frihet för allt och alla, frihet för oss att undertrycka vidskepelse, privilegier, auktoritet." (VI: 205)

Strindbergs anarkism har troligen både som allmän livshållning och som politisk ideologi sina rötter ända nere i barndomserfarenheterna. Temat individ—samhälle spelar sålunda en stor roll redan i första delen av Tjänstekvinnans son, men då denna måste betraktas mera som dikt än som källskrift skall jag analysera den först i slutet av avhandlingen. Däremot är det skäl att börja framställningen vid en tid då man kan förutsätta en begynnande växelverkan mellan författaren och en politisk idémiljö. I 1860-talet och dess liberalism kan han tidigast ha mött ett frihetskrav, som skulle kunnat utgöra startpunkt för en senare utveckling mot anarkism.

Föräldrahemmet var knappast någon grogrund för frihetsidéer annat än i negativ mening, men i de läkarfamiljer där Strindberg i slutet av 60-talet var informator rådde frisinnade åsikter. Detta var exempelvis fallet hos Axel Lamm.[1] Denne medarbetade i Aftonbladet med artiklar om sjukvård, men trots specialkaraktären märker man tydligt den liberala grundsynen. Som motståndare till byråkratisering och maktcentralisering framhöll han energiskt frivilligheten och folkets eget initiativ som bättre ägnade att lösa föreliggande uppgifter.[2] Det finns vidare anledning att se en självkarakteristik i några av de ord, som Lamm yttrade vid rektor Lipman Lipmansons bår i Mosaiska församlingen 1867:

Men han älskade icke allenast sin församling och sina trosförvandter, utan ock hela menskligheten. Han trodde på hennes framtid, ville hennes väl och deltog varmt uti hennes utveckling. De Italienska Staternas politiska förening, eller den sociala slaf-friheten i Nord-Amerikanska Förenta Staterna eller andra yttringar af menniskofriheten, hvarhelst de uppdykade, gladde innerligen hans själ, likasom den led djupt af det politiska våldet mot hans födelsebygd Danmark, eller emot något annat samhälle i verlden. Summan af hans samhällsåsigter var: frihet, jemnlikhet och förbrödring.

Det var denna varma kärlek för frihet, som ingaf honom att i tal och skrift försvara sina trosförvandters politiska rättigheter.[3]

Lamm hade själv 1849 gått miste om en säker anställning på grund av sin mosaiska bekännelse.[4] Tillsammans med honom gjorde Strindberg 1869 sin första journalistiska insats, en artikel i Aftonbladet om kvinnan och läkaryrket. I inledningen räknar författarna arbetet för hennes inträde på nya yrkesområden "till de humanitetssträvanden, vilka i vår tid ligga alla verkligt liberala om hjärtat" (FRr: 12). Orden skulle kunna tolkas så att Strindberg även i ett större perspektiv betraktade sig som liberal.

Den vidare tidsmiljö som omgav Strindbergs ynglingaår var också ett årtionde som brukar räknas som 1800-talets mest liberala. Hans försök till analys av 60-talspolitiken, Den litterära reaktionen i Sverige och framställningen i självbiografin, är skrivna nästan ett par decennier efter själva händelserna. Ett och annat finns redan tidigare, först i skolskildringen En fristat under skräckregeringen (1874), därefter i Röda rummet, i Det nya riket och på andra ställen. Trots att det alltså i allmänhet är fråga om sena tolkningar av upplevelser och intryck har en analys av dem sitt intresse — man noterar därvid inte minst deras motsägelsefullhet. Konfrontationen med verifierbara fakta försvåras tyvärr av att det ännu är alltför litet skrivet om svenskt 1860-tal, särskilt dess liberalism.

Strindberg tycks ha vaknat till en viss politisk medvetenhet redan i samband med striderna om representationsreformen. I den relativt tidiga skolskildringen från Lyceum beskriver han hur de utkämpades ända inne i klassrummet, där man hade bildat partier för och emot (54: 211).[5] I självbiografin förnekas denna insikt och reduceras till en aning om sakernas sammanhang: "Johan var icke inne i politiken. . . . Men yng-

lingen hade sin underklassinstinkt, som sade honom att en orättvisa höll på att avskaffas, att den högre ytan sänktes så att det blev lättare för den lägre att komma i nivå. Han var naturligtvis liberal, men eftersom kungen också var liberal, så var man rojalist på samma gång." (18: 156)

Att Strindberg var liberal kan man förmoda, men det är nog en självironisk lust att leka med ord som kommit honom att framställa Karl XV som meningsfrände. Beteckningen 'liberal' härrör från den allmänna uppfattningen om Karl XV:s insats i representationsfrågan. Man såg honom nämligen som den drivande kraften bakom förslaget. Orvar Odd döpte honom till 'reformkungen' och med uppvaktningar, fester, adresser och hyllningsdikter frambar man sin tacksamhet. Endast småningom blev det klart att han egentligen var emot förslaget och helhjärtat stödde det först i slutfasen. Det är mycket begärt att 17-åringen Strindberg skulle ha varit bättre informerad än folk i allmänhet. På tal om Ernst Björcks hyllning till "den kungliga revolutionen" vid reformfesten i Uppsala 1865 konstaterar han överseende i självbiografin: "Nå, han visste icke bättre, och få visste bättre då." (18: 353) I Den litterära reaktionen driver han också med 1865 års förment kungliga revolution: "Kungen var den liberalaste man i Sverige och befann sig i oppositionen; regeringen befann sig också vara i opposition med folket mot adeln. Det var en vacker illusion!" (17: 203) Rubriken på det avsnitt i Det nya riket som skildrar Karl XV:s tid är Illusionernas dagar.[6]

Ett gott exempel på vilka förhoppningar som representationsreformens genomförande gav upphov till utgör Aftonbladets nyårsledare 1866:

> Icke på långliga tider, om någonsin, har ett årsskifte timat under så glada auspicier för Sverge som nu. Jubel råder öfver hela landet; ... sedan jubelropen förklingat, står glädjen qvar, tilltagande i djup och innerlighet, allt eftersom man mera hinner tillfullo tänka sig in uti hela betydelsen af det stora och vigtiga som timat. ... Vi lefva under den öfverväldigande entusiasmen öfver en nationel pånyttfödelse, under känslan af att, med besegrande af splittring, onaturliga skrankor och fördomar, ha blifvit i ordets fulla och djupa mening *ett folk,* som utan öfvermod och illusioner, men med ett klart och lefnadsfriskt medvetande kan hoppas på en skön och betydelsefull framtid.[7]

Erik Thyselius, som en tid tillhörde Strindbergs närmaste vänkrets, har i sin bok om Karl XV utnyttjat Lorentz Dietrichsons karakteristik

av atmosfären i Sverige vid mitten av 1860-talet som en vårbrytning. "Entusiasm" och "ungdomlighet" skulle ha varit framträdande drag hos den tidens svenskar och det är naturligt att de starkast kom till uttryck i samband med den stora reformen, även om de uppammats redan av tidigare händelser och idéströmningar ute i Europa.[8] Också Strindberg själv kunde långt efteråt se denna tid i ljus dager. Vi erinrar oss inledningen till Illusionernas dagar: "Var det verkligen varmare på första maj för tjugo år sen eller förefaller det oss blott så, därför att vi voro yngre!" (10: 7) I Den litterära reaktionen konstaterar han: "Det låg ett visst skimmer av liberalitet, av allmän förnöjelse, av lugn över landet." (17: 201) Och efter att ha nämnt industriutställningen 1866, kungens konstintresse och annat blir han ännu erkännsammare: "Det var en glad tid, full av ungdom och förhoppningar; en ljus frigörelsens tid full av tro mitt i reaktionsarbetet." (17: 204)

De ljusa minnena överskuggas dock av intrycken från "reaktionsarbetet" och de krossade illusionerna.[9] Vari kan dessa ha bestått? Först kan det fastslås att den nationella enighet som den nyss citerade ledarskribenten i Aftonbladet hade prisat så högstämt nästan omedelbart splittrades i och med att två olika partier bildades redan under den första tvåkammarriksdagen, det ministeriella partiet och lantmannapartiet. Under nästa riksdag övertogs det ministeriella partiets roll av 'intelligensen' och nu tillkom ett tredje parti, det nyliberala, egentligen ett mellanting mellan ett riksdagsparti och en politisk klubb. Redan vid sitt första framträdande fick lantmannapartiet majoritet och denna förstärktes under de närmast följande riksdagarna.[10] Under 1869 års riksdag bröt lantmannapartiet med de nyliberala genom att från sina utskottslistor manövrera ut de namnkunnigaste av dessa. Det lilla nyliberala partiet arbetade dock energiskt vid denna riksdag och väckte många radikala motioner i väsentliga frågor. De stöddes dock inte av övriga partier utan avvisades i utskotten och avslogs i kamrarna.[11]

Lantmannapartiet hade uppstått som ett oppositionsparti mot regeringen, men de som knöt sina förhoppningar till en vidare utveckling i denna riktning fick alltså ganska snart skäl att vara besvikna. Visserligen kan man kalla partiets program från 1867 för "en i mästerlig form verkställd sammanfattning av de reformkrav som lågo i tiden",[12] men särskilt radikalt och demokratiskt var det inte och den följande prak-

tiska politiken blev ännu försiktigare. Edvard Thermænius' nyckelord vid karakteristiken av denna är "moderation".[13] I varje fall var de vänsterliberala elementen missnöjda. Dagens Nyheter exempelvis var redan från början skeptisk och ansåg att lantmannapartiet inte var *mer* utan mindre liberalt än det gamla liberala partiet.[14] Fäderneslandet betecknade rent ut lantmannapartiet som ett konservativt parti och utropade: "Det *verkliga* landtmannapartiet är det *nyliberala*."[15]

I sin sena bedömning av inrikespolitiken i slutet av 1860-talet är Strindberg kluven. Som rousseauan och demokrat är han benägen att ta lantmannapartiet i försvar och att skriva upp dess insatser i radikal riktning, som liberal och demokrat tycker han sig ha anledning till missnöje.[16] Båda tendenserna finns i Röda rummet. I kollegiet för utbetalandet av ämbetsmännens löner tar Falk i våldsam upptuktelse dem som kallar bönderna förrädare (5: 18 f). Den sympatiskt stämda skildringen i romanens riksdagsavsnitt av en bonde som talar för döva öron visar att Strindberg vetat om att det också fanns radikala bönder i lantmannapartiet (5: 119 f). I fortsättningen finns dock en stigande hätskhet mot det politiska systemet efter 1865 som ju dominerades av detta parti.[17] I inledningen till kapitlet Tidningsaktiebolaget Gråkappan heter det sammanfattande om tillståndet ett par år efter representationsförändringen, att "den tiden utmärktes av en viss snopenhet, som snart gav sig form av missnöje i allmänhet, eller som det kallas — opposition" (5: 133). I ett struket avsnitt förklarar journalisten Lagerström på La Croix' kafé att man måste vara liberal, "när det inte finns någon opposition i riksdan" (5: 390).

I slutet av romanen blir tonen åtskilligt skarpare. Olle Montanus skräder inte orden i sina efterlämnade anteckningar: "Den ohyggliga reaktion som inträtt efter 1865, förhoppningarnes dödsår, har verkat demoraliserande på det nya släkte som vuxit upp." (5: 362) Det är sannolikt denna syn på tillståndet, som ligger bakom den ironiska symboliken med riksdagsklockan som går för fort fastän samhällsutvecklingen släpar efter (5: 112). Samma uppfattning återspeglas i Borgs slutrevy, som också pekar på möjliga revolutionära konsekvenser: "Denna reaktion kommer troligen att sluta med socialism. Under sådana förhållanden kan du förstå, att hela det efter 65 uppvuxna släktet, som icke är representerat, skall känna det förtvivlat, därför äro de också nihi-

lister" (5: 364 f). Här har man motsatsen till uppfattningen att slutet av 1860-talet "var en glad tid, full av ungdom och förhoppningar" (17: 204). Genom den i många stycken nyliberala samhällssynen har Röda rummet en fast förankring i 1860-talets slut, den tid till vilken romanens början är förlagd.[18] Det starka uttryck som kritiken får visar att romanen är tillkommen i ett upprört sinnestillstånd och udden mot lantmannapartiet dessutom att författarens bondesympatier — om man så vill hans rousseauism — ännu inte var sadelfasta.

Dilemmat är märkbart i självbiografins framställning och här är uppvärderingen av lantmannapartiets radikalism våldsam: "Missräkningen med följderna av det nya statsskicket började yttra sig i missnöje. Samhället var vänt opp och ner, så de understa kommit upp. Bönderna hotade stad och kultur, och förbittringen var allmän. Är sista ordet ännu sagt om lantmannapartiet? Troligen ej. Det började ytterst demokratiskt reformatoriskt, och angreppet på civillistan var det djärvaste man sett. Det var att på laglig väg störta monarkien. Rösta ner anslaget till ett sårande minsta möjliga, och kungen går. Det var enkelt och snillrikt." (18: 294)

Denna dramatiska skildring av lantmannapartiets framträdande är starkt förvriden. I partiprogrammet fanns inte någonting av allt detta. Något hot mot stad och kultur kan man exempelvis inte utläsa. "Kulturen" yttrade sig stillsamt i punkten om att skolundervisningen borde ordnas "i mera tidsenlig och praktisk riktning".[19] Möjligen kan man tänka sig att Strindberg en smula ironiskt kommit att erinra sig böndernas snålhet mot de kungliga teatrarna omkring 1870.[20] Något angrepp på civillistan, anslagen till regenten och hovhållningen, fanns heller inte i programmet, endast ett allmänt hållet krav om sparsamhet med statens pengar (se 19: 10 f). På radikalliberalt håll hade man överhuvudtaget inga förhoppningar om att lantmannapartiet skulle stödja en aktion mot civillistan.[21] Partiets politik under de följande riksdagarna gick heller inte utöver partiprogrammets snäva gränser.[22]

I sin strävan att utmåla lantmannapartiet som ett radikalt, ja revolutionärt parti tar Strindberg till ett annat program, nämligen de nyliberalas. Han säger ju också själv att det var det parti, "som skulle ställas emot den lagliga och lovliga majoriteten och som skrev alla grundliga reformer på sitt program" (18: 295).[23] Detta skedde främst i två bro-

schyrer, O. J. Hultgrens Hvad vilja de nyliberala? och S. A. Hedins Hvad folket väntar af den nya representationen. Femton bref från en demokrat till svenska riksdagens medlemmar, bägge enligt Strindberg "fulla av berättigat missnöje med hela samhällsgrunden" (17: 206). Det är Hedin som i slutorden kommer med "angreppet på civillistan": "Vi äro således ense om, att 'monarkien' — såsom Proudhon sade — 'är blott en fråga om civillistan.' Med andra ord: frågan är blott den, om man har råd att kosta på sig tillfredsställandet af denna romaneskt politiska fantasi."[24] Den som konsekvent i riksdagen talade för indragning av apanaget i linje med Hedins underförstådda rekommendation var visserligen en bonde, Jöns Pehrsson i Svaneryd (se bild vid s 33), men han tillhörde vid denna tid de nyliberala.[25]

Även skildringen av de nyliberala bestäms av det sena perspektivet. Det märks, när Strindberg försöker göra detta parti till ett slags arbetarparti, sannolikt för att skaffa sig förevändning för den vid 80-talets mitt så vanliga kritiken mot marxismen (18: 295 f). En närliggande förklaring till denna säregna karakteristik utgör de i nyliberal regi anordnade s. k. folkmötena. De vann tämligen stor anslutning från de lägre folkgrupperna i städerna, hantverkare och arbetare, och följdes därför med en viss ängslan på konservativt eller halvkonservativt håll, där de ansågs revolutionära.[26] Den sociala motsättningen mellan lantbor och stadsbor fanns naturligtvis tidigare, men den blev möjligen ännu mera markerad inom den nya riksdagen, där den bildade grundvalen för partiernas uppkomst och utveckling.[27] Det är dock en betydlig överdrift att beteckna just det nyliberala partiet som ett stadsparti, eftersom det innehöll både stadsbor och bönder. Skall man utpeka ett mera renodlat sådant måste det bli 'de ministeriella' eller från 1868—69 dess arvtagare, 'intelligensen'.[28] När Strindberg säger att "Kriget syntes ordna sig såsom mellan land och stad" (18: 296) ser han 1860-talet ur ett rousseauanskt-antimarxistiskt dubbelperspektiv från 80-talet.

Hans bemödanden att vid bedömningen av sin ungdoms politiska verklighet förena ett radikalt — eller liberalt — och ett bondevänligt synsätt gör ett förvirrande intryck och hindrar ett försök att få en uppfattning om hans egen ursprungliga ståndpunkt.

Kanske var det så att Strindberg som gymnasist, bortsett från de

liberala sympatierna, inte var "inne i politiken". Ännu under den första uppsalatiden skall han ha varit ovillig att sätta sig in i politiska frågor: "Därför läste han icke heller tidningar och brydde sig icke om vem som styrde eller huru det styrdes, vad som tilldrog sig ute i världen, huru folkens öden gestaltade sig, eller vad tidens stora andar tänkte." (18: 239) Först 1868 började Johan läsa tidningar "och det politiska och sociala livet uppenbarar sig för honom med dess mångfaldiga frågor, men det stöter honom först tillbaka, estet och familjeegoist som han blivit. Politiken ansåg han icke röra honom. Det var en fackkunskap som alla andra." (18: 293). Mot denna bedömning kan man emellertid ställa indicier i annan riktning, exempelvis Strindbergs uppgift i ett brev till brodern Oscar från början av 1867 att han vid besök på Häringe föregående år talat politik med baron Löwen.[28a]

Om striderna kring representationsreformen 1865—66 tycks ha väckt Strindberg till ett visst politiskt medvetande finns det åtskilligt som tyder på att just 1868 medförde nästa steg. Visserligen förlägger han i självbiografin lantmannapartiets framträdande till detta år fastän det skett året före, men i Den litterära reaktionen (17: 206) visar han sig vara rätt underrättad. Här får man också en aning om varför 1868 stannat i minnet: "1868 slutar med tvenne händelser, som rörde upp sinnena i huvudstaden och landet." (17: 205) Det gäller dels de båda nyliberala broschyrernas utgivande, dels händelserna med anledning av Karl XII-statyns invigning den 30 november och "folktribunen" August Blanches död samma dag.

För Karl XII-festligheterna hade man byggt upp en läktare som skymde utsikten för många åskådare. Det kom till "oordningar" både kvällarna före och på själva invigningsdagen. I Den litterära reaktionen lägger Strindberg ett alltför stort socialt och politiskt perspektiv på händelserna, när han menar att de är att betrakta som utslag av arbetarnas självkänsla efter representationsreformen och missnöje med lantmannapartiets dominans (17: 207). En annan sak är att de svåra tiderna ibland gav upphov till revolutionära stämningar och öppna utbrott av missnöje.[29] Strindberg säger sig själv ha varit med i uppploppen vid statyn och skulle man döma efter minnesbildernas tydlighet behövde man inte tvivla på den saken.[30] I självbiografin uppfattar han sin insats som ett angrepp på samhället. Vid det första tillfället går han emot kavalleris-

terna, "samhällets grundvalar", "trycket förkroppsligat". Han hejdas emellertid och den enda handgripligt revolutionära aktion som han någonsin gjort kvävs i sin linda. Men han ser episoden i ett större sammanhang: "Denna abstrakta frihetsmani är väl egentligen naturmänniskans eviga små uppror mot samhället." (18: 298)

På själva Karl XII-dagen är det polisen han möter. En kommissarie har dragit blankt och huggit in på en karl:

"Utan att hesitera sprang han på kommissarien, tog honom i kragen, ruskade honom och skrek:

— Släpp karln!

Kommissarien tittade häpen på angriparen.

— Vem är ni? frågade han tvekande.

— Jag är satan, och jag ska ta er, om ni inte släpper karln." (18: 299)

Denna replik förenar Johan med Gert- och Loke-gestalterna.

Att skildringen inte nödvändigt behöver vara en sen romantisering utan uttryck för en verklig upprorskänsla i ungdomen stöds av vad en vän senare berättat om Strindberg under folkskollärartiden (1868):

> Han fann det arbete som där ålåg honom, i förening med den strängt påbjudna regelbundenheten, i högsta grad odrägligt, och han var icke den som stack under stol med vad han tänkte. Vid de små utflykter som han emellanåt med ett par gamla vänner företog ömsevis till Nacka och Stallmästaregården för att "ruska upp" sig gav han fritt avlopp åt sin harm och sin missräkning, och det i ordalag som icke kunde vara tydligare. Det låg något storvulet öfver honom äfven när han så där inter pocula råkade i ett slags extas och sjöng ut sitt missnöje och sitt världsförakt — de som då voro med glömma det knappast.[31]

Att dessa intryck förtjänar tilltro framgår av ett par artiklar i Skånska Aftonbladet hösten 1882 under rubriken En attentator — Strindberg hade just givit ut Det nya riket. Skribenten, Nathan Hellberg, tycks ha känt honom redan 1870: "hans ansigte var vältaligt och vältaligast när han var tyst. Aldrig har jag sett en mera trotsig blick än i hans öga; den tycktes utmana hela menskligheten på duell, icke en och en i sender utan 'hela bundten'. Och hans leende sedan! Det var mera en antändande åskblixt än en värmande och lysande solglimt."[32]

Den principiella karakteristik av sin samhällssyn i slutet av 1860-talet som Strindberg ger efter relationen av Karl XII-händelserna har alltså

fog för sig. I allt väsentligt korresponderar den dessutom med hans senare anarkism: "Emellertid, man kunde vara revoltör av instinkt, men den nödiga övergångsformen till ett bättre samhällsskick, republik, trodde man ej på. ... Man var hemlig anarkist, men icke republikan, och man hade låtit intala sig att monarkien icke var något hinder för utveckling till frihet. Så hos de unga." (18: 301)

Trots de nyliberalas radikalism och aktivitet förmådde inte det politisk-parlamentariska spelet förse en "revoltör av instinkt" med brännbart material. Den liberala pressen under senare hälften av 1860-talet kunde anslå djärvare tongångar än motionärerna i riksdagen. Detta gäller redan det i allmänhet försiktiga Aftonbladet som skall ha funnits i Strindbergs hem (18: 122).

När August Blanche den 30 november 1868 avled på apoteket Ugglan, efter att ha blivit illamående då han tillsammans med nedresta uppsalastudenter tågade till festligheterna i Kungsträdgården, såg många ett samband mellan hans död och oroligheterna senare på kvällen. Blanche var folkets man och det fanns verkligt radikala, för att inte säga revolutionära inslag i hans personlighet. Sålunda var han författare till en av årtiondets mest uppmärksammade tidningsartiklar, som infördes i Aftonbladet vid månadsskiftet mars—april 1865 och bar rubriken Samhället sjukt?. Med utgångspunkt i vissa aktuella förhållanden gick Blanche till ett våldsamt angrepp på myndigheterna och anklagade dem för korruption, oskicklighet och brutalitet. Sammanfattande konstaterades: "Men ett samhälle, der detta och dylikt kan och får ske, det är mycket sjukt och fara är att sjukdomen blir dödlig."[33]

En vecka senare inflöt en artikel Sjukt eller Friskt? undertecknad av signaturen 'R', som jämförde den föregående artikeln med Les Misérables. I likhet med Hugos roman sägs den "ha verkat nästan såsom en explosion". Skribenten är inte heller i fortsättningen sparsmakad utan utpekar såsom en förebild för "civilisationens pionierer" — till vilka han syns räkna författaren till Samhället sjukt? och sig själv — de första kristna som störtade det romerska kejsarriket och grundade en ny värld. Han vädjar till de styrande att besinna den sociala frågan, "de lottlöses" moraliska förbättring och folkets sociala behov. Det filantropiska och förmanande resonemanget uppbärs av en vag undergångs- eller revolu-

tionsstämning.[34] 'R' var också tvungen att senare försvara sig mot en morgontidnings tillvitelser för kommunism.[35]

Vårens artiklar fick en efterföljare på sommaren med Om gengångare, som också drog en parallell med tiden strax före det romerska kejsardömets fall. Det ansågs vara fara värt att samhället fortfarande bar på en dödlig sjukdom men inte vågade diagnostisera den. Europa tycktes "sitta upp- och hopkrupen i ett hörn och bara vänta och vänta och känna efter, om icke en paroxysm vill inställa sig". Skribenten ville utbyta det närvarande mot något nytt men ryggade tillbaka för revolution. Samtidigt som han betecknade händelserna 1789 som en katastrof framhöll han att genom den stora revolutionen "föddes en ny civilisation, en lifskraftig generation, som förde mensklighetens ett stort steg framåt".[36] Jämförelsen med franska revolutionen återkom ofta, exempelvis i en ledare några år senare med rubriken '1789 och 1869'. Där citerades med tyst instämmande en fransk skribent som hade uppställt följande skarpa ultimatum: "antingen cesarismen och vår död såsom folk eller den sociala revolutionen med friheten".[37]

Språket var naturligtvis ännu kraftigare i Fäderneslandet, så småningom de nyliberalas organ, som knappast kan ha varit obekant för den unge Strindberg eftersom det var Sveriges till upplagan största tidning vid denna tid.[38] Den fick senare stå modell för Arbetarefanan i Röda rummet och är sannolikt också förebild till "den eldröda Folkets Fana" som omtalas i ett struket avsnitt av romanen.[39] I Fäderneslandet fick revolutionsutgjutelserna en konkretare anknytning än i Aftonbladet. När tidningen karakteriserade det politiska tillståndet som lugnet före stormen och tyckte sig känna att det gick en oro genom tiden hände det dock att man närmast avsåg det utrikespolitiska läget. Danmarks nederlag 1864 och Preussens ytterligare frammarsch 1866 hade rubbat maktbalansen på ett oroväckande sätt.[40]

Ett stående tema var kritiken av monarkin,[41] ett annat skarpa angrepp på byråkratin. En av de många artikelserierna i sistnämnda ämne inleddes med ett krav på en tredje social revolution i Sverige — som de båda tidigare utpekades reformationen och reduktionen. Den skulle drabba byråkratin som underminerade folkets självständighet, trygghet och välstånd.[42] Tidningen yttrade då och då sympatier för arbetarrörelsen, men det var i allmänhet inte svenska förhållanden som åsyftades.[43]

Fäderneslandets revolutionism var ingen polemisk tillfällighet. För mindre radikala medborgare stod det en revolutionär doft redan kring de nyliberala folkmötena. Uteslutningen av de nyliberala utskottsledamöterna vid riksdagen 1869 ansågs tydligen i den konservativa pressen vara en prickning av partiet som revolutionärt, "detta Beelzebubs foster, hvars 'hemliga syfte' naturligtvis är att vända upp och ned på hela samhället, dela all egendom, skända och bränna".[44] Tidningen förnekade riktigheten i sådant tal, men dess dåvarande redaktör Samuel Ödmann har senare i sina minnen erkänt att i det politiska kotteri som brukade samlas hos Blanche fanns de som ville gå aggressivt, "att icke säga handgripligt till väga, och litade mycket på den nybildade skarpskyttekåren. ... Vederbörande måste *skrämmas* till eftergifter, annars skrattade de blott i skägget åt de liberala krafven."[45] Kotteriet bör ha bestått av ungefär dem som bildade Nyliberala klubben. Denna hyste folk med revolutionära målsättningar och enligt Hierta var Ödmann medveten om detta. Hierta var bekymrad över dessa planer och menade att en isolerad revolution i Sverige skulle skada liberalismens sak.[46]

Det är mot denna bakgrund naturligt att klubben uppförde sig som ett hemligt revolutionärt sällskap. Man höll slutna sammanträden och förteg var de ägde rum och vilka som deltog.[47] Detta erinrar om kutymen bland de revolutionära sammanslutningarna på kontinenten vid denna tid, exempelvis Bakunins internationella brödraskap, som också hade haft en sektion i Sverige med Blanche, Hedin och Sohlman som medlemmar. Den ryktbare anarkisten hade nämligen besökt Sverige i ett par omgångar 1863—64, skrivit artiklar i svenska tidningar och kommit i kontakt med framträdande liberaler. Närmast var hans ärende att propagera för Polens sak, men man kan också på goda grunder räkna med att han ville värva kompetenta krafter för sin allmänt revolutionära verksamhet. Han ansåg Blanche vara det bästa förvärvet och det var sannolikt denne som i den hemliga korrespondensen gick under täcknamnet 'Markus'.[48]

Redan i mitten av 1880-talet skrev någon i K. P. Arnoldsons lilla konversationslexikon Folkets bok följande om Blanche:

> Blanche var — något som hitintills icke varit kändt — en af de få svenskar, som trädde i beröring med de härdar, från hvilka de gnistor spridde sig, som i våra dagar tända begrafningsfacklorna öfver en dödsdömd sam-

hällsordning. Under den bekante ryske agitatorn Bakunins härvaro i början på sextiotalet, knöto han och Blanche en förtrolig vänskap, och när Blanche ett par år senare besökte Italien, var det förnämligast för att som medlem inträda i det stora internationella frimurareförbundet, hvars ledande män voro samtidens mest omtalade politiskt-sociala revolutionärer.[49]

Ett unikt brev finns bevarat, där Bakunin skriver till Garibaldi på Caprera och prisar Blanche som en av sina bästa vänner och "une de ces âmes vraies qu'on rencontre trop rarement, hélas". Blanche framställs vidare som ledare för det svenska frimureriet, men det är enligt Bakunin önskvärt att han upphöjs i någon av de högsta graderna för att ha någon möjlighet att i Skandinavien utföra vad Garibaldi just är i färd med i Italien — att desorganisera det kungliga frimureriet och ersätta det med ett demokratiskt. Brevskrivaren hoppas slutligen att Garibaldi inte har något emot att Blanche och han i slutet av mars 1863 avlägger ett personligt besök på Caprera.[50]

Det fanns alltså politisk revolutionism i 1860-talets Sverige, företrädesvis inom den nyliberala kretsen. Hur mycket Strindberg uppfattade av denna vet man ej, men man måste ändå räkna med detta inslag när man söker teckna den miljö där hans upprorsanda formades. Denna bör ha kunnat projiceras inom liberalismens statskritik och inspireras av den nyliberala aggressiviteten. Allt detta räcker dock inte till för att förklara den strindbergska revolutionismens preludier i de första dramerna och breda orkestrering i Mäster Olof. Det viktigaste mellanledet är Strindbergs möte med den religiösa liberalismen som också under 1860-talet hade sitt stora årtionde.[51]

Den religiösa revolutionen

I äldre framställningar av Strindbergs ungdomsutveckling finner man uttalanden om att 1860-talet hyste undergångskänslor och revolutionsdrömmar. Per Lindberg, som lagt grunden till Mäster Olof-forskningen, säger: "Ofta jämfördes 1860-talet av den egna samtiden med *antikens upplösningsperiod*. Man pekade på rikedomens tillväxt, proletariatet, sedernas och religionens förfall. Tron på en allmän, nära förestående revolution var djupt inrotad och utbredd." Men man sökte också en parallell i 1500-talets reformation.[52] Vi har redan stiftat bekantskap med artiklar i pressen som förutspådde någonting i stil med Roms fall, men där var det fråga om en social eller politisk omvälvning.

Lindberg syftar närmast på en religiös revolution och därmed på stämningar inom den religiösa liberalismen.[53] Undergångsperspektivet hade av Viktor Rydberg fått sin klassiska formulering i Den siste athenaren och genom Bibelns lära om Kristus (1862) hade han ytterligare bidragit till den religiösa liberalismens genombrott i Sverige.[54] De övriga inhemska radikala bibelkommentatorerna med Cramér i spetsen utövade naturligtvis ett stort inflytande, men det är ändå i detta sammanhang ett par andra namn som tilldrar sig ett speciellt intresse.

Ett avsevärt skarpare språk mot auktoriteterna, kyrkliga som världsliga, förde unghegelianen *Nils Lilja,* "den religiösa liberalismens enfant terrible" (Rodhe). Hans kulturhistoriska arbete Menniskan, hennes lif och hennes bestämmelse (1858), som Strindberg säger sig ha läst redan i skolan (47: 616), visar att Liljas idéer egentligen har sina rötter i 1848 års revolutionism. Här avslöjar han sig som övertygad evolutionist före Darwin och troende rousseauan. Men han är dessutom unitarier före Parker och det förvånar alltså inte att han senare blev en direkt anhängare och lärjunge till denne. Rodhe finner därför skäl att utnämna honom också till "parkerbeundrarnas enfant terrible". Ett stort inflytande tycks han ha utövat.[55]

I det utvecklingsperspektiv som Lilja drar upp observeras statens och kyrkans uppkomst och denna återges på ett sätt som påminner

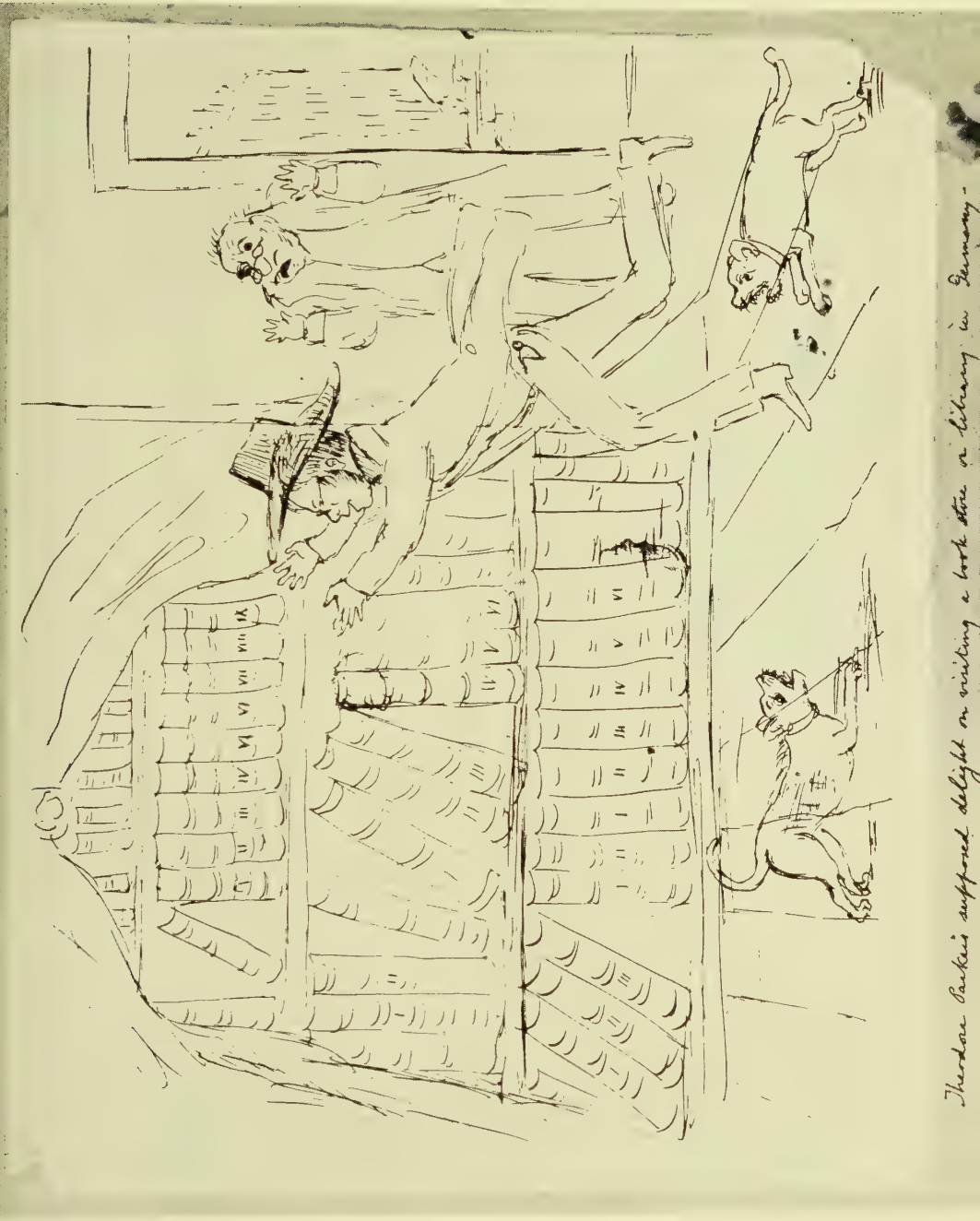

'Theodore Parkers förmodade förtjusning när han besöker en bokhandel eller ett bibliotek i Tyskland.' — Efter en blyerts- och bläckteckning av Christopher P. Cranch i Houghton Library, Harvard University.

Jöns Pehrsson åter framme och "skafver" på första hufvudtiteln.

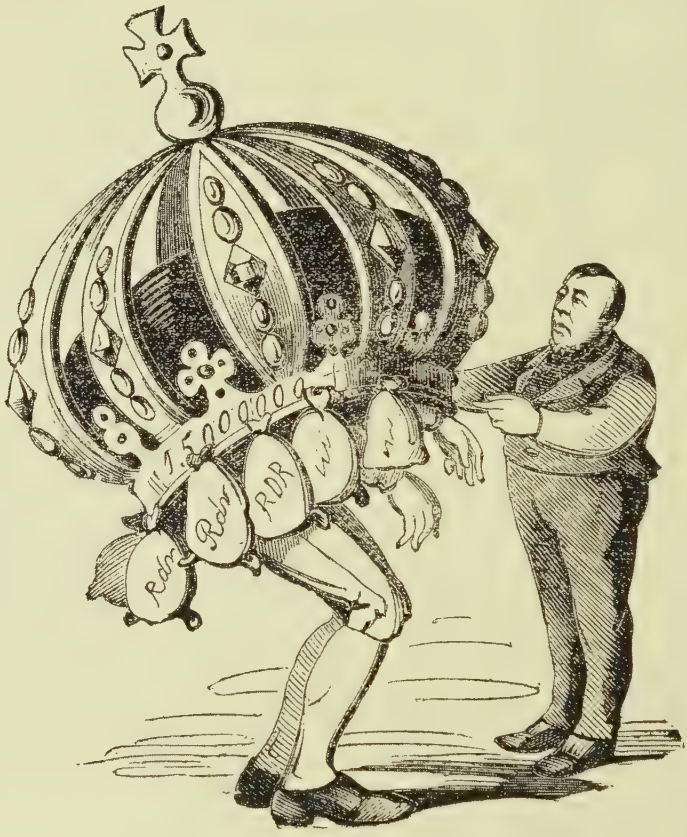

Hr Svensson:

Jag underdånigt knogar här
På denna granna, gyllne börda,
Fastän min skuldra tyngden bär,
Jag lärt mig hennes glans att vörda,
Och som en trogen rojalist
Jag hurrat ganska friskt för kungen;
Men hvarhän skall det gå till sist,
Ty ondt jag har om mynt i pungen?

Hr Jöns Pehrsson:

Min stackars man, jag söka vill
Att denna börda något lindra —
Men sjelf du måste hjelpa till
Och i mitt uppsåt mig ej hindra.
Fastän den största sparsamhet
En gång trumpetats ut från thronen,
Så gör dock Kunglig Majestät
Härvid en — konst i opinionen.

Ur Fäderneslandet den 31 januari 1872.

om Strindbergs, när han beskriver samma händelser i De lycksaliges ö: "Snart uppstodo äfwen lagstiftare och prester, för att taga wård om folken samt om deras politiska och andliga angelägenheter. Det fanns alltid någon slug man, någon mer fördomsfri än de andra, någon, som hade lust att bemäktiga sig ett öfwervälde och som derföre framträdde för att stifta lagar och rättesnören till efterlefnad bland folket samt för att ordna dettas gudalära och de yttre ceremonierna."[56] De första prästerna kallas bedragare och de styrande grötmyndiga äventyrare och illistiga usurpatörer som genom att söndra, kuva och härska skapade "enwäldet, konungamakten, kejsarewärdigheten, den legitima arfsrätten, bajonettstyrelsen, polisförtrycket och all annan myndighet i werlden, som welat regera folk, med wåld eller med list, med makt eller med twångslagar".[57] Lagarna har så instängt människorna "i labyrinter af påbud, paragrafer och förordningar, att de helt och hållet suttit innespärrade, utan att ens äga en Ariadnetråd till ledning ur en dylik helfwetesmaschin".

Som summan av historien står för Lilja "ingenting annat än wåldets och listens historia, en egen, men ganska sorgelig werldskrönika, i hvilken wåld, ränker, dårskap, fördom, widskepelse, list, swek och illfundigheter fört herrawäldet om hwarandra".[58] Han ropar på en ny Luther som inte bara skall reformera kristendomen genom att rensa den från främmande gods och "göra den lefwande af inbördes kärlek och hjelpsamhet" utan också åstadkomma en genomgripande politisk omvälvning genom att "frigöra samhället från polismyndighet, byråkrati, prestwälde och twångslagar samt återföra det till sin enkla och mest naturliga gestalt af frihet för alla under en allmän menniskorätt".[59] Lilja har här helt enkelt givit ett generellt anarkistiskt program.

I lagar, förordningar och socialpolitik ser han inte annat än "palliativer" tillkomna i brist på verkliga botemedel. Kommunismen, d. v. s. "att hafwa allting gemensamt", tror han heller inte på och inte heller på någon påtvingad förmögenhetsutjämning. Däremot pekar han som ett alternativ på vissa kollektiva försäkringsformer samt arbetarnas andel i vinsten. Vidare rekommenderar han minskning av ämbetsverken och landshövdings- och biskopsämbetenas indragning av ekonomisk-sociala skäl. De olika reformförslagen framläggs dock lakoniskt och utan entusiasm.[60]

Hellre dröjer han vid det kiliastiska perspektivet med drömmen om

tusenårsriket, "kristendomens förwäntade guldålder och samhällets lycksalighetstid".[61] Han hade ju talat sig varm för samhällets "enkla och mest naturliga gestalt af frihet för alla under en allmän menniskorätt". Den yttersta utopin förlägger han också till "de saligas öar", ett paradis på andra planeter där ständig dag och ständig sommar råder och där människorna i evig ungdom och oskuldsfull nakenhet skall leva "bland omvexlande skönhet, glädje och sysselsättning".[62] Kanske är det denna tillvaro som omslagsplanschen — där man ser en naken familj hälsa soluppgången över ett tropiskt landskap — syftar på. Och kanske det också är denna lugnare ton som man hör återklinga ännu i Strindbergs skildring av den tropiska idealtillvaron i De lycksaliges ö.

Den dualism mellan religion och institution, profan såväl som kyrklig, som så skarpt hade formulerats av Lilja fick senare ett mer dämpat men liknande uttryck i *Axel Krooks* lilla roman Tro och otro. Strindberg skall ha läst denna 1867.[63] Huvudpersonen Präst-Jonas utvecklar för sin tillbedda Selma historiens gång och påpekar hur med det romerska världsväldet staten och statsbegreppet fick överhand över gudsbegreppet. Jesus och hans lärjungar bröt med sin förkunnelse detta förtryck och förde fram det kristna gudsbegreppet i förgrunden, vilket för Krook blir utgångspunkten för en vag social utopism på demokratisk grundval: "Jesus gjorde revolutionen, då han förklarade Gud vara fadern och menniskorna hans barn eller söner. Det var Jesu stora mission i verlden, att inflytta denna princip i den stora utvecklingskedjan. . . . På denna grund skall det frida tempel resas, hvars tinnar, bågar och utsprång jag ser skymta långt bort i framtidens dimhölje. Menniskorna skola alla vara till hvarandra som syskon, en enda familj med Honom till fadren." Detta skall dock inte ske genom någon snar och våldsam omstörtning utan först efter en lång utveckling: "Men innan dess skola solhvarf lagras på solhvarf, mång' stjerna släckas och mång' stjerna tändas och mången revolution ila brusande öfver jorden — — men den dagen skall komma, jag vet det, jag känner det."[64]

Pastorsadjunkten representerar gentemot Präst-Jonas den kyrkliga ortodoxin. Efter att ha refererat en predikan av honom gör författaren en egen kommentar, som ytterligare visar hur mycket det var av den religiösa liberalismens problematik som senare skulle få sitt uttryck i Mäster Olof: "Det är en i högsta måtto tröstlös lära denna, som sträfvar att åter

föra oss in på katolicismens stråt och göra den sjelftänkande menniskan till en klafbunden träl under en *klass* af menniskor, som t. ex. genom händernas påläggning och andra insignier är arftagare af medlarekallet alltifrån apostlarnes tid. Nej, frihet i tanken fordrar tiden, och måtte aldrig den dag mera randas, då medeltidens religiösa mörker åter sänker sig ned öfver en olycklig mensklighet!"[65]

Mot verkan av adjunktens predikan som gör Selma betryckt kontrasteras hennes lycka i naturen tillsammans med Präst-Jonas: "Fröjd log i hennes blick, förnöjsamhet och belåtenhet glänste som harmoni i hennes anlete och hennes hjerta svällde vidgadt, liksom kunde det ej i sig rymma alla de glada känslor, som trängde sig på henne, alstrade af hela detta herrliga naturskådespel, hon hade framför sig."[66] Krook var också lärjunge till Parker; större intryck än apostlarna gjorde naturligtvis lärofadern själv.

Den amerikanske unitariern *Theodore Parker* hade introducerats några år tidigare men slog igenom i Sverige i mitten av 1860-talet och hälsades med entusiasm. På våren 1866 skall Strindberg genom en vän ha kommit i kontakt med hans idéer och följderna blev genomgripande. De första dramerna, som tillkom ytterligare ett par år senare, visar att självbiografins skildring av den omvälvning som mötet medförde inte behöver vara överdriven: "Han exalterade sig och for ut mot religion och familjetyranni och han talade om Guds kyrka i naturen; ... Hans nya jag stod upp emot hans gamla, och de levde i oenighet som olyckliga makar hela hans liv framåt utan att kunna skiljas. — Reaktionen mot det gamla, som skulle utrotas, bröt fram i våldsamma angrepp." (18: 162 f)[67]

Jolivet har helt kort sammanfattat förhållandet mellan Parker och Strindberg så: "Disciple de Parker, il se considère lui-même comme un révolté."[68] Detta är riktigt och konstaterandet kan vidgas att gälla mer än den rent religiösa revolten, eftersom det finns ett starkt politisk-socialt inslag hos Parker. Såväl denne som den religiösa liberalismen i dess helhet hade, som Rodhe sammanfattande påpekar, "ett patos för de förbisedda och på ena eller andra sättet tillbakasatta inom samhället"[69] — något som delvis hängde samman med synen på Jesus som inte bara en religiös utan också politisk revolutionär. Den tyske teologen Schenkels

skildring med titeln 'Jesus, folkets vän' fördömdes sålunda på vissa håll som revolutionär och upphetsande.[70]

Parkers demokratism byggde på ett mer teoretiskt, naturrättsligt underlag nämligen uppfattningen om människans naturliga godhet, närmast övertagen från Rousseau[71] — Parker hade över huvud taget en stor europeisk beläsenhet (se bild vid s 32). När jag i fortsättningen använder begreppen "rousseauism" och "rousseauansk" tänker jag mig i allmänhet därbakom en definition liknande Gustave Lansons: Naturen har gjort människan god, fri och lycklig, samhället har gjort henne ond, ofri och olycklig — tre kontrastpar som endast är olika uttryck för samma sanning: samhället förhåller sig till naturen som ont till gott.[72] Ett studium av Parkers Afhandling om Religionen (1862), som var den första av hans skrifter som översattes och som Strindberg ganska tidigt bör ha fått i sin hand, visar att denna grundsyn är genomgående.

De mänskliga stadgarnas ringa räckvidd kontrasteras mot den naturingivna och eviga "religionsinrättningen". Människan har nämligen ett medfött religiöst grundanlag som antar olika form under olika tider och utvecklas mot ett slutligt mål, hennes harmoniska fullkomning.[73] Jesu insats bestod i att han befriade religionen från allehanda skrankor och visade att den helt enkelt utgörs av kärlek till Gud och nästan.[74] Detta bragte honom i konflikt med de auktoriserade sanningarna, med samhället, och Parker menar att Jesus hade "politiska syften, som dunkelt framlysa genom det mytiska moln, hvari det hela inhöljes".[75]

Jesus var en upprorsman och hans lära blev anti-institutionell. Den sträcker sig över familjer, nationer och raser och gör alla människor till bröder i deras egenskap av Guds barn. Den är vidare inte "en templens, högtidsdagarnes, ceremoniernas, utan en gatans, den husliga härdens, fältets religion" — citatet skulle kunna återgå på Contrat social.[76] Det finns också andra, ännu starkare uttryck för rousseauism hos Parker: "I det inre af en stad dragas vi ifrån Gud. Dammet efter menniskans fot och de sotiga märkena efter hennes fingrar finnas på allt, hvad vi se. ... Bland en hop äflande menniskor, som trängas utåt gatorna eller strömma tillsammans på en helgedag, i dammet och larmet, i bullret och bråket af affärslifvet finnes föga, som påminner oss om Gud. Man nödgas uppbygga ståtliga kyrkor för detta ändamål. Men öfverallt i den fria

naturen återföras vi omedelbart till Honom."[77] Som väntat ger Parker flera gånger inspirerade uttryck för en panteistisk gudskänsla.[78]

Den antiauktoritära och samhällsfientliga inställningen finns skarpast uttalad i det sammanfattande kapitlet Det slutliga svaret på frågan, där Parker med eftertryck hävdar att kyrkosamfunden är skapade av människor och därför efemära företeelser och att detta också gäller staten: "kyrkliga inrättningar äro, likasom de politiska, föränderliga och underkastade den allmänna meningens nycker. Konungarnes gudomliga rätt att regera öfver kroppen, och kyrkornas gudomliga rätt att herrska öfver själen, hvila begge på samma grundval, — på en *osanning*."[79]

En betydelsefull roll spelade vid den religiösa liberalismens genombrott den liberala pressen. Genom flera år fördes i dess spalter en envis propaganda för de nya idériktningarna. Här fick genom nödvändig generalisering och tillspetsning parollerna större spridning och slagkraft. Huvudorganen var Göteborgs Handels- & Sjöfartstidning och Aftonbladet. Särskilt den sistnämnda gav stort utrymme åt de nya idéerna och bjöd detaljerad information både om den tyska liberala teologin och dess organisationssträvanden och om unitarismen. Undergångsstämningarnas innehåll var naturligtvis olika inom den defensivkämpande kyrkliga ortodoxin och de framträngande nya riktningarna med sin optimistiska utvecklingstro.

Karakteristisk för de båda perspektiven, mest naturligtvis för det liberala, var en artikelserie i Aftonbladet sommaren 1867 av signaturen 'Excelsior' under rubriken I samtidens religiösa fråga.[80] Den inleddes med följande reflexioner:

> Om man i våra dagar uppträder med påståendet, att den tid, i hvilken vi lefva, är en öfvergångsperiod, ett nedbrytandets och nyskapandets tidehvarf, behöfver man knappast frukta att bli motsagd: ... Inom nästan alla kulturlifvets områden kunna vi iakttaga en mer eller mindre starkt framträdande oro och jäsning; vi se huru det gamla, det föråldrade i inrättningar och former allestädes vacklar under den mäktiga påtryckningen af den gryende framtidens idéer, dessa idéer, som med hvarje dag slå allt djupare rötter i de bildades öfvertygelse och i följd deraf allt kraftigare göra sitt inflytande gällande i det praktiska lifvet.

Författaren brännmärker pessimismen i vissa kyrkligt ortodoxa kretsar som menar att religiositeten och sedligheten alltmera undergrävs, att världen sjunker allt djupare i "otro" och att dess undergång såsom den skildrats i Uppenbarelseboken förestår. Han vänder sig också mot olycksprofeternas förutsägelser om en kommande vedergällningens dag, då Kristus skall återvända, slå ned Antikrist och återupprätta sitt rike.

I fortsättningen av serien refereras den tyske teologen Carl Schwarz' Bidrag till den nyaste teologiens historia och författaren uppges gå till rätta med den statsstödda kristendomen med dess torka och formelväsen som inte korresponderar med den enskilda människans religiösa behov. Den protestantiska ortodoxin jämförs i sitt bekännarnit med katolicismen. På detta sätt upprättade den religiösa liberalismen den gamla frontlinjen mot katolicismen inom själva protestantismen, genom att tala å ena sidan om den fria protestantismen och å den andra om "katolicismen inom protestantismen", d. v. s. den officiella bekännelsen.[81] Att jämföra det moderna kyrkliga frigörelsearbetet inom protestantismen med reformationen gav sig alltså av sig självt. Parallellen var också oerhört vanlig och det är inte att undra på att tonläget med denna förebild lätt kunde bli exalterat.[82]

En annan förgrundsfigur inom den tyska liberala teologin var Daniel Schenkel som ibland jämställdes med Strauss och Renan — en betydlig överdrift.[83] Under senare hälften av 1865 publicerades i Aftonbladet utförliga utdrag ur hans skrift Die protestantische Freiheit, men redan tidigare hade tidningen i en artikel återgivit ett betecknande citat ur arbetet: "Den genom vetenskap och odling förderfvade menskligheten är mogen för yttersta domen. Dess eld måste snarast möjligt uppfräta nittonde seklets gudlöshet."[84]

Schwarz, Schenkel, Rothe och de övriga tyska namnen för dagen överflyglades så småningom av Parker. I braskande annonser förebådades i Aftonbladet från och med mars 1866 en svensk översättning av hans samlade skrifter. Endast några veckor senare ägde Strindbergs genomgripande möte med hans läror rum (18: 159 ff).[85] Parker utropades till 1800-talets Luther, igångsättare av en ny reformation — "en protest mot de protestantiska kyrkornas opraktiska, traditionella, formella söndagskristendom".[86] Ett knappt år senare anmäldes de båda första delarna av signaturen 'Excelsior' under rubriken En profet i nutiden och

recensionen präglas av en stigande exaltation. Parker kallas en av den nya världens ädlaste söner, en av det mänskliga kulturlivets heroer, en ljungande stämma, en väldig predikare[87] och anmälan slutar i ren kiliasm: "Må då Theodor Parkers profetiska stämma finna genklang hos många äfven i vårt fädernesland! Må denne den nya tidens man vinna många vänner bland alla dem, som med oss lefva i det glada hoppet att en bättre tid snart skall gry, att

'i grönt sig alpen kläda skall
vid snölavinens fall!' "

I sin anmälan av tredje delen av skrifterna gav 'Excelsior' efter några utdrag ur boken den amerikanske profetens belackare en ironisk släng: "Så talar Parker, denne 'negationens' man, denne fruktansvärde 'otroshjelte'!"[88] Parker måste gång efter annan tas i försvar mot beskyllningarna för nedrivning och negativism. Samtidigt som det alltså hävdas att hans verksamhet egentligen är uppbyggande, framhålls det att han därför måste "undanrödja den gamla murkna byggnaden, på det att på dess plats en ny och ändamålsenligare måtte kunna uppföras".[89] I anmälan av skrifternas fjärde del heter det i samma stil: "Ingen reformation, ingen nybildning inom något af det andliga lifvets områden har ännu försiggått eller skall någonsin kunna försiggå utan ett skarpt och bestämdt 'negerande' af de föråldrade formernas absoluta giltighet. Skall framtidens tempelbyggnad kunna uppföras, så måste platsen först röjas fri från den murkna ruinen af den gamla byggnaden."[90]

Samma argument måste tillgripas också mot motståndarna till den tyska liberala, 'negativa', teologin. Man hävdade bestämt att denna tvärtom var "den i högsta mening *positiva,* ty då dess målsmän resa sina stormstegar mot 'den bekännelsetrogna dogmatikens' bräckliga förskansningar, så sker detta i den frimodigt uttalade afsigten att på ruinerna af det till marken jemnade fientliga fästet plantera *den oförfalskade kristendomens,* den oförgängliga sanningens strålande fana".[91] Daniel Schenkel skrev om en annan liberal-religiös författare att denne ej förnekar "att den nya tiden äfven är en omstörtningens och förstörelsens tid, men han tillsluter ej sitt öga 'midt i förstörelsen' för en ny lefnads- och samhällsordnings soluppgång".[92] Alla dessa citat har en ton och ett bildspråk som gör att man utan vidare måste räkna med dem, när man vill förklara

den religiösa revolutionismen i Strindbergs ungdomsdramer, särskilt Fritänkaren och Mäster Olof. I det sista uttalandet finns dessutom ett politisk-revolutionärt inslag som öppnar nya perspektiv.

Den religiösa liberalismen var, som Rodhe påpekat, "ett inslag i den liberala strömningen över huvud, men ett inslag som tidvis hade dominerande betydelse".[93] Det betydde omvänt att den religiösa liberalismen inte kunde gå fri från politiska element. Rodhe pekar exempelvis på att Parker ingav sina anhängare "frihetskänsla genom emancipation från det som hittills hade bundit",[94] en inställning som var lätt att överflytta till det politiska området, eftersom alliansen mellan stat och kyrka var en ständig stötesten för dem. Det var därför heller ingen tillfällighet att religionsfrihetsfrågan på nytt blev ett brännande ämne i slutet av 1860-talet.[95]

Den fanatiska nedrivningsandan och kiliasmen skärpte emellertid det politiska inslaget i revolutionär riktning och därmed långt utöver de relativt moderata målsättningar man trots nyliberalismens radikalism hyste inom den rent politiska liberalismen. Dessa tendenser har enligt min mening verksamt berett vägen för Strindbergs anarkism.

Per Lindberg var den förste som satte Strindbergs revolt i Mäster Olof i samband med den religiösa liberalismens patos, ett beroende som alltför mycket skjutits i skymundan i den senare forskningen. Jag vill alltså ansluta mig till hans uppfattning att "den nya reformationen är den viktigaste yttre förutsättningen för dramats tillkomst".[96] Men han har inte uppmärksammat hur laddade med politiskt sprängstoff den religiösa liberalismens radikala yttringar var. Detta har påpekats i det föregående och det skall ytterligare poängteras här.

På ett ställe säger Lindberg: "Världen befann sig också 1870 i ett det mest djupgående och omfattande religiösa brytningstillstånd, om man får tro tidskriften 'Framtiden' (C. v. Bergen)."[97] Han måste syfta på artiklarna under rubriken Den religiösa revolutionen i nittonde århundradet, författade av Carl von Bergen och publicerade i Framtiden 1869.[98] De avhandlar utförligt ett arbete av en liberal fransk katolik, François Huet, La révolution réligieuse au dix-neuvième siècle (Paris 1868). En redogörelse för von Bergens uppsats är en lämplig sammanfattning av vad som tidigare sagts om det revolutionära inslaget i den

religiösa liberalismen och därmed också av en god del av idébakgrunden till Mäster Olof, varvid det svenska perspektivet utvidgas till ett europeiskt.

Utgångspunkten för det första avsnittet (s 577—606) är den bekanta bullan utsänd av Pius IX, där påven förklarar sig vara bekymrad över kyrkans och samhällets tillstånd. Religion och samhälle löper fara "att dragas in i det allmänna upplösningstillståndets gränslösa förvirring och oordning". Han vill rädda kyrkan genom att sammankalla ett ekumeniskt möte som skulle gå tillrätta med otron och villfarelserna, till vilka räknas socialism och liberalism. En tid efter bullans offentliggörande skickade Pius IX ut en skrivelse till protestanter och andra icke-katoliker med uppmaning att avsvära sina villoläror och återvända i kyrkans famn. Protestanterna kände sig utmanade och tillbakavisade denna inbjudan skarpt. "Sålunda se vi då i närvarande stund kristenhetens båda hufvudkonfessioner ställa sig mot hvarandra i hotfull slagordning."

I fortsättningen följer en översikt över situationen i Spanien, Italien, Österrike och England, där överallt den kyrkliga vänsterns läge är prekärt. Slutligen kommer von Bergen in på förhållandena i Frankrike och påpekar att en religiös revolution där brutit ut mot ultramontanismen. Avsnittet utmynnar i ett citat ur Victor Hugos bekanta tal för undervisningens frihet i nationalförsamlingen, mot ett förslag som skulle ge kyrkan kontroll över skolorna. Hugo slutade med en skarp varning till sina motståndare inom det kyrkliga partiet i ordalag som erinrar om Gert Bokpräntares profetior: "Likväl — tagen Eder i akt! Det nittonde århundradet — denna stora period, full af nya, djupa drifter — drabbar Eder med sin vredes ljungeldar! I dessa eröfringarnes, pånyttfödelsens Advents-dagar drömmen I om orörlighet. Men jag — jag, som hatar omstörtningar — säger Eder: I hafven ej velat framåtskridandet; nåväl — I skolen få *revolutionen*!"

Därmed är tonen anslagen för det andra avsnittet (s 785—824) som börjar med det av Lindberg uppmärksammade citatet av Huet. Denne anser vidare att den senaste utvecklingen inte bara innebär en reformation utan en revolution och att denna kommer att få politiska följdverkningar: "Af den religiösa revolutionens framgång beror, huruvida den politiska kommer att nå det mål, hon satt sig före." I ett resonemang

om Messiastanken hävdar Huet i anslutning till en annan forskare att judarna under förkristen tid arbetade inte bara för en religiös reform utan också en politisk och social. Han sammanställer deras framtidsförhoppningar med senare tiders utopier och "phalansterer".[99] Jesus fortsatte på denna linje, när han "ville åvägabringa en religiös revolution, som på samma gång skulle blifva en social och politisk". Därmed "satte han hela sin samtid i rörelse och blef för alla tider skaparen af det aldrig hvilande reformsträfvandet, af det tid efter annan frambrytande revolutionära lynnet hos nutiden, ... ingen är med honom jembördig, när han betraktas *såsom Messias,* d. v. s. såsom upphofsman till den hela verlden omskapande sociala reformen".

von Bergen avbryter här citatet ur Huet och återknyter till artikelns inledning genom att sammanställa Pius IX:s bulla med Huets skrift: "Det är, kan man säga, det moderna Paris, som genom denna bok inlägger sin protest mot Rom och dess eviga medeltid." Huet söker nämligen här liksom i ett tidigare verk visa "på hvad grund kristendomen kan betraktas såsom *demokratiens* religion, innehållande, i outvecklad form, äfven de politiskt-sociala idéerna om allas frihet, jemlikhet och broderskap".[100]

von Bergen, som inte helt delar Huets uppfattning om att Jesus-Messias hade politisk-sociala reformplaner, menar vidare att Huet med sina idéer om ett samband mellan kristendomen och 1800-talets demokratiska strävanden är den siste i en rad av berömda landsmän, främst bland dem Lamennais. Dennes Paroles d'un croyant "står vid ingången till en ny epok i den moderna katolicismens historia. Det gifver luft åt de länge undertryckta känslor af ogillande och harm, hvarmed frisinnade katoliker i Frankrike, såväl som annorstädes, betraktade den påfliga kurians reaktionära åtgöranden, och framkastar tanken, att Kristi evangelium äfven är demokratiens, den politiska frihetens evangelium." Det är — som Arne Lidén påvisat — en passus ur Paroles d'un croyant som är den närmaste förebilden för Gerts stora frihetspredikan i första akten av Mäster Olof.[101] En fransk upplaga från 1864 av Lamennais' bok finns i Strindbergs efterlämnade bibliotek.[102] von Bergen uppehåller sig rätt utförligt vid Lamennais och visar hur denne i Paroles i stället för kyrkan ville framhäva "det fattiga, förtryckta folket. Kristus var en folkets vän; derföre spikade öfverstepresterna honom på korset."

I slutet sammanfattar von Bergen sin framställning: "Genom att sålunda drifva det andliga förtrycket till dess yttersta, har påfven sjelf i väsentlig mån bidragit till framkallandet af den 'religiösa revolution', som blifvit vårt århundrades måhända vigtigaste företeelse. Dylika djupt upprörda brytningsperioder hafva förekommit äfven under förflutna tider; men striden bär i våra dagar, märkbarare än någonsin, det slutliga afgörandets prägel. Det är en strid mellan tvenne i ett och allt motsatta *verldsåskådningar,* af hvilka den ena icke kan ega bestånd vid sidan af den andra." Detta perspektiv är naturligtvis influerat av Viktor Rydberg. von Bergen slutar med att citera företalet till Den siste athenaren och kommer med en maning i anslutning till detta: "när vi lyssna till skildringen af denna väldiga kamp mellan medeltid och framtid, som i våra dagar fängslar Europas uppmärksamhet — må då hvar och en, äfven i *vårt* land, eftersinna i hvad mening han kan säga till sig sjelf: 'det är *om dig* denna saga förtäljes!' "

Fritänkaren och Den fredlöse

Strax efter det att von Bergens artiklar stått att läsa i Framtiden, hösten 1869, författade Strindberg dramat *Fritänkaren,* det första och påtagligaste uttrycket för hans religiösa liberalism.[103] En av hans gymnasistkamrater, Axel Berg, skrev i ett brev till brodern Fridtjuv Berg den 6 november 1869 om vännens förstlingsverk:

Som jag förut berättat dig har Strindberg gått in vid teatern såsom skådespelare. Men hvad jag ej berättat är att han slagit sig på att blifva dramatisk författare ... Det var visserligen en ganska bristfällig komposition men ändå ganska intressant att läsa. Den framställde en konflikt emellan en läsareprest och en rationalist som skollärare. Denne sednare, hjelten, var tydligen Strindberg sjelf och det var derföre ganska intressant att se huru han med stor värme skildrade sin omvändelse och sina åsigter. Han (Strindberg) ämnade, tror jag, låta den framträda för allmänheten och till och med från tiljan om så skulle kunna ske. Men det gör han sannerligen icke klokt uti. Dels innehöll stycket mycket "brännbara ämnen", der talades om Parker och hans åsigter, dels var sjelfva kompositionen i många afseenden bristfällig. Karaktererna voro blott skizzerade, voro nästan alla abstraktioner, som gingo och samtalade samt disputerade mycket vackert och uppbyggligt. Korteligen, som Strindberg sjelf sade om "De unges Forbund" kan man säga om denna: "Bättre hade varit att skrifva en liten afhandling derom."[104]

Dramats första replik, Filips brandtal till sina studentkamrater, är dock en värdig ouvertyr till Strindbergs revolutionära författarskap. I slutet går talaren till anfall mot kyrkan som institution och konkretiserar därvid sin revolutionism i bilden av en nedrivning. Som vi redan sett var denna vanlig i den religiöst liberala agitationen och den skulle senare återkomma som motiv och symbol i Strindbergs diktning, närmast i Mäster Olof. Filip eggar alltså till kamp mot statskyrkan: "Slån ut fönstren i de gamla avgudatemplen, där man ex officio dyrkar sin Gud tre timmar i veckan, och låten ljuset strömma dit in hela dagen lång! Resen upp ett bål av de murkna predikstolarne och bränn upp de sekelgamla fördomarne däruppå. Hängen upp fanatismen och den

kristliga ofördragsamheten vid den sista prästkappan på samma kors, där man hängt upp den störste man, som trampat denna jord! Byggen sedan i edra hjärtan nya tempel, där altaret heter kärlek och offerelden dygd!" (1:8)

Denna aggressivitet var knappast i Parkers smak men svarar bra mot tonen i de slagord som ackompanjerade hans lanserande i Sverige och de stämningar som framkallades av dem. Jag har redan anfört anmälan av fjärde delen av Parkers skrifter i Aftonbladet, där man framhöll nödvändigheten av att skarpt och bestämt "negera" de gamla formerna till förmån för de nya: "Skall framtidens tempelbyggnad kunna uppföras, så måste platsen först röjas fri från den murkna ruinen af den gamla byggnaden".[105]

Parkerlärjungen Karl som är dramats huvudperson skulle mycket väl ha kunnat delta i bravoropen över Filips tirad, eftersom denna i sak inte innehåller något för parkerismen anstötligt. Han tiger emellertid och Filip går på med att kalla sig fritänkare och mana till en ny reformation. Filip avlöses av Ernst, som utbringar ett leve för Jesus, "den störste bland fritänkare" (1:9). När en kamrat ber honom förklara sig, kommer det prompt: "Jo! bröt icke han med den tusenåriga mosaismen, som påstods vara av Gud själv given? Tog inte han också itu med Zions väktare, som somnat in på murarne? Predikade icke han också tankens frihet och fick icke han därför lida och dö?" Repliken står helt i samklang med den uppfattning av Jesus som en revolutionär som vi tidigare mött inom den religiösa liberalismen. Präst-Jonas i Krooks roman skildrade Jesu mission på ungefär detta sätt och likaså ett avsnitt i von Bergens stora uppsats om den religiösa revolutionen.[106] Ernst talar dock endast allmänt om "tankens frihet" — inte direkt om social eller politisk frihet, men man kan inte eliminera denna bibetydelse.

Motsättningen mellan Karl och Ernst är given i och med att den senare förklarar sig vara ateist och vidare mellan Karl och Filip när denne karakteriserat bibeln som "en stor lögn". Karl tar vännerna i skarp upptuktelse, men sakligt är skillnaden ringa. Det är främst en fråga om olikhet i temperament, en benägenhet för tillspetsade formuleringar och skiftande meningar om det taktiska förfarandet. Kamraterna vill snabb förändring, men Karl är reformist ungefär som Präst-Jonas: "Här behövs en reformation; men sådana reformatorer som du kunna inte ut-

rätta något — och här blir en reform i tidens fullbordan, när sinnena mognat." (1: 12)[107]

Man tycker sig i de tre kamraternas replikväxling återfinna olika sidor av den unge Strindberg själv. Det finns indicier på att den fridsamme Karl och hans läror inte ensamma representerade författarens ståndpunkt utan att denna också hyste inslag av ateistiska anfäktelser.[108] För övrigt är Karls fridsamhet långt ifrån villkorslös. När det gäller tron är han kampberedd, vilket kan ses som en återspegling både av den unge Strindbergs egen kluvenhet och av motsägelsen mellan Parkers kärlekslära och hans agitatorers kampattityd.[109]

Dubbelheten hos Karl framträder tidigast i mellanhavandet med läsaren Gustav. Karl försöker följa Jesu "milda lära om frid och försoning" men inte till varje pris: "Jag kan icke hata dig — men den anden förkvävande lära, som du förkunnar, hatar jag och måste taga till vapen mot henne. ... Måtte våra vägar ej råka tillsammans, ty då måste bli — strid!" (1: 18)

Hans envisa och aggressiva försvar av sin religion bringar honom också i motsättning till föräldrarna som är kyrkotrogna. Modern är bekymrad över sonen: "Eljest är han rätt vänlig och god, men bara man rör vid den strängen, råkar han i eld och lågor och glömmer vad han är skyldig sina föräldrar." (1: 21) Snart nog kommer också Karl och fadern ihop sig om Parker, närmast dennes Afhandling om Religionen som sonen brukar läsa under promenader i skogen. På faderns förebråelser svarar han: "Vill ni höra vad som står på titelbladet till den här märkvärdiga boken? Det torde kanhända förtjäna att behjärtas: 'Om sanningen kommer förargelse åstad, då är det bättre att förargelsen sker, än att sanningen bliver fördold.' " (1: 28) "Sanningen" och den villkorslösa kampen för den är signifikanta begrepp i agitationen för den religiösa liberalismens idéer. Strindberg hade alltså mött det oförbehållsamma sanningskravet innan han mötte Kierkegaard och Brand.[110]

Att frondera mot föräldraauktoriteten blir också en naturlig konsekvens av Karls accepterande av utvecklingstanken: "Anden måste vara stadd i en oupphörlig utveckling — stillastående är död!" (1: 30) Repliken verkar vara övertagen från den gängse debatten i Aftonbladet. I en orienterande artikel om religiös-liberala strömningar i Tyskland som publicerades under våren 1868 hävdades sålunda att den katolska kyr-

kan före reformationen råkade i förfall därför att den, som på sistone den ortodoxa statskyrkan, "hyllade stillaståendet, undertryckte 'de negative', framstegsmännen, oppositionen". Detta fick en pregnantare formulering i ett följande avsnitt, där en av grundtankarna i den tyska liberala protestantrörelsen formulerades i ordalag liknande Karls replik: "*Lif* finnes inom vår verld endast der, hvarest *utveckling* finnes; andligt stillastående är andlig död, *en* tids former kunna ej ega giltighet för alla tider."[111]

Karls revolt mot föräldrarna är en del av hans revolt mot den officiella kyrkan. Fientligheten mot kyrkan som institution framgår också av flera replikställen, där hans inställning ges uttryck i motsatsen mellan kyrkobyggnaden och naturen. När fadern förebrår honom för att han inte går i kyrkan svarar Karl att hans Gud inte bor i "stenhus, uppförda av människohänder" (1: 29) utan att han har sin religion i bröstet och sin kyrka i skogen (1: 34). Hans fästmö Agda upprepar sedan faderns förebråelse och får till svar:

> Agda! Följ mig ut i skogen och lyssna på granarnes högtidliga psalmer, då de än mäktigt brusa ut i en hymn till den Högste eller då tysta anderöster tyckas viska om kärlek, frid och försoning och fåglarnes körer stämma in — lyftes icke då känslan upp till det blåa valvet, där vi ana de himmelska boningarne — fylles icke då hjärtat av känslor, renare, högre än dem predikanten inom de dystra kyrkomurarne med sina hotelser och de utnötta, andefattiga kyrkosångerna förmå uppväcka? Är icke detta en gudstjänst, då jag känner mig stå närmare Gud, än jag kan göra under betrycket av vardagslivets små omsorger och bekymmer? (1: 38)

Agda instämmer med en replik som tagit färg av Karls lyrism. Passagen är typisk parkersk även om den också för i minnet Runebergs skildring av den gamle bonden Onnis midsommargudstjänst i dikten Kyrkan. Strindberg har ännu inte kommit fram till dualismen mellan stad och land eller samhälle och natur, men Fritänkaren hyser embryot till hans rousseauism, vars första litterära uttryck alltså är parkerinspirerat.[112]

Dramat innehåller också ett politiskt inslag. Mortensen har menat att Strindberg i Karl för första gången tecknat "den med samhällsförhållandena missnöjde revolutionären" och att detta skett med Schillers Karl Moor för ögonen.[113] Även om denna karakteristik skjuter över målet ligger det någonting riktigt i den. Karl råkar nämligen i konflikt

inte bara med kyrkan utan också med samhället, eftersom de båda är fast förenade. Genom att som folkskollärare delge barnen sin religiösa uppfattning får han församlingen emot sig. Gustav är dess talesman när han kräver att Karl skall ta tillbaka sina villoläror: "Vill du ej ta tillbaka dem, så är du skild från din befattning och kan ej vidare få något offentligt förtroende." (1: 50) Repliken visar att brytningen med kyrkan för med sig brytning med samhället. Karl: "Stormen nalkas. Nåväl, må tusen åskor hota — ja! må de krossa mig — jag går under, lugn i medvetandet att hava levat och dött för en rättfärdig sak — för den stora idé, som tiden går havande med och som genom tusen strider segrande skall framgå!" (1: 51) Det är alltså den religiösa liberalismens idé som kampen gäller och de små privata hänsynen får vika: "Den enskilde måste ju offras för den stora eviga världsplanens fullföljande och utveckling; de små intressena underordnas de stora, som röra hela mänskligheten väl. — Den sista striden börjar." (1: 51 f) Uppförstoringen av den religiösa liberalismen — närmast parkerismen — till dessa dimensioner visar dramats starka förankring i den samtida religiösa debatten och dess kiliastiska stämningar.

Så kommer församlingens eller samhällets stridsåtgärder mot Karl, avsked från anställningen och vid fortsatt obstruktion förlust av medborgerligt förtroende (1: 57). Men Karl står fast: "Nej! Förr må himmel och jord störta samman, än ett ord av sanningen blir förnekat!" Genom sin ståndaktighet gör han sig omöjlig både i familj och samhälle och endast flykten återstår. Denna utväg ur dilemmat skulle sedan komma att spela en stor roll i Strindbergs liv och diktning.[114]

Karl lämnas ensam av alla och innan han flyr till liberalismens idealland USA utbrister han i slutrepliken:

> Mina landsmän vägrade att ta emot min tjänst; de missförstodo min goda vilja och lönade henne med otack — de rådde ej för det — tiden var ännu ej kommen. — Nåväl! världen är stor. Ännu är ej tid att nedlägga vapnen, det finnes andra som sucka under det andliga oket. — Ja! i landet på andra sidan västerhavet, där frihetens vagga står, där vill jag förkunna sanningens ord, så länge min stofthydda bärgar min oroliga själ! Och när hon en gång, tärd av strider, mödor och kval, skall störta samman — då vill jag över oceanen sända min sista suck till fosterjorden med den varmaste bön, som ur människohjärta sprungit — att f r i h e t e n s, s a n-

ningens och upplysningens sol snart måtte uppgå över dess kära bygder och sprida sina livgivande strålar i slott och hydda. (1: 59)[115]

*

Några av tankegångarna och motiven i Fritänkaren varierades i *Den fredlöse,* som troligen skrevs kring årsskiftet 1870—71.[116] Mot bakgrund av generationsmotsättningarna, här far—dotter, förs striden mellan hedendom och kristendom. Denna är liksom motsvarande frontställning i Fritänkaren en variation av Strindbergs konflikt med sin egen far om den parkerska läran.

Handlingen tilldrar sig på Island omkring år 1100, då kristendomen varit påbjuden religion i ett hundratal år. Den unga Gunlöd som är kristen känner sig stå i motsats till sina föräldrar, den hårde fadern Thorfinn och den vekare men oförstående modern Valgerd som är hedningar (1: 210). Skarpast markerad är motsättningen till fadern, till vilken hon samtidigt är bunden. I en central replik ger Gunlöd ett häftigt uttryck för sina negativa känslor för honom: "Du har lärt mig hata — ty när gav du mig kärlek — du lärde mig frukta den store Thorfinn jarl och du har lyckats, ty jag bävar för din hårdhet, och jag hyser vördnad för dina många ärr och dina stora bragder — men du lärde mig aldrig älska min far" (1: 228). Man kommer att tänka på att Gunlöd senare i Kristian i En ovälkommen skulle få en olycksbroder. Denne drivs av den personliga konflikten med hemmet till att trotsa samhällets lagar. I ett liknande dilemma befinner sig också Gunlöd, när hon tvingas bryta mot den nedärvda föräldravördnaden och tala ut: "du har gjort mig till en brottsling — ty så är jag i detta ögonblick, men jag kan ej annat." Att det är parkerismen som hennes kristendom motsvarar framgår av att det i den nya läran är kärleken som belönas — i den gamla härskar gudarnas stränghet.[117]

Konflikten ser inte ut att kunna lösas och tanken på landsflykt blir aktuell. Frihetslängtan symboliseras i längtan till havet och naturen. Bundenheten och trycket i föräldrahemmet ger Gunlöd en känsla av kvävning, ett reaktionssätt som så ofta återkommer i Strindbergs diktning att man undrar om det inte är fysiologiskt betingat hos författaren: "O, låt mig gå ut — på fjället — till stranden — här är så kvavt!" (1: 218) Hennes käraste, Gunnar, personifierar möjligheten till frigö-

relse: "Ut till havs! det blåser landvind, och innan första hanegället äro vi utom synhåll... Snart äro vi i Östergötland — där står sommaren ännu grön... lev så fri som fågeln bland blommor och solljus och värme" (1: 212 f). Detta är en parallell till fritänkaren Karls amerikaflykt. Liksom denna skulle det bli en flykt till större religiös frihet. Karl hade haft sin kyrka i naturen, men den historiska fiktionen förbjuder naturligtvis denna lösning i det senare dramat. Friheten får ändå utrymme, då författaren inspirerad av Ibsens Brand ersätter verklighetens lilla mörka stenkyrka med en katedralliknande byggnad: "O! du skall se den nya kyrkan med det välvda taket och de höga pelargångarne" (1: 213).

Flykten — som i Gunlöd aldrig haft någon helhjärtad anhängare — blir inte av. Thorfinn faller i strid mot sina fiender. Hans död har förebådats genom ett järtecken, ett blodrött sken på himlen, men också genom en inspirerad replik av Orm. Det gäller inte endast individen Thorfinns undergång utan också slutet för det synsätt han representerar:

> Jo, Thorfinn, jag skall tala! Känner du hur marken gungar under dig — det betyder jordbävning! Hela världen bävar i dessa dagar, ty hon skall till att föda — hon skall föda fram, under gruvliga smärtor, en härlig hjälte. Öppna dina ögon och se! Ser du hur österns folk kämpar med västerns? Det är älskogens första strid — den nya makan darrar för den gamles omfamningar, hon kämpar och lider — men snart skall hon fröjdas — och facklor skola tändas i tusendetal och hela jorden skall stråla av frid och glädje, ty han skall födas, den unge, den starke, den sköne drotten, som skall härska över alla folk — vars spira heter kärlek och vars krona heter ljus — och vars namn är den nya tiden! (1: 234)

Repliken är en vidareutveckling av den replik i Fritänkaren där Karl i exalterade ordalag siar om den närmaste utvecklingen och deklarerar sitt fasta beslut att leva och dö "för den stora idé, som tiden går havande med och som genom tusen strider segrande skall framgå" (1: 51). Orms ord har dock ett högre tryck och ett starkare utslag och det räcker inte med att hänvisa till den religiösa liberalismen, dess parkerdyrkan eller allmänna messiasförhoppningar, även om dessa finns med.

Det är helt enkelt den upprörda politiska och sociala verkligheten som för första gången tungt slår in i Strindbergs diktning. Dramat skrevs ju under slutskedet av det fransk-tyska kriget — "österns folk kämpar med

västerns". Nederlagen förde med sig sociala verkningar i Frankrike och de första förebuden till Pariskommunen hade förskräckt världen. Ett upprorsförsök ägde rum den 31 oktober och ett annat den 22 januari, samtidigt som tyskarna med ett tre veckor långt artilleribombardemang försökte framtvinga kapitulation.[118] Det såg ut som om kriget skulle framföda den stora sociala revolution som många väntade på. Ett par år tidigare hade Bakunin på allvar gripit in i arbetarrörelsen i och med sitt inträde i Internationalen. Från första stund sökte han göra organisationen till ett forum för sin anarkistisk-revolutionära agitation och lyckades i så måtto att organisationens teori och praktik radikaliserades. Under kriget organiserade Bakunin en "kommitté för Frankrikes räddning" och förberedelser träffades för ett uppror. Redan i slutet av september bröt detta ut i Lyon, men som det var dåligt förberett misslyckades det. Bakunin arresterades men befriades och lyckades undkomma.[119] Den danske författaren Vilhelm Topsöe var ögonvittne till händelserna i Lyon och skildrar sina känslor i ordalag som påminner om Orms spådom: "Men hvem kan se dem rejse sig uden at føle Tanken svimle, uden at føle, at Verden ligger i Barnsnød, og at det er dens Bebudelser, som lade Jorden bæve og brænde, og at det er den, som kræver disse frygtelige Offre?"[120]

Man instämmer gärna i Lamms karakteristik av Orms vision: "Det finnes redan något av Gert bokpräntares glödande framtidstro i denna replik."[121] Ett politiskt element håller nämligen att på allvar växa in i Strindbergs hittills övervägande religiöst betonade revolutionism, men det skulle först bli upplevelsen av själva Pariskommunen som bragte det till full utveckling i Mäster Olof.

Mäster Olof

1:a akten. Mäster Olof är ett drama om religiös och politisk revolution. Den inledande idyllen i Strängnäs betecknar noll-läget på den kurva av revolutionism som stiger och faller genom hela dramat. Ännu har ingenting oroande kommit in i Olofs liv, men den lek han leker, Tobiæ Comœdia, innehåller ändå förebud om kommande ting, "Nu äro komne vår jämmers dagar . . ."

Lars söker egga Olof till en religiös reformation eller snarare revolution, vilket ord bättre svarar mot styrkan i hans Jeremias-citat. I detta finns en klar utmaning inte bara mot de religiösa utan också mot de politiska makthavarna i Juda: "Ty jag vill i denna dag göra dig till en fast stod, till en järnpelare och till en kopparmur i hela landet emot Juda konungar, emot hans furstar, emot hans präster, emot folket i landet" (2: 8).

Olof tvekar och tvivlar, men Lars är säker på seger för honom: "nu skall Herren tända dig en stockeld, som skall förbränna de filisteers säd" (2: 9). Trots sina betänkligheter bär Olof på en instängd lust till reformation: "jag känner hur jag vill kvävas, då jag tänker på detta arma folk som suckar efter förlossning". Som i Fritänkarens första replik är kvävningskänslan sammankopplad med rivningsmotivet som här får ett radikalare uttryck:

Lars.

Riv ner det gamla murkna huset först, det kan du! Herren själv skall bygga dem ett nytt!

Olof.

Men då bli de utan tak över huvudet en tid!

Lars.

Då få de åtminstone frisk luft. (2: 9) [122]

Det är mera fråga om en nybyggnad än en ombyggnad och det är uppenbart att det är en religiös *revolution* Lars syftar på. Bilderna och

symbolerna för det tänkta omdaningsarbetet är överhuvudtaget redan från början starkt laddade. Man kan som exempel ta den replik med vilken Olof summerar verkan på honom av Lars' ord och där den kommande revolutionära utvecklingen ytterligare förebådas: "jag ser en ängel som kommer emot mig med en kalk; hon går på aftonskyn därborta, blodröd är hennes stig, och hon har ett kors i handen." (2: 11) Redan i Den fredlöse hade ett liknande järtecken förebådat de kommande händelserna och man erinrar sig närmast ett par motsvarigheter i Goethes Götz von Berlichingen, där flammande svärd och blodröda solnedgångar antyder det förestående upproret. I Strindbergs drama förankras emellertid revolutionen i den religiösa sfären genom korset och kalken.[123]

Lars slutför sin uppgift som väckare och gör sig beredd att lämna Olof, "ty nu är dörren till de påvliges rustkammare inslagen, och var och en med namnet människa skall själv kämpa för sin andes frihet" (2: 12). Det betydelsefulla ordet "frihet" förs därmed in i dramat för första gången i en appell med långtgående syftning. Anknytningen till den religiösa liberalismen är klar, bland annat genom påpekandet att frigörelsen ligger i individens egen hand. Lars går och avlöses av Gert. Med honom konkretiseras Lars' generella frihetskrav och angreppet riktas direkt mot kyrka och präster. Gert är endast *förklädd* till borgare och identifierar sig inte med de övrigas religiösa behov som för honom endast blir en förevändning. Hans sarkasmer om kyrkobyggnaden som Guds hus erinrar om Karls replik i Fritänkaren att Gud inte bor i "stenhus, uppförda av människohänder" (1: 29), men i Gerts ironiska ord kan man dessutom läsa in en fränt formulerad likgiltighet för religionen. Efter att ha insinuerat att prästerskapet "låst in Gud" för folket bultar han på kyrkporten och konstaterar: "Hör ni så tomt det låter" (2: 14). När borgarna angriper honom för hans hädelse värjer han sig genom att åberopa kyrkans helgd. Han betecknas av den uppretade skaran som "den förkastade ängeln", ja indirekt som djävulen själv. Redan här börjar man upptäcka Gerts symboliska resning.

I och med att Olof ringt i klockan och förklarat sig beredd att hålla gudstjänst trots domkapitlets förbud har hans reformation börjat. Gert anknyter till detta men ger klockklangen en annan, farligare och mera omfattande innebörd. Revolutionen står för dörren: "Ty det var storm-

klockan som ringde till strid! Hej, nu börjas det! snart skola Stockholms klockor ge svaret och då skall Huss', då skall Ziskas, då skall de tusende böndernas blod komma över furstarne och de påvlige." (2: 18 f) Det behöver inte vara någon tillfällighet att furstarna nämns före de påvliga. Huss, Ziska och deltagarna i bondekriget revolterade inte minst mot den världsliga överheten och repliken utgör därför preludiet till dramats politiska revolutionism.[124] Gert kastar masken och ställer sig själv på samma linje: "Jag heter den förkastade ängelen, som tiotusen gånger skall gå igen, jag heter befriaren som kom för tidigt, jag heter satan, därför att jag älskade er högre än mitt liv, jag har hetat Luther, jag har hetat Huss, nu heter jag Anabaptista!" (2: 19) Att nämna namnen i den ordningen innebär en skärpning i politisk-revolutionär riktning. Gert avslöjar här själv sin symboliska bakgrund: han är Revolutionen.[125]

Folket tar avstånd ifrån honom, då man anser att han förnekar inte bara dopet utan också Gud. Han vill — som de religiösa liberalerna — fortsätta reformationen långt utöver Luther, hur långt får man veta när han delger Olof sin stora revolutionära pingstvision. Här kan man också i början finna ett av hans få religiösa vittnesbörd: "Guds ande har stigit ned till mig, jag känner det" (2: 21). De är dock otillräckliga för att göra honom till enbart en religiös fanatiker, han är i högre grad en politisk. Hans tal, "en parafras på Uppenbarelseboken" (Norman), mynnar i sin visionära del ut i en skildring av världsrevolutionen: "Det var luften som ropade, det var ingen som ropade; men rösten stiger och en stormvind far fram och han går över Alperna och han ryter över Fichtelgebirge och han väcker upp Österhavet och det ger eko mot stränderna och tusendubblat går ropet över världen: frihet! frihet! Och påven kastar nycklarne i sjön och kejsaren sticker sitt svärd i skidan, ty de förmå intet mot ropet!" (2: 22)[126] Visserligen är påven den större av de båda figurer som frammanas i synen, men avvägningen mellan dem är därmed inte klar. Gert riktar in revolten mot den världslige makthavaren: "Olof! du vill slå påven, men du glömmer kejsaren; kejsaren som mördar sitt folk utan att räkna dem, därför att de våga sucka då man trampar dem på bröstet." Han anser det vara väl sörjt för kampen mot påven och menar att det är angelägnast att ta itu med "kejsaren", ett ord som inte bara står för monarkin och Gustav Vasa utan får personifiera världslig eller politisk auktoritet överhuvudtaget.[127] Mot denna bakgrund får ock-

så en central replikväxling mellan Gert och Olof långt senare i dramat en djupare motivering:

Gert.

Påven är ju slagen! Ska vi ta ihop med kejsaren snart!

Olof.

Vi började i orätt ända!

Gert.

Äntligen! (2: 132)

Slutet av Gerts stora revolutionsreplik innebär den yttersta religiösa och politiska radikalism — anarkismen: "Du vill slå påven i Rom, men du vill som Luther ge dem en ny påve i den heliga skrift. Hör du! Hör du! Bind icke andarne med någon boja! Glöm icke den stora pingstdagen, glöm icke ditt stora mål: andligt liv och andlig frihet. Lyssna icke till det dödsropet 'si det är allt gott!' ty då kommer ej det tusenåriga riket, frihetens rike, till stånd, och det är just det som börjar nu!" (2: 22 f)

Naturligtvis kan detta betraktas som en religiös paroll innehållande inte bara vederdöparnas utan också den religiösa liberalismens program.[128] Men det är omöjligt att erfara Gerts utgjutelse som enbart eller ens övervägande religiös. Olof som är inställd på en religiös reformation ser genast de politiska konsekvenserna av Gerts tankar och är färdig att ange honom som landsförrädare. Redan recensenterna var efter premiären på det klara med omfattningen av denna Gerts revolutionism. I Nya Dagligt Allehanda fastslogs med skärpa: "Det formlösa frihets- och förbrödringsideal han eftersträfvar leder i sitt praktiska förverkligande till fullständig anarki och dermed till det olidligaste af slaveri." Mortensen betecknade också senare Gert som anarkist.[129] Strindberg själv slutligen har praktiskt taget sagt detsamma. Redan i företalet till akademiupplagan utpekas Gert som representant för "abstrakt frihet" och författaren har sedan flera gånger givit detta begrepp en ganska konkret anarkistisk innebörd.[130] Gerts frihetskrav är dock på detta stadium mera politiskt än socialt präglat. Det sociala inslaget får en mera framträdande position senare i dramat.[131]

Gerts revolutionära medvetenhet och konsekvens kommer honom att i Olofs ögon te sig som Satan, närmare bestämt i det ögonblick då han gör sig beredd att för Olof utveckla sina planer på uppror mot Gustav Vasa. Vederdöparna blir hans redskap. Deras religiösa målsättningar är han tämligen likgiltig för, men däremot är han medveten om deras revolutionära kapacitet. De är representanter för den världsrevolution han nyss så inspirerat siat om: "Det är stormen som ropar genom dem! Akta dig om du kommer i vägen!" (2: 24)

Innan Gert lämnar Olof har han bragt honom ur jämvikt, en upprorstanke av annat slag än den som Lars hade väckt hos honom har börjat få fäste. Gert är förvissad om att Olof är hans man: "Tro mig, du skall bli en Daniel, som skall säga förstarne sanningen, och de skola stå dig efter livet, men Herren skall skydda dig. — Nu går jag trygg; ty jag ser blixtar ljunga i ditt öga, och eldstungan dallrar över ditt huvud." (2: 26) Detta är en parallellreplik till Lars' citat ur Jeremias, men udden är nu helt riktad mot den världsliga överheten. Den första aktens revolutionära tematik är slutförd.

2:a akten. I ölbodsscenen kommer ett konkret socialt element in i dramat. Episoden påminner för övrigt om upptakten till Götz von Berlichingen med bönderna som på värdshuset kverulerar, hotar och konspirerar mot furstarna. Naturligtvis bärs Gerts förkunnelse redan från början av en socialt betingad upprorskänsla, men den har hittills endast fått allmänna formuleringar. Här får aspekten en egen gestalt i smålänningen, vars hat riktar sig både mot kungen och adeln och är grundat på enkla och handfasta ekonomisk-sociala missnöjesanledningar. I antydningarna om furorna i Småland som är fler än ekarna och om oxarna som "ha hornen kvar ändå fast man skurit dem" ligger ett förtäckt upprorshot. Smålänningens förtegenhet om de revolutionära planerna skall Strindberg i sin diktning ofta få tillfälle att variera: "Å ja, jag vet mycket mer, men det talar jag vackert inte om!" (2: 44) Både tysken och dansken är på det klara med faran: "Jo! Den där, när han blir vaken!" (2: 45) Smålänningens utraglande från scenen innebär att mindre farliga ämnen tas upp i samtalet.

Det dröjer dock inte länge förrän revolutionen med full kraft slår in

i ölboden i och med vederdöparnas instormande med Knipperdollink i spetsen: "Kom hit, folk; här är ett heligt hus till! Vad betyder detta, en krog i templet! Sen I! Sen I, styggelsen har gått så långt att man skändar helgedomen. Men jag skall rena den med eld! Eld på kyrkan och helgonen på bålet!" (2: 54) Vederdöparna anser upproret huvudsakligen religiöst motiverat och aktionen mot Storkyrkan har därför ett begränsat syfte. Gert har en starkare politisk medvetenhet och sätter in händelserna i ett större, politiskt, sammanhang. Redan förut har han sett sina anhängare som representanter för världsrevolutionen — "Det är stormen som ropar genom dem!" — och nu kallar han deras upplopp "en rensning att börja med" (2: 56).[132]

Men den stora massan är svår att få med. Det får Olof erfara när han i Storkyrkan förkunnar Gerts frihetsprogram helt abstrakt — "I skolen icke binda själarna", "I ären fria" o. s. v. (2: 77) — och folket vägrar att följa honom. Han har dock inte predikat förgäves. Folket börjar vakna, bakom den andliga frigörelsen skymtar en politisk och social. Gert låtsas förebrå honom: "Kungen befallde dig att stilla de upproriska, och vad har du gjort!" (2: 85) Olof försöker fortfarande isolera den religiös-reformatoriska insatsen från en politisk-revolutionär, men då frågar Gert honom bryskt: "Hör du, hur många herrar tror du att du kan tjäna." (2: 86)

Upproret slås ned och vederdöparna tas till fånga. Gert: "Rink och Knipperdollink har varit mina förtrupper! De skulle stupa, det var klart; nu börjar mitt arbete!" (2: 86 f) En isolerad resning utan resonans hos folket är dömd att misslyckas, revolutionen måste föregås av propaganda på djupet. Gerts replik, aktens sista, anknyter till detta: "Om hästen kände sin styrka, vore han ej så galen, som han är nu, att gå under selen — när han någon gång blir klok och springer ifrån sina förtryckare — då kallar man honom galen . . . Låt oss be till Gud för dessa armas förnuft!" (2: 88) Orden griper tillbaka både på smålänningens undertryckta revolutionism och församlingens reaktion på Olofs frihetspredikan: "Jag löser bojan på fången och han slår mig; jag säger 'du är fri!' och han tror mig icke!" Samtidigt syftar de framåt på Gerts egen kommande insats, hans aktion för de "tusen som varit nog blinda att tro det vara Guds vilja att de skola lida ens förtryck, de ha ansett

som sin plikt att ej våga tro på befrielse" (2: 164). Olof är inte så långt framme; han tror fortfarande att de politisk-sociala problemen kan lösas genom en hänvändelse till kungen.

3:e akten. Olof får kungens tillåtelse att säga *allt* (2: 108), men för honom innebär detta intet mer än en klarsignal för den totala *religiösa* reformationen. Längre är han heller inte beredd att gå, vilket bland annat visar sig i hans tvekan med svaret på kungens fråga vad vederdöparna egentligen vill. Gerts entré i detta läge är meningsfull. Hans raljerier är sprängladdade och avslöjar inte bara vederdöparnas religiösa omstörtningsplaner utan i frihetsperspektivets förlängning också den politiska revolutionen, det som Lamm träffande kallat "en revolutionär samhällsvädring": "O! Vi vill så mycket fast vi inte hunnit med hälften ännu; ja, vi vill så mycket och så fort sen, att inte tanken hinner med och det är därför som den blir litet bakefter! Ja, och så ville vi tapetsera om lite i kyrkan och ta ut fönsterna för det luktade unket. Ja, och så ville vi ändå mera, men det får vara så länge!" (2: 110)[133] Repliken är en tydlig variation av Filips ord i Fritänkaren: "rensen den av villfarelser förpestade luft, som man tvingar folkets barn att inandas! Slån ut fönstren i de gamla avgudatemplen, där man ex officio dyrkar sin Gud i tre timmar i veckan, och låten ljuset strömma dit in hela dagen lång" (1: 8). Därmed får man ytterligare en förbindelselänk mellan Strindbergs reformationsdrama och den religiösa liberalismens paroller, men Gerts ord når — genom det som förtigs — längre än Filips.

När kungen gått talar Gert tydligare och hans antiauktoritära inställning kommer klart fram på ett par ställen i yttrandena. "Finns det inte högre plikter än en befallning?" och "Ser du hur svårt det är att tjäna kungen!" (2: 111) Detta har samband med Olofs förtvivlade utbrott efter att ha fått fullmakten som kyrkoherde: "Detta var allt jag kämpat och lidit för! En fullmakt! En kunglig fullmakt! Jag tjänte Belial i stället för Gud! Ve dig, falske konung, som sålde din Herre och Gud! ve mig som sålde mitt liv och mitt arbete åt mammon! Gud i himmelen, förlåt mig!" (2: 132) Nu går det upp för Olof att befrielseverket borde rikta sig främst mot kungen och staten.[134] Gerts stund är inne:

Påven är ju slagen! Ska vi ta ihop med kejsaren snart!

Olof.

Vi började i orätt ända!

Gert.

Äntligen!

Olof.

Du hade rätt, Gert! Här har du mig! Strid! Men öppet och ärligt!

Gert.

Du har gått i barndrömmar tills idag! (2: 132 f)

Därmed upphäver Gert verkan av Olofs ord i slutet av första akten om att de ljusa morgondrömmarna är borta. Viljan till en religiös revolution innebar endast ett halvt uppvaknande. Insikten om att även en politisk är nödvändig betyder klarvakenhet. Olof har nu också fått ögonen öppnade för vad som väntar en konsekvent revolutionär: "Nu kommer floden! Nu må han komma! Ve dem och oss!" (2: 133) Trots allt har han inte kastat alla reservationer över bord. Hans rörelse av "motvilja och häpnad" (2: 134), när Gert avslöjar sina planer på politiskt mord på Gustav Vasa, antyder att han ännu inte är beredd att löpa linan ut.[135]

4:e akten. I samtalet med brodern vid moderns bår kommer Olof in på sina planer, men inte heller här finner man något helt oreserverat ställningstagande: "Den som satt yxan till roten släpper ej förrän trädet ramlar. Kungen har svikit vår sak, jag skall nu ta hand om henne!" (2: 149) Det träd som skall fällas är den katolska kyrkan, sättet för reformationsverkets bedrivande sägs det ingenting om och något alternativ skymtar inte. För första gången börjar dock Olof vända udden mot kungen och han är strax färdig med ett skarpt utfall: "Han är en girigbuk, en förrädare och adelsgynnare." (2: 149) Lars upplever starkt bristen på ett positivt syfte: "Du river och river, Olof, så att det blir tomt snart, men när man frågar: vad ger du i stället, svarar du 'icke det', 'icke det', men du svarar aldrig 'det'!" Men Olof ger honom skarpt svar på tal: "Förmätne! Tror du att en kan ge bort en tro! Har Luther givit något nytt? Nej! Han har blott brutit ned skärmarne, som stodo i vägen för ljuset! Det nya jag vill är tvivel på det gamla, icke därför att det är gammalt, utan därför att det är ruttet!" (2: 150)

Repliken är radikal, men genom hänvisningen till Luther begränsas rivningen till den religiös-reformatoriska sfären, en tolkning som man kan stödja genom att peka på Lars' gest mot modern. Lars' kritik och Olofs svar påminner för övrigt starkt om beskyllningarna från kyrkligt håll mot den liberala teologin för negativism och förstörelselust och dennas försök att värja sig. Aggressiviteten i Olofs ord dämpas också genom användningen av ordet "tvivel", sannolikt en Buckle-reminiscens.[136] Det är därför inte riktigt att sätta likhetstecken mellan Olofs nedrivningsprogram och Esplanadsystemets.[137] Det senare är oförbehållsamt och innehåller dessutom ett rousseauanskt alternativ som Olof är främmande för.[138]

För övrigt är dilemmat för Olof inte avsaknaden av alternativ utan tvekan inför Gerts radikala syften. Dessa driver visserligen på honom, men han tvingas också till ett långt uppehållande försvar mot dem. Lars har klar blick för de farliga konsekvenserna och vädjar därför till brodern att inte utmana kungen samt varnar honom för vederdöparna — "de falska frihetsapostlarne". Olof har ju kommit till moderns dödsbädd direkt från ett hemligt möte med Gert och hans meningsfränder. Inför Lars solidariserar han sig också med deras strävanden: "Vi skola fullfölja reformationen" (2: 152).

När Gert denna gång fäller dödsdomen över kungen i aktens sista replik förhåller sig Olof lugn. I slutet av 3:e akten hade denne i samma situation gjort "en rörelse av motvilja och häpnad". Olofs reaktion i de båda fallen ger i förkortning den radikalisering som ligger mellan dem.

5:e akten. Hos Olof är det dock inte som hos Gert fråga om något principiellt avståndstagande från den världsliga makten. Detta kommer tydligt fram i scenen på Klara kyrkogård. Olof för de sammansvurnas talan trots att Gert är med och angreppen på Gustav Vasa är skarpa nog, men utgångspunkten är endast kungens gillande av helgondyrkan: "skulle jag nu frukta en konung som vill sälja sitt folk åt Baalim!" (2: 162) Hans sönderrivande av kungens order om helgonfesten är den tredje symbolhandlingen i en svit av sådana med inbördes samband. Förstöringen av bannbullan innebar brytningen med påvekyrkan, av den kungliga fullmakten ett erkännande av den politiska revolutionens prioritet

och nu slutligen av den kungliga ordern en utmaning mot Gustav Vasa personligen på grundval av utvecklingen i 4:e akten.

Den stigande månens röda sken över scenen understryker allvaret i Olofs ställningstagande. Han når ett ytterläge ifråga om radikalism och talar som en profet och vederdöpare: "Himlen gråter blod över edra synder och eder avgudadyrkan —, här kommer att straffas, ty överheten haver sig försyndat! Sen I ej hur gravarna öppna sina käftar efter rov —" (2: 162 f). Här fullbordas det som förutsagts i den syn tidigt i dramat där Olof sett en ängel komma emot sig på aftonskyn, "blodröd är hennes stig" (2: 11). Han blir något av en Gert och det är följdriktigt att denne nu finner Olof revolutionärt mogen.[139]

Det finns emellertid detaljer som stör även detta till synes helhjärtade ståndpunktstagande. Det är sålunda en antiklimax och väcker tvivel på att Olofs starka ord nyss är allvarligt menade, när han skickar Mårten till kungen med den ljumma hälsningen att munken med sina "hädiska upptåg lyckats reta en ärlig mans förtrytelse" (2: 163). Beskedet transponerar ned Olofs exalterade revolutionism till ett tillfälligt lynnesutbrott. Det är också ett dåligt omen för de sammansvurnas sak att Olof fortfarande ställer sig ovetande till Gerts vidare planer: "Vad vill du Gert, säg ut!" (2: 164) Olofs slutliga reträtt har börjat, samtidigt som han givit sin upprorslust dess starkaste uttryck.

Gert har arbetat målmedvetet på sin insats och skaffat sig ett konkret underlag för sin från början abstrakt formulerade revoltkänsla. På sina snabba agitationsresor i landet har han sammanställt en bok påminnande om den franska revolutionens 'cahiers des doléances': "I skolen höra klagomål ända ifrån Norrlands urbygder ned till sundet ... men det är slut nu, man har öppnat ögonen på folket, det jäser och det sjuder, snart skall förtrycket krossas och de skola vara fria" (2: 164). Klagomålen är en fortsättning på smålänningens i ölbodsscenen.[140]

När Gert avslöjar planen att kungen skall mördas påföljande dag ställer sig Lars och Olof oförstående. Åtminstone Olof bör ha varit beredd på detta. Han hade ju varit med både när Gert ropat "En skall dö på det alla må leva!" (2: 134) och viskat "Guds straff över kungen!" (2: 155) Själv hade han ju nyss i sitt tal på kyrkogården slungat den ena utmaningen efter den andra mot kungen. Det är ett

nästan paradoxalt utslag av Olofs ständiga vacklan att han fortfarande ställer sig ovetande om Gerts mål.

Gert sätter in resningen i ett europeiskt sammanhang: "I veten ej att Thomas Münster [Münzer!] har upprättat ett nytt andligt rike i Mühlhausen, I veten icke att hela Europa är i uppror." (2: 166) Stormvinden över Mellaneuropa och Norden i Gerts apokalyptiska vision har blivit verklighet. Sammanställningen av Münzer och Dacke markerar det sociala och politiska inslaget i vederdöparnas uppror och hindrar en feltolkning av innebörden i begreppet "andligt rike".[141]

Olof ryggar alltså ännu en gång tillbaka inför den revolutionära utvecklingen och hans naiva tro på kungens möjligheter att leda den in i en lugnare fåra är egentligen ytterligare ett tecken på hans vankelmod. Han erbjuder sig att gå till kungen med Gerts skrift "och visa honom vad hans folk vill, och han skall ge dem rätt" (2: 167). Därmed skulle han stå på samma ståndpunkt som i slutet av 2:a akten, när Gert berättat om behandlingen av sig själv och de fångna vederdöparna och Olof velat ingripa till deras förmån: "Jag går till kungen; han kan ej vilja dessa skändligheter." (2: 87)

Gert lyckas trots allt övertyga Olof om att en hänvändelse till kungen kommer att bli resultatlös och det ser ut som om Olof skulle ge upp sitt motstånd och acceptera också den yttersta handlingen: "Han må dö att alla må leva! Mördare, otacksam, förrädare skall jag heta, må vara! Jag offrade allt, till och med heder och samvete och tro — kunde jag giva mera åt dessa arma som ropa efter förlossning?" (2: 167) Motsvarande replik i början av dramat — "jag känner hur jag vill kvävas, då jag tänker på detta arma folk som suckar efter förlossning" (2: 9) — talade om en religiös befrielse, den nyss citerade, som främst har samband med klagomålen i Gerts bok, därtill om en social. Olofs reaktion inför ångerns möjlighet antyder att hans beslutsamhet även här är ihålig och förebådar avfallet.

Så återstår endast sammansvärjningens definitiva sammanbrott. Redan före själva avbönen har Olof egentligen tagit tillbaka i och med att han förklarat: "Jag tror inte jag kan dö nu, jag har alldeles för mycken livskraft kvar." (2: 178) Gert däremot är beredd på döden och fylld av tillförsikt om revolutionens framtid. Redan tidigt hade han känt sig vara "befriaren som kom för tidigt" och nu är detta ett faktum: "Vår skörd

var ej mogen. Det skall falla mycket snö om höstsäden skall gå, ja, sekler skola förgå innan man får se ens en brodd! De sammansvurna äro gripna, säger man och håller tacksägelser; man misstar sig; här gå sammansvurna runt omkring oss, i de kungliga gemaken, i kyrkorna och på torgen, men de våga ej vad vi vågat, dock skall det komma en gång." (2: 179)

Det är därför på honom Vilhelms ord till sin forne lärare passar in, inte på Olof, och den ofrivilliga ironin drabbar därför desto hårdare: "Ni talte en gång om huru man brände Huss därföre att han vågat säga sanningen åt de mäktige, ni beskrev huru han besteg bålet och med glädje befallde sig i Guds hand, profeterande om den svanen som en gång skulle komma och sjunga nya sånger till den vaknade frihetens lov! Så har jag tänkt mig er gå döden till mötes, med öppen panna och blicken mot himlen under folkets rop: så dör ett vittne!" (2: 184)[142] Gerts sista ord före avslutningsrepliken hade varit "glöm aldrig den stora pingstdagen!" (2: 180), men nu är han i sin fulla rätt att ropa ut sitt "Avfälling!"[143]

*

I Fritänkaren ifrågasätter Agda på ett ställe att Karl tror på Kristus och denne tvingas till ett slags trosbekännelse: "Jag tror på Honom såsom den gudasände idealmänniskan, som kom för att lära människorna huru de skulle leva; men det har ju en Sokrates, en Luther, en Parker också gjort, utan att någon fallit på den idéen att göra dem till gudar." (1: 47 f) Sammanställningen mellan Luther och Parker i detta drama är en fingervisning om att det finns anledning att sätta också Mäster Olof i samband med den amerikanske profeten eller den religiösa liberalismen i stort, ett samband som påvisades redan av Per Lindberg. Jag har också på åtskilliga punkter kunnat peka på överensstämmelser.

Det religiöst revolutionära inslaget har därmed i allt väsentligt fått en förklaring, inte det politiskt revolutionära — även om det går att visa att den religiösa liberalismens kampglada paroller ibland mynnade ut i utopiska och allmänrevolutionära profetior. Sådana kunde man samtidigt finna även i den rent politiska liberalismens debatt, särskilt längst ut på vänsterflygeln. En passus som den följande ur Fäderneslandet erinrar slående om Gerts pingstvision: "I sanning . . . de ståtlige herrarne 'med

Guds nåde' lefva icke på rosor i våra dagar! Dundret af en aflägsen åska, susandet af en annalkande storm ljuda ständigt i deras öron. Det qvalda samvetet ger ingen ro ... blodiga drömmar om natten, faror och spöken midt på ljusa dagen — sådan är konungadömets närvarande ställning, och med hvarje dag som går skall det blifva än värre ... Prestmakten, hittills konungadömets yppersta stöd, sjunger likaledes på sista versen. Krumstafven och biskopsmössan äro lika mycket föremål för skämt som 'kronan' ".[144]

Att rättvist avväga och gradera de många övriga förklaringarna till revolutionismen i Mäster Olof är svårt, särskilt som forskningen dragit fram ett omfattande material. En begränsad inventering måste jag dock göra, vilken också blir ett försök att rucka på en ganska fastlåst debatt och att föra in något nytt. Det kan därvid inte hjälpas att granskningen av uppslagen ibland blir detaljerad.

Ett genomgående drag i diskussionen har varit framhävandet av Strindbergs läsning av Buckles Civilisationens historia i England och Brandes' Hovedströmninger I på våren 1872. Växelvis har man givit den ene och den andre försteget. Lindberg var den förste som sköt Buckle i förgrunden, Lamm den förste som höll på Brandes.[145]

Konkret gäller det Gerts förvandling från intrigör i de tidigare utkasten till en dominerande revolutionär i det slutliga dramat. Lindberg menade att främst *Buckle* "hade en befriande inverkan på honom [Strindberg]. ... Gerdt Boktryckare svällde till en av dramats huvudgestalter". Något senare uttryckte Warburg samma uppfattning: "den revolutionäre fanatikern Gerdt är för visso ett stycke Strindberg, den Strindberg från 1872, som nyss läst Buckle och som var radikal i hvarje tum. Han är upprorsmannen, som hatar hvad Buckle kallat den andliga och världsliga 'skyddsandan', som 'när påfven är slagen vill ta hand om kejsaren'."[146]

Den förste som närmare försökte fixera Buckle-influensen, Erik Lindström, tog också fasta på angreppen mot styrelsen och skyddsandan, vilka tidigt observerades som en huvudlinje.[147] Strindberg har dock själv givit uppslaget i och med att han i självbiografin fört fram en egen tolkning av kungens roll: "Styrelsen, vilken Buckle frånkänt varje gott inflytande, togs i upptuktelse i Gustav Vasa." (19: 29) Uppfattningen om

detta samband har hållit i sig in i modern tid, till och med Hagsten och Smedmark. Först Eklund varnar i sin recension av den förres avhandling för en överbetoning av Buckles verkan.[148] Han har dock ej någon närmare motivering för sin mening.

Vid läsning av "Buckles Engelska Civilisation", som Strindberg kallade boken (17: 212), har man svårt att förstå hur den skulle kunnat inspirera en revolutionism sådan som Gerts. Hagsten menar t. o. m. att Buckle skulle ligga bakom den stora pingstmonologens angrepp på kejsaren och påven: " 'Bind icke andarne med någon boja!' (2: 22) kunde jämväl varit dennes [Buckles] lösenord, när han som hårdast kritiserade skyddsandens verkningar."[149] Det är ju i denna replik som Gerts yttersta radikalism finns koncentrerad och man skulle alltså kunna vänta att Buckle i sin styrelsekritik också skulle vara beredd att löpa linan ut. En uppfattning i stil med Hagstens uttrycker Brandell, när han utpekar Buckle som upphovet till anarkismen i Mäster Olof.[150] Hur fjärran ett anarkistiskt synsätt denne befinner sig framgår utan vidare av hans stolthet över Englands lugna reformutveckling som förhindrat "anarki eller revolution" och en deklaration som den följande: "I alla länder måste det någorstädes finnas en magt, som eger straffa brottet och stifta lagar; eljest befinner sig nationen i ett tillstånd af anarki."[151]

Det som hos Buckle ansetts inspirera till revolutionism är dels hans framställning av den franska revolutionen och dels kritiken av "skyddsandan". Han karakteriserar revolutionen som "utan all fråga historiens vigtigaste, ärorikaste och mest invecklade tilldragelse", vilket är en hög värdering. Denna är emellertid grundad på resultaten på lång sikt, inte på uppskattning av själva händelsen i och för sig som han klart tog avstånd ifrån. Efter att ha avslutat redogörelsen för dess orsaker säger han nämligen: "Dessa voro hufvudsymptomen i denna väldiga rörelse som i franska revolutionen nådde sin höjdpunkt, och alla röjde ett så anarkiskt och så i grund angripet samhällstillstånd, att de läto med visshet förutse att någon stor katastrof stod för dörren." Revolutionen gav mänskligheten "en förfärlig erinran om, till hvilka brott ett fortsatt förtryck kan drifva ett ädelt och långmodigt folk".[152] Tidigare har händelsen kallats "denna förfärliga orkan der för ett ögonblick lagar, religion, moral, allt gick under, alla spår af humanitet utplånades och Frankrikes civilisation icke blott försvann under vågorna, utan äfven, som det då syntes,

ohjelpligt gick till botten"[153] Tillägget "som det då syntes" bekräftar att Buckles positiva värdering av den franska revolutionen är den liberale historikerns, inte den revolutionäre sympatisörens. Hans resonemang har för övrigt knappast starkare emfas än en annan liberal historikers, Geijer, som också kommit in på frågan i sina föreläsningar om personlighetsprincipen i förhållande till samhällets utveckling. Dennes framställning tycks Strindberg för övrigt ha läst just innan han for ut till Kymmendö för att skriva Mäster Olof.[154]

Den kritiske läsaren lät sig heller inte vilseledas. I sin anmälan av Civilisationens historia skrev den moderat-liberale Bergstedts tidskrift Samtiden: "Vi anmärka i förbigående att Buckles politiska radikalism är Cobden's, John Brights och den förmögna medelklassens, men alldeles icke Mill's, Harrisons och socialisternas, och det är mycket osäkert om han, i fall han då lefvat, skulle hafva gillat 1867 års parlamentsreform."[155]

Begreppet 'skyddsanda' har en stark *ekonomisk* accent, en svagare politisk. Buckles beskrivning av den skyddsanda, varemot den franska revolutionen skall ha varit en reaktion, är denna:

> Hon står ... i nära samband med denna böjelse för centralisation som ger sig till känna i fransmännens styrelsemekanism och hela andan af deras literatur. Det är denna anda som förmår dem att bibehålla de inskränkningar hvaraf deras handel länge varit besvärad samt de monopol som i vårt land ett friare system helt och hållet undanröjt. Det är hon som kommer dem att blanda sig i det naturliga förhållandet mellan tillverkare och förbrukare och på konstlad väg framtvinga fabrikationer som eljest aldrig skulle uppstått och just af denna orsak ej behöfvas, som kommer dem att störa industrins regelbundna gång och under förevändning att skydda sina infödda arbetare, minska arbetets afkastning genom att afleda det från dessa vinstgifvande kanaler hvari dess egna instinkter, åt sig sjelf lemnade, alltid drifva det.
>
> Dessa äro skyddsandans oundvikliga följder på handelns och industrins område. Öfverflyttad på politikens, frambringar hon hvad som kallas en faderlig styrelse, der högsta makten hvilar hos suveränen eller några få privilegierade klasser. När hon gör sig gällande inom teologin, skapar hon en mäktig kyrka och ett talrikt presterskap, som förmenas vara religionens nödvändiga vaktare och betraktar hvarje opposition emot sig som ett förnärmande af den allmänna sedligheten.[156]

Hur skall man då förklara självbiografins notis om att "Styrelsen, vilken Buckle frånkänt varje gott inflytande, togs i upptuktelse i Gustav Vasa"? (19: 29) Det finns i dramat verkligen en revolutionär som tar kungen i upptuktelse med buckleska argument, nämligen smålänningen i ölbodsscenen — ett faktum som man hittills förbisett. Denne klagar ju över kungens ingrepp i böndernas näringsfång: "Ser ni, jag borgade 200 oxar, och när jag kom till Stockholm tog kungens fogde hand om affären och sa' att jag inte fick sälja dem över hans pris! Det är kungen som sätter priset på oxarne; det är kungen som fördärvat mig." (2: 42)[157] Vad styrelsekritiken i stort beträffar kan Buckle inte ha spelat någon roll för Gerts revolutionism, knappast ens för Olofs. Strindberg hade genom pressen redan stiftat bekantskap med den traditionella liberala argumenteringen mot överhetsstaten.[158] Ännu skarpare formulerade var ibland de angrepp som kom från den religiösa liberalismen — man behöver bara peka på en rabulism sådan som Liljas. Läsningen av Buckle kan ha aktualiserat de gamla argumenten och givit dem ny styrka.

Hos *Brandes* mötte Strindberg verkligen en revolutionism. I Emigrantlitteraturens entusiastiska apoteos till den franska revolutionen är "frihet" ett viktigt men samtidigt föga konkret begrepp. Det gäller inte så mycket social och politisk frihet som "tankens". Markis Posa — i Schillers Don Carlos — är "Revolutionens ægte Incarnation, Frihedens Apostel og Prophet, Type for den Slægt, der gjennem Oprøret mod alle domfældte Traditioner vilde gjøre Fremskridtet muligt og Menneskeheden lykkelig".[159] Posas insats svarar knappast mot Brandes radikala tolkning. Belägg för ett sådant påstående får man exempelvis genom att studera ett så centralt ställe som hans tal till Filip II av Spanien, där han torgför en abstrakt, vagt liberal utopism med föga markanta demokratiska inslag. "Medborgarlyckan" skall nämligen försonas med "furstestorhet". I utvecklingsperspektivet har vidare kristenhetens förkovran en viktig plats. Posa vädjar till Filip att inte sätta sig emot framåtskridandet utan först av alla furstar ställa sig i spetsen för detta. "Gif oss tankens frihet!" bönfaller han.[160]

Brandes' karakteristik av Posa kunde passa in också på Gert och schillerhjältens tal är på sätt och vis en ordrikare utläggning av Gerts

appell om "andligt liv och andlig frihet". Det är i och för sig förklarligt om man i Gerts idéer tycker sig återfinna Brandes', men det är samtidigt förvånande att man inte observerat de stora skillnaderna i uppfattning mellan Posa och Gert.[161] Friheten tänks i ena fallet skänkt genom "ett penndrag" av en kunglig hand, i det andra tillkämpad genom en revolution underifrån mot den världsliga makten. Den medborgerliga friheten har hos Posa visserligen en vagt anarkistisk prägel — "binde honom ingen annan pligt / Än den, att andras rättigheter vörda" — men skall ändå vara förenad med en utbildad furstemakt. En anarkist skulle också finna betänklig Posas uppmaning till Filip att om den nya utvecklingen slår väl ut i hans eget land med våld införa samma system i den övriga världen.[162] Hos Gert är friheten utan gräns, utan bojor. Det konkret politisk-sociala inslaget i Gerts revolutionism, som träder i förgrunden i dramats slut, har ingen motsvarighet hos Posa.

Därmed har man också sagt något väsentligt om Brandes eget frihetssvärmeri. Han instämde helt i Posas krav på tankens frihet men satte det inte i samband med någon politisk-social revolution. Han fördömde Pariskommunen för dess "uoverlagte og tøilesløse Frihedsbestræbelser" och kunde lätt beslås med odemokratiska åsikter.[163] För honom var det inte samhället utan sinnelaget det gällde: "Det er ikke saameget ydre Love, der behove at forandres, om end ogsaa de, som det er den hele Samfundsbetragtning, som den yngre Slægt fra Grunden af maa omforme og oppløie".[164] Gunnar Ahlström kommenterar: "Hans värld var de estetiska individualisternas, de poetiska frihetshjältarnas och de vetenskapliga sanningssägarnas."[165] Därmed bör Brandes heller inte ha haft så mycket nytt att komma med till den Strindberg vars ungdomsläsning till stor del bestått av Götz, Die Räuber, Hugos romaner och dylikt.[166] I likhet med Buckle kan Brandes endast ha haft sekundär betydelse för upprorsandan i Mäster Olof, men han bör ha försteget framför den förre eftersom han i varje fall givit ett "revolutionärt" uttryck åt radikala idéer, låt vara abstrakta. Att han spelat en större roll som agitator för samtidsproblematikens införande i litteraturen är en annan sak.

Naturligtvis har Ibsen med *Brand*-gestalten starkt bidragit till att ge Gert dennes konsekventa hållning. I Brands uppror och trots finns dessutom ett politisk-revolutionärt, om man så vill anarkistiskt inslag. Han

utmanar både stat och kyrka till kamp på liv och död. Fogden och dennes älsklingsprojekt, en politisk festlokal, utgör nämligen en sammanfattning av det officiella samhällets bindande och hindrande funktioner och Prosten i sin tur erinrar vid invigningen av kyrkan om att denna är skänkt till statens nytta, något som Brand tar avstånd ifrån. När denne med sin skara står i begrepp att lämna samhället är det följaktligen konsekvent att Fogden hotar med att läsa upprorslagen. Brand svarar: "Læs! Med jer jeg bryder Pagten."[167]

Eftersom revolten i Mäster Olof förkroppsligats i en mera konkret politisk och romantiskt färgad upprorsgestalt, Gert, har man större anledning att i *romantisk litteratur* söka efter förebilder. Romantiken var enligt Strindberg den tid då "hela världen sjöng frihetssånger, ty frihet hade man fått både att tänka och leva, genom de franska frihetstyrannernas revolution" (FRr: 22).

En av de frihetssångare som åsyftades var Byron. Strindberg skall ha läst Manfred, "hans största dikt" (IV: 24), i slutet på 60-talet och med denne demoniske trotsare har Gert naturligtvis attityden gemensam. Men Manfreds upprorsanda är tämligen generell och närmar sig endast flyktigt verklig politisk revolutionism.[168] Strindberg tycks också ha uppfattat detta att döma av hans tveksamma karakteristik av dramats tendens: "När Manfred säger fy över mänskorna, så är det väl över samhället, men samhället var ej upptäckt än." (18: 285 f)

Annat är förhållandet med Goethes Götz. Läsningen av detta drama har enligt självbiografin (19: 27) föregått nedskrivandet av Mäster Olof och gjort författaren djärv, även om inflytandet skall ha varit mera formellt än innehållsligt.[169] Man kan dock inte bortse ifrån att Götz liksom Gert drivs fram av ett glödande hat mot överheten — i Götz "furstarna" — och ett starkt patos för folket. Götz håller fast vid att hans sista ord skall vara ett leve för friheten, men man vet inte hur långt han vill utsträcka denna. Hans kritik av överheten består i ironi mot lagar och juristeri, men trots hatet mot furstarna är hans vördnad för kejsaren absolut. Hans demokratism är heller inte utan villkor. Egentligen ogillar han våld och han slutar med att kalla de upproriska för mordbrännare och hundar.

Ännu större intryck gjorde *Die Räuber*. Strindberg skall ha läst dramat första gången våren 1868 i en nyligen utkommen tysk gottköpsupp-

laga (18: 274 ff).[170] Det blev en av hans starkaste läsupplevelser överhuvudtaget (54: 446) och ett av de diktverk som under denna period mest bidrog till att inspirera hans politiska revolutionism. När teaterplanerna något år senare skulle förverkligas ville han debutera som Karl Moor, då i Nicanders översättning Röfvarbandet (18: 316).

Även Karl Moor är en upprorsman med förbehåll, men upproret har större spännvidd hos honom än hos Götz. Strindberg säger själv rent ut att Gert är Karl Moor (19: 27). Identifikationen är vilseledande och sannolikt motiverad av ett rousseauanskt synsätt. Man erinrar sig Johans upptäckt vid läsningen av Karl Moors roll att det fanns berömda meningsfränder, "som heldre velat vara en Robinson eller en stråtrövare än låta inskriva sig i denna armé, som kallades samhället" (18: 275). Naturligtvis kan man i rövarlivet se ett förverkligande av Rousseaus naturideal och i Karl den goda människan som av det fördärvade samhället förvandlas till brottsling. Men naturen i dramat är mera en tillfällig tillflyktsort och upproret gäller i högre grad den korrumperade överheten än samhället som institution. Strindbergs rousseauanska tolkning av Die Räuber är en sen företeelse. Den har att göra med hans situation när han skrev självbiografin 1886, inte den när han skrev Mäster Olof 1872.

Kulturhatet levde länge. I uttalandet till Schillerjubileet 1905 säger han sålunda att han ännu kan "gå ut på exercisfältet och ropa ve över staden", som han skulle ha gjort när han en gång repeterade Karl Moors roll inför teaterdebuten (54: 447)[171] Denne Strindberg är meningsfrände till den Karl Moor som har "en nagel i ögat till staden, för det den är så skändligt bigott".[172] Gert saknar varje rousseauansk bevekelsegrund, men naturligtvis har han och Karl ändå flera gemensamma drag, främst den stora dimensionen i deras uppror. Karl rasar ju också mot "den fördömda olikheten i verlden" och önskar att han "kunde öfver den hela, vida naturen blåsa i upprorets horn, och föra luften och hafvet och jorden till strid emot detta Hyänslägte". Han är dock inte som Gert principiellt emot all auktoritet. Det framgår av hans avskedsord när han upplöser rövarbandet: "Gån ut och offren edra gåvor åt *Staten!* Tjenen en Konung, som strider för menskligheteńs rättigheter!"[173] Det är därför också en betydlig överdrift av Strindberg att kalla Karl Moor för anarkist (18: 276).[174]

Den väsentligaste olikheten mellan Götz och Die Räuber å ena sidan och Mäster Olof å den andra har nyss tangerats i samband med Strindbergs rousseauanskt influerade jämförelse mellan Karl Moor och Gert. Lindberg har anmärkt att "i 'Götz' och 'Die Räuber' pågår striden *utom* samhället, i M. O. inom."[175] Han syftar främst på de förromantiska dramernas mer abstrakt estetiska tendenser, men man kan låta karakteristiken också innefatta det faktum att upproret i dem ofta sker utifrån, från skogen, medan i Mäster Olof kampen mot samhället utkämpas innanför stadsmuren. I och med att Karl kallat sig mördare och rövare har han ställt sig utanför lagen och samhället.[176] Motsättningen får ett konkret uttryck i nedbrännandet av staden. Kosinsky, som lockas av bandets "mordbrännar-bragder" och som vill gå i tjänst hos Moor för att hämnas personliga oförrätter begångna av de maktägande, får av Karl veta konsekvenserna av ett sådant steg: "Du träder här ut liksom ur menskligheten område. Du måste antingen vara en högre människa — eller en djefvul."[177] Ytterligare en skillnad mellan Karl och Gert utgör det faktum att de handlar utifrån olika bevekelsegrunder. Den förre drivs liksom Kosinsky till revolt främst av personliga motgångar. Gert däremot går till aktion utifrån en revolutionär *åskådning*.

Det finns för övrigt andra romantiska förebilder för Gert-gestalten. "Den siste fosforisten" Johan Börjesson var ännu på Strindbergs tid inte helt bortglömd — 1874 utkom hans drama *Erik den Fjortonde* i en tredje upplaga. Göran Persson får här titanisk resning och hans demokratism våldsamt revolutionära uttryck. Ett par exempel:

> I mig, en man ur det ringaktade, föraktade folket, lefver detta folk upp. I mig kastar det de första brinnande, törstande blickarna omkring och öfver sig. I mig utsträcker det de hopkrumpna lederna, de grofva, roflystna händerna. I mig upphäfver det de första hämndeskrien —
>
> ...
>
> En åtrå till förstöring, till förintning
> Af allt uppöfver, som sig öfver tycker!
> Är j e m n l i k h e t e n s stora tanke det?
> Och är dess början fällning och rothuggning
> Utåt samhällets gråa odalmarker?

...
Så vill, en annan Simson, också jag
Dra med mig pelarena under huset
Att det uppsatta Philisteerruklet
Uppöfver mig ock störta må i gruset![178]

Börjessons drama måste som Lindberg säger ha varit *"direkt* impulsgivande för Strindberg".[179] Sitt tidigaste resultat avsatte det emellertid inte i Mäster Olof utan i recensionen av Georg von Rosens Erik XIV-tavla våren 1872 (54: 180 ff). Hagsten har rätt i att den bild som Strindberg här ger av Göran Persson kan betraktas som en förstudie till Gert i det färdiga prosadramat, men han har inte räknat med Lindbergs påvisande av föregångaren hos Börjesson.[180]

Strax innan Strindberg på försommaren 1872 begav sig ut till Kymmendö för att skriva Mäster Olof gavs den 31 maj på Operan ett av tidens större repertoarstycken, Meyerbeers *Profeten* med text av Scribe, som sista evenemang för säsongen i en stor recettföreställning för teaterns personal. Den annonserades på grund av syftet flitigt i förväg och slutsåldes, varför den spelades ytterligare en gång — den 84:e efter premiären 1852 — den 3 juni. Uppsättningen uppmärksammades också med utförliga recensioner.[181]

Profeten, det är Johan av Leyden, vars upprorskänsla väcks av en adelsmans övergrepp mot hans mor och fästmö. Han uppvaktas av tre vederdöpare som vill ha honom till sin ledare. De tror nämligen att han är den Messias som skall kunna befria det fjättrade Tyskland. Johan förenar sig med dem och intar Münster. Där låter han kröna sig till vederdöparkonung.[182] I fortsättningen försvinner det revolutionära elementet alltmer. Även om Johan av Leyden inte har några iögonenfallande likheter med Gert-figuren och upprorsinslaget i operan är tämligen begränsat är den ändå värd uppmärksamhet i detta sammanhang. Den sattes nämligen ofta i samband med moderna socialistiska rörelser och föreställningen i Stockholm är ju samtidig med vederdöparen Gerts förvandling till konsekvent social revolutionär.[183]

En långt viktigare roll har säkert intrycken från *Victor Hugo* spelat. Stellan Ahlström är den som mest energiskt visat på Strindbergs beroende av fransmannen, ett beroende som inte minst röjer sig hos Gertgestalten. Det är dock en generalisering att påstå att Hugo skulle vara

den som främst "ingivit Strindberg den revoltstämning, som sätter sin prägel på Mäster Olof".[184] Hugos verk hörde till Strindbergs favoritläsning redan i ungdomen och han har ofta vittnat om sin skuld till denne. "Hugo är min lärare!" utropar han vid ett tillfälle (54: 468) och i självbiografin säger han sig tidigt ha tagit intryck av Hugos romaner: De hade "i Johan fått en fruktbar jordmån. Upproret mot samhället; den på den ensliga ön boende skaldens dyrkan av naturen; hånet av den alltid härskande dumheten; raseriet mot prästreligionen och svärmeriet för Gud såsom alltets upphovsman; allt detta, som låg i frö hos ynglingen, började gro, men kvävdes ännu av de gamla böckernas höstfällda löv." (18: 378)

Redan Lindberg karakteriserade Gerts stora tal som en parafras på Don Carlos monolog i 4:e akten 2:a scenen av Hernani och hans utdrag företer också stora likheter med Gerts replik. Men det finns också väsentliga skillnader. Sålunda anropar Don Carlos Karl den store för att denne skall ingjuta sin anda i honom. Don Carlos övertygelse att "världens gång beror af Kejsaren och Påfven" och hans väldiga planer att stödd på folket "bestiga pyramiden" som kejsare är ungefär motsatsen till vad Gert vill.[185]

Som förut påpekats är överensstämmelserna med Lamennais' Paroles d'un croyant större. Lidén har en rad citat som övertygande visar detta, och man skulle endast vilja komplettera det ur XXIV:e kapitlet:

> De otaliga, stridiga tankar, som korsa hvarandra och förblandas på andeverldens horizont, äro de tecken, som bebåda kunskapens sols uppgång. De oroliga folkens orediga knotande och inre rörelse äro de tecken, som bebåda stormen, hvilken skall gå öfver de darrande folkslagen.
>
> Hållen eder färdige, ty tiderne äro nära.
>
> På den dagen skall en stor förskräckelse råda, och man skall höra skri, sådana att något dylikt ej blifvit hördt alltsedan syndaflodens dagar. Och konungarne skola jemra sig på sina throner; de skola söka att med båda händerna qvarhålla sina kronor, som bortföras af vindarne, och de skola sjelfve bortsopas med dem.[186]

Hugo påverkades själv starkt av Paroles, som närmast fick betydelse för hans övergång från den klassiska satiren till den lyriska och apokalyptiska.[187]

I avsnittet om Strindberg i Illustrerad svensk litteraturhistoria pekar

Karl Warburg på en annan förebild hos Hugo, då närmast med tanke på Gerts övermänskliga dimensioner. Denne jämförs nämligen med den prometeiske fiskaren Gilliatt i Havets arbetare. Man kan hålla med om att Gert-gestalten onekligen företer "frändskap med vissa Hugos gåtfulla skepnader", men det finns andra som anmäler sig före Gilliatt, som ju dessutom inte har något politiskt budskap att komma med.[188]

Enligt företalet till andra delen av Havets arbetare handlar romanen om människans strid mot naturen, "tingens ananke". Hugo uppger där också att han i Samhällets olycksbarn skildrat striden mot samhället, "lagarnas ananke". Det är denna roman som för Strindberg framstår som Hugos bästa och det bör också ha varit den som närmast representerade "upproret mot samhället".[189] Bortsett från Stellan Ahlström är Hagsten den förste som granskat romanen som tänkbar bakgrund till revolutionismen i Mäster Olof. Likheten med passager och tendenser i dramat är bestickande, men metoden att sammanställa citat är förrädisk särskilt när en helhetsverkan uppnås genom sammanplockning av meningar ur olika volymer, ibland i omkastad ordning.[190] Det torde därför vara svårt att visa att något särskilt avsnitt i Samhällets olycksbarn haft avgörande betydelse för Mäster Olof. Å andra sidan kan man naturligtvis heller inte negligera romanen — "l'épopée du XIX siècle" (Gregh) — som innebär ett angrepp på bred front mot samhället. Utgångspunkten är, som i Götz och Die Räuber, ett individuellt olycksöde. Jean Valjean är från barndomen en misshandlad och utstött. Innerst inne är han god, men av vidriga omständigheter drivs han till ett vilt hat inte bara till samhället utan också till mänskligheten, ja hela skapelsen. I slutvolymen får Jean Valjean jättedimensioner. Han är den demoniska figur som till slut är den ende som står upprätt på samhällsruinen.[191]

En annan av romanens gestalter av Gert-typ är Enjolras som håller revolutionära tal i samma exalterade stil, dock utan de bibliska vändningarna. Här finns också ett anarkistiskt inslag: en i riktning mot fri förening modifierad tillämpning av Rousseaus lära om samhällsfördraget.[192]

Närmare Gerts tal kommer man dock i en annan roman av Hugo, Skrattmänniskan, som Strindberg satte stort värde på (54: 468). Gwynplaine, som också har de nödvändiga titaniska måtten, håller ett stort anförande inför engelska överhuset och yttrar bland annat:

Gryningen kan icke besegras. Den skall komma. Den står för dörren. Den bär uti sig det oemotståndliga ljusets stråle. Och hvem skall hindra denna slunga från att kasta solglans i rymden? Solen är rätten. I, I ären privilegiet. Bäfven. Den rätta husbonden bultar på dörren. ... Mina lorder, jag säger eder: folket är jag. I dag förtrycken I det, i dag uthvisslen I mig. Men framtiden är den på djupet arbetande källossningen. Hvad som var sten blir vätska. Det skenbart fasta sopas bort. Ett brak, och allt är förbi. Den stunden kommer, då en jordbäfning skall krossa edert förtryck, då ett rytande skall svara på edra hvisslingar. ... Darren. Den omutliga lösningen nalkas, de afklippta naglarna återväxa, de utryckta tungorna få vingar och blifva eldstungor som blanda sig med nattens vindar och tjuta i den oändliga rymden; de som hungra visa sina overksamma tänder, de paradis som byggts på helveten vackla på sin grund, man lider, man lider, man lider! och det som är öfverst lutar, och det som är nederst upplåter sig, skuggan fordrar att blifva ljus, den dömde mästrar den utkorade, det är folket som kommer, säger jag eder, det är menniskan som reser sig, det är slutet som begynner, det är katastrofens röda morgonrodnad . . .[193]

Den Hugo-läsning som i tiden ligger närmast författandet av Mäster Olof och som därför måste tillmätas ett stort intresse är som Stellan Ahlström påpekat L'année terrible.[194] Enligt en utförlig notis i Dagens Nyheter den 25 april 1872 hade 'Fasans år' utkommit i Paris den 20 april och det är troligt att Strindberg läste poemet under den följande sommaren, samtidigt som han skrev ut prosaversionen av dramat. Hugo skildrar bland annat de stora framgångar som folket vunnit under 1800-talets revolutioner, men tyngdpunkten ligger dock i Paris incendié, det enligt notisen i Dagens Nyheter mest betydande stycket i boken. Här möter vi också den siste i raden av typiska Hugo-titaner, den demoniske revolutionären Rostoptjin som tände på Moskva 1812.[195] Det är sannolikt under inflytande av Hugos framställning av Pariskommunen som denna händelse aktualiseras för Strindberg ett år efter det den utspelats, ger revolutionär färg åt Mäster Olof och bidrar till att göra Gert till kommunard.

Hugo kom genom sin öppet uttalade sympati för Kommunen att anses som en revolutionsprofet. I november 1871 publicerade Aftonbladet utdrag ur en artikel om Hugo i paristidningen Soir, där det bland annat hette: "Victor Hugo har redan länge här af en hvar som hyser något intresse för ordning och frihet, blifvit ansedd som en anhängare af demagogien, d. v. s. af oordningens sak och de okunniga massornas anarkiska

despoti." Karakteristiken är förståelig när man kunde åberopa ett yttrande av honom som detta: "När jätten har vingar på, är det erkeengeln. Frankrike står högst, derföre att det är bevingadt och lysande. Och derför är det den stora upplysta nationen, är det den stora revolutionära nationen." (Jfr bild vid s 80.) Skribenten fritog dock Frankrike från ansvaret för "dessa apokalyptiska galenskaper".[196] Ordet "apokalyptisk" är viktigt i detta sammanhang. Det visar att det finns en gemensam nämnare för den allmänna uppfattningen om Kommunen å ena sidan och Gerts uppror å den andra och röjer därmed en av huvudnycklarna till dramats revolutionära problematik. Det är intrycken från Kommunen som i sista hand gjort Mäster Olof till ett drama om social och politisk revolution.[197]

Redan i recensionerna efter premiären sammankopplades Mäster Olof med modernare företeelser än reformationen. Nya Dagligt Allehanda skrev att Gert var "en typ för sin tids hela nedbrytningsifver och nydaningslust, kanske lika mycket ättling af den franska revolutionen som af den tyska reformationen".[198] Post- och Inrikes Tidningar flyttade den revolutionära influensen ännu längre fram i tiden och citerade efter Svedelius' levnadsteckning över Olaus Petri: "vederdöparne voro för sin tid något dylikt som i våra dagar det folk, som kallas kommunister. Deras sträfvande gick ej till reformation, men till verklig förstörelse af all kyrklig och äfven borgerlig ordning." Om Gert hette det: "Som kommunistisk visionär ser han i en andlig pingsthänryckning stora syner; han hör till de farlige drömmare, hvilka tro, att allt är vunnet, om allt spillras."[199] Bakom dessa bedömningar ligger, underförstådda, erfarenheterna från *Pariskommunen,* men det var först Strindberg själv som i självbiografin direkt kallade Gert för kommunard (19: 27). Det finns också tecken som tyder på att han redan under Kommunen hyste sympatier i socialistisk-revolutionär riktning. Axel Jäderin, då en av hans närmaste vänner, har senare berättat: "Det var i Pariserkommunens dagar och den smula politik vi kändes vid lutade åt borgerlig indignation. Men Strindberg ställde sig emot oss i det. Vi hade ju ännu ingen socialism, men hans åsikter siade om den. För resten är Strindberg, när jag ser honom vid denna tid, en orolig sökande, som famlar efter klarhet om sig själf och känner sina revolutionära krafter röra på sig."[200] Kanske säger

det någonting om vilken riktning diskussionerna i studentkretsen kunde ta, när Strindberg i ett brev från hösten 1870 berättade att det vid ett tillfälle bara behövdes att Marseljäsen intonerades för att "politiken" skulle komma igång (I: 33).

Det kan tyckas svårt att finna likheter mellan den extatiske Gert och hans romantisk-demoniska hänförelse och en socialistisk revolutionär av så pass sen årgång som 1871. Med en *objektiv* historisk syn på Kommunen är identifikationen svår att upprätthålla. Men Strindbergs drama är skrivet endast drygt ett år efter de skakande händelserna och det skulle dröja länge innan man kunde bedöma dem lidelsefritt. Åtskilligt av det anakronistiska och verklighetsfrämmande blir oväsentligt, när man försöker forma sig en bild av hur man under och omedelbart efter Kommunen uppfattade denna. Man förundrar sig då heller inte över att den kunde ge upphov till en starkt romantisk tolkning. Lidén, som är den förste som mera i detalj granskat Gert-gestalten och dess bakgrund i Pariskommunen, anser att Gerts idéer har mycket litet att göra med kommunardernas sätt att tänka: "Som typ för en barrikadhjälte från 1871 kan den religiöse extatikern Gert inte gälla."[201] Att Gert i ringa grad är en *religiös* extatiker har jag visat i analysen av dramat, att han liknar vad man uppfattade som den typiske kommunarden kommer att framgå av det följande.

Redan det religiöst utopiska inslaget i Mäster Olof kan beläggas i verkligheten. Vid denna tid blandades, som jag redan påpekat, den religiösa kiliasmen med den sociala i gemensamma drömmar om det tusenåriga riket och paradiset på jorden.[202] Vid en fest i Tuilerierna under Kommunens glansdagar ställde man upp en tavla av Jesus framför talartribunen, vilket uppfattades som ett tecken på att socialismen kände sig solidarisk med kristendomen i dess läror om alla människors jämlikhet. Det var därför också stilenligt att kommunarderna av motståndare och anhängare kallades apostlar och profeter.[203]

Även Gerts demoniska dimension är begriplig. I och för sig är det inte märkvärdigt att en så våldsam störning av den lagliga ordningen, som en hel världsstads revolt mot myndigheterna innebär, uppfattas som ett utslag av ondska. Vid denna tid låg det dessutom närmare till hands än nu att anlägga moraliska synpunkter på en revolution. Kommunen sågs som ett uttryck för "nästan öfvermänsklig ondska" och som "en

ringdans utaf afgrundsandar" och kommunarderna kallades för Kain, Satan och onda andar. "Det skulle erfordras Uppenbarelsebokens författares pensel, för att gifva en bild af dessa scener, som i minnet återföra Ninives och Babylons fall. Förståndet förvirras inför dylika tilldragelser; de äro i historien hvad fordom i naturens rike jordens våldsamma skakningar före inträdet af en ny geologisk epok. Man tror sig se de ur det moderna kaos framfödda jättarne, uppstapplande massor af rykande spillror, den ena högen på den andra."[204] Detta är ju stämningen kring Gert och hans tal målar också sin vision med "Uppenbarelsebokens författares pensel".

Med tanke på hypotesen om Kommunens betydelse för dramat kan man också ett ögonblick stanna inför möjligheten av att Gert-gestalten hade någon konkret förebild bland kommunarderna. Man upptäcker ganska snart att det inte kan vara fråga om ett porträtt i helfigur, men ett och annat drag skulle kunna vara hämtat från verkligheten. Man kan exempelvis peka på en sådan som Charles Lullier, på upprorets första dag utnämnd till chef för nationalgardet. Han karakteriserades som häftig och uppstudsig, en handlingens man för vilken revolutionsidéerna var religion. Med sin revolutionära exaltation och sin benägenhet att ta till vilka medel som helst för att genomföra sina planer ansågs han vara en av de huvudskyldiga. Redan i början av april 1871 betecknades han som "uppenbarligen mogen för tvångströjan" och enligt uppgift inspärrades han hösten samma år på sinnessjukhus.[205] Man erinrar sig Gerts fullmakt till hospitalet, "avdelningen n:o 3 för obotliga, cellen n:o 7" (2: 109).[206]

Den kanske mest omskrivne kommunarden var Louis Rossel, som under ett par veckor fungerade som Kommunens krigsminister men avgick på grund av meningsskiljaktigheter inom den högsta ledningen. Vid processen efter sammanbrottet anklagades han som många andra för att bland annat ha deltagit "i ett attentat, som gick ut på att förändra regeringsformen och upphetsa medborgarne till inbördes krig". Man kan här jämföra Olofs varning till Gert när han första gången anar omfånget av dennes revoltplaner: "Ser du icke huru landet ännu skälver under sårfebern efter de sista krigen, och du vill utså borgerligt krig" (2: 23). Det var under rättegången hösten 1871 som Rossel genom sitt uppträdande fäste uppmärksamheten på sig och även förvärvade sig

många beundrare. Med allvar och lugn energi förde han sin talan och inför och efter avrättningen kulminerade intresset för honom. Tidningarna hade helsidesskildringar av hans sista stunder och detaljerade redogörelser för avrättningen.[207] Rossel dog som en tragisk hjälte och en martyr — ståndaktigheten i döden var en vanlig företeelse bland kommunarderna.[208] Mer än någon annan av dessa skulle Rossel kunnat tjäna som förebild för Gert-figuren.

När man konstaterar att Gert har flera drag av kommunard bör man emellertid också ta fasta på Strindbergs egen motivering för jämförelsen: "ty han hade nu funnit att Pariserkommunens män endast satt i scen vad Buckle hade förkunnat" (19: 27). Med tanke på Buckles långt ifrån revolutionsvänliga hållning ter sig Strindbergs ord förvånande, men Hagsten har givit en godtagbar tolkning. Trots olikheten i uppfattning hade Buckle och kommunarderna nämligen ett gemensamt intresse, kritiken av centralismens idé.[209] Den långt drivna federalismen, självständighet för Frankrikes kommuner, var en kärnpunkt i upprorsmännens program, men redan i denna målsättning hade de lämnat Buckle långt bakom sig och klyftan blir oöverstiglig när det gäller den revolutionära taktiken.

Naturligtvis kan man för Strindbergs del räkna med att händelserna och de anarkistiska idéer som man tyckte sig utläsa i dem verkade starkare än den allmänna federalismen. Han menade ju också att "Pariserkommunen spökar i vederdöparnes kulturfientlighet" (19: 30). Närmast bör det vara vederdöparnas stormning av Storkyrkan som ger dessa associationer. Vid ett tillfälle krävde exempelvis några av Kommunens kvinnor en grundlig skolreform, som bland annat skulle innebära "aflägsnande af alla religiösa bilder och andra till kulten hörande föremål från skollokalerna", och elden som revolutionärt redskap var ju Kommunens signum.[210] Man får dock komma ihåg att den också skymtar i samband med "vederdöparofoget" i Peder Swarts krönika — "sompt brende" — som Strindberg använde som historisk källa.

Att kalla vederdöparnas bildstormning för kulturfientlighet är dock att ta till i överkant, men det kan förklaras utifrån Strindbergs rousseauanska ståndpunkt när han skrev detta.[211] En annan tolkning kan tänkas, om man erinrar sig en tendens hos författaren att sätta likhetstecken mellan kultur och samhälle. I Den litterära reaktionen har han

talat om sin samhällssyn omkring 1870: "man hade abstrakta frihetsideal, stora världsomstörtande, kulturfientliga planer, och man skänkte till och med kommunen i Paris sina sympatier" (17: 209).[212] Men det är också fel att betrakta kommunarderna som kulturfientliga i den meningen att de programmatiskt skulle ha krävt Paris' förstörande. Det är överhuvudtaget mycket svårt att fördela ansvaret för den förstörelse som åstadkoms, exempelvis att utleta sanningen om de s. k. petrolöserna.[213]

Versailles-regeringen gav sin egen framställning av händelserna och den hade lättare att tränga fram till tidningsläsarna än kommunardernas syn på saken. För övrigt är det också möjligt att dessa själva i agitationens eller stridens hetta fällt yttranden som senare kunde användas mot dem. Sålunda sägs Rochefort ha yrkat på kyrkornas förstörelse och Vallès ansett det vara en ärofull gärning att bränna ner bibliotek, muséer och offentliga byggnader överhuvudtaget. I ett brev skall den sistnämnde ha siat om en solljus framtid åt mänskligheten efter Paris' och Frankrikes försvinnande. I insurrektionens slutskede tänkte man sig Paris' förstörelse som en sista desperat åtgärd.[214]

Gerts sammansvärjning är ett led i ett större, europeiskt, sammanhang och så betraktades också till en början Kommunen. Den ansågs vara inledningen till slutet för den gamla samhällsordningen, preludiet till den stora världsrevolutionen i *Internationalens* regi.[215] Den som först gav Internationalen skulden för upproret var den franske inrikesministern Jules Favre som i ett ofta åberopat officiellt cirkulär om Kommunen framhöll att organisationen hade utbrett sig över hela Europa som "ett vidsträckt frimureri" och att den vilade på idéer som innebar "negationen af alla de principer, på hvilka samhället hvilar".[216] Så småningom började man betvivla att det förhöll sig som Favre påstått och numera är det en ledande uppfattning att Internationalen spelade en liten roll inom kommunupproret.[217]

Med tanke på dettas våldsamma förlopp och de män och principer som var förhärskande inom den första Internationalen är letandet efter ett samband förståeligt. *Bakunin* och hans federalistisk-anarkistiska idéer kunde ännu hålla Marx och dennes centralistiska statssocialism stången. Först hösten 1872 lyckades Marx utstöta Bakunin och hans anhängare ur organisationen.[218] Bakunins namn ledde associationerna i riktning

Walter Cranes allegoriska teckning till minne av Pariskommunen.

Thomas Münzer. — Efter ett kopparstick av Romeyn de Hooghe (1701).

mot Ryssland och man hyste även uppfattningen att den ryska revolutionära rörelsen — "nihilismen" — spelade en större roll inom Internationalen än fallet var i verkligheten. Sålunda gav Aftonbladet i en ledare dagen efter publiceringen av Favres ovannämnda cirkulär direkt den ryska 'nihilismen' skulden för upproret:

> Det är icke något franskt parti, som utgjort själen i denna insurrektion, utan en allmän europeisk, en kosmopolitisk demagogi, som icke har något annat fullkomligt klart och bestämdt mål, än revolutionen för revolutionens egen skull ... en verldsbrand, under hvilken de djerfvaste politiska vagabonderna kunna komma till styret och begagna tiden för att rifva ner alla samhällsinstitutioner. — Vi skulle mycket bedraga oss, om icke den ryska röda radikalismen, äfven nihilismen kallad, spelat en vigtig och tongifvande roll i denna rörelse ... Nihilismen har i hemlighet bemäktigat sig ledningen af "arbetarnes internationella association" ...[219]

Denna romantiska uppfattning av Internationalen återspeglas också i Pierre Zaccones samtidsroman Internationalens mysterier, som utkom i svensk översättning i slutet av 1871 och flitigt annonserades i pressen.[220] Romanen handlar om brytningen mellan det moderata partiet och 'nihilisterna' inom Internationalen. Om de senare framhålls att de betraktade Bakunin som sin "öfverstepräst" och genom sin fiendskap mot borgarklassen hotade hela samhällets existens.[221] Elden spelar också en viktig roll som revolutionärt redskap. Den ryske studenten Ivanoff föreslår eldterror mot städerna: "Vi måste bränna deras städer, landet måste renas genom eld."[222] Paris' brand kastar sedan ett fladdrande sken över de makabra avslutningssidorna.

Efter sammanbrottet solidariserade sig Internationalen med kommunarderna. Det var märkligt nog även fallet med Marx, vars idéer genom intresset för Kommunen fick en utvidgad spridning. Internationalen lät ge uttryck åt hotelser om en fortsättning av revolutionen. I juni 1871 höll enligt Aftonbladet "Internationalens centralkommitté" ett valmöte i Paris och deklarerade att arbetarna för ögonblicket endast var avväpnade men icke övervunna och i ett manifest från avdelningen i Milano hälsades kommunarder i landsflykt med dessa ord: "En kamp utan motstycke i historien har blifvit börjad. Vår förtrupp har blifvit öfvervunnen ... Kommen till oss, vi äro här; våra hem stå öppna för er, vi skola skydda er tills hämdens dag kommer."[223] Man tycker sig höra en

återklang i Gerts ord om skörden som icke var mogen, "dock skall det komma en gång". Hans sammansvärjning har samma plats inom det stora vederdöparupproret ute i Europa som Kommunen enligt mångas uppfattning hade inom Internationalen. Legendbildningen kring dennas mål och metoder har fått uttryck i Gert-gestaltens revolutionism. Som förebild för Gert Bokpräntare passade i 1800-talets revolutionärsgalleri ingen bättre än Bakunin.

Pariskommunen var århundradets största revolutionära händelse och det var naturligtvis inte bara Strindberg och Hugo som inspirerades till dikt av det våldsamma skeendet, de fascinerande individuella olycksödena och det världshistoriska perspektivet. Några av Daudets Contes du lundi tecknar impressionistiskt men ändå skarpt en handfull episoder ur insurrektionen. När Drachmann samtidigt skriver en dikt om engelska socialister behöver han endast frammana återskenet från Paris' brand för att ge konkretion åt revolutionshotet och i 'Den 28de November 1871' betecknar han Rossels avrättning vid Satory som en draksådd.[224] En tidigare blodsdom får här i Sverige Viktor Rydberg att ta till orda och i Handelstidningen avge en sympatiyttring för kommunarderna som senare också inkarnerades i Prometeus och Ahasverus: "Titanen stormande ned för Elbrus' branter med ett gigantiskt bloss i handen, förstörelsens fackla åt förtryckarna — har icke hans gestalt vuxit upp ur den skara, som stack Paris i brand?" (Victor Svanberg)[225]

Snoilsky var konservativ och karikerade i en sonett, La pétroleuse, den kvinnliga kommunarden. I en annan, Världsskymning, frågar han sig om inte förstörelsen i Paris endast är ett förebud till den västerländska civilisationens undergång: "Skall bildningens med svett förvärvda skatt / Förgås likt det Paris, som ännu kolar?"[226] Vid denna tid umgicks Snoilsky med Gunnar Wennerberg, som delade hans farhågor men också hade dunkla aningar om att utvecklingen innebar något löftesrikt. Är det för övrigt inte Bakunin som frågorna gäller i den studenthymn Wennerberg skrev under Pariskommunen och där han lät sina känslor och tankar inför händelserna komma till uttryck:

Säg oss ditt namn du fruktansvärde
Skarornas målsman, säg hvem du är?
Säg oss, af hvem din idrott du lärde,
Visa hvad du i skölden bär.

Väl se vi dåd i norr, i söder
Stolt i triumf kring randen gå.
Dunkel dock runan i midten glöder,
Och det är den vi vilja förstå.[227]

Strindberg är som jag tidigare påpekat heller inte den ende som uppmärksammat *vederdöparnas* revolutionära kapacitet och användbarhet som litterärt motiv. De fick sålunda ett helt kapitel i Rydbergs Vapensmeden, ett avsnitt som dock inte kan tänkas utan förebilden i Mäster Olof. I en novell av Kielland, Siesta, medverkar de till att suggerera fram en apokalyptisk revolutionsstämning. Här framställs de också som förelöpare till modernare revolutionärer.[228]

Detta var överhuvudtaget vanligare under 1800-talet än i våra dagar. I recensionen av premiären citerade ju Post- och Inrikes Tidningar Svedelius' påpekande att "vederdöparne voro för sin tid något dylikt som i våra dagar det folk, som kallas kommunister".[229] Redan i en teaterrecension i början av 1874 hade Strindberg sammankopplat de båda, när han förebrådde Shakespeare för att denne i sina dramer bekymrat sig så föga om sin tids politiska verklighet, exempelvis "reformationen och bondekrigen i Tyskland och vederdöparne-kommunisterna i Vestfalen och bildstormarne i Holland" (FRr: 82). Alltifrån Lindberg har också forskarna räknat med att Gert både är vederdöpare och 1800-talsrevolutionär. Warburg gav sambandet en pregnant formulering: Gert är "revolutionens man sans phrase som under 1500-talet kallas vederdöpare, på 1700-talet jakobin, i 19:e seklet nihilist".[230] Med den sista benämningen syftar han sannolikt mera på den ryska revolutionärstyp som uppmärksammades omkring 1880 än på de ryssar som figurerade i legendbildningen kring kommunupproret. Mortensen framhåller apropå vederdöparrörelsen: "I denna ser Strindberg historiskt riktigt den rörelse, som förebådar franska revolutionen och socialismen."[231] Om det var historiskt riktigt kan diskuteras; med sin sammanställning hade Strindberg i varje fall både föregångare och efterföljare.[232] Det är troligt att denna syn på vederdöparna våren eller sommaren 1872 gjort honom medveten om sambandet mellan dem och kommunarderna och därmed bör han ha funnit ännu en motivering att utveckla Gert från en andraplansfigur till en gestalt i förgrunden, att få in ännu mer av politiskt sprängstoff i dramat än han från början tänkt sig.

Kanske att den uppmärksammade föreställningen av Profeten spelat en roll i sammanhanget, men man får inte glömma att det leder många trådar till Gert-gestalten. Mäster Olof är ju ett historiedrama och Strindbergs skildring av det s. k. vederdöparofoget i Stockholm — som är tämligen ohistorisk — är grundad på flera källor.[233] En är Geijers Svenska folkets historia, andra delen, som har ett par sidor om episoden. Den jäsande upprorsstämningen får starka uttryck i Geijers framställning, men några påtagliga spår av den finner man inte i dramat.[234] En huvudkälla har, som Hagsten visat, Lars Anton Anjous reformationshistoria varit, men i denna har Strindberg främst hämtat de yttre fakta.[235] Man ansåg tidigt att han också använt källor om vilka han inte gjort några anteckningar och till sådana måste man gå för att närmare kunna härleda vederdöparnas, särskilt Gerts, ursprung.[236] Därvid får man lämna de svenska förhållandena och se närmare på den stora resningen i Tyskland som finns med som bakgrund i dramat.

I Held-Corvins illustrerade världshistoria, som lästes mycket i Strindbergs ungdom, behandlas *Thomas Münzers* uppror.[237] En ledstjärna för detta skulle ha varit övertygelsen att "en social reformation, en samhällsförbättring, vore nödvändigare än en dogmatisk, eller en kyrkoförbättring", alltså Gerts åsikt att kejsaren går före påven. Münzer (bild vid s 81) ansåg att tiden var inne att återinföra de första kristnas frihet, jämlikhet och broderskap och att man om furstarna motsatte sig detta måste gå fram med våld. Luther bekämpade vederdöparna med våldsam kraft men fick svar på tal av Münzer: "Just för det att öfverheten är blott *en* tyrann, och att pöbeln utgöres af *många,* just derföre är det bättre, att öfverheten lider orätt än folket. Ty då lider blott en, men annars lida många; och skall något lidande äga rum, så är det väl bättre, att det träffar blott en, än att det träffar mängden."[238] Detta påminner om Gerts: "En skall dö på det alla må leva!" (2: 134) Münzer upprättade i Mühlhausen "en rent kommunistisk författning" — "ett nytt andligt rike" (2: 166). Efter skildringen av vederdöparrörelsens sammanbrott följer en framställning av bondekriget, som "hade samma ursprung, som Münzerska uppresningen, och fick samma ändalykt". Böndernas klagomål och krav formulerades i de tolv artiklarna, som har en tydlig likhet med Gerts "folkvisor". Redan i Held-Corvins korta skildring kan

man alltså hitta flera beröringspunkter mellan Gerts uppror och Münzers och mellan de båda ledargestalterna.

Som jag redan påpekat kopplades socialister och vederdöpare samman i recensionerna av Mäster Olof och denna benägenhet var mycket vanlig under 1800-talet. Sålunda skedde det i Alfred Sudres Histoire du communisme (1849), som Strindberg tidigt bör ha införlivat med sitt bibliotek.[239] Redan vid tiden för Mäster Olofs författande torde det ha varit ett föråldrat verk. I slutet av det långa avsnittet om vederdöparna konstaterar Sudre att de redan åren 1521—35 formulerade alla de principer som den moderna kommunismen och socialismen bekänner sig till.[240]

Mitt under det att Strindberg satt ute på Kymmendö och skrev sitt drama kom vidare Revue des deux mondes ut med sitt nummer för den 15 juli. Tidskriften, som intresserade Strindberg redan vid denna tid (I: 100, 13: 160), har alltid hållit sina utgivningsdata på dagen och kunde alltså kommit honom till handa redan omkring den 20 juli. Mera som ett sammanträffande än som en orsaksförklaring kan det nämnas att detta nummer förutom en anmälan av L'année terrible innehöll en artikel om vederdöparna av Alfred Maury, den första i en serie rubricerad Le socialisme au XVIe siècle. Med mer eller mindre tydlig hänvisning till Kommunen hette det i inledningen att reformationsandan, 1500-talets upprorsanda, tog sig nästan lika våldsamma uttryck som den moderna revolutionismen gjort. Bondekriget och vederdöparupproret i Münster hade fått nytt intresse genom händelserna i Paris.[241]

I inledningen till sitt 60 sidor långa avsnitt om vederdöparna anser Sudre det fåfängt att som Luther göra uppror mot den religiösa auktoriteten utan att också göra det mot den världsliga. Det måste till djärva och konsekventa män som Nikolaus Storch och Thomas Münzer för att frihetsprincipen skulle överföras från religionen till politiken.[242] Det var särskilt den senare som omformade de religiösa idéerna till en social och politisk doktrin. Han ansåg att de kristna lärorna innehöll krav på absolut politisk jämlikhet och avskaffande av all världslig auktoritet.[243] Gerts uppmaning till Olof att inte binda andarna med någon boja är en variant av detta och hans målmedvetna agitation i olika delar av landet har också en förebild i Münzers.

Entusiastisk och vältalig gick denne omkring i Sachsen som apostel för den nya religionen och upphetsade befolkningen "par ses prédications communistes".[244] Maury berättar därutöver att Münzer satte upp ett tryckeri i Nürnberg varifrån han spred pamfletter ut över landet, en verksamhet som binder Gert Bokpräntare närmare vid honom.[245]

Sudre konstaterar, efter att ha redogjort för Münzers upprorsförberedelser, att den religiösa reformen under alla förhållanden skulle resultera i en social och politisk omvälvning men att Münzer när han gav sig in på 'kommunistiska' vidlyftigheter överträdde denna revolutions lagliga gränser. I själva upproret är nämligen två skilda rörelser märkbara: en som åsyftade avskaffande av det kyrkliga och feodala förtrycket och en som ville förverkliga kommunismen och anarkismen. Den första tog sig uttryck i bondekriget, den andra, ledd av Münzer, i det blodiga vederdöparupprorets tidigare fas.[246] Som förut omtalats framlades böndernas krav i de tolv artiklarna som Sudre jämför med den konstituerande församlingens "cahiers" från 1789 — därmed bör Gerts "folkvisor" vara inringade. När adeln tillbakavisade kraven bröt upproret ut, först under ledning av Metzler, senare med Götz von Berlichingen som ledare för de militära operationerna. Münzer försökte få Luther med på sina planer men misslyckades.[247]

Sannolikt var det efter adelns och Luthers avvisande ställningstagande, som Münzer till grevarna Albert och Ernst von Mansfeld skrev de brev som Maury refererar. Man finner här formuleringar som ovillkorligen för tankarna till Gert. Münzer kallade de höga herrarna och Luther för skurkar och talade om förstörelse och hämnd. Han anförde profeten Hesekiel för att bevisa att Gud åkallat himmelens fåglar att uppsluka furstarnas kroppar och de vilda djuren att dricka deras blod. Slutligen framställde han sig själv som en ny Moses som kommit för att krossa de nya faraonerna.[248] Att detta sätt att uttrycka sig var typiskt för Münzers personlighet framgår också av Sudres karakteristik, som nämner hans vältalighet, hans inspirerade ansiktsuttryck, hans mystiska extaser och hans sätt att utlägga sina drömmar som orsaker till att han fick ett sådant inflytande över de människor han kom i kontakt med.[249]

Efter nederlaget vid Frankenhausen tillfångatogs Münzer. Han underkastades tortyr men motstod denna med en ståndaktighet som gränsade till nonchalans och hann, innan han halshöggs, i ett vältaligt anförande

uppmana de församlade furstarna att lätta folkets bördor.[250] Sudre hänvisar till samtida forskning, när han i sina slutord om Münzer ser denne som en representant för den mänskliga broderskapstanken, som de förtrycktas hämnare och tyrannernas skräck.[251] Det är svårt att vid härledning av Gert-gestalten bortse från Thomas Münzer, som är den bland vederdöparna som han är närmast i släkt med.

Sudres framställning av de följande faserna i vederdöparrörelsen ger knappast något ytterligare material, men man kan observera bildstormningen i Münster, en av utgångspunkterna för en generell karakteristik av rörelsen i slutet. Denna framhåller inte bara det anarkistiska draget, som kom till klart uttryck även i Mäster Olof, utan pekar också fram mot Strindbergs omdöme i självbiografin att vederdöparna var kulturfientliga. Sudre ser det nämligen som en ödets ironi att Europa just som det skulle slå in på den moderna civilisationens väg kom att göra ett experiment med idéer som förnekade denna civilisations grundvillkor.[252]

Vederdöparna brukar uppmärksammas än idag av anarkismens historieskrivare. Maitron framhåller sålunda att de ofta inspirerades av 'frihetliga' principer ("principes libertaires") och Sergent och Harmel menar till och med att Västeuropa inte efter 1500-talet upplevt ett så väldigt utbrott av elementär anarkism.[253]

Sammanfattande vill jag alltså placera Gert Bokpräntare i skärningspunkten för linjer dragna mellan romantisk-demoniska titaner ur Hugos romaner, en ädel kommunard som Rossel, Internationalens anarkistiske förgrundsfigur Bakunin och den mystiske vederdöparledaren Thomas Münzer.

Undertryckt revolt och spirande rousseauism

Sedan Strindberg skickat in Mäster Olof till Kungliga teatern kände han sig nedstämd och ängslig för styckets emottagande och så småningom råkade han in i en djup depression. Dess mest kända yttringar är ett par brev till nationskamraten Eugène Fahlstedt i Uppsala, vari han utförligt biktar sig. På flera ställen återkommer misstanken att radikalismen i dramat skulle verka alltför utmanande. Ännu är han dock inte beredd att ta tillbaka: "Jag ändrar ej detta *'affälling'!* Ty då vore jag sjelf en sådan. Jag har med tanken på en möjlig triumf velat stryka ut detta ord hvarigenom stycket skulle kunna komma att uppföras! Men jag kan inte! Nu spelar man ej mitt stycke! Ja då har jag aldrig fått säga hvad jag ville och så har jag gått och satt mig i skuld, och så måste jag ta mig något annat arbete och så får jag aldrig säga något mer!" (I: 121) Långt innan refuseringen blev ett faktum räknade alltså Strindberg med en sådan utgång. Även av nästa brev framgår det att han trodde sig ha varit för djärv: "Jag vill skapa, jag vill dikta jag ser i andanom saker så stora och djerfva men jag har inte råd att skrifva och hade jag råd är jag öfvertygad att det gick med det som med Mäster Olof!" (I: 127)

I dessa båda yttranden är Strindberg verkligen profetisk. Mäster Olof blev stoppad och det dröjde länge innan anarkismen kom till nytt utbrott. I en tidningsartikel om sin ungdomstid skrev han under Giftasprocessen: "Jag skrek ut i 'Mäster Olof' redan 1872, men jag bragtes till tystnad — till 1882. Då, efter tio år, tio förfärliga år, då fick 'Gert Bokpräntare' tala ut, och Emil Hillbergs mäktiga stämma fick hjälpa min av nöd, mödor, sorg försvagade röst att ryta ut vad man tänkte i det tysta under dessa långa skymningsår!" (54: 227) Strindberg tog här till en smula i överkant — redan i Röda rummet gav han luft åt sin revolutionism.

Åren fram till genombrottsromanen kännetecknades i varje fall av ett stämningsläge som härrörde från en undertryckt revoltkänsla. Om man låter Mortensens ord gälla hela denna tidsperiod kan man instämma i

hans påstående att det är nu "som revolutionären Strindberg får sin prägel, den Strindberg, som gör oppositionen under åttiotalet".[254] Hänsynstagandet och återhållsamheten blev dock en nödvändighet när han blev journalist i Svensk Försäkringstidning, Dagens Nyheter, Svenska Medborgaren och andra organ med föga förståelse för revolutionära utgjutelser.[255]

Däremot hade Strindberg naturligtvis frihet att framlägga sin liberala syn på olika frågor. Redan under sin tid i den nyliberala Stockholms Aftonpost hade han på våren 1872 upprepat Fäderneslandets gamla krav på en aktion mot byråkratin i stil med Karl XI:s reduktion. I den första av artiklarna med rubriken Perspektiver påtalade han sålunda "oskicket" att höga ämbetsmän engagerade sig som bolagskoryféer inom näringslivet: "De hava en gång sålt sig åt statens tjänst, och ha de tid att syssla med annat bredvid, bevisar detta just huru litet ansträngande statssysslorna äro och giver stöd åt yrkandet på en ämbetsreduktion i stor skala." (54: 187) I Röda rummet ger Strindberg konkretion åt detta genom att bland de närvarande vid sjöförsäkringsbolaget Tritons bolagsstämma placera in flera befattningshavare i kollegiet för utbetalandet av ämbetsmännens löner (5: 163).

Kritiken av den enligt Strindbergs mening överdimensionerade ämbetsmannakåren är för övrigt ett genomgående drag i hans liberala journalistik under perioden. Som "en skymt av revolution" tolkar han i självbiografin lantmannapartisten Arvid Posses framstöt i riksdagen i slutet av februari 1874 (19: 111). Han satt också själv på referentläktaren för Dagens Nyheter och hörde hur talaren ur en smärre löneproposition drog upp en större principiell fråga, "den om det inbördes förhållandet mellan staten och dess tjänstemän. I ett land, sådant som vårt, där under mera än 200 år ämbetsmännen i socialt och politiskt hänseende varit de förhärskande, och det under de mest olika statsformer ... ; där är det klart, att den hävdvunna, sekelgamla uppfattningen, att ämbetet är till för ämbetsmännens skull, endast långsamt skall försvinna under de nya tidsförhållandena." (FRr: 78)

Att Strindberg djupt solidariserade sig med Posse framgår av en korrespondens till helsingforstidningen Morgonbladet ett par år senare. Han kallar där tillfället då löneprop ositionen skulle behandlas "det avgörande ögonblicket, då slaget skulle stå mellan folket å ena sidan och regeringen

med en här av ämbetsmännen bakom sig å den andra" (FRr: 246). Efter att helt kort ha refererat Posses tal ännu en gång fäller Strindberg kommentaren: "Det var rent språk; ämbetsmännen skulle spela bönder i schackspelet och känna på, huru det kändes." (FRr: 249) Artikeln nämner till sist resultatet av hela kampanjen, en utgång som Strindberg uppfattade som snöplig: "Sedan dess ha dyrtidstillägg blivit beviljade; ämbetsverken hålla på att omorganiseras av *kommittéer;* regeringens anslag beviljas; ja man ämnar snart bevilja anslag till införandet av ett preussiskt militärvälde; och lantmännen ha skingrat sig som får utan herde, ty herden sitter i talmansstolen och är tyst, tyst och ogenomtränglig som en sfinx." (FRr: 249 f)[256]

I en uppsats om Kina, publicerad i Framtiden 1877, blandas Strindbergs besvikelse över stillaståendet i hemlandet med en blind kärlek till föremålet för hans lärda studier. Det starkt byråkratiserade och centraliserade Kina förvandlas i framställningen till något av ett liberalt idealland samtidigt som författaren riktar en underförstådd kritik mot vad han uppfattar som ämbetsmännens dominerande inflytande i det oscariska Sverige (4: 101 ff).[257]

Trycket blev emellertid ibland för starkt. Besvikelse över dagspolitiken och längtan efter något mera, något radikalare, kanske en revolution, fick sålunda utbrott i en konstartikel i Dagens Nyheter den 24 september 1877, även om författaren försökte maskera sin våldsamma känsla:

> Kungadöme eller republik, indelningsverk eller allmän värneplikt, statskyrka eller frikyrka, skyddstullar eller frihandel — se där allt frågor, vilka äro av stort intresse och ännu större betydelse; men människan lever icke allenast av bröd, och hennes själ kan lika litet hämta sin näring uteslutande ur politiska debatter. Det finnes hos människan ett behov, som de icke kunna tillfredsställa. Det finnes ögonblick i det mänskliga livet, då dagens små bestyr, dess lumpna ävlan, dess egennyttiga beräkningar förefalla henne motbjudande, vämjeliga, då en stark känsla bemäktigar sig hela hennes väsende, då hon gripes av en oemotståndlig längtan ut . . . ut . . . efter luft, ljus, frihet. (FRr: 268)

Avsnittet är intressant eftersom det är ett av de tidigaste uttrycken för en ännu vag, rousseauansk revolutionism. Den naturdyrkan som fanns i Fritänkaren kan betecknas som en parkerschablon. Först under 70-talet

möter hos Strindberg en mera personligt präglad naturkänsla. I versupplagan av Mäster Olof omges Strängnäs' kloster av en blommande trädgård som visar den botgörande novisen livets ljuvlighet. Parken hägnar med blommande aplar och persiska syrener biskopens och confessorns förtroliga samtal och vid moderns dödsbädd åkallar Olof den leende mälarnaturens alla behag att lindra hennes plågor. I studentnovellen Mellan drabbningarna får den lille puckelryggige medicinaren en sommar byta ut torftigheten och tristessen i Uppsala mot en sinekur på ett slott vid havet i Bohuslän. Omgivningarna är en yppig förening av orientalisk praktträdgård och nordiskt kustlandskap; "vad brydde han, den lilla doktorn, sig om människorna, då han för första gången fick ostört njuta av sin frihet, av naturen och denna jordens timliga goda" (3: 31).

Men långt tidigare, sannolikt före Mäster Olof, hade Strindberg i ett romanförsök för första gången prövat på att skildra ett helt annat landskap, en orörd natur, Stockholms skärgård.[258] Denna blev tidigt också en tillflykt undan samhället. Det låg en flykttanke redan i den nyss citerade passagen ur konstartikeln, eftersom denna längtan efter luft, ljus och frihet under rådande förhållanden inte kunde tillfredsställas annat än genom flykt. I Tjänstekvinnans son har han berättat hur han redan under folkskollärartiden "tog sig till att uppkasta planer för flykt ut ur det ordnade samhället" (18: 279). Efter misslyckandet med Svensk Försäkringstidning på hösten 1873 blev detta verklighet då han for ut till Sandhamn för att bli telegrafelev. I självbiografin framställer han också episoden som en samhällsflykt: "Dessutom trodde han lotsarne vara ett naturfriskt folk, vilka, likasom han, delvis stodo utanför samhället och levde på öppna havet, långt från civilisation och förkonstling." (19: 100)

Detta behöver inte nödvändigtvis vara färgat av hans rousseauism i mitten av 80-talet. Av de artiklar som han sände in till Dagens Nyheter från Sandhamn framgår det att han där verkligen tyckte sig vara utom samhället.[259] I 'Sandhamn i storm' — ursprungligen publicerad under titeln 'Brev från Sandhamn' den 3 december 1873 — konstaterar han, troligen inte utan tillfredsställelse, att platsen saknar både en kulturinstitution som teatern och myndighetspersoner som polis och gardister (3: 114). Några dagar senare infördes ett postskriptum, där denna isoleringskänsla fick ett slags principiell formulering: "man tycker sig någonstans 'nordpaa', och det är icke utan att sinnena få någonting

inneslutet 'fremsynt', visionärt. Man känner sig isolerad, liksom stående utom det bildade samhället, och när man då och då ser en kokard eller den tretungade tullflaggan erinras man på ett, jag vill just icke säga obehagligt sätt om att det finns något som kallas s t a t — ett obestämt, tryckande något som icke är någon, en fetisch som vördas mer än Gud, ett begrepp som saknar verklighet, men dock är så verkligt som något kan vara." (3: 211)

Det är tydligt att denna känsla att vara utanför civilisationens råmärken redan från början var starkt laddad; senare skulle den få många inspirerade uttryck i Strindbergs diktning. Märklig är också dubbelheten i inställningen till staten. Dels hyser han en påtaglig olust inför den abstrakta staten — "ett obestämt tryckande något som icke är någon" — och dels har han en tveksamt positiv känsla för dess konkreta symboler, uniform och flagga. Denna ambivalens har Arne Häggqvist noggrant analyserat med utgångspunkt i Strindbergs syn på officerare och uniformer.[260]

Man kan till Häggqvists framställning foga detta första belägg men också ett par tidiga klart militärfientliga utbrott som tydligt röjer Strindbergs allmänt antiauktoritära läggning. I ett av de citerade breven till Eugène Fahlstedt från hösten 1872 angriper han "de våldsamma", d. v. s. militärerna — han bodde i närheten av flera kaserner: "Jag behöfver bara höra trumman tolf gånger om dan för att känna att mitt inre uppreser sig mot de våldsamma" (I: 120, 124). 1876 engagerade han sig lidelsefullt i debatten om den allmänna värnplikten. I en korrespondensartikel till Handelstidningen gjorde han våldsamt subjektiva utfall mot militärväsendet och officersyrket — sannolikt talade här också den Strindberg som var rival till gardeskaptenen Carl Gustaf Wrangel:

> Militärisk uppfostran synes alstra ofrihet, i det individen måste uppge sin vilja, försvagande af de högre andliga förmögenheterna genom ensidig utbildning af de lägre. Denna andliga tomhet, som upptäckt sig sjelf, har skapat den lysande uniformen, (icke likheten i klädedrägt, som är nyttig för ögat, hvilket vill se massan). Enformigheten, som alstrar sinnenas förslöande, har framkallat de brokiga fälttecknen och det bullrande spelet. ... De som frivilligt välja den militära banan göra detsamma antingen af lust för kroppsrörelser, brist på fallenhet för intellektuela sysselsättningar, eller helt enkelt af toilettskäl. Fosterlandskärlek skall man icke tala om, ty

den yttrar sig ej på det sättet. ... Krigarens yrke är som yrke en orimlighet.[261]

I en senare artikel fortsatte han angreppet och avhandlade bland annat uppfattningen om uniformens betydelse för kårandan: "Här ligger den stora hemligheten; det osynliga band, som sammanhåller alla militärer; kamratskapet och uniformen."[262]

Med denna uppfattning om militäryrkets nivellerande inverkan sammanhänger en med tiden klart uttalad tendens hos Strindberg att skilja mellan en ursprunglig, fri, naturlig människa och en som formats av livets och samhällets hänsyn och konventioner — alltså en rousseauansk tendens. I Perspektiver-artiklarna fanns inte denna dualism och det torde överhuvudtaget vara långsökt att tala om rousseauism i dem. Här framställdes tvärtom erfarenheternas avslipning av individen som något positivt: "Nej livet blott hyvlar vår karaktär, och ju förr vi få frihet, dess förr känna vi oss såsom ansvarige för oss själva och dess förr bilda vi oss en karaktär, en personlighet." (54: 193) Den frihet som här avsågs var frihet i uppfostran.

1876, när Strindberg själv hade ytterligare några års skiftande upplevelser bakom sig, var uppfattningen en annan: "Vad är då det där personlighet, som man så ofta är ute och kör med och som nu skall vara något så utmärkt? Åjo, det är helt enkelt det, som skiljer den ena människan från den andra; det är det ursprungliga, som hon haft mod att hålla på, oaktat alla samhällets hyvlingsförsök. Detta mod måtte förekomma oftare i mindre stater, där faran är mindre." (4: 218) Kanske Strindberg redan när han skrev detta hade i sin ägo Œuvres posthumes de Jacques-Henri-Bernardin de Saint-Pierre (Paris 1838) — ett exemplar med många förstrykningar finns i varje fall i hans efterlämnade bibliotek.[263] I Essai sur J. J. Rousseau har han exempelvis markerat författarens reflexioner om den naturliga och den sociala karaktären, som denne anknyter till ett yttrande av Rousseau: "Je suis d'un naturel hardi et d'un caractère timide. L'un était le caractère donné par la nature; l'autre le caractère acquis ou social."[264] Funderingen om de mindre staternas personlighetsbefrämjande inflytande återgår sannolikt på Tocqueville men kan också härstamma från Contrat social, där Rousseau söker visa att ju större staten är desto mindre blir friheten.[265]

Strindberg ansåg att skärgårdsborna delade hans frihetsbehov och

känslighet för förtryck. Detta framgår redan av hans första skärgårdsartikel i Dagens Nyheter den 4 september 1872, skriven troligen omedelbart efter Mäster Olof. Här framställer han dem som lättirriterade upprorsmän. Som ett utslag av den självkänsla som kampen mot havet ger är skärgårdsbon nämligen "ytterst känslig mot förtryck, det må vara lagligt eller olagligt, och är ej sen att smälla till, om det ock vore mot lagen själv eller hennes uniformerade målsman" (FRr: 29). En blygsammare yttring av fiskarbefolkningens frihetsbehov är oron över nyheter i fiskeristadgan och irritationen inför fiskeriintendentens ämbetsåtgärder som uppfattas som trakasserier (FRr: 31).

Strindbergs lätthet att utifrån få ett helhetsperspektiv på samhället, att gå in i och ut ur det, har alltså en av sina yttringar i hans sätt att redan tidigt uppleva skärgården som en tillflykt undan "det bildade samhället", bland annat staten och staden.[266] Naturen var emellertid i början i alltför ringa grad uppfattad som ett positivt alternativ för att man skall kunna tala om fullständig rousseauism. Denna sida av idékomplexet höll på att utbildas samtidigt men i ett annat sammanhang, inom hans konstkritik. Tillsammans utgjorde tendenserna en grundförutsättning för rousseauismens definitiva genombrott omkring 1880.

I början av artikelserien 'Vårt nyaste landskapsmåleri' från hösten 1874 — i Samlade skrifter med titeln 'Det nya landskapsmåleriet' — skildrade han kritiskt den stereotypa konstundervisningen "för icke så länge sen". Konsteleverna gick ut i Stockholms närmaste parkartade omgivningar och ritade schablonmässigt av gärdesgårdar, skogsbryn och pittoreska tallar. "Men naturen, ja, den kom man aldrig att tänka på. Man såg inte skogen för tallarnas skull, gärdesgårdarna stängde utsikten, stenarna lågo i vägen, och man hörde icke den där mäktiga stämman för kornas skull, och Pan — han låg och sov, och ingen hade hjärta att väcka honom." (4: 135) Avritandet blev mekaniskt, så mycket mer som man inte tänkte på att modellerna bestods av "en konventionell, en fördärvad natur, som isynnerhet bör återfinnas omkring så civiliserade ställen som städerna" (4: 135). I denna ironiska turnering ligger en djupt upplevd dualism som strax efteråt får ett skarpare uttryck.

Artikelförfattaren konkretiserar uttalandet genom att påpeka hur tallarna fått sitt estetiskt giltiga utseende. De växer på trafikerade platser

och har därigenom stympats av människor. "Hade man nu haft förstånd att ta ett helt parti av dessa, som de stodo på roten, och öppnat utsikten mellan stammarna över stadskonturen, som där uppe alltid lyser fram — ja, då hade man fått en tavla, som tillika varit sann, ty man såg motiveringen skymta — civilisationens våldförande på naturen." (4: 136) Strindberg ser räddningen för den unga svenska konsten i en anslutning till Fontainebleauskolans romantiska stämningsmåleri. Han skildrar exalterat den revolutionerande inverkan detta haft: "Pan hade vaknat och han blåste alarm i skogar, på berg och i dalar, och de gamla drogo upp rullgardinen och gnuggade sig i ögonen, och de unga gingo ut — icke till Nacka — icke till Djurgården — utan i naturen — de visste icke vart!" (4: 138)[267]

Den "sanna" tavla över motivet "civilisationens våldförande på naturen" som Strindberg hade efterlyst fanns på Konstföreningen och han analyserade den i seriens tredje och sista artikel. Det var Anders Kallenbergs Slättlandskap med boskap (bild vid s 96) — dessutom en järnväg och en telegraflinje — som får en dold innebörd, något av ett rousseauanskt program:

> Det ligger en sådan djärvhet i gripandet av ämnet, att man känner hur artisten likasom velat säga något. Att ta den rysligaste prosa, poesiens dödsfiende, den räta linjen, och konfrontera den med den ofördärvade naturen på andra sidan om ett dike, som är gränsen för expropriationsrätten, vars kanter ligga lika snörrätt som järnvägens skenor och som innehåller jämt så mycket vatten, som behövs för att få litet reflekterad luft. Att allt kan målas, tyckes här ha varit målarens beslut att visa, om ock han icke kunnat hindra ett visst uttryck av *bitter* ironi att skymta här och där. (FRr: 142 f)

Strindberg tycks vara medveten om att denna tolkning är högst individuell eftersom han omedelbart tillfogar en brasklapp: "Detta hindrar naturligtvis icke att någon annan haft rätt att läsa sig till något helt annat i dessa färgers mångtydiga språk."

Men även i den tekniska analysen smyger sig det programmatiska mönstret in, även här avtecknar sig kampen mellan natur och kultur, mellan "poesi" och "prosa": "Luften är kall och hård och ler just icke vänligt åt heden; men så har den väl icke stor anledning i en så fattig natur, vilken här ändå blir som en lustgård, när man ser lokomotivets olycksbådande ångmoln stiga upp mellan de reglementariska telegraf-

stolparne. Anordningen är väl beräknad; ungefär en femtedel av tavlans bredd åt prosan, 'en liten' femtedel neutral mark och resten ett landskap." (FRr: 143) Den vita, lätta rökpuffen från lokomotivet kan uppfattas som "olycksbådande" endast av den som hyser aversion mot kulturens och teknikens landvinningar. Analysen av Kallenbergs tavla är ett av de tydligare tecknen på Strindbergs begynnande rousseauism under 1870-talet.

*

Om den återhållna revolutionismen, vars tryck efterhand skulle ökas bland annat under inflytande av den spirande rousseauismen, finns flera vittnesbörd. Journalisten Klas Ryberg, som var kamrat med Strindberg på Dagens Nyheter 1873—74, berättade tio år senare hur denne tedde sig för honom vid inträdet i redaktionen hösten 1873: "Han hade ett tillbakadraget, nästan förläget utseende. Men öfwer den wäldiga pannan låg som ett moln; ögonen uttryckte kufwad fejdlust. Hela personen angaf ytterlig nervositet." Denna röjdes tydligt då Strindberg i februari 1874 skulle recensera premiären på Kungarne på Salamis: "Det war fråga om Runeberg och om auktoriteter. — Jag hatar alla auktoriteter! utropade han, nervöst-häftigt som alltid . . . . Strindberg erkände sjelf, att han wid denna tiden war som ett kaos, hwilket wältrar kring; de mäktiga krafterna hade ännu ej formats. Jag är inte 25 år än! brukade han säga; wänta tills jag blir färdig!"

Ryberg berättar vidare att Strindberg ofta talade om "de strider, som stått på hans inres walplats" och att han därvid slutade med sin älsklingssvordom: Förbannelse!. "Ytterkanterna af Strindberg ... woro och äro ej så litet donquixottiska. Det visade sig bäst wid ett tillfälle när han, efter en fullt befogad rättelse af en, som egde rätt att göra det, kastade sin publicistiska bana öfwer ända och ställde sig sjelfrådigt på bar backe." Ryberg syftar med det sista på sammanstötningen mellan Rudolf Wall och Strindberg om dennes sätt att redigera notiser ur utländska tidningar, som slutade med att Strindberg fattade humör och sade upp sin anställning i redaktionen.[268]

Strindberg hade apropå Runeberg deklarerat sitt hat mot alla auktoriteter och det går igen i En tviflares anteckningar, ett häfte med lösa reflexioner som enligt Smedmark bör ha tillkommit vid ungefär samma

Anders Kallenbergs 'Slättlandskap med boskap' (1873).

Er Ibsen Anarkist?

(Frit efter et af Ibsens egne Digte.)

Man siger, at jeg er en Anarkist;
Men det er dog neppe saa ganske vist.

Anarkisterne bruger, saavidt man fortæller,
At fylde sit Krud i en Boks for Sardeller.

Men jeg vilde bruge til min Explosion
Et fint Etui til en «Dekoration».

Se, det var at vanke paa nybrudte Baner
At sprænge væk «Grand» med Krud og — Krachaner.

Dog vilde jeg, før jeg begik Attentate',
Se mig *in salvo* i Kronprinsens Gade.

Ur Korsaren 1894. — Verserna är en parodi på Ibsens dikt 'Til min ven revolutionstaleren'.

Henrik Ibsen som Politiker

1. seet gjennem Socialisternes og Anarkisternes Briller;

2. seet gjennem Sandhedens Briller

Ur Vikingen 1894.

tid. Att detta hat hade anarkistiska inslag framgår klart av följande citat:

> rif ner traditionerna — störta gudarne — bort med snilledyrkan — tvifla på allt så får du tron — bort med förmyndarne — vi äro myndiga — verlden fyllde tjugoett år när Christus blef hängd —
> Adjö med arbetets fördelning — låt oss bli Christna Hellener — var din egen prest — din egen krigare — din egen lärare / Tro på dig sjelf din hundradjefvel — Dit gå vi — fritänkeriet går framåt vi bli prester — adjö Era lata bukar — — demokratien går framåt vi bli statsmän — åt helvete dumma förmyndare — allmän beväpning — vi bli krigare — slut med krigen — allmän bildning vi bli alla lärda — bort med akademierna — ned med ugglan — opp med örnen — Tänk sjelf dina tankar för tankens skull — bort med de granna trasorna vi ha inte tid med formaliteter ...[269]

Som ett mått på det revolutionära trycket kan man betrakta det på blad 5 med handskriftens största bokstäver skrivna "Bildersturm!" som upprepas och varieras ytterligare tre gånger på olika ställen.[270]

Auktoritetshatet och revolutionismen som talar ur Rybergs minnesbilder och En tviflares anteckningar bekräftar ett avsnitt i självbiografin där Strindberg sammanfattar sin andliga situation strax efter Mäster Olof: "Johan fann sig i sin nya roll frigjord från alla möjliga fördomar: religiösa, samhälleliga, politiska, moraliska. Han hade icke mer än en åsikt: att det var galet alltsammans, en övertygelse: att tiden en gång skulle komma, då det var färdigt att inskrida, och då det skulle bli bättre." (19: 43)

Undertryckt revolt, ängslig försiktighet och flykttankar blandas i ett nytt brev till Eugène Fahlstedt på våren 1875 — upprorskänslorna är delvis inspirerade av läsningen av ett arbete om franska revolutionen: "Jag är numera afgjord kommunard ty rikedomen ställer en öfver alla moraliska och samhällslagar. ... Jag har beslutat att väcka uppseende i verlden till hvad pris som helst dock icke något kroppsligt obehag!" I en översikt av Runakotteriets andliga och lekamliga status karakteriserar han sin egen situation: "Strindberg = Rymmer i vår." (I: 168) I ett brev till makarna Wrangel ett par månader senare ger han ett våldsamt uttryck åt sin förtvivlan att inte kunna föra "alla förtrycktas talan inför dem som ha eller stulit magten, jag känner mig som en döfstum, ty tala

kan jag ej och skrifva får jag icke, jag ställer mig ibland midt i rummet och känner mig som i en cell, jag ville då skrika så att väggar och tak skiljde sig åt och jag har så mycket att skrika, derför tiger jag—" (I: 187).

Genom sitt arbete med att översätta amerikanska 'humorister' blev Strindberg medveten om att det fanns möjligheter att trots allt tala om brännbara ämnen utan att blottställa sig. I en recension av satirikern D. Ross Locke — pseudonymen Petroleum V. Nasby — i Dagens Nyheter den 2 januari 1877 skrev han: "Man tror att humor är skämt. Nej! Det är det allra skarpaste allvar, men sanningen är så förfärlig, att författaren icke törs säga den naken, utan måste maskera den, måste under just den mildare form, som kallas humor, servera den" (FRr: 259).

Samtidigt försökte Strindberg följa receptet; han höll nämligen sannolikt på att skriva *Anno 48,* en komedi med revolutionärt motiv (II: 7 f). Detta låg några årtionden tillbaka i tiden, men Pariskommunen gav de rätta associationerna åt de läsare som hade glömt februarirevolutionen. Rädslan för efterräkningar måtte dock ha övervunnit författarens revolutionism, eftersom stycket i sin helhet är tämligen harmlöst. Men att farliga realiteter föresvävat honom märks i många enskildheter, inte bara i det flitiga användandet av ordet 'revolution'. De ironiska glidningarna, de lustiga infallen och det försiktiga handskandet med revolutionära symboler är typiska för Strindberg när han är rädd för upptäckt. Det märks redan i Mäster Olof och återkommer på liknande sätt så sent som i kammarspelen, som i tekniskt avseende inte är så avlägsna från Anno 48 som man skulle kunna tro.[271]

De radikala antydningarna skymtar gång på gång i mellanhavandena mellan den samhällsbevarande patron Larsson och den mer eller mindre revolutionära kretsen kring hans brorson Arvid, "artistpacket" som Larsson kallar den. Visserligen säger Arvid att "vi som leva för idéer ha inga skyltar på våra bodar" (1: 275), men tendenserna är tydliga nog. När exempelvis K. sektern — Strindberg hade just själv blivit en sådan — ironiserar över borgarklassens avfall från de revolutionära principerna och aktören frågar om han är "röd" kommer svaret "konservativ som ni", varefter samtalet vänds åt annat håll (1: 259). Och när han senare i förtäckta ordalag anklagar staten för ohederlighet och Aktören undrar om han är "kommunist" förnekas detta (1: 261).

Arvid, som är student och den i kretsen som närmast påminner om Strindberg, har skrivit ett poem som han vill läsa upp för farbrodern men hotas då av stryk. Man kommer att tänka på det fortfarande ospelade Mäster Olof, särskilt som det finns skäl att gissa att friheten är ett tema i dikten (1: 299). Larsson säger sig för övrigt ha tagit ur sin bokhållare Lundqvist många idéer på detta drastiska sätt (1: 276). Denne älskar principalens dotter men måste gå med handskar då han har kylskador på händerna, ett motiv som Strindberg fått från Björnsons En fallit.[272] På frågan om han ämnar bjuda flickan sin hand svarar Lundqvist: "Och den får inte vara röd, menar ni, nej — Men jag skall bli stor! Jag skall utmärka mig på ett eller annat sätt; jag skall bli konstnär, herre! Jag känner den gudomliga lågan brinna i mitt sargade bröst, den skall antingen slå ut i blom eller den skall kväva mig!" (1: 281 f) Med tanke på de nyss citerade breven från 1875 kan man räkna med att denna estetiska ambition hyser ett politisk-revolutionärt inslag. Lundqvists drömmar gäller närmast skådespelaryrket, men det är symtomatiskt att han vill göra debut som Karl Moor i Röfvarbandet (1: 280, 301).

Lundqvist håller också ett föredrag i bildningscirkeln över ämnet Arbetets ära. I ironiska och raljanta vändningar ger han uttryck åt en stark social indignation: "de som arbeta mest äro sämst klädda, äta sämst, sova sämst! Arbete är likaledes skadligt för moralen, efter som statistiken lär att de flesta brotten begås av arbetarklassen eller packet, som det kallas..." Här blir talaren enligt tidningsreferatet avbruten av hyssningar och skribenten vänder sig mot de borgare som uppmuntrar sitt folk att besöka möten, "där upproriskt och samhällsvådligt prat föres" (1: 304). Detta är inte bara en förstudie till Olle Montanus' föredrag om Sverige i arbetarföreningen Nordstjärnan utan också ett förebud till snickare Erikssons profetia i Vita bergen.[273]

Det revolutionära inslaget skymtar slutligen i en fragmentarisk och ängsligt förvriden eldsymbolik. Vid ett tillfälle råkar Lundqvist knuffa till målaren Per så att denne tappar pipan. Kamratens rop att det brinner väcker munterhet bland de kringstående, dock icke bland de presumtiva revolutionärerna. Några av dessa "taga sig åt halsarna och justera linnet" (1: 268). Märk också Arvids replikväxling med Per:

Arvid.

Är kaffet färdigt, sa' du?

Per.

Inte vårt!

Arvid.

Var är det då?

Per.

Det är väl inte bränt än! (1: 284)

Så bryter "revolutionen" ut — en reformbankett som Larsson i misshugg ställt sig bakom — och Arvid jublar.

Per.

Är det bra när det är revolution?

Arvid.

Mycket bra! Allting blir som nytt!

Per.

Köper man tavlor också?

Arvid.

Nej, men man förstör gamla, så det behövs nya!

Per.

Leve revolutionen! (1: 296 f)

Allting återgår emellertid till det gamla och patron Larssons summerande slutreplik klingar mot bakgrunden av Strindbergs egen syn på utvecklingen vid denna tid som en skärande ironi: "Revolutionens åskor ha tystnat; det svärd, anarkiens och våldets, som hängt över vår konungs och vårt fäderneslands huvud, är stucket i skidan; låtom oss vid en glad aftonmåltid glömma det skedda och med varandra fira fredens återställande i skötet av familjen, där intet missljud skall störa vår enkla samvaro!" (1: 328) Helhetsintrycket av komedin blir visserligen menlöst, men den revolutionära skärpan i flera detaljer är värd att observera såsom mera betecknande för Strindbergs verkliga ståndpunkt.[274]

Mot bakgrund av patron Larssons förhoppning att "intet missljud" skall störa den glada måltiden kan det vara skäl att erinra sig att Strindbergs sannolikt fränaste samhällskritik mellan Mäster Olof och Röda rummet blev otryckt. Det var några korrespondensartiklar till Handelstidningen som tydligen gick över gränsen för vad Hedlund ansåg lämpligt (I: 368, 373). En av dem är dock bevarad i manuskript och har avtryckts i Före Röda rummet. Den inleds med några ironiska reflexioner över det trots hettan livliga intresset för änkedrottningens lit de parade, vilket ger dateringen slutet av juni 1876. Rapportören nämner vidare ett pikant förhållande ur societeten, påtalar ett par exempel på vad han anser vara religiöst hyckleri och sammanfattar:

> Det går verkligen ett hemskt drag av moralisk feghet genom vårt stora samhälle; att påpeka en brist, ett missförhållande eller brott av den stora kategori som icke av lagen straffas och som borde falla under opinionens domstol utan att detta kallas skandal, vågar knappast någon, ty han stänger för sig: bana, inkomstkällor, umgänge — allt; och eget för vår tid är att allas intressen blivit så sammanflätade i varandra att ingen vågar öppna munnen mot något tokigt utan att själv komma sig skada åstad! Den enskilda personen och hans liv må vara fridlyst säger man; man skall skilja person och sak, säger ett annat dumhuvud varannan minut och vill att stölden skall straffas men tjuven gå fri. Begås brotten ej av enskilda personer; består ej samhället av idel enskilda personer; ... Men att berätta det! Det händer ingenting i stan är ett vanligt klagomål från dem som skola fylla tidningsspalterna, men det händer så mycket, så mycket, det lides och det kvides, det förtryckes och det förföljes; det begås handlingar så svarta där i det tysta, det fridlysta privatlivet, i den heliga familjen, dem lagen, som endast är ett skydd mot yttre offentligt våld, som mer vakar över renhållningen på gatan än över den andliga friheten, alls icke befattar sig med, kanske därför att den icke har straffbestämmelser för dessa övervåld på den andliga delen av människan, vilka dagligen och stundligen förövas av dem som makten hava i det fördolda! Det fattas min själ icke ämnen att skriva brev om, om det också är 30 grader i skuggan, men, men, men! (FRr: 225 ff)

Tvånget till tystnad är starkt känt och genomgår hela artikeln. I detta hänseende är denna endast ytterligare ett tecken på Strindbergs undertryckta revolutionism under 1870-talet. Men i den pessimistiska synen på samhället, i uppfattningen om dess totala ruttenhet, finns något annat — en frätande syra som är ny. Den har flera orsaker, personliga

och andra, exempelvis de ständiga bekymren med Mäster Olof, de inblickar i olika former av affärshumbug som journalistverksamheten gav,[275] men inte minst det exempel på litterärt avslöjande av den offentliga lögnen som Björnson just ställt fram med sina dramer Redaktören och En fallit.

Björnsons och Ibsens samhällsdramatik betydde överhuvudtaget säkert mycket för Strindberg, eftersom den inte bara samlade upp och speglade åtskilligt av den splittrade revolutionism som han själv inte kunnat ge ett enhetligt uttryck efter Mäster Olof utan också laddade upp den ytterligare och befrämjade dess utbrott.

Inflytelser — Björnson, Ibsen, Hartmann

I den uppsats om *Björnson* som Strindberg skrev på våren 1884 skildrade han den intellektuella situationen i Skandinavien i början av 1870-talet som en kvävande stiltje med aningar om en kommande katastrof. Så kom Redaktören och En fallit, båda i början av 1875 — det norska nutidsdramat hade framträtt och segrat: "De voro signalraketerna, som höjde sig mot den klara himmelen, och framkallade salvor, vilkas ekon vi ännu ej glömt." (17: 240)[276] Av detta skulle man tro att Strindberg redan från början hälsade dramerna som en befrielse, men det finns mycket som tyder på att detta inte var fallet. I en recension av Frans Hedbergs Dagtingan i Handelstidningen framhåller han exempelvis det som en förtjänst, att stycket "saknar helt och hållet en anstrykning af ilska och partihat(?) som röjes i de norska stridsstyckena, ... Det är polemik men human sådan, det är stryk men icke för hårdt, det är ovilja och harm men icke hjertlöshet."[277] Kanske detta är en tillkämpad moderation, en medveten anpassning till vad han trodde vara tidningens önskan. I varje fall finns det ingen anledning att anse Strindbergs egen ilska mindre eller frånkänna de norska dramerna — både Ibsens och Björnsons — ett djupt inflytande på honom.[278]

Redaktören anmäldes i Svalan i februari 1875. Recensionen anses vara skriven av Strindberg och med reservation för autenticiteten kan det vara värt att påpeka att helhetsomdömet blev långt ifrån entusiastiskt: "Till något allmänt mensklig har författaren ej kunnat höja sig i sin ifver att för allmänheten blotta en redaktör, som möjligtvis kan förtjena att så blottas, men hvarom vi här icke ega kännedom och hvarför vi således ej kunna hysa något deltagande. Udden förslöas derigenom, att det hela gör icke åsyftad verkan."[279]

Titelfiguren är modellerad efter en samtida fransk journalist, känd för sina våldsamma utfall mot politiska motståndare, och Björnson vill alltså komma den politiska intoleransen till livs[280] så som den exempelvis framträder i en av Doktorns repliker: "Ja, og her hos os i Norden, i vore ganske små samfun, hvor alle fiender mødes på samme barber-stue, her

føles det, som gik og skar man hværandre med kniver! (Alvorlig). Man kan le ad det; men kunde vi lægge sammen alt det, som familjerne og de enkelte lider derved, lægge det sammen i en synbar sum, — vi vilde nok fristes til at tro, at friheden er given os til forbannelse! — Ti *det* er dog en forbannelse, at den ødelægger mænneskeligheden i os og gør os onde og stygge mod hværandre."[281]

Vad Strindberg ansåg om En fallit vet man inte, men man kan förmoda att han funnit detta drama stå närmare den svenska verkligheten, eftersom det avslöjade sådana tendenser inom affärslivet som han själv skulle gå så skarpt tillrätta med i sina korrespondenser till Handelstidningen året därpå.[282] Valborgs hårda ord om den spekulerande köpmannens situation som en lögn visar sig så småningom tillämpliga på fadern som hon ovetande först riktar dem till:

Står det fast, at han skylder mer, æn han ejer, så er dog spekulationen spekulation med andres pænger.
Tjælde. Nu — ja, om du så vil; men ikke med stjålne pænger, — med betrodde pænger.
Valborg. Betrodde på en falsk forudsætning, den, at han var solvent.
Tjælde. Disse pænger kan måske rædde alt for alle.
Valborg. Det undskylder ikke, at han får dem på en løgn.
Tjælde. Du bruger svære ord.
...
Valborg. Fortielse er i dette tilfælle løgn.
Tjælde. Men hvad skal han da gøre? Spille med alle kort på bordet og således både ruinere sig og de andre?
Valborg. Ja, han skal sætte alle vedkommende in i sin stilling.
Tjælde. Bah! I så fal fik vi tusen fallitter flere om året — og formue-tabene blev grænse-løse! Nej, du er et stærkt hoved, Valborg, men et inskrænket.[283]

En större bredd fick dock Björnsons samhällskritik i Kongen som utkom i maj 1877. Skådespelet vill, som Bull formulerat det, "indprænte pietet mot sandheten og reise kamp mot alt det selvbedrag som kongedømme, statskirke og en række andre av vore høieste institutioner daglig opdrager os til".[284]

Angreppet på kungadömet som en lögn inleds av Flink, som uttalar orden i kungens närvaro utan att veta dennes rätta identitet.[285] Kungen tar upp kritiken och hamrar fast den ytterligare i en hänsynslös självprövning: "Nu véd jeg, hvori løgnen ligger! Den er institutionsmæssig

insat bland os ... han havde jo ræt! Og løgn opkaller løgn. ... Det er staten, institutionen, som kræver denne løgn — af dem og af mig!"[286] Hur kungadömets ruttenhet infekterar andra delar av samhället framgår bland annat av att kapitalets företrädare kallar kungen för nyckeln till hans kassakista och av Generalens åsikt att samarbetet mellan armén och kyrkan är tronens enda räddning.[287] Kungen själv uttalar dock sitt anatema även över dessa institutioner och befriar sig slutligen från lögnen genom att skjuta sig.[288] "Sanhed" är dramats sista starkt accentuerade ord.[289]

Kongen väckte stort uppseende och Björnson blev häftigt kritiserad för sin djärvhet. Hans nästa drama, Det ny system (1879), blev en följd av detta motstånd; "denne bok handler netop om farerne ved at si sandheten i et litet samfund. Så snart sandheten rører ved autoriteterne, svarer de sandhetssigeren med bakvaskelse og forfølgelse." (Bull)[290]

Den centrala tankegången kommer fram redan i det inledande samtalet mellan de tre ingenjörerna Kampe junior och senior och Ravn:

Hans. ... Jeg kan inrømme, at i små forhold er det vanskeligere at sige sanheden.

...

Ravn. Å, du mener slige små sanheder, hvoraf der går tyve på en tomme? Men de store sanheder med fare for explosjon, — de siges ikke.

Kampe. Siges nok —

Ravn. Ja siges, siges, — men de forpuffer som løst krudt i det fri. Jeg forsikrer dig, at et lidet samfun ikke vilde tåle den kemiske proces af en stærk sanhed; det rævnede pine-død.[291]

Ravn menar att man skall gå fram med lämpor och försöka undvika skandal.[292]

Den som hela smusslet gäller, generaldirektör Riis och hans nya järnvägssystem, är den som starkast betonar den offentliga lögnens nödvändighet och därför också den vars repliker tydligast tar upp temat i Kongen: "Men hvis *alt skal siges,* så ryger det i stykker, familjen, samfunnet, riget, kirken, altsammen, ... Det er så langt ifra på sanhed, at livet hviler, at det er på en stiltiende overenskomst om ikke at bruge den fulle sanhed, alle livets forhold er grunlagt. At være sannere, æn vedtægten vil det, er det samme som at gøre vrøvl, er uopdragenhed, er dumhed — kanske farligt!"[293] Hans Kampe är upprorsmannen: "væk

med de falske systemer, gamle og ny! Fræm med tilståelserne! Ingen frygt, hværken for familje, skandale eller brud på pietet! Leve den ærværdige sanhed, det oprigtige arbejde!"[294]

*

Bortsett från förspelet och det första mellanspelet inleds Kongen med en satirisk framställning av ett möte, där man behandlar frågan om järnvägsvagnar skall ha en eller flera klasser, alltså om samhället skall vara en demokrati eller ett klassamhälle. Ordföranden har det besvärligt med en gammal fogde, som använder järnvägsfrågan som en förevändning att lufta sina betänkligheter över allt nytt i tiden. Han talar om den gamla goda tiden och dess upplösning och sin sorg när han "ser samfunnets støtter vakle". Bull tar i sin inledning orden till utgångspunkt för en påminnelse om att *Ibsen* ett halvt år senare, hösten 1877, utgav sitt Samfundets Stötter.[295]

I huvudpersonen konsul Bernick gestaltade Ibsen enligt Koht "brytningen mellem forretnings-hensynene og gjengs samfundsmoral på den ene side og det personlige sannhetskrav på den andre".[296] Mot honom står Lona Hessel, som gång på gång skarpt formulerar detta krav. När Bernick exempelvis avslöjar för henne hur han en gång räddat sitt goda namn och rykte till priset av den oskyldige svågern Johans och påstår att alla män har en sådan mörk fläck som måste döljas, ger hon sitt förakt fritt utlopp:

Og I kalder jer samfundets støtter!
KONSUL BERNICK. Samfundet har dem ikke bedre.
FRØKEN HESSEL. Og hvad magt ligger der på, om et sligt samfund støttes eller ikke? Hvad er det, som gælder her? Skinnet og løgnen — og intet andet.[297]

Det ruttna skeppet 'Indian Girl' är symbolen för tillståndet i samhället.[298] Lonas obarmhärtiga fastnaglande av Bernicks ynkedom bringar honom till klarhet över sin situation: "Jeg må gå tilgrunde som hele dette forhutlede samfund. Men der vokser op en slægt efter os; det er min søn, jeg arbejder for; det er for h a m jeg lægger et livsværk tilrette. Der vil komme en tid, da der sænker sig sandhed ned i samfundslivet, og på den skal han grunde en lykkeligere tilværelse end hans faders."[299]

Lona erinrar honom emellertid om att lögnen ännu inte är avslöjad och att sonen därför löper fara att få ärva den. Inför hennes obönhörliga press tvingas han slutligen till en definitiv uppgörelse med sig själv och det förgångna "med sin sminke, med sit hykleri och sin hulhed, med sin løjede skikkelighed og med sine jammerlige hensyn".[300] Som en bekräftelse på allt detta — och inte bara som en gensaga mot Bernicks ord om att kvinnan är samhällets pelare — kommer Lonas slutreplik: "Nej du; sandhedens og frihedens ånd, — d e t är samfundets støtter."[301]

Samfundets stötter var inte så utmanande som Kongen, men Ibsens förkastelsedom drabbar på sätt och vis hårdare. Den gäller samhället som en helhet, medan Björnson utpekar vissa missförhållanden och institutioner. Man kan förutsätta att han vore nöjd med en liberal upprensning; Ibsen skulle kräva en revolution.[302] Dennes verkan på den unge Strindberg är naturligtvis heller inte uttömd med en hänvisning till Samfundets stötter — jag har redan nämnt Brand i samband med Mäster Olof. Sommaren 1877 anmälde Strindberg ett porträtt av Ibsen på Konstakademins utställning och gav tavlan en personlig och intensivt engagerad tolkning: "Ansiktet är B r a n d's; fanatikerns höga och breda panna, vittnets stränga mun som aldrig u t t a l a t sina sanningar, dem handen skrivit ned, den kalla, avgjorda blicken som aldrig svävat då den såg 'ackordens Aand' i ansiktet; det är Ibsen, den fanatiske tvivlaren, som gick åstad med entusiasm i sin skepsis och som här står som den medvetne, till full klarhet komne — tvivlaren, vilken väckt hela den del av en nation som Björnson icke rådde på." (4: 169)

"Den fanatiske tvivlaren" — Strindberg kanske menade "revolutionären". I sin recension av den amerikanske satirikern Locke ett halvår tidigare hade han nämligen skrivit: "Vår författare är tvivlare och därför är han stor. Ha icke tvivlarne skapat alla dessa 'nya tider' i historien? Har en Bruno, Savonarola, Luther, Voltaire, kommit med något så kallat positivt? Hela deras verksamhet var nedrivande! Och bland nyare författare: vilka ha lämnat spår efter sig; vilka ha *väckt?* Återigen tvivlarne, och till dem kunna vi föra alla i litteraturhistorien med beröm omnämnda författare." (FRr: 261) Skulle också den norske diktaren kunna sammanföras med Luther och Savonarola som skapare av en "ny tid"?

Det finns verkligen hos den tidigare Ibsen åtskilligt som motiverar en

så radikal karakteristik — man har till och med velat inrangera honom i anarkismens historia (jfr bilder vid s 97). Naturligtvis har han inte medverkat i den anarkistiska rörelsen; vad man närmast syftar på är de avancerat statskritiska idéer som han framlagt i de berömda öppenhjärtiga breven till Georg Brandes under fransk-tyska kriget och Pariskommunen.[303] Den 20 december 1870 skrev Ibsen:

Det gamle illusoriske Frankrig er slået istykker; når nu også det nye faktiske Preussen er slået istykker, så er vi med et spring inde i en vordende tidsalder. Hej, hvor ideerne da vil ramle rundt omkring os! Og det kan sandelig også være på tiden. Alt det vi til dato lever på, er jo dog kun smulerne fra revolutionsbordet i forrige århundrede, og den kost er jo dog nu længe nok tygget og tygget om igjen. Begreberne trænger til et nyt indhold og en ny forklaring. Frihed, lighed og broderskab er ikke længere de samme ting, som de var i salig Guillotinens dage. Dette er det, som politikerne ikke vil forstå, og derfor hader jeg dem. De mennesker vil kun specialrevolutioner, revolutioner i det ydre, i det politiske o. s. v. Men alt sligt er pilleri. Hvad det gjælder er menneskeåndens revoltering, og der skal *De* være en af dem, som går i spidsen.[304]

Ibsens nästa brev den 17 februari 1871 utvecklade temat ännu utförligare och här yppade han rent anarkistiska och konkret revolutionära tankegångar, även om han samtidigt höll på det abstrakta frihetsbegreppet:

Jeg går aldrig ind på at gøre friheden ensbetydende med politisk frihed. Hvad De kalder frihed, kalder jeg friheder, og hvad jeg kalder kampen for friheden er jo ikke andet end den stadige, levende tilegnelse af frihedens idé. Den, der besidder friheden anderledes end som det efterstræbte, han besidder den dødt og åndløst, ... Men netop denne døde sidden inde med et visst givet frihedsstandpunkt, er noget karakteristisk for s t a t s samfundene: og det er dette jeg har sagt ikke er af det gode. Ja, visstnok kan det være et gode at besidde valgfrihed, beskatningsfrihed, o. s. v.; men for hvem er det et gode? For borgeren, ikke for individet. Men det er aldeles ingen fornuftnødvendighed for individet at være borger. Tvertimod. Staten er individets forbandelse. Hvormed er Preussens stats-styrke købt? Med individernes opgåen i det politiske og geografiske begreb. ... Staten må væk! Den revolution skal jeg være med på. Undergrav statsbegrebet, opstil frivilligheden og det åndeligt beslægtede som det ene afgørende for en sammenslutning, — det er begyndelsen til en frihed, som er noget værd. Ombytning af regeringsformer er ikke andet end pusleri med grader, lidt mere eller lidt mindre — dårlighed altsammen.[305]

Att Ibsens anarkistiska idéer lätt kunde få historisk-konkret anknytning framgår av det tredje brevet i serien, som skrevs när kommunardernas motstånd var nära sitt sammanbrott: "Er det ikke nederdrægtigt af 'Communen' i Paris at den har gået hen og fordærvet mig min fortræffelige stats-theori — eller rettere ikke-stats-theori! Nu er ideen ødelagt for lange tider, og jeg kan ikke engang anstændigvis fremsætte den på vers. Men den har en sund kerne i sig, det ser jeg så klart, og engang vil den nok blive praktiseret uden al karrikatur."[306] Det är oklart vad Ibsen menade med detta och hur han alltså egentligen uppfattade kommunupproret. Han kan med dessa ord ha utdömt hela aktionen, men han kan också, mot bakgrunden av de statsfientliga tankegångarna i februaribrevet, från början i kommunens federalistiska program ha sett ett stort anlagt angrepp på statsidén men sedan blivit besviken då verkligheten inte motsvarade förväntningarna. Slutligen kan det tänkas att det var de anarkistiska möjligheternas skeppsbrott i den s. k. kommunalistiska ideologin som han syftade på. Denna innebar en långtgående federalism men byggde på en auktoritär uppfattning, då de planerade minimalstaterna skulle ha regering, förvaltning, polis o. s. v. Krapotkin framhöll också senare att Paris' befolkning med den fria kommunen hade proklamerat en i huvudsak anarkistisk princip men att man kommit att stanna på halva vägen, eftersom de anarkistiska idéerna då endast sporadiskt hade slagit igenom. I och med att man tillsatte ett kommunråd efter mönster av kommunalnämnderna hade man förfallit till ett auktoritärt synsätt.[307]

För Strindberg var naturligtvis allt detta obekant när han formulerade sin karakteristik av Ibsen som den fanatiske tvivlaren-revolutionären. Men det kan ändå ha sitt intresse att så utförligt återge dessa idéer, eftersom de enligt min mening går igen i Ibsens diktning i mer eller mindre tät förklädnad både före och efter 1870-71. De utgör ett kombinerat idé-, motiv- och symbolkomplex av central betydelse hos honom, något som man givetvis inte kunnat undgå att notera men som ännu inte fått en enhetlig behandling.[308] Hans anarkism är värd uppmärksamhet också för den inverkan den kan ha haft på Strindberg och som en parallell till dennes extrema revolutionism.

Christen Collin kan dock i en uppsats, Henrik Ibsens fremtidsdröm, sägas ha gjort en första inventering av anarkistiska inslag hos Ibsen och

han har därvid låtit de nyss citerade breven till Brandes bilda stommen i framställningen.[309] Collin anser att Ibsen förbehöll breven det mest revolutionära i framtidsdrömmen, den rena anarkismen, men nästan helt förteg det i sin diktning. Ett undantag bildar dock dikten Til min ven revolutionstaleren (1869), som är tillägnad S. A. Hedin. Här ironiserar skalden över alla dem som tror på politiskt reformarbete; själv lägger han "med lyst torpedo under arken".[310]

De anarkistiska idéerna utövade dock ett mäktigt inspirerande inflytande, som Collin vill spåra bakom en rad upprorsgestalter. Sålunda hävdar han att redan Catilina (1850), Ibsens förste tragiske hjälte, "er tænkt som en ægte anarkist", vilket skulle vara ännu tydligare i dramats andra version (1875).[311] Ibsen har själv erkänt att 1848 års händelser starkt påverkat honom och man kan för den senare versionen också räkna med ett inflytande från Pariskommunen, exempelvis manifesterat i ökad konkretion i förstörelsescenerna. Även om man sålunda kan tänka sig anarkistiska stämningar som drivkraft är det fel att betrakta Catilina som en 'äkta', d. v. s. principiell, anarkist. Friheten är visserligen en hjärtesak för honom, men man får inte veta hur långt han är beredd att utsträcka den. Den vilda lusten till total förstörelse är i alla fall klart dokumenterad, och det i Ibsens hela diktning så centrala motivet med undergång och pånyttfödelse genom eld får i dramat sin första storslagna utformning.

Det som här sagts om Catilina gäller också Julianus i Kejser og Galilæer, som hör till dem som Collin placerar på samma linje — detta drama påbörjades inom en månad efter Kommunupprorets krossande.[312] Med stöd av dessa brev och textställen konstaterar han med skäl "at Henrik Ibsen i en række af aar i temperament og livs-stemning stod anarkisterne, særlig de russiske anarkister, nær. Velmenende og delvis storsindede romantiske drømmere som Bakunin og Netschajew vilde, som Ibsen, have hele den nuværende statsorden omstyrtet. Først naar den nuværende samfundsbygning var gaaet tilgrunde, vilde et nyt samfund hæve sig som fuglen Føniks af det gamles aske."[313] Han kunde här lämpligen ha citerat de rader i Kejser og Galilæer, där Julianus ropar ut sin exaltation när han låtit sätta eld på sin flotta för att därigenom bana väg för det tredje riket, frihetens rike: "Men op af asken stiger —

lig hin vidunderlige fugl — jordens gud og åndens kejser i e n, i e n, i e n!"[314]

I den senare delen av sin uppsats förenar Collin Ibsens föraningar om en social omvälvning, en världsrevolution, direkt med Internationalens tillkomst på 1860-talet och anser att diktaren i högre grad sympatiserade med anarkisterna än med marxisterna. Besvikelsen över Pariskommunen förmådde honom heller inte att uppge sina romantisk-anarkistiska drömmar, som enligt Collin tvärtom "ligger til grund for hele Ibsens dramatiske digtning i de tyve aar fra 1867 til 1887 i det mindste".[315]

Med det första årtalet syftar Collin på Peer Gynt, närmast på Memnon-pelarens sång i soluppgången (4:e akten):

Af halvgudens aske stiger foryngende
fugle syngende.
Zevs den alvidende
skabte dem stridende.
Visdomsugle,
hvor sover mine fugle?
Du maa dø eller raade
sangens gaade?[316]

Collin tolkar strofen på följande sätt: "Den udødelige Memnons sange til hver dags nye morgenrøde e r e n n y t i d s d a g s a n g e, der som vingede fugle svinger sig op af den gamle tids aske og vækker menneskene til strid for nye idealer."[317]

Att sången sannolikt siar om frihetens morgonrodnad är en tolkning som Collin hade kunnat få stöd för vid en jämförelse med ett par andra varianter av samma motiv, Prolog den 17de Mai 1855 och Ballonbrev, den senare i Digte 1871.[318] Det är alltså inte att undra på att den ryska censuren strök långa partier i sistnämnda dikt.[319] I samma samling har Collin särskilt utpekat dikten om Abraham Lincolns mord som ett klart uttryck för skaldens optimistiska tro på att ur det bestående samhällets ruttenhet en ny tid skall födas fram.[320]

1887 höll Ibsen ett festtal i Stockholm, vari han fortfarande deklarerade denna förvissning: "Jeg tror, at der nu ret snart forestaar en tid, da det politiske og det sociale begreb vil ophøre att eksistere i de nuvæ-

rende former, og at der ud af dem begge vil vokse sammen en enhed, som foreløbig bærer betingelserne for menneskehedens lykke i sig.... Navnlig og nærmere tror jeg, at vor tidsalders idealer, i det de gaar tilgrunde, tenderer imod det, jeg i mit drama 'Keiser og Galilæer' har antydet ved betegnelsen 'det tredje rige'."[321]

Mellan de båda årtalen ligger exempelvis Ett dukkehjem, Gengangere och Vildanden och Collin sätter följaktligen in även dessa dramer i det anarkistiska perspektivet. Dels kan de uppfattas som illustrationer till det gamla samhällets, särskilt familjelivets, upplösning, dels får man komma i håg "at den romantiske drøm ligger bag, at efter opløsningen af de nu bestaaende samfundsformer vil der opstaa nye".[322] Det är frestande att gå vidare på denna linje och spåra radikalt statskritiska idéer och anarkistisk-revolutionära symboler i Ibsens 80-talsdramatik och jag skall senare också göra några sådana påpekanden. Här vill jag nöja mig med att visa på likheten mellan den norske författarens anarkism sådan den kom till synes redan i hans tidigare världsbrandsfantasier och Strindbergs variationer efter 1880 över temat pånyttfödelse efter förstörelse med eld eller dynamit.

*

Hos Strindberg finns i slutet av 1870-talet ett pessimistiskt, nihilistiskt inslag som inte har någon motsvarighet hos Ibsen, än mindre hos den stridsglade Björnson. Hopplösheten skapar en passivitet som inte finns hos norrmännen och en vanmaktskänsla som endast kalkylerar med det negativa och därför inte heller räknar med några positiva alternativ, om man inte som ett sådant skall uppfatta den yttersta lösningen, alltings förintelse. Det är naturligtvis flera orsaker bakom denna svartsyn, personliga och andra.[323] Här skall jag dröja något vid kontakten med *Eduard von Hartmanns* pessimistiska filosofi.

Enligt vad Strindberg själv berättat (19: 60 ff) skall han ha stiftat bekantskap med Philosophie des Unbewussten i en tidskriftsuppsats redan i slutet av 1872 och Hartmann nämns också fastän kritiskt i En tviflares anteckningar. Sommaren 1876 hade Strindberg Philosophie des Unbewussten till låns drygt en månad från Kungliga biblioteket. Av den tidigare citerade recensionen av D. Ross Locke från januari 1877 framgår det att Strindberg då väl kände till Hartmann, bland annat kapitlet

om illusionsstadierna (FRr: 259). Hösten och vintern 1877—78 översattes slutligen verket av några medlemmar av rödarumskotteriet, däribland Strindberg.[324]

Naturligtvis har den tidigare forskningen tagit fasta på Strindbergs eget framhävande av Hartmanns betydelse för hans allmänna pessimism. Däremot är det ett par speciella aspekter som vore värda att peka på i detta sammanhang. Hartmann bör nämligen ha haft inflytande också på den rousseauism och den revolutionism som är tydliga inslag i dessa år. I brist på uppgifter om någon intensivare rousseauläsning under denna tid skulle man kunna förmoda att Strindberg fått väl så mycket av Rousseau genom Hartmann som genom hans egna skrifter. Denne resonerar om kulturen och samhället på samma sätt som Rousseau i discourserna.[325]

I avsnittet om det tredje illusionsstadiet varnar sålunda Hartmann för optimism över utvecklingens gång. Osedligheten exempelvis har — anser han — inte blivit mindre fastän antalet av vissa grövre våldsbrott avtagit. Mot "gamla naturfolks dugtighet och ärlighet, deras klara billighetskänsla och pietet för den helgade seden" ställer han "det med civilisationen växande bedrägeriet, falskheten, bakslugheten, chikanen, ringaktningen för egendomen och för den berättigade, men icke mer förstådda, instinktiva seden". Hartmann hänvisar till en känd reseskildrares framställning av "Malayernas nästan paradisiska sedliga renhet och enfald".[326] Han granskar också i Rousseaus efterföljd "verldens beprisade framsteg" inom konst, vetenskap och teknik. Konsten uppvisar inte något framåtskridande efter antiken, de vetenskapliga framstegen skapar visserligen på det praktiska planet förutsättningar för framsteg på andra områden, men för övrigt har de inga positiva verkningar eftersom de inte förökar lyckan. Detsamma gäller tekniken som bidrar till ökad bekvämlighet och överflödig lyx, något som Hartmann betraktar som ett torftigt resultat: "Fabriker, ångbåtar, jernvägar och telegrafer hafva ännu icke lemnat något *positivt* bidrag till menskligheten lycka".[327]

De politiska och sociala framstegen kan tyckas odisputabla, men Hartmann har inte några illusioner om slutmålet för denna utveckling: "Antagom att den mest fulländade stat vore realiserad och jordens befolkning hade på fullkomligt sätt löst sin politiska uppgift. Hvad ser man då hos denna statsbild? Ett snäckhus utan snäcka, en tom form

som längtar efter sin fyllnad annorstädes ifrån! Mensklighetен lefver dock icke för att regera sig, utan hon regerar sig för att kunna (i ordets högsta bemärkelse) *lefva.*" I anslutning till detta presterar han en liberal statskritik som påminner om Buckles: "Alla de så bekanta statsuppgifterna äro af negativ natur, de heta *skydd* emot, *försäkring* emot, *afvärjelse* från o. s. v.". Likadant är det med de sociala reformidéerna: "Alltid handlar det blott om lindring från ondt, icke om ernående af positiv lycka."[328]

Hartmann tror dock inte som Rousseau på någon återgång till naturen, en tanke som han kallar "en barnslig kortsynthet". Mot vår vilja måste vi framåt, men det är inte guldåldern vi går till mötes utan järnåldern. Som människan har mänskligheten sina olika åldrar och därmed sammanhängande illusioner. Till slut återstår som hos en mycket gammal man endast en önskan: "ro, frid, evig sömn utan dröm, som må stilla hennes trötthet. Efter de tre stadierna af illusionen, af hoppet på en positiv lycka, har hon ändtligen insett sin sträfvans *dårskap,* hon afsäger sig till slut all *positiv* lycka och längtar blott ännu efter absolut *smärtelöshet,* efter intet, Nirwana. Men icke, såsom äfven redan tidigare, den eller den enskilde, utan mensklig*heten* längtar efter intet, efter tillintetgörelse. Detta är det enda tänkbara slutet på illusionens tredje och sista stadium."[329]

Hartmanns idéer får här en revolutionär innebörd. Han har inte själv antytt hur han tänkte sig det kosmiska självmordet verkställt, men hans uttolkare spekulerade om det. En av dem, fransmannen Caro, menade att filosofien "räknar för detta ändamål på ännu obestämda fulländningsmetoder för användandet af de fysiska krafterna, såsom elektriciteten, och dessutom, när det endast är fråga om praktiska medel af lägre ordning, måste man lemna inbillningen fritt lopp. Hvar och en har frihet att på sitt vis föreställa sig denna sista akt af verldsprocessen och den slutliga förintelsen."[330] Caro anser också att pessimismen på det politiska området motsvaras av "ett slags sväfvande och obestämd socialism, som endast väntar ett gynsamt tillfälle för att bryta ut och som, i afvaktan derpå, af alla sina krafter applåderar dessa romantiska förbannelseformler mot verlden och lifvet".[331]

Det finns här anledning att erinra sig en passus ur den yngre studen-

tens långa, laddade replik till den äldre i slutet av novellen Det gamla och det nya i Från Fjärdingen och Svartbäcken:

> Jag för min del tycker, att det är ett stort gyckel alltihop; och vet du varför människorna gå och se så tungsinta ut? Jo därför att de hålla sig för att skratta! ... Nej bevars, du har mycket mera att lära av mig, ty det står ännu inte i böcker; du tillhör en förgången generation, som jag väl känner, jag tillhör ett kommande, som du inte alls känner. Du har läst om våra dagars världshändelser som man läser en tidningsartikel, vi ha levat dem och diskuterat dem; ... Ni hade åsikter färdiga om allting, ni sjöngo frihetssånger, ni hurrade för representationsförslaget; vi hurra för allting, vi känna på oss att någonting skall komma och därför avvakta vi; det blåser från så många håll, därför göra vi icke fast våra skot; men för att icke stå redlösa, hålla vi oss tillsvidare vid det bestående; vi äro konservativa därför att vi frukta pöbelväldet. (3: 105 f)

Vad man här närmast kan ta fasta på är pessimismen och föraningarna om något som skall komma och tvinga till ställningstagande i de växlande vindarna — en storm. Ett par år senare, i varje fall när Strindberg läste Caros reflexioner om den kommande förstörelsen, hade världen sett en revolutionär riktning framträda som tycktes motsvara högt ställda förväntningar om destruktiv kapacitet: den ryska terroristiska populismen. För Strindbergs återhållna revolutionism blev detta avgörande.

3

RIVNING FÖR LUFT OCH LJUS

"Hvad jag vill är ej att sätta nya lappar på det gamla samhället utan — anarki!" (Strindberg hösten 1879)

Populismen — ett eggande exempel

Strindbergs genombrott som samhällskritisk och samhällsrevolutionär författare är förbundet med de intryck han tog av den ryska socialistisk-revolutionära rörelsen, "nihilismen", som omkring 1880 rönte en enorm uppmärksamhet i Europa. Den spelade en viktig roll i oppositionen mot tsarismen och som kulturfaktor under större delen av århundradet men var länge tämligen litet känd utanför Ryssland. Först när rörelsen i slutet av 1870-talet övergick till terroristisk taktik i stor skala väcktes en större opinions intresse och uppvaknandet blev något av en chock.[1]

Sammanfattande kom man att kalla den ryska revolutionära rörelsen för "nihilismen", men av skäl som senare skall visa sig har jag valt att i den följande översikten använda beteckningen 'populism'. Jag följer därvid liksom ifråga om framställningens huvudlinje nära Franco Venturis arbete Il populismo russo (1952), som nyligen kommit ut i engelsk översättning under namnet Roots of Revolution (1960).[2] Boken utgör det största och modernaste verket på icke-ryskt språk om den ryska revolutionära utvecklingen under 1800-talet.[3] Denna blev av genomgripande betydelse för den internationella arbetarrörelsen, särskilt anarkismen, och redan detta motiverar en resumé. En sådan är desto nödvändigare som Strindberg inte endast inspirerades av händelserna omkring 1880 utan också "reproducerade nihilismens olika faser".[4]

Den längtan efter ett fritt och upplyst Ryssland som hade inspirerat 1700-talets bästa andar kom slutligen till utbrott i decemberrevolten 1825, det s. k. dekabristupproret, lett av liberala adliga officerare. Idéer om sociala och demokratiska förpliktelser mot folket och uppoffringar för att fylla dessa spelade en viktig roll för dekabristerna och skulle sedan bli en hörnsten i populismen. Undertryckandet av revolten satte stopp för all radikal aktivitet och oppositionen fick sedan mycket svårt att göra sig hörd. Dekabristernas strävanden levde dock kvar som en dröm om ett framtida förverkligande av oinfriade löften.[5]

Upproret och de känslor det väckte innebar också *Alexander Herzens* uppvaknande till en politisk insats. Han hörde redan på 1830-talet till

de ledande i en liten grupp av unga män, som uppfattade sig vara andliga söner till dekabristerna och som kom att utgöra socialismens pionjärer i Nikolaus I:s Ryssland. De tog nämligen också franska utopiska socialister som Saint-Simon och Fourier till lärofäder och försökte ge spridning åt deras teorier. Senare kom Herzen att främst intressera sig för Proudhons anarkism, som blev honom en hjälp i bedömningen av den ryska situationen.[6]

Han kritiserade tsardömet, särskilt centraliseringen och statsdespotin, men hade också alternativ att komma med. I en uppsats om det ryska folket och socialismen som han ursprungligen skrev som ett genmäle mot den franske historikern Michelet hävdade han: "Centralisationen strider mot den slaviska andan, och federalismen är vida mer förenlig med dess karaktär. Endast genom att gruppera sig i ett förbund av fria och självständiga folk kan den slaviska världen slutligen få en äkta historisk tillvaro".[7]

Revolutionen 1848 kom honom att tvivla på den västeuropeiska socialismens möjligheter men stärkte hans tro på den ryska socialismens framtid. Ryssland skulle kunna undvika vissa av de stadier som den övriga europeiska utvecklingen hade att genomlöpa. Genom slavofilerna hade han nämligen kommit att intressera sig för den ryska bykommunen, på ryska 'obstjina' eller 'mir', vars kollektivistiska aspekter vid denna tid blev internationellt kända genom tysken Haxthausens väldiga arbete om den ryska landsbygdens liv och institutioner. När Herzen konfronterades med dennes idéer öppnade sig nya utvägar för honom till en omdaning av det ryska samhället.[8]

Statsmaktens upplösning ansåg han skulle kunna föras vidare och samhällslivet grundas på bondekommunen: "Europa möter på det första steget till den sociala revolutionen detta ryska folk, som förefaller halvvilt och oorganiserat, men i alla fall redan har realiserat jordens ständiga delning mellan jordbrukarna. Och väl till märkandes, detta stora föredöme ger oss icke det bildade Ryssland, utan själva folket, dess livsprocess. Vi ryssar, som utgått ur den västerländska civilisationen, äro intet annat än medlet, surdegen, förmedlarna mellan det ryska folket och det revolutionära Europa. Framtidens man i Ryssland är bonden, liksom arbetaren i Frankrike."[9]

De bärande elementen i den ryska populismen, tvivel på alla former

av demokrati, tron på en självständig variant av socialismen i Ryssland, förtröstan om bykommunens utvecklingsmöjligheter, behovet att skapa revolutionärer som kunde ägna sig åt folket — allt detta var de principer som Herzen satte sin lit till efter 1848 års erfarenheter, de ideal han överlämnade till nästa generation. Därigenom blev han populismens verklige grundare.[10]

Bakunin var den som näst Herzen bäst förstod det ryska samhällets problem och deras samband med förändringarna i det övriga Europa. Båda var flyktingar från sitt land och detta satte dem i stånd att få en överblick och en helhetsbild. Hos Bakunin känner man igen flera av de inslag som ingick i Herzens idévärld, men hos honom tillkommer en skarp destruktivism och en markant revolutionär exaltation.[11]

Reaktionen under Nikolaus I gjorde att missnöjet på landsbygden växte och tog sig uttryck i olika former av insubordination. Symtomen på oron tilltog i antal under 1840-talet. Sålunda flydde bönderna från godsen undan skatter och dålig behandling och det kunde också hända att hela byar gav sig iväg för att söka land och frihet på annat håll, ofta i Kaukasus. De blygsamma reformer som genomfördes väckte nytt hopp om en framtida emancipation. Den europeiska revolutionen 1848 satte dock stopp för alla reformtendenser och innebar början till en ännu hårdare reaktion som varade till Krimkriget (1853—56).[12]

Alexander II:s tronbestigning 1855 lättade trycket något och idéer om frihet och jämlikhet spreds förhållandevis öppet i Ryssland. Från 1857 började Herzens tidskrift Kolokol (Klockan) att spela en viktig roll som förmedlare av sådana idéer och som kritiker av det bestående. Över den ryska landsbygden flög rykten om en snart förestående emancipation av de livegna. Desto större blev besvikelsen över den tämligen moderata emancipationslagen när den slutligen blev verklighet (1861). Bonderevolterna blossade upp igen och slogs ner med våld och blodsutgjutelser. Herzen och andra kunde inte annat än konstatera sin maktlöshet och sin isolering från folket, dess intressen och liv. Dessa erfarenheter gav den första stimulansen till rörelsen 'idti v narod' — 'att gå ut till folket' — därav senare beteckningen narodnik (populist).[13]

Det polska upproret 1863 betydde slutet på Herzens politiska inflytande i Ryssland. Kolokol kritiserade nämligen regeringens politik i Polen och angreps i sin tur för detta av ryska patrioter av både radikal

och konservativ extraktion. Regimen gav dessutom den inhemska pressen större svängrum och emigrantpublikationerna förlorade därigenom något av sin lockelse. Kolokols upplaga sjönk och slutligen trädde Herzen tillbaka — i januari 1870 dog han i Paris. Samtidigt gav sig Bakunin den internationella anarkismen i våld.[14]

Om Herzen skapade populismen blev *Nikolaj Tjernysjevskij* dess politiker. Han inte endast försåg rörelsen med idéer utan inspirerade också dess handlingsförlopp. Detta kom att närmare utformas under 1860- och 70-talen men har sitt ursprung i Tjernysjevskijs korta men glänsande publicistiska insats, huvudsakligen i den kända tidskriften Sovremennik (Den samtida) 1853—62. I Herzens efterföljd blev den ryska bondekommunen hans svar på alla de spörsmål som böndernas ofullständiga befrielse givit upphov till. Med tiden modifierade han sina synpunkter och isolerades därvid från sina tidigare sympatisörer. Han förlorade tron på liberala reformer och på en politisk utveckling överhuvudtaget samt hamnade i den blandning av skepsis och ironi som blev känd som hans 'nihilism' och som skulle göra ett sådant intryck på hans samtida.

I Sovremennik publicerades också Tjernysjevskijs roman 'Tjto djelat?' — 'Vad skall man göra?' — som skulle forma en hel generation av populistiska studenter och revolutionärer. Svaret på den i titeln uppställda frågan låg i bildandet av studentgrupper, där medlemmarna levde tillsammans och delade sin egendom sinsemellan, och av producentkooperativa sammanslutningar, varigenom de skulle kunna nå stadsbefolkningen. Romanens hjälte var en för tiden typisk revolutionär för vilken livsfrågorna inte löstes genom att han proklamerade den personliga friheten utan genom de handlingar han uträttade, exempelvis i en djärv och kompromisslös opposition mot despotismen. När romanen började komma ut (1863) satt författaren i fängelse. Senare deporterades han till Sibirien. Först på 1880-talet fick han återvända till det europeiska Ryssland där han dog 1889.[15]

Populismens första kadrer rekryterades huvudsakligen från universiteten. De enstaka grupper som hade bildats under 1850-talet fick snart kontakt med varandra. Från 1861 blev studentrörelsen mer politisk till sin karaktär och protesterna mot regeringens åtgärder intensifierades. Krossandet av det polska upproret betydde slutet på rörelsens första fas, bland annat genom att studenternas föreningsliv ålades restriktioner som

inskränkte det till ett minimum. Det decennium av växlande öden och stora förhoppningar som började med Krimkriget hade gått till ända.[16]

Efter 1863 kom en period av relativt stillastående. Fram i rampljuset trädde män som hävdade att en viktig roll kunde spelas av 'en kritiskt tänkande elit', mot vilken de kontrasterade den passiva massan, oförmögen till revolt. På detta sätt föddes den intellektuella s. k. nihilismen. *Dmitrij Pisarev* och hans meningsfränder drev de positivistiska och naturvetenskapliga tendenser som på 1860-talet var gängse i den europeiska kulturen till sin spets. Estetisk 'realism' innebar i deras ögon förkastade av all konst, 'utilitarism' blev synonymt med framhävande av de exakta vetenskaperna — det enda 'nyttiga' slaget av mänsklig aktivitet — och 'upplysning' betydde glorifiering av de bildade klasserna. Pisarev fann ett samlande namn för dessa tendenser, i det han upptog den definition av 'nihilism' som Turgenjev hade givit en sådan spridning åt genom sin roman Fäder och söner (1862).[17]

Här presenterar den unge Arkadij sin vän Bazarov som nihilist och då farbrodern — en av "fäderna" — är ganska okunnig om vad epitetet betyder förtydligar Arkadij: "en nihilist är en person, som icke böjer sig inför någon auktoritet, som icke godkänner någon princip utan pröfning, hur stort förtroende denna princip än må åtnjuta."[18] Bakom denna empirisk-naturvetenskapligt färgade definition döljer sig också en pessimistisk-filosofisk grundsyn besläktad med den som utgjorde huvudinslaget i Strindbergs 70-talsnihilism.[19]

Bazarov sträcker sitt förnekande också till de yttre auktoriteterna, den politiska och sociala regimen, familjen, statsinstitutionerna och de nationella traditionerna. Han är, om man läser noga, en revolutionär av anarkistiskt snitt, även om Turgenjev av försiktighetsskäl inte kunde ge klart besked på den punkten.[20] Man kan dock betvivla att Bazarov skulle vara hågad att använda våld vid nedkämpandet av motståndet. Han var — som senare 60-talets intellektuella nihilister — hänvisad till den litterära kritiken.[21]

Venturi anser för övrigt uttrycket 'nihilist' inte vara särskilt lyckat som beteckning för denna generation av radikala och revolutionära samhällskritiker. De trodde nämligen blint på sina egna idéer och kunde därvid anklagas för fanatism men inte för apati. Men ordet spreds och var senare i västra Europa det gängse namnet på hela den ryska revo-

lutionära rörelsen. Uttrycket blev dock en politisk slogan redan när Pisarev annekterade det och framhöll att Turgenjev hade givit en exakt beskrivning av känslorna hos den yngre materialistiska generationen: den revolutionära intelligentians huvuduppgift var att kritisera och fräta sönder.

Hans idéer vann insteg, eftersom de framfördes vid en tidpunkt då förhoppningarna om en reform var på återtåg och någon revolutionär rörelse ännu inte hade uppstått som kunde absorbera ambitionerna hos dem som ville ägna sig åt folkets sak. 'Nihilism' betydde därför inte skepsis och apati utan tvärtom övervinnandet av en bitter besvikelse och önskan att föra saker och ting till sin spets.[22]

Russkoje Slovo (Det ryska ordet) — Pisarevs och 'nihilismens' organ — befann sig vid själva källan av den flod som flöt in i både rysk bakunism och Tkatjevs jakobinism. Om man lägger tyngdpunkten på individuell revolt och personlig 'uppstudsighet' ser man linjen fram till anarkismen, om man däremot fäster sig vid den politiska funktionen hos en upplyst och beslutsam minoritet betonar man främst jakobinismen — teorin om en revolutionär elit.[23]

Anarkism och terrorism fick under 1860-talet en hemvist i gruppen kring *Nikolaj Isjutin*. Dess ledare ansåg att dödandet av tsaren skulle bli den gnista som skulle tända den sociala revolutionen eller åtminstone tvinga regeringen till avsevärda lättnader för bönderna. En av medlemmarna, *Dmitrij Karakosov,* utförde 1866 ett misslyckat attentat som endast hade till följd rigorösa undertryckningsåtgärder mot den underjordiska rörelsen.[24]

Det revolutionära ferment som inspirerade Isjutin och hans grupp skapade i *Sergej Netjajev* våldsteoriernas förkroppsligande. Han avslutade det årtionde som börjat med emancipationsdekretet 1861 och var den siste populistrevolutionär som grundade sin verksamhet på hoppet att landsbygden skulle tillbakavisa bondeuppgörelsen. När 1870 serien av reformer slutade och därmed den period av sammansvärjningar som baserades på tilltron till böndernas motstånd började narodnikrörelsen, det storslagna försöket att propagandavägen vinna den kontakt med byarna som varken Isjutin eller Netjajev lyckades uppnå.[25]

Det var Bakunin som genom att idealisera fanatikern Netjajev gjorde honom till ett slags 'revolutionär prototyp' par excellence. Det mest in-

tressanta resultatet av deras samarbete blev den s. k. Revolutionära katekesen, som skrevs på hemligt språk och som Netjajev tog med sig när han återvände till Moskva från en vistelse i utlandet. I ett annat arbete, Revolutionens principer, framställdes Karakosov som ett efterföljansvärt exempel och terrorismen hävdades som en lämplig metod att bereda marken för revolutionen.[26]

Peter Tkatjev blev en viktig faktor i 1860- och 70-talens politiska debatt i Ryssland i det han försökte bygga ut de tidigare jakobinska tendenserna till en fast ideologi och en organisation. I centrum för hans politiska åskådning stod idén att den sociala revolutionen i Ryssland vore möjlig endast om den kapitalistiska utvecklingen kunde stoppas. På så sätt — genom en omedelbar revolution — skulle man slippa beträda samma väg som länderna i väster och i stället bygga det framtida samhället direkt på den gamla bykommunen.[27]

Slutet av 1860- och början av 1870-talet blev också de mest fruktbara åren i Bakunins verksamhet. Som ledare för en av den internationella arbetarrörelsens två huvudgrenar fick han en stark prestige inom den ryska populismen och hans revolutionism kom att djupt påverka hela rörelsen. I Narodnoje Djelo (Folkets sak) utvecklade han sina åsikter om den våldsamma sociala revolutionens nödvändighet och genom den ryska kolonin i Zürich stimulerade han 1874 års rörelse 'ut till folket'. Hans inflytande växte med åren och manifesterade sig starkast i terrorismen i slutet av årtiondet.[28]

Den ende av de ryska emigranterna som vid denna tid kunde mäta sig med honom var *Peter Lavrov,* som propagerade för sina idéer i tidskriften Vpered (Framåt) 1873—76. Han såg revolutionen i ett längre perspektiv än Bakunin och menade det vara socialisternas uppgift att intellektuellt och moraliskt förbereda massorna genom propaganda på lång sikt. Detta innebar en politik av väntan och intelligent observation mer än av aktivt deltagande i kampen. Genom sin etiska formulering av det politiska problemet vann Lavrov starkt gensvar hos 1870-talets radikala och revolutionära studentgeneration.[29]

Dessa och tidigare tendenser strömmade under första hälften av 1870-talet samman i en rörelse 'ut till folket', så djup och bred att många frestats räkna dess egentliga ursprung från denna tid. Det hela började i Petersburg med gruppen kring *Nikolaj Tjajkovskij,* vars etiska inställ-

ning — längtan till renhet och total uppoffring — var så exalterad att den närmade sig det religiösa. När en av tjajkovskisterna frågade en kamrat varför denne skulle bege sig ut på landet fick han svaret: 'Vi talar så mycket om folket, men vi känner det inte. Jag vill leva folkets liv och lida för det.'[30]

Bland dessa unga män fanns det endast en mogen personlighet — *Peter Krapotkin*. Hans ideal var en federation av oberoende agrara samhällsenheter. Han insåg nödvändigheten av revolutionär propaganda men ville också bygga på de erfarenheter som rörelsen hittills vunnit. Denna måste sammansmälta med folket: socialisterna skulle anta böndernas och arbetarnas levnadsvanor och uppgå i dem. Därmed uttryckte han ett behov som de redan starkt kände och som skulle leda till narodnikrörelsen.[31] Redan av vad som sagts framgår det att den var en kollektiv akt av rousseauism.[32] Det är dock omöjligt att särskilja det politiska innehållet från önskan att bryta med den äldre generationens kultur och från den starka längtan efter befrielse som manifesterade sig i att man i stället för kunskaper kom att söka ett 'äkta' hälsosamt och enkelt liv.[33]

Ingenstans lyckades populisterna väcka revolt eller uppror men överallt lyssnade bönderna till de underliga pilgrimerna med förvåning och ibland misstänksamhet. Det hela antog proportioner som bekymrade regeringen och kulminerade 1873—74. Då insåg myndigheterna att en ny revolutionär rörelse uppstått och satte hårt mot hårt. Tusentals narodniker trakasserades, förhördes eller fängslades av polisen och 1875 hade rörelsen krossats. Turgenjev reste året därpå ett litterärt monument över den med sin roman Obruten mark.[34]

Den revolutionära verksamheten fick ännu en gång söka sig nya vägar. Ett av uttrycken för omorienteringen var ett större intresse för propagandan bland städernas arbetare, ett annat bildandet av ett nytt revolutionärt parti, Zemlja i Volja (Jord och frihet). Det blev 1870-talets starkaste organisation — en tidigare sammanslutning med detta namn hade existerat på 1860-talet. Eftersom kampanjen bland massorna misslyckats kom partiet att vända sin udd direkt mot staten, till vilket också bidrog myndigheternas undertryckningsåtgärder.[35]

Man prövade olika metoder i denna kamp: propaganda, oroligheter, demonstrationer, strejker, men slutligen och främst terrorism. Den sistnämnda taktikens första mer uppseendeväckande yttring blev *Vera*

Sasulitjs mord på general Trepov, Petersburgs polismästare, i januari 1878. Opinionen hetsades upp och blev ånyo benägen för revolutionära ytterligheter, regeringen svarade med skärpta repressalier.[36]

Våren 1879 utfördes ett misslyckat attentat mot tsaren. Myndigheternas reaktion blev att anbefalla belägringstillstånd och revolutionärernas motdrag på detta en centraliserad och effektiviserad organisation med ännu strängare disciplin, den s. k. Exekutivkommittén, vars språkrör var Narodnaja Volja (Folkviljan). Detta innebar även ett försök att sammansmälta en med våldsmedel bedriven politisk kamp med den allt genomträngande längtan efter en social revolution som kunde sätta upp folket mot hela den härskande och privilegierade överheten. Terrorismen systematiserades, tog elden och dynamiten i sin tjänst och inriktades alltmer mot självhärskarsystemets centrum, tsarens person. Den 13 mars 1881 — enligt den ryska stilen den 1 mars — blev Alexander II slutligen mördad. Exekutivkommitténs "dödsdom" hade gått i verkställighet.[37]

Undergång och pånyttfödelse

Det var i detta läge som man i Västeuropa på allvar fick upp ögonen för vad som höll på att ske i Ryssland. Underrättelserna om dynamitattentaten och mordbränderna blev det kanske starkaste incitamentet till de sociala undergångsstämningar som i början av 1880-talet bemäktigade sig många, särskilt bland de samhällsbevarande. En tysk konservativ skribent gav sina farhågor inför utvecklingen uttryck i dessa ord:

> Vi bo på en vulkan — skulle man i våra dagar kunna säga öfverallt i Europa. Från Petersburg till Palermo, från Kataloniens kuster till Odessa jäser det under den bestående samhällsordningens mark. ... Hundra, kanske tusen mer eller mindre hemliga kemister sönderbråka dag och natt sina hjernor för att uppfinna ett medel att spränga i luften våra stora städer med alla dess omätliga rikedomar på guld och "kristalliseradt arbete", att i grund utrota monarker, prester, bankirer och aristokrater, ja med ett ord att störta hela den moderna civilisationen i ruiner — innan polisen ännu hunne märka det.[38]

Hos intellektuellt radikala och socialister däremot väcktes förhoppningar om att en ändring i de bestående förhållandena inte bara var möjlig utan till och med nära förestående. Statsmakten i de olika västeuropeiska länderna hade den växande socialistiska rörelsen under kontroll, men i Ryssland hade man den för en frisinnad iakttagare uppbyggliga synen för ögonen av en totalitär regim som bildligt och bokstavligt kämpade för livet. De ryska populisterna med sin intellektuella och idealistiska läggning och sin likgiltighet för den egna säkerheten tilltalade den radikala intelligentian i högre grad än de jordbundna och mindre spännande ledarna i den västeuropeiska arbetarrörelsen.[39] I en social "tidsroman" med handlingen förlagd till 1870-talets slut uttalar sig den judiske socialistagitatorn Silberstein från Berlin hoppfullt om revolutionens framtid: "Vi vänta från Ryssland den första kraftiga stöten. Der äro ju de outhärdliga förhållanden, som trycka på menskligheten, redan drifna till sin spets. Derifrån måste och skall naturenligt det första slaget komma och om samhällsbyggnaden der störtar tillhopa, så skola dess

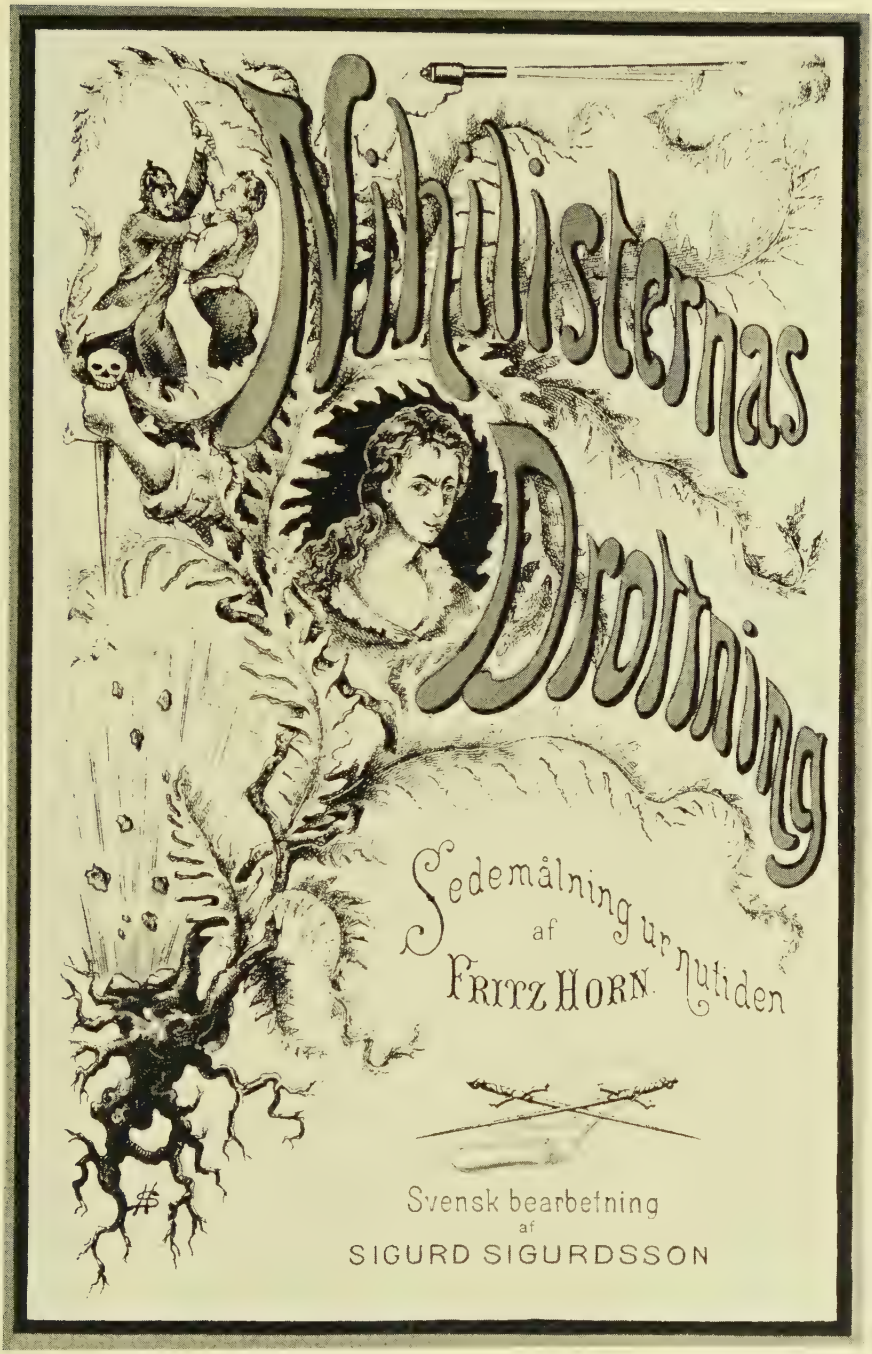

Omslaget till den svenska bearbetningen av Max Dittrichs (Fritz Horn) roman 'Die Nihilistin'.

Omslaget till Leo Tikhomirovs minnesanteckningar 'Nihilister och polismän'.

spillror rulla öfver äfven hit och sätta rörelsen i gång. Ljuset skall, sin natur likmätigt, denna gång komma öster ifrån."[40] Terrorismen innebar också en verkningsfull "handlingens propaganda" för de anarkistiska idéerna. Den kände anarkisten Jean Grave har berättat hur han 1880 på ett arbetarmöte hade avslöjat att han föredrog dynamiten framför röstsedeln och att han därvid inspirerats av den dåvarande starka terroristiska aktiviteten i Ryssland.[41] Det är fullt i sin ordning att med hänsyn till rörelsens renässans i Europa efter 1880 beteckna Ryssland som "den moderna anarkismens vagga".[42]

Det finns många tecken på att de radikala författarna uppmärksammade den ryska utvecklingen. Redan på sommaren 1879 ansåg Georg Brandes att "slaverna" var de enda som dög någonting till och hade mod och förmåga att uppoffra sig och i samma stil går ett yttrande av Ibsen den 31 december 1880: "De eneste, som i grunnen har min sympati er nihilister og socialister. De vil noget helt og er konsekvente."[43] Ett par årtionden senare berättade Geijerstam om sin ungdoms svärmeri för 'nihilisterna': "Ännu en gång upplevde man i historien det stora martyrskapet, frihetskravets hjältar och hjältinnor blevo till andliga typer och ideal, och bland ungdomen gjordes de till föremål för en svärmisk tillbedjan."[44] Dessa levande exempel måste man alltid räkna med, när man diskuterar offer- och kallelsemotiv i 80-talets litteratur.

Naturligtvis blev populismen och dess företrädare ett attraktivt ämne för litterär behandling, inte bara för sensationsskribenter (se omslagen härinvid) utan också för mera seriösa författare. Oscar Wilde skrev 1881 ett drama 'Vera; or, the nihilists', som emellertid trycktes först 1902 "for private circulation" i endast 200 exemplar. Författaren ger en ytterst romantisk framställning av de samtida händelserna men förlägger dessa av försiktighetsskäl till år 1800 — prologen utspelas t. o. m. 1795 — något som gör det hela ännu osannolikare. Den hänsynslösa offerviljan är ett genomgående tema och får sitt uttryck redan i 'nihilisternas' ed: "To strangle whatever nature is in me; neither to love nor to be loved; neither to pity nor to be pitied; neither to marry nor to be given in marriage, till the end is come."[45] Detta verkar vara en omskrivning av revolutionärens plikter enligt Bakunins revolutionära katekes.[46]

Hos oss övervägde Anne Charlotte Leffler på nyåret 1880 att skriva en tragedi med populistiskt motiv, en plan som aldrig kom till utförande.

Några år senare gavs ändå en 'nihilistpjäs' på Dramaten, nämligen Harald Molanders Furstinnan Gogol som hade premiär inför kunglig publik i april 1883.[47] Slutligen kan nämnas att ett av de dåtida studentspexen i Uppsala hette Nihilism och uppfördes 1882. Det handlade om den sköna Katinka som uppvaktas av tre 'nihilistiska' studenter men i stället skänker tsaren sin kärlek. Det hela slutar med bombkastning och allas död.[48]

Den ryska populismen märktes i litteraturen omkring 1880 inte endast som ett direkt motiv; man kan också räkna med den som en mäktigt drivande kraft bakom många uttryck för sociala undergångsstämningar, social och politisk revolutionism samt revolutionär symbolik, särskilt den med elden som grundelement. Det skulle föra för långt att här gå in i detaljresonemang men några antydningar kan ges.

Det är efter en resa bland annat just till Ryssland som Knut Holt i Kristian Elsters roman Farlige Folk — sannolikt skriven 1879—80 — kommer hem som "en glødende Demokrat, der, som han lydeligt forkyndte, blot længtes efter Kamp paa Liv og Død mod alt Tyranni, Fyrsternes, Præsternes og de herskende Klasser, mod 'hele dette Herredømme af Guds Naade, under hvilket Verdens største Nederdrægtigheder har været øvet og øves.' "[49]

I Ibsens En Folkefiende får anarkismen starkare uttryck än i kanske något annat drama av honom. Dramat planlades redan vintern 1880—81 men utarbetades under 1882. Doktor Stockmann tar det förorenade vattnet till utgångspunkt för en uppgörelse med samhället i dess helhet: "det er hele samfundet, som skal renskes, desinficeres . . . Alle flikværksgubberne må fejses væk, forstår De. Og det på alle mulige områder! Der har åbnet sig så uendelige synsvidder for mig idag."[50] Vid mötet med stadens borgare upprepar han anklagelserna och går också till angrepp mot parlamentarismens grundval, majoritetstanken. Innan han fråntas ordet har han hunnit arbeta upp sig till en vild destruktionslust: "Der ligger ingen magt på at et løgnagtigt samfund ødelægges! Det bør jævnes med jorden, siger jeg! Udryddes som skadedyr bør de, alle de, som lever i løgnen! I forpester hele landet tilslut; I bringer det derhen, at hele landet fortjener at lægges øde. Og kommer det *så* vidt, da siger jeg af mit fulde inderste hjerte: lad hele landet lægges øde; lad hele dette folk udryddes!"[51]

Någon månad efter det att dramat kommit ut yttrade Ibsen till en vän: "Og revolution maa der til, alt det bestaaende maa ned, *ned!* — Det duger ikke noget af alt det vesle, de pusler med — det er løgn og humbug tilhobe!"[52] Halvdan Koht sammanställer revolutionismen i En Folkefiende med de ord varmed Ibsen för Kristofer Janson yppat sin sympati för 'nihilisterna'.[53] När En Folkefiende hade premiär i Paris 1893 uppväckte det en våldsam entusiasm bland anarkisterna i salongen och slutet av föreställningen blev ett enda jubelskri vari replikerna nästan drunknade.[54] I en fransk tidningsintervju förklarade sig Ibsen för övrigt rent ut vara anarkist.[55] Senare blev dramat ett deklamationsnummer inom de ungsocialistiska klubbarna i Sverige.[56]

Men det finns anarkistiska tankegångar redan i Gengangere — skrivet 1881 — exempelvis i Fru Alvings replik till pastor Manders, när denne försvarar hennes äktenskap med att det ingåtts i laga ordning:

> Ja, dette med lov og orden! Jeg tror mangengang, det er d e t, som volder alle ulykkerne her i verden.
>
> Pastor Manders. Fru Alving, nu forsynder De Dem.
>
> Fru Alving. Ja, det får så være; men jeg står ikke i det med alle disse bånd og hensyn længer. Jeg kan det ikke! Jeg må arbejde mig ud til frihed.[57]

Den friheten blir en verklighet när asylen brinner. Pastor Manders replik vid tillfället bekräftar symboliken: "Fru Alving, d e r lyser straffedommen over dette forstyrrelsens hus!"[58] Att den revolutionära nihilismen skulle varit en av inspirationskällorna till dramat har Ibsen halvt om halvt erkänt. I ett brev kort efter publiceringen bemöter han visserligen anklagelsen att boken skulle förkunna 'nihilism' men tillfogar: "Den peger kun hen på at der gærer nihilisme under overfladen, hjemme som andetsteds."[59]

Dramat gjorde ett starkt intryck på Snoilsky, som redan tidigare visat prov på en känslighet för revolutionära händelser som påminner om Ibsens. I sin uppsats om Snoilskys tidigare sociala diktning i Samlaren 1931 har Henry Olsson utförligt dokumenterat denna släktskap, som med Gengangere dessutom övergick till ett beroendeförhållande från den svenske författarens sida. Men man måste också peka på den gemensamma tidsbakgrunden, det undergångs- och revolutionshot som den ryska utvecklingen framkallat.

I ett brev till Klemming den 30 januari 1882 skrev Snoilsky — och här kunde han knappast enbart syfta på Genganger-striden som annars var ett tema i brevet: "Världen, för att återkomma till den skakade tron på idealer, behöver gå igenom de stora brytningar, som nu synas förestå, måhända förr än vi tro. Låtom oss hoppas, att ur ruinerna av det som verkligen är murket och sin död värt skola höja sig nya himlar och en ny jord". Detta citat är hämtat ur Böös uppsats om Snoilskys sociala diktning och författaren har rätt i sin kommentar: "Det är en teori om en oundgänglig katastrof."[60] Ett par dagar senare skrev Snoilsky också i ett brev till Wirsén om Gengangere: "Jag kan knappast frigöra mig från det hemska, fascinerande intrycket. I dessa skenbart kärfva repliker klinga de onda makternas hånskratt öfver en sammanstörtande världsordning."[61]

I början av 1882 läste Snoilsky Rambauds ryska historia och gjorde "många fromma önskningar för Tsarväldets snara undergång".[62] Samtidigt uttryckte han i brev till Estlander vissa anarkiserande tankegångar: "Vad samhällslivet och dess övergångsformer i stat och kyrka beträffar, tror jag däremot icke, att mycket av det nu bestående förtjänar aktning, och därför längtar även jag i min mån efter att se gryningen av en ny tid. Somliga tecken tyda på att den skall komma snart, andra åter, att dess morgonrodnad ännu 'sover bak skyar'."[63] Någon månad senare tillkom dikten Tidsskeppet. Hela den europeiska civilisationen har här brutit upp och är på farofylld seglats över havet mot en annalkande storm. Antingen är den på väg mot sin undergång eller också mot något bättre:

Framåt på svartnande vågor,
Framåt med svindlande fart,
Framåt mot åskdiger molnvägg, —
Der bortom blir allt väl klart!

Hvad är det som göms der bakom?
Hvart är det som färden går?
Mot rytande, ödslig bränning,
Mot palmskönt San Salvador?

Snoilsky vacklar mellan optimism och pessimism. Som Olsson påpekar är han positivt inställd till en djupgående förändring, men eftersom

han fruktar att denna inte skulle ha plats för några ideala värden har han anledning att misströsta på samma gång. Det är också sant att dikten utgör en variation på motivet i sonetten Världsskymning.[64] Denna hade inspirerats av Pariskommunen och det är naturligt att tänka sig den nya utformningen mot bakgrunden av vad som hände i Ryssland.[65]

I augusti 1880 skrev, enligt Lindberger, Rydberg sin dikt Klockorna. Den ljusa klockan symboliserar hans idealism, den mörka hotet från en världsomfattande destruktiv revolution:

> Men i den andras gjutform förstelnande flöt
> det mörker, som har ruvat i kaos' dunkla sköt.
> Den tunga kläppen vilar — hon hänger tyst och stum,
> och hennes kupa liknar en nattlig himmels välvda rum.
>
> I tornarkaden nedom, där sitter, skum i håg,
> en demon med handen vid klockans starka tåg,
> orörlig som en bildstod, och ser med dystert hot
> till hävdernas böljegång, som brusar runt om tornets fot.

Om världen mister idealen och förfaller till defaitism och materialism kommer undergången:

> då knyter sig handen kring klockans starka tåg,
> då ringer demonen med rasande håg,
> då svingar nattens klocka sin ofantliga rund,
> då skälver hela världen och rämnar i sin djupsta grund.

Lindberger citerar också ett brev från Rydberg, där denne vill ha demonen uppfattad "som ett väsen af dyster skönhet, ett slags straffengel, som älskar det goda och hatar det onda, men likväl demonisk i det afseende, att han har en estetisk tjusning af tanken på det storartade i en hopplös och, sedan idealen vikit, fullkomligt värdelös verlds förstörelse".[66] Detta stämmer utmärkt med den populära Bakunin-bilden. I en stor uppsats om Bakunin i Revue des deux mondes 1 juni 1880 — alltså endast ett par månader före Klockornas tillkomst — L'apôtre de la destruction universelle, inledde Emile de Laveleye sin framställning med en suggestiv jämförelse: Då Dante stiger ned i helvetet och kommer till 'staden utan hopp' möter han de upproriska änglarnas fruktansvärde härskare — "L'imperador del doloroso regno". På samma sätt träffar

den som söker tränga ner till den revolutionära socialismens understa lager på Bakunin.[67] Det ligger nära till hands att förknippa Klockornas demon med denna högst aktuella förebild. Enligt Lindberger spelade vidare mordet på Alexander II en viss roll för tillkomsten av Nero och ljungelden.[68]

Även vissa av Ola Hanssons sociala dikter från början av 80-talet borde kunna ses mot bakgrunden av den ryska utvecklingen, exempelvis Ur djupen och Natt-tankar i Dikter (1884) och i synnerhet Notturno 17 och 18 som enligt Erik Ekelund "tolka en känsla av ångestfull bävan inför det sociala revolutionshotet. Hansson ser ett regn av gnistor bäras omkring av vinden, hotande att tända allt eldfängt i brand. Han ser ett skimmer av tjärade facklor och brinnande städer."[69]

Slutligen började den unge Fröding sin bana som skald på allvar med en i mer än ett avseende nihilistisk dikt. Det är 'Komedi' från 1883 eller 1884, där han efter mönster av Kellgrens Våra villor gycklar med det mesta i världen och slutar med en strof som starkt förankrar dikten i dagshändelserna:

> Gamla klot, i öde rum
> Vandrar du så kall och stum!
> Jag kan undra vad du tänkte,
> Om de nihilister dränkte
> Dig uti petroleum —
> Den idén ej vore dum![70]

Röda rummet

Strindberg var den för vilken populismen fick den största betydelsen och det är min uppfattning att den verksamt bidragit till att lösgöra aggressiviteten och samhällskritiken redan i Röda rummet — skriven under 1879 — även om romanen ur anarkistisk-ideologisk synvinkel är halvgången.[71] De revolutionära ansatserna och det mer eller mindre utförda rousseauanska mönstret är dock fullt tydliga och ett viktigt stadium i författarens anarkistiska genombrott omkring 1880. En utförlig analys av dessa inslag är därför väl motiverad.

Romanens huvudperson Arvid Falk träder in i handlingen uppe på Söders höjder. Erfarenheterna i staden och samhället har givit hans drag ett uttryck av "sorg och ofrid", men det försvinner då han låter blicken möta horisonten bortom staden och lungorna fylls av havsvinden (5: 7).[72] Inledningskapitlet heter Stockholm i fågelperspektiv och under Falk ligger det Stockholm som genom industrialismens frammarsch vaknat till nytt liv och saluterar den nya eran med slammer från vinschar och järnstänger. Utsikten påminner slående om ett panorama över Paris i morgonsol som förekommer i Hugos Notre-Dame. Likheten skulle kunna förklara den påtagliga morgonstämningen trots den relativt sena timmen.[73] Strindbergs impressionistiska berättarglädje gör tavlan festlig, men Falk är inte duperad av den ljusa bilden: "då han lutade sig över barriären och såg ner på staden under sina fötter, var det som om han betraktade en fiende; hans näsborrar vidgades, hans ögon flammade och han lyfte sin knutna hand, som om han velat utmana den stackars staden eller hota den" (5:7).

Falks gest har en revolutionär innebörd som ursprungligen var ännu skarpare markerad, då det från början stod "krossa" i stället för "hota" i manuskriptet.[74] "Det är en attityd värdig en hjälte hos Victor Hugo" (Lindblad) men också en teaterpose, som Strindberg utnyttjat redan i Mäster Olof där Olof lyfter knytnäven mot klostret.[75] Om man får tro hans egna utsagor hade han själv övat in den under sina ensamma repe-

titioner av Karl Moors roll ute på Ladugårdsgärde: "Från min upphöjda plats såg jag ned på den stolta huvudstaden med sina slott och kyrkor, tinnar och torn, och jag knöt näven, rasade över detta samhälle." (54:447)[76]

Positionen och perspektivet är djupt meningsfyllda för Strindberg och avspeglar en tendens hos honom att uppfatta samhället som en helhet att bekämpa, en tendens som spelar en stor roll för hans anarkism.[77] Till Siri von Essen skrev han sålunda den 14 maj 1876: "jag älskar icke småkif — skall det vara strid — så gif mig ett land — en stad — en kommun att slåss med" (I:346). Efter utarbetandet av romanens början sade han vidare i ett brev till Rudolf Wall att ett av hans syften var "att visa ett panorama af ett samhälle som jag icke älskar" (II: 66). Tanken varieras ytterligare i självbiografin, där han skildrar sin önskan att "rikta ett samlat anfall på hela detta samhälle, som han aldrig kunnat försona sig med" (19:160).[78]

Det litterära uttrycket är fågelperspektivet. Detta finns redan i Mäster Olofs versupplaga, där Olof ropar ut sin önskan att med hjälp av ett par vingar kunna svinga sig upp i den högsta tallen för att därifrån kunna beskåda klosterinvånarnas ynkedom. Det återkommer sedan gång på gång i Strindbergs författarskap. Ballhorn i Det nya riket växer upp på Söders höjder och får därför vanan att se ner på samhället (10:56), i Svenska folket börjar rundvandringen i huvudstaden — "i vilken allt det karaktäristiska för århundradet bäst är på ett ställe sammanfört" (7:349) — uppe i trakten av Katarina kyrka, i Lycko-Pers resa knyter Den gamle i kyrktornet näven över staden (9:269) och från en utsiktspunkt på Brunkebergsåsen betraktar Sten Ulvfot i Odlad frukt huvudstaden där han skall möta sitt öde (11:24).[79]

Falk knytande näven ovanför Stockholm är också ett uttryck för hans isolering som fri litteratör, vilken Struve senare karakteriserar med orden: "Litteratören står utom samhället!" Falk svarar med skärpa: "Nå väl, det är straffet, när han vill ställa sig över samhället! För övrigt avskyr jag samhället, ty det vilar ej på fritt fördrag, det är en vävnad av lögn — och jag flyr det med nöje!" (5:19) Begreppen "lögn" och "sanning" var för de radikala författarna ibland täckord i revolutionära utbrott. "Lögn" sammanfattade det bestående samhällets förkastlighet i alla avseenden, krävde man "sanning" krävde man en revolutionär upprens-

ning av sådan omfattning att det inte kunde utsägas i klara verba. Detta gäller i särskild grad för Strindberg. Falks ord innehåller slutligen ett av de tidigaste inslagen av direkt rousseaupåverkan hos honom: "fritt fördrag" är ju formeln för Contrat social, där Rousseau undersöker vilken samhällsform som ger varje medborgare tillräcklig trygghet, samtidigt som den enskilde i det han förenar sig med andra fortfarande endast är underkastad sig själv och därmed lika fri som förut.[80] Falk ser alltså frihetsinskränkningen som en springande punkt i sina relationer med samhället. Symbolen för denna bundenhet är de fångna båtarna vid kajen, som han observerar sedan han skilts från Struve och är på väg hemåt: "De gjorde sina anlopp mot bron likt ett koppel hetsade hundar, men kedjan röck dem tillbaka, och då höggo de och stampade som om de ville slita sig." (5:20) Flykten blir den enda utvägen, då ett revolutionärt handlande tills vidare är omöjligt.

I Mäster Olof äger uppgörelsen mellan de upproriska och samhället rum inom samhället, d. v. s. inom Stockholms hank och stör. Naturen finns inte med, varken som tillflykt eller alternativ. I Röda rummet däremot börjar ett för Strindberg betydelsefullt motsatsspel mellan den revolterande individen och samhället, uppfattat som en enhet eller en agerande person.[81] Ibland betraktar han det från en utsiktspunkt, ibland finner vi honom på flykt undan det ut i naturen. Även när Falk befinner sig inom tullarna känner han starkt dualismen. Han framställer på Mosebacke sin revolt som en flykt och därför blir den situation symbolisk, där han "missnöjd med sig själv, missnöjd med brodern och missnöjd med det hela" (5: 31) vandrar genom staden. Den proletära miljön på nedre Norrmalm med ovänliga människor och morrande hundar får honom att skynda på sina steg in i Humlegården. Här möter honom som kontrast en idyll med sorglösa pojkar i gröngräset. Falk smittas av sommarlovsstämningen: "han kände sig föryngrad, kände sig som en skolkande skolpojke, fri, trotsigt fri, ty det var en frihet, som han med rätt stor uppoffring erövrat. Vid den tanken att fritt och efter behag få umgås med naturen, som han förstod bättre än han förstod människorna, vilka blott hade misshandlat honom och sökt göra honom dålig, blev han glad, och all ofrid försvann ur hans sinne; och han steg upp för att fortsätta sin väg ändå längre utom staden." (5: 32) Falk kommer småningom fram till bohemerna, "nybyggarne", på Lill-Jans som lever sitt till synes idyl-

liska liv utanför samhället. I ett senare kapitel skildras de som ett slags ofördärvade naturbarn: "till och med deras råhet hade ett visst behag, ty däri fanns så mycken natur, så mycken oskuld, och själva Lundells hyckleri kunde icke väcka hans motvilja, ty det var så naivt och satt så löst påklistrat att det när som helst kunde rivas bort." (5: 103) Strindberg övervägde också ett slag att kalla avsnittet om rödarumskretsen i självbiografin för "Vildar".[82]

Röda rummet är det första konstnärliga uttrycket för Strindbergs rousseauanska uppdelning av individen i en ond samhällsmänniska och en god naturmänniska — de första symtomen har jag redan påvisat i hans journalistik under 1870-talet. Den kluvenheten skulle bli ett huvudtema i hans diktning under de närmaste åren med kulminationspunkt i den stora utopi-novellen Samvetskval.[83] Några månader efter det att Falk från Mosebacke utmanat samhället till kamp befinner han sig åter på samma ställe. Det är en plats ägnad för överblick och sammanfattning och han gör också en summering av de första bittra erfarenheterna: "han hade haft tillfälle att skåda människan som samhällsdjur under alla möjliga former. ... Han hade därigenom fått en ensidig uppfattning av människan och kunde aldrig se henne utan som det lögnaktiga samhällsdjuret, vilket måste så vara, efter som civilisationen förbjuder öppet krig; hans brist på umgänge gjorde att han glömde bort att det fanns ett annat djur, som mellan skål och vägg är rätt älskvärt, om det icke retas, och som gärna visar sig med alla sina fel och svagheter så snart inga vittnen äro närvarande." (5: 212)[84] Till denna sista kategori hör alltid kamraterna i konstnärskotteriet.

De i samhällshänsynens bojor fångna individerna tar gestalt i figurerna kring bordet vid Nicolaus Falks donationsmiddag. Arvid känner falskheten i luften: "Han såg huru dessa personer, vilka helt säkert voro hederliga och aktningsvärda, likasom gingo i en osynlig kedja, i vilken de då och då beto med kvävt raseri" (5: 297).

Denna pessimistiska uppfattning av samhällsmänniskan som korrumperad och lögnaktig bär spår av rousseauläsning. I den första discoursen kontrasteras sålunda den ohyfsade men ärliga naturliga människan och den lögnaktiga samhällsmänniskan, den som visar sig sådan hon är och den som lämpar sig efter konventionerna och döljer sitt ursprungliga jag.[85] I Émile säger Rousseau att samhällsmänniskan bär en mask under

vilken döljer sig den riktiga människan.[86] Falks tanke om dualismen mellan en officiell och en privat personlighet varieras senare i utopi-novellen Samvetskval av en flicka från Tyrolen: "Mellan skål och vägg, då inga grinare höra oss, då kunna vi tala vad våra hjärtan tänka, men i folkförsamlingen, i tidningen, i boken, då äro vi fega, då våga vi icke utsätta oss för löjet, och så följa vi med strömmen!" (15: 221) Det är ingen tillfällighet att hon strax därpå hyllar Rousseau.

Den kontrast mellan stad och natur som skymtar redan i romanens inledningsparti fördjupas mer och mer. Allteftersom samhällssynen svartnar målas också staden i mörkare färger. Starkast upplever man motsättningen i skildringen av hur Falk genom att se ut genom fönstret på Arbetarfanans redaktion uppsnappar en stadsbild som har vissa inslag gemensam med utsikten från Mosebacke men där proportionerna är omvända. Här finns ingen fri horisont, inget livgivande buller i fjärran, ingen frisk vind som sveper bort de skämda dofterna. Naturen förekommer i Falks önskedrömmar och i snabba impressioner mellan husen:

> han lät blicken flyga ut till höger framåt de prång, som kallas Kindstugatan och Tyska Brinken, och han såg längst bort i perspektivet ett stycke av en ångbåt, några mälarvågor, som glänste i solskenet, och en klyfta av Skinnarviksbergen, som nu först fått litet grönt här och där i skrevorna. Han tänkte på dem som skulle få fara ut till ett sommarnöje på denna ångbåt, bada i dessa vågor och vila sitt öga på det gröna. Men nu började bleckslagaren inunder hamra plåt, så att huset och fönsterrutorna skallrade; fram körde ett par arbetshjon en dånande stinkande kärra och ut från krogen mitt över gatan stormade en doft av brännvin, svagdricka, sågspån och granris ... (5: 324 f)

Samtidigt som Falks förnedring blir fullständig avskärmas naturen ytterligare och bottenläget nås i utsikten från fönstret på källaren Stjärnan, där han frukosterar tillsammans med ett par sluskiga kolleger. Genom att se ut försöker han "mäta sin frihet" — uttrycket är innehållsdigert — men anblicken är en dyster bakgård med endast ett svagt ljus uppifrån (5: 329). Efter en stunds deprimerande samtal måste Falk öppna fönstret för att få frisk luft och det intryck han nu får av bakgården blir ännu dystrare än nyss: "det var en sådan hög, smal, mörk gård, i vilken man känner sig som i en grav och där endast en fyrkant av himlen synes, då man lägger huvudet bakut" (5: 335). Falk är totalt

besegrad av staden och tycks förlorad, då han bryskt hämtas ur samhället av doktor Borg och förs ut i skärgården, naturen.

Friluftskuren kommer också Falk att repa sig, men sina mer eller mindre radikala idéer har han inte övergivit. Han försöker till och med sprida vissa av dem bland fiskarbefolkningen enligt Borgs förvånade brevrapport till Struve:

> Kan du tänka dig, han gick och kallade fiskaren här ute för "herrn" och lyfte på hatten för honom. Dessutom anställde han små kordiala samtal med befolkningen och ville göra sig underrättad om "huru de hade det". Följden blev den att fiskaren drog öronen åt sig och kom en vacker dag till mig och frågade om "den där Falk" skulle betala sin inackordering själv eller om doktorn (jag) skulle göra det! Jag berättade det för Falk och han blev ledsen, som han alltid blir, när han mister sin goda tanke om något. En tid efter gick han och talade om utsträckt rösträtt med fiskaren; följden blev att denne kom till mig och frågade om Falk hade dåliga affärer. (5: 339)

I all blygsamhet är detta en överflyttning till svenska förhållanden av de ryska narodnikernas ut-till-folket-propaganda. Falk gör ungefär samma negativa erfarenheter som Nesjdanov i Turgenjevs Obruten mark: " 'Hören på', utropade han, 'I sofven! Resen er upp! Timmen är kommen! Ned med pålagorna, ned med egendomsegarne!' — Somliga bönder betraktade honom med förvåning; andra gingo sin väg fram utan att fästa någon uppmärksamhet vid hans rop, ty de trodde att han var drucken; en af dem berättade till och med, då han kom hem till sig, att han hade mött en fransman, som på sin rotvälska skorrat Gud vet hvad."[87]

Ett par månader senare kan Borg rapportera att Falk är frisk: "Han återvänder på ämbetsmannabanan — ... återvänder till samhället, inregistrerar sig bland boskapen, blir respektabel, får en social ställning" (5: 345). Återinträdet i samhället blir nu definitivt. På väg till skolan den första dagen har han dock vaga flyktplaner: "ett ögonblick tänker han allvarsamt på att sträcka ut promenaden långt ut, ty han vet att man kommer till Lill-Jans om man fortsätter gatan framåt och han erinrar sig den morgonen, då samma trottoar ledde honom ut från det samhälle han flydde till friheten, naturen och — slaveriet!" (5: 348) Det sista ordet i citatet är överraskande men skall naturligtvis inte hän-

föras till naturen utan till den bundenhet till sina uppdragsgivare som han fått erfara som "fri" litteratör.

Falks anpassning i samhället är skenbar och underminerad av den pyrande upprorskänslan. Denna genomgår för övrigt hela romanen och når tidvis en stark laddning, eftersom den måste hållas nere. De olika flyktepisoderna medför ingen utlösning. Den farlige Falk, den presumtive revolutionären, framträder redan i den hotande gesten över huvudstaden vid barriären på Mosebacke. Man kan sätta attityden i samband med hans egentliga ärende vid tillfället: han har sökt upp Struve på grund av dennes "ljungande artiklar i arbetarfrågan", vilket är ett utslag av hans vilja till kontakt med demokratiska kretsar för att få utlopp för sin upprorskänsla. Olle Montanus' föredrag i arbetarföreningen Nordstjärnan ger Falk inblick i arbetarrörelsen: "Jag har verkligen längtat så mycket efter denna kväll, då jag skall få se arbetarne på nära håll! O, jag tycker det skall bli som frisk luft efter detta kvalm; det förefaller mig som om jag skulle få gå ut i skogen efter att ha legat på ett sjukhus! Jag måste väl icke berövas denna illusion också?" (5: 297 f) Det sätt varpå föredraget blir mottaget av det övervägande konservativa auditoriet bekräftar hans farhågor: "Jag beklagar honom [arbetaren], som låter vilseföra sig av lycksökare, och jag skall aldrig svika hans sak, ty hans sak är den närmaste tidens fråga, och hela er politik är inte värd ett öre mot den!" (5: 309) Kapitlet Om Sverige bar ursprungligen den ironiska titeln Arbetar-rörelse.

Inte ens de nedslående erfarenheterna i Arbetarfanan kan helt och hållet döda Falks intresse för arbetarfrågan: "Jag lämnar den chimeren att de förtrycktas sak ligger i goda händer, och jag tror det vara en stor uppgift att upplysa allmänheten om vad opinionen, i synnerhet den tryckta, är, och huru den uppkommer, men saken, den lämnar jag aldrig!" (5: 323) Falks trohet mot arbetarnas sak är — som jag senare skall visa — krampaktigt fasthållen, inte helhjärtad, och övertygar inte. Man kan på Falk tillämpa Paklins ord om Nesjdanov i Obruten mark: "jag ser, du är en revolutionsman, men du är ingen demokrat".[88]

Strindberg har också låtit andra gestalter bli bärare av den egentliga socialistiska revolutionismen. Struve klagar vid ett tillfälle inför Falk:

"Du kanske är bekant med den där socialisten Ygberg, som förstör folket för mig. Jag är vicevärd där åt Smithen och bor hyresfritt mot att jag driver in hyrorna; men när de inte kunna betala, så prata de ett slags dravel, som han lärt dem, 'om arbete och kapital' och annat sånt där, som har stått tryckt i skandaltidningar." (5: 239) Naturligtvis är Ygberg inget lämpligt revolutionärt redskap och hans insats får stanna vid detta, men hans frön faller i god jord.[89] Snickaren i Vita bergen övertar nämligen hans idéer och får en funktion i romanen som erinrar om smålänningens i Mäster Olof. På arbetarföreningens möte hävdar han sålunda "med glödande ögon" att arbetsgivarnas välmåga uppnåtts till priset av arbetarnas "svett" (5: 300). Men dessförinnan har han tillrättavisat de välgörande damerna genom att skärpa Ygbergs utläggningar om arbete och kapital till en hotelse: "nästa gång smäller det på alla sysslolösa som lever på andras arbete; då ska ni få se på satan!" (5: 226)

Vad han menar kommer strax fram i hans berömda revolutionsprofetia: "— Jag försäkrar er, mina damer, att det här redan är olidligt, sade snickarn. Och det kommer en dag, då det blir än värre, men då, då komma vi ner från Vita Bergen, från Skinnarviksbergen, från Tyskbagarbergen, och vi komma med stort dån som ett vattenfall, och vi ska begära igen våra sängar. Begära? Nej, ta! och ni ska få ligga på hyvelbänkar, som jag har fått, och ni ska få äta potatis, så att era magar ska stå som trumskinn, alldeles som om ni gått igenom vattenprovet som vi . . ." (5: 227 f)

På sätt och vis är detta en konkretion av Hartmanns skildring av den sociala nöden under tredje illusionsstadiet, som Strindberg måste haft i tämligen färskt minne: "Detta på hungergränsen lefvande befolkningslager kände förut och känner till en del ännu sitt elände blott så länge som magen knorrade, men ju längre verlden kommer, desto mer hotande blir den stora fattigdomens spöke, desto fruktansvärdare bemäktigar sig hela medvetandet af deras elände dessa eländiga. Nutidens sociala fråga beror i sista hand blott på ett stegradt medvetande hos arbetaremassorna af deras ställnings elände".[90]

Naturligtvis fanns det i 1870-talets Sverige en reell grundval för socialt missnöje och revolutionära stämningar, men strejkerna och arbetarmötena var inget adekvat uttryck för dessa.[91] Fortfarande gällde vad Strindberg redan i början av 1874 skrivit om orsakerna till frånvaron av

en svensk samhällskritisk dramatik: "Ha vi då icke haft mod att taga motiven mitt i brinnande livet! Jo, men vi ha aldrig haft något brinnande liv; vår utveckling, våra frågors lösning ha aldrig varit dramatiska, vårt lynne är för mycket reflekterat, eller odramatiskt." (FRr: 81) Den eruptiva kraften i snickarens hotelser är inspirerad utifrån.

Gert Bokpräntares stora revolutionstal författades året efter Pariskommunen, snickare Erikssons samma år som den ryska 'nihilismen' övergick till revolutionär handling på bred front. Samtiden var medveten om anknytningen till den utländska händelseutvecklingen även i det senare fallet. "Hvad är det annat än nihilismens stormvind, snickaren hotar med", framhöll sålunda Jacques Ahrenberg i sin recension.[92] Estlander menade med syftning på romanens slutsida att Falks explosion skall komma samma dag "som snickar Eriksson och de andra från 'hvita bergen' komma ned för att göra rent hus på fåfängans marknadstorg". Det är möjligt, men sannolikt kommer Falk att saknas i tåget eftersom hans upprorskänsla är av ett annat slag. Snickare Erikssons proletära revolution blir social och socialistisk, Falks anarkistisk och individualististisk. Den förra kommer att vara avslutad när de sociala och ekonomiska målsättningarna blivit verklighet, den senare löper linan ut. Falks upprorslidelse är "renare", mer abstrakt, mera principiell än snickarens. Denne vänder sig huvudsakligen mot det kapitalistiska system som skapat de olidliga förhållandena, Falk förkastar det moderna samhället i dess helhet och den kulturform det givit upphov till. I denna hållning har han meningsfränder, främst Falander och Olle Montanus.[93]

När Falander slår sig ner vid sitt stambord på Stadskällaren i X-köping finner han en vattenkaraffin framsatt och anmärker till kyparen:

— Varför ställer du alltid fram vatten, Gustav?
— Därför att herr Falander inte ska brinna opp.
— Vad rör det dig om jag brinner opp! Kan jag inte få det, om jag vill!
— Herr Falander skall inte vara nihilist i dag!
— Nihilist! Vem har lärt dig det ordet? Var har du fått det ifrån? Är du galen gosse? Säg! (5: 183)

Falanders häftiga reaktion avslöjar att "nihilist" i denna replikväxling är synonymt med "revolutionär". Hans revolutionism är emellertid inte helt förklarad med en hänvisning till Bazarov.[94] Trycket hos Falander är större. Det var den nyaste ryska 'nihilismen', terrorismen, som hade

gjort ordet så laddat och farligt att handskas med. Man bör i detta sammanhang erinra sig beskrivningen av Falanders ögon som i allmänhet såg "milda och sörjande ut, men han kunde också fyra av dem, och då liknade pupillerna mynningarna på en revolver" (5: 183).

Hans på botten revolutionära inställning kommer fram också i slutet av samtalet med Gustav. Man har kommit att resonera om föräldrar och barn och kyparen anmärker: "Nå, men man skall väl vara tacksam mot sina föräldrar?" Falander har ett skarpt svar till hands: "Tacksam för att de med lagen på sin sida introducerat en i detta elände, fött en med dålig mat, slagit en, förtryckt en, förödmjukat en, motsatt sig ens önskningar. Vill ni tro att det fattas en revolution till? Nej, två!" (5: 193) Man kan tänka sig att han syftar på först statens och därefter familjeinstitutionens avskaffande. Detta dubbla revoltbehov har han i så fall gemensamt med Montanus och Arvid Falk, för vilken brodern representerar föräldrarna.[95] Falanders ironi, kompromisslöshet och tendens att antyda radikala lösningar men inte tala rent ut gör mig benägen att instämma i Warburgs karakteristik att han "tagit arf efter Gerdt bokpräntare".[96]

Gustavs svar på Falanders pockande fråga varifrån han fått uttrycket 'nihilist' drar in Olle Montanus i resonemanget: "— Jaså, Montanus! återtog den dystre mannen och satte sig ner igen. Montanus är min man; det är en karl som förstår vad man säger." (5: 183) Förhållandet Falander—Montanus belyses också av Rehnhjelms brev till Ygberg: "Olle har blivit så förändrad. Han har kommit in på ett nytt slags filosofi, som river ner allting, och vänder upp och ner på alla saker, så att de stå på huvudet. Det är mycket roligt att höra på, och förefaller ganska sant ibland, men det blir allt farligt i längden. Jag tror att han fått dessa idéer under umgänget med en skådespelare härstädes." (5: 218) Denna "filosofis" tillämpning i politiska sammanhang kommer till synes i Olles anteckningar. Anslutningen till bildstormare och anabaptister exempelvis är inte endast ett uttryck för konstfientlighet utan också — inte minst med tanke på Gert och vederdöparna — för en extrem revolutionism.[97] Som Falk upplever Montanus vidare samhällslivet, för honom kroppsarbetet, som någonting nedbrytande: "då skolkade jag och flydde på en dag ut i naturen" (5: 359).[98]

Olles insinuant hotfulla uttalande om den bristande överensstämmel-

sen mellan furstarnas och folkens vilja och ett lättfattligt botemedel mot detta missförhållande kan naturligtvis ses som en förtäckt motsvarighet till Gerts öppna hot om mord på kungen (5: 360). 1878 hade dessutom varit fullt av attentat mot kungliga personer runt om i Europa. Hœdels och Nobilings mot Wilhelm I, Passanantes mot Umberto I och Moncasis mot Alfons XII. Detta var isolerade handlingar, men samma år sattes ju det politiska attentatet i system i Ryssland och 1879 koncentrerades mordplanerna kring tsaren själv — i april kom det första misslyckade attentatsförsöket.[99] Olle Montanus' fanatiska läggning motiverar en hänvisning främst till dessa fakta, men det finns andra tolkningsmöjligheter. Man kan tänka sig en avsättning av kungen i samband med en revolution, man kan också peka på en lösning som Strindberg i andra sammanhang pläderat för, nämligen en radikal nedskärning av apanaget.[100] S. A. Hedin hade ju i Femton bref hävdat att monarkin är en budgetfråga och Strindberg själv hade i ett riksdagsreferat skildrat hur en motion av Jöns Pehrsson om nedsättning av första huvudtiteln väckt sensation bland kammarledamöterna.[101] Han skulle flera gånger återkomma till detta. Beträffande "familjetyranniet" är Olle mera pessimistisk än läromästaren Falander, eftersom han inte tror att någon revolution kan avhjälpa det (5: 361).

Sympati för revolutionära rörelser utomlands — Pariskommunen — blandad med förtvivlan över den svenska utvecklingen kommer till uttryck i Olles anteckning om reaktionen efter 1865: "Det stormar ute i världen och folken ryta av harm mot förtrycket, men här i landet firar man bara jubelfester." (5: 362)[102] Han anser att väckelserörelsen, läseriet, är det enda andliga livstecknet: "Läsare och pessimister utgå från samma princip: tillvarons uselhet, och syfta till samma mål: att dö ifrån världen, leva med Gud." I stället för pessimister stod det i manuskriptet från början "Nihilister".[103] Anledningen till ändringen kan man spekulera över. Sannolikt förhåller det sig så att Strindberg genom den aktuella ryska utvecklingen kommit att anse begreppet "nihilist" dubbeltydigt och i detta fall, där det främst är fråga om en filosofisk nihilism, valt en lämplig synonym. Textstället är också en fingervisning om den hartmannska nihilismens möjligheter att vändas i konkret revolutionism. Kapitlet hette från början "Befrielse" (5: 414), ett ord som i sammanhanget inte saknar politisk och social betydelse. Olles död blir ett slags

samhällsprotest och för tankarna till den olycklige Javerts öde i Samhällets olycksbarn: "samhället och menniskoslägtet och hela universum sammansmälte i hans ögon till en enda bild af ohyggliga grunddrag; ... var det omöjligt att uthärda detta? Nej." Javert finner som Olle endast en utväg, han dränker sig.[104]

Borg har ungefär samma uppfattning om den politiska situationen i Sverige som Olle Montanus. Strindberg kallade också i ett brev hösten 1879 hans slutrevy "denna suveräna spottning på alla de saker, om vilka människorna inbillade hjälten att de voro s. k. idealer" (II: 90). Till yttermera visso är det här fråga om en 'nihilistisk' attityd och än mer om ett, som man uppfattade det, 'nihilistiskt' uttryckssätt. Edvard Brandes talar i ett brev om att " 'spytte paa sine Fjender' som Russeren siger" och uttrycket belyses utförligt av Anatole Leroy-Beaulieu som i en uppsats bland annat konstaterar: "Nihilisten har sin fröjd i att spotta på allt".[105] Borg antyder klart en revolutionär utgång: "Denna reaktion kommer troligen att sluta med socialism." (5: 364 f) 'Socialism' betyder här troligen 'våldsam omstörtning', 'revolution'.

Romanen får dock sin laddning främst genom Arvid Falks undertryckta upprorskänsla. Den trotsiga attityden i inledningsavsnittet står rätt isolerad i romanens första hälft och har ett slags stiliserad vinjettkaraktär, men summeringen av erfarenheterna från den första rundgången i samhället ger anledning till en mer komplicerad stämning: "Han befann sig emellertid nu i ett tillstånd svävande mellan fanatism och absolut indifferentism, det berodde endast på nästa impuls vad riktning det skulle ta." (5: 213) Kampen mellan dessa båda känslolägen blir ett genomgående tema i romanens andra hälft. Den återspeglas också i spänningarna mellan de olika betydelsenyanserna i ordet nihilism.

Detta har som bekant fått ge namn åt ett av kapitlen. En politiskkonkret innebörd demonstrerar Falk i sitt försök att komma Struve till livs genom att anklaga denne för att ha stått på polisens sida vid en strejk. Struve hävdar att han höll med "lagen".

— Ha, lagen! Vem har skrivit lagen för den fattige, din dåre! Jo den rike! Det vill säga herren för slaven!

— Lagen har hela folket och det allmänna rättsmedvetandet skrivit — den har Gud skrivit!

— Spar på dina stora ord, när du talar med mig! Vem skrev 1734 års lag? Herr Cronhielm! Vem var det som skrev sista lagen om prygelstraffet? Det var överste Sabelman — det var hans motion — och den drevs igenom av hans bekanta, som då utgjorde majoriteten! Överste Sabelman är icke folket, och hans bekanta äro icke allmänna rättsmedvetandet. Vem skrev lagen om bolagens rätt? Häradshövding Svindelgren! Vem skrev den nya riksdagsordningen? Assessor Vallonius! Vem införde lagen om "laga skydd", det vill säga lagen om den rikes skydd mot den fattiges rättmätiga anspråk? Grosshandlar Kryddgren! Håll mun på dig! Jag kan dina fraser! Vilka skrevo den nya successionsordningen? Lagbrytare! Vilka ha skrivit skogslagen? Tjuvar! Vem skrev lagen om privatbankernas sedelutgivningsrätt? Svindlare! (5: 235)

Detta är fanatikerns utbrott som gör rent hus med principerna för den parlamentariska demokratin och den statliga maktutövningen på högsta nivå, ett slags politisk-revolutionär nihilism.

Senare säger Falk att han anser riksdagen "vara utan all betydelse för annat än enskilda intressen" (5: 322), och man kan också peka på ett postskriptum som Strindberg ett slag tänkte sig som avslutning på Borgs slutbrev och romanen i dess helhet: " 'Vad är politiken? Du svarar: det lär vara statskunskapen. Vad är statskunskapen? Du dricker din granne till, slår locket igen på stopet och svarar ingenting därpå.' — Om du icke förstår detta, så skall jag uttrycka mig tydligare på ett mera känt kulturspråk, till exempel det turkiska, och svara dig som så: — Bosch!" (5: 417)

Den andra innebörden i nihilismen, "den absoluta indifferentismen", företräds av Struve, som efter att ha bevittnat Falks anfall på överheten känner sig manad att ge denne ett råd: "Om du vill förekomma den självförbränning, du som fanatiker går till mötes, så anlägg med det snaraste en ny synpunkt över saker och ting; öva dig i att se världen i fågelperspektiv, och du skall se huru smått och betydelselöst allt förefaller. ... anlägg med ett ord ett lugnt och stilla världsförakt — du behöver icke befara att bli hjärtlös för det." (5: 235 f) Struve torgför här en nihilism som Falk känner sig delvis besitta. Detta att han inte helt behärskas av den är naturligtvis förutsättningen för förekomsten av en revolutionism hos honom. Ett mellanläge beskriver Borg i sin slutrevy när han, efter att ha nämnt vad han uppfattar som reaktionära företeelser inom det politiska livet och pressen, sammanfattar: "Under

sådana förhållanden kan du förstå, att hela det efter 65 uppvuxna släktet, som icke är representerat, skall känna det förtvivlat, därför äro de också nihilister, d. v. s. de — i allt ihop" (5: 365).

Falks reflexioner och känslor efter samtalet med Struve pendlar mellan nihilismens olika möjligheter. Än får han för sig att hela hans uppror egentligen endast gäller en chimär, än flammar den ständiga fanatismen upp på nytt för att återigen övergå i likgiltighet (5: 240 f). Engagemanget i Arbetarfanan är ett utslag av denna fanatism, men besvikelserna där skärper den ytterligare: "Hans ögon brunno av en olycksbådande eld, som brukar röja fanatikern eller rumlaren." (5: 317) Doktor Borgs skärgårdskur botar honom endast tillfälligt och han har även i fortsättningen nära till återfall i revolutionism: "han har anlag för galenskap och skulle dunsta bort, om han icke slog bort alla sina idéer — som jag egentligen inte förstår, och jag tror inte han själv kan säga vad det är han vill. ... Men så fick han tag i ett tidningsblad härom dan och råkade läsa om Pariserkommunen. Genast fick han recidiv och började gå i träna igen — men så gav det sig, och nu törs han aldrig se åt ett blad mer. Men aldrig ett ord sa han! Ni får allt akta er för den mannen, när han blir färdig en gång!" (5: 346)

Det är uppenbart att Falk så benhårt slår vakt om sin pyrande fanatism på grund av rädslan att kompromettera sig, att framstå som kommunard eller 'nihilist'. Detta faktum förklarar också till en del Borgs raljerande tonfall i brevet och hans avståndstagande från Falks "idéer". Att Strindberg själv i högsta grad är med i denna karakteristik bevisas av dess likhet med vad han några år tidigare sagt om sig själv på Dagens Nyheters redaktion, "att han ... war som ett kaos, hwilket wältrar kring ... Jag är inte 25 år än! brukade han säga, wänta tills jag blir färdig!"[106]

Så gör Arvid Falk "sitt återinträde i det civiliserade samhället" (5: 347). I fortsättningen förenas förtegenheten om de yttersta politiska önskningarna med dåligt samvete över avfallet till samhället, något som inte minskar trycket hos den tillbakahållna revolutionismen. Det är den ståndaktige Olle Montanus' exempel som ger anledning till självrannsakan — en parallell till förhållandet mellan Olof och Gert. Falk flyr ibland "familjeliv och samhällslögn" och uppsöker de gamla vännerna: "Falk är yster och vild, när han kommer i Röda Rummet, och

Borg tycker sig ha mycken heder av honom; ja, han är en sannskyldig sapör, för vilken ingenting är heligt — utom politiken; — den rör han aldrig vid. Men ser han då, under det han till de andras förlustelse bränner av sina raketkistor, genom tobaksmolnen den dystre Olle på andra sidan av salen, då blir han mörk som en natt på havet och då tar han in stora kvantiteter starka saker, som om han ville släcka en eld eller brinna upp." (5: 351 f)[107]

Först på romanens sista sida avslöjas något om arten av Falks revolutionism och då förstår man bättre nödvändigheten av tystnad: "Falk är en politisk fanatiker, som vet att han skulle brinna opp, om han gav luft åt lågan, och därför släcker han den med stränga, torra studier; men jag tror icke det lyckas honom, ty hur han lägger band på sig så fruktar jag en gång en explosion; för övrigt — oss emellan — tror jag han tillhör något av de hemliga sällskap som reaktionen och järnväldet har framalstrat på kontinenten." (5: 374) Förtegenheten om Falks extrema radikalism bidrar till att öka skärpan i Borgs slutomdöme, men man ställer sig en smula undrande till påståendet att Falk skulle brinna opp om han "gav luft åt lågan". Borde man inte i stället vänta sig att avsaknaden av säkerhetsventil skulle ackumulera upprorskänslan till bristningsgränsen? Så tycks i varje fall dilemmat ha framställts tidigare i romanen (5: 240, 352).[108] Naturligtvis kan man också se det så, att Falk om han talade ut skulle göra sig definitivt omöjlig i samhället och detta i långt högre grad än när han råkade "explodera" under sin tjänstgöring i kollegiet för utbetalandet av ämbetsmännens löner (5: 19). Det är mot denna bakgrund vi har att bedöma Borgs försiktighet vid yppandet av Falks medlemskap i det hemliga sällskapet.

Vad slags sammanslutning som avsågs är inte lätt att bestämma. Med tanke på det faktum att Falk fastän svensk tillhör ett hemligt sällskap "på kontinenten" är det inte uteslutet att Strindberg kan ha haft kännedom om att Bakunins internationella brödraskap hade haft svenska medlemmar och därmed funnit en möjlighet att med en viss historisk motivering sätta in Falk i ett större revolutionärt sammanhang. Om man mera exakt daterar Borgs brevrapport till Sellén till början av 1870-talet innebär emellertid denna tolkning en anakronism — episoden med de internationella bröderna utspelades i mitten av 60-talet. Vid tiden för Pariskommunen passar det bättre att söka det hemliga säll-

skapets hemvist inom den då så aktuella 1:a Internationalen. Man kan jämföra Borgs förmodan att Falk "tillhör något av de hemliga sällskap som reaktionen och järnväldet har framalstrat på kontinenten" med inledningen till en skildring från 1874 av Internationalens uppkomst och utveckling: "De politiska förföljelserna i Frankrike efter händelserna år 1848, den reaktion, som inträdt i Tyskland, det förfärliga slutet på ungerska upproret, Radetzky's segrar, påfvens och jesuiternas återvändande i triumf till Rom, undertryckandet af de polska upproren 1848 och 1863 och flera liknande politiska förhållanden hade i Englands hufvudstad samlat en stor mängd revolutionärt sinnade hufvuden, personer, hvilkas enda tanke var omstörtningar och hvilka mot sina besegrare hyste ett glödande hämndbegär och ett outsläckligt hat. Ett gemensamt band förenade dem alla: landsflykten och obelåtenheten med den bestående samhällsordningen."[109]

Men man får slutligen och i synnerhet räkna med situationen 1879 då romanen skrevs. De hemliga sällskap som då var de mest omtalade var de populistiska i Ryssland och jag har redan i olika sammanhang ställt bokens revolutionism mot bakgrunden av den ryska utvecklingen.[110] Böök var den förste forskare som direkt anknöt Falks hemliga sällskap till 'nihilismen', men det öppna revolutionshotet på slutsidan gjorde detta samband uppenbart redan för samtiden.[111]

Ett par av recensenterna hade emellertid svårt att tro på någon revolutionär handlingskraft hos Falk. Ahrenberg tolkar gestaltens utvecklingsgång som en deklinerande kurva, från samhällstrots och frihetslidelse till ett slut i anpassning och trivialitet. Med irritation och nedlåtenhet avfärdar han revolutionismen i avslutningen som orimlig: "Och ehuru författaren syftar på hans jacobinism, hans nihilism och antyder, det han tillhör något hemligt revolutionärt sällskap, så kunna dock Kgl. Maj:t och de svenska ministrarna vara lugna för slika 'politiska fanatiker'. Lögnen i lifvet nedslås ej genom att man inskrifver sig som passiv medlem i en eller annan hemlig demokratisk förening; därtill behöfves ord och handling, och på dem lider Arvid Falk fullständig brist."[112] Bernhard Meijer ansåg uttrycket "explosion" innehålla ett stänk av allvar men stannade för att uppfatta det som bildligt menat. Även av honom betraktas revolutionismen med lätt överseende: "Skulle Strindberg verkligen taga steget fullt ut till naturalism och nihilism — nå, det torde

här i landet ej hafva några menliga följder utom för honom sjelf. Men sannolikt är Röda rummet att betrakta som den explosion, hvarom det talas i slutet af boken — en explosion, som möjligtvis kommer att verka befriande på författarens egen uppfattning."[113] Strindberg kallade också senare i självbiografin kapitlet om 1879 för "Explosionen" (19: 162).[114]

Estlander tog Borg på orden. Efter att ha ställt samman Falks "frihetsfanatism" och den revolution som skall komma från Vita bergen summerar anmälaren: "Detta är då den lösning af problemet, författaren har att erbjuda. Det är den nihilistiska explosionen, af hvilken han tyckes vänta bot för all lögn i lifvet och pressen eller som han bjuder oss såsom tröst derför; åtminstone ha vi icke kunnat finna någon annan."[115] Hagsten är inne på samma linje och hans syn på romanens slutavsnitt vill jag i allt väsentligt instämma i: "Strindberg sätter ... inte längre några förhoppningar till en harmonisk, reformerande utveckling, varigenom gammalt och uselt skulle kunna bli nytt och gott, utan som enda positiva alternativ skymtar en direkt och genomgripande omvälvning, ... en nihilism efter ryskt mönster, som ger anslaget till hans fortsatta samhällskritik under åttiotalet."[116]

Riktigheten av detta kan bevisas med ett uttalande av Strindberg själv. Den 31 januari 1882 skrev han i ett brev till Helena Nyblom med syftning på samhället och dess institutioner: "Hela denna falska byggnad kan icke försigtigt tagas ner utan måste en gång, när man rör vid grunden, ramla, och jag ogillar icke dynamit i politiken! Det är icke menskorna eller menskligheten jag angriper i Röda rummet fastän ovänner haft sina intressen af att stöta mig med uppgifna modeller — det är det lögnaktiga i samhällsskicket!" (II: 363) Man kan slutligen också hänvisa till de ord som Strindberg enligt Klas Ryberg skall ha yttrat när han någon gång på hösten 1879 hade skrivit kontrakt med Seligmann på romanen: "Hvad jag vill är ej att sätta nya lappar på det gamla samhället utan — anarki!"[117]

Anarkistiska brev till Edvard Brandes

Trots den otvetydiga och skarpa revolutionismen i Röda rummet kan man inte säga att anarkismen fått ett klart och enhetligt uttryck i romanen — ett symtom på detta är brytningarna i uppfattningen av innebörden i begreppet nihilism. Först något år senare börjar Strindberg att på denna punkt tala rent språk. Utvecklingen kan åskådliggöras genom en jämförelse mellan ett par brevcitat.

Till Estlander skrev han den 29 juni 1878 om sig själv bland annat: "Dessutom är jag nu en gång pessimist, eller än värre, nihilist; jag kan icke ha öga för det förträffliga som finnes derför att jag öfverhufvud anser allting dåligt." (II: 47) Den 29 juli 1880 karakteriserade han sig i ett brev till Edvard Brandes — denne hade en vecka tidigare öppnat brevväxlingen med att skriva och tacka för Röda rummet — med följande ord:

> Jag är socialist, nihilist, republikan allt som kan vara konträrt mot de reaktionära! Detta på känsel, ty jag är Jean Jacques' intime när det gäller återgång till Naturen: Jag skulle vilja vara med och vända upp och ner på allt, för att få se hvad som ligger i botten; jag tror att vi äro så intrasslade, så förfärligt mycket regerade att det inte kan utredas utan måste brännas upp, sprängas och så börja ett nytt! (II: 166)

Det är tydligt att "nihilist" har olika innebörd i de båda fallen. I det tidigare brevet betyder det att Strindberg betecknar sig som bärare av en pessimistisk filosofisk livssyn som inte erkänner några positiva värden. Ordets innehåll ligger här mycket nära den bokstavliga betydelsen, ursprungligen använd inom filosofin. I det senare brevet är ordet uttryck för en "politisk åsigt" — ett sådant inslag kan naturligtvis tänkas redan i det första fallet men spelar i så fall där en underordnad roll. Den aggressivitet som genomgår det senare brevavsnittet och som inte finns i det tidigare måste trots kolontecknet snarare sättas i samband med orden "Jag är socialist, nihilist, republikan" — särskilt med "nihilist" — än med Rousseau.

Betydelseglidningen beträffande ordet "nihilist" är ingen tillfällighet utan symtomatisk för förändringar i Strindbergs radikalism under dessa år — från pessimism och passivitet till ett slags optimism och aktivitet. Förskjutningen återspeglar skillnaden mellan 1860-talets och 1870-talets populism i Ryssland och har enligt min mening en av sina viktigaste orsaker i den utveckling som den senare undergår 1878—79. Som förut konstaterats är det just under den tid som ligger mellan de båda strindbergsbreven som den ryska revolutionära rörelsen definitivt går in i sitt terroristiska skede och tar elden och dynamiten i sin tjänst. Även om Strindberg inte var den som skulle ta en bomb i handen betydde ändå de metoder som hade fått en så uppseendeväckande användning i Ryssland en möjlighet till lösning av mer näraliggande samhällsproblem. De verkar också som en starkt inspirerande faktor i hans liv och författarskap, främst under förra hälften av 1880-talet då han framträder som vår främste åttitalist. Jag tänker inte närmast på användningen av ord som "attentat", "skott", "bränna", "spränga" o. s. v. i överförd bemärkelse som symboler eller metaforer i auktoritetsfientliga utbrott. Det är nämligen tydligt att Strindberg tillägnade sig åtskilligt av de revolutionära teorier, särskilt dem med anarkistisk prägel, som låg bakom terroristernas verksamhet. Slutligen kan det vara skäl att påpeka att händelserna i Ryssland också blev avgörande för författarens livslånga fixering vid och utformning av brandmotivet. Önskan att tända eld på hela tillvaron, den yttre och den inre, är en drivande kraft genom så gott som hela hans diktning och upphovet till ett idé- och symbolkomplex av central betydelse. En studie av brandmotivet ger i ett koncentrat viktiga sidor både av diktarens yttersta politiska radikalism och av hans mest desperata brottning med de moraliska problemen.[118]

I det nämnda brevet till Edvard Brandes vänder sig Strindberg mot samhället som auktoritet, styrelse, regering — en inställning som måste betecknas som anarkistisk då den ser dilemmats lösning i förstörelse med eld eller dynamit. I en uppsats om populismen som han sannolikt hade läst på våren 1880 sammanfattas dess aspirationer på följande sätt: "Ingenting är att hoppas af zarväldet, ingenting af kejsaren, som är dess lefvande symbol, ingenting af de oräkneliga embetsmän, som i hans namn utöfva den oinskränkta makten. ... Mot de närvarande olyckorna

finnes det blott ett botemedel, tillintetgörelsen af allt bestående icke blott i Ryssland, utan i alla samhällen. Staten, kyrkan, embetsverken, armén, polisen, egendomen, äktenskapet, allt bör försvinna."[119]

Bortsett från det revolutionära inslaget har den antiauktoritära inställningen i brevet också ett liberalt drag. Steget mellan liberalism och anarkism kunde på detta plan vara mycket kort, vilket exempelvis framgår av att Strindberg hos Spencer i abstrakta men otvetydiga formuleringar kunnat finna ursäkt för sin rabiata opposition mot styrandet. I Principles of Sociology hävdar denne visserligen att det mänskliga samarbetet kräver ett visst mått av tvång men framhåller också att detta kan bli så tyngande att 'anarkin' med allt sitt elände är att föredra.[120]

Logiskt sett måste det omedelbara alternativet till det uppbrända eller söndersprängda samhället bli ett slags naturtillstånd, men Strindberg ger detta en positiv motivering genom att föra fram Rousseaus namn. Konstellationen socialism—nihilism—rousseauism skulle bli signifikativ för honom under flera år framöver. I grunden är naturligtvis en sådan radikalism paradoxalt reaktionär, vilket Knut Hamsun var en av de första att observera: "Han er en Radikaler, men en reaktionær Radikaler; han vil komme ud af Uføret ved at vende om. Har Udviklingen ført Menneskeheden ind i Elendighed, skal man paa Stand gøre Tilbagetoget ind i det Uudviklede! Ved at vende om kommer man atter tilbage til Naturen, som Kulturen skal have bragt os bort fra."[121]

Att sätta 'nihilismen' i samband med Rousseau var inte ovanligt i början av 1880-talet. Man lockades till detta bland annat av den ryska revolutionära rörelsens agrara fixering och av den kulturfientlighet och rousseauanska utopism som ibland skymtade i de anarkistiska agitatorernas förstörelseappeller.[122] En variant av denna uppfattning möter exempelvis i hjältinnans presentation av sig själv i Max Dittrichs (pseudonymen Fritz Horn) roman Nihilisternas drottning: "Jag är nihilistinna, det vill säga, att jag tror intet och hoppas intet annat, än hvad jag begriper och genom mig sjelf kan nå. Jag är en fiende till den så kallade kulturen, emedan den icke gör menniskorna lyckliga, och jag afundas vildarna deras enfald."[123] Utgångspunkten är här i högre grad 60-talsnihilismens empiriska skepticism än bakunismens förstörelseteorier, som genom händelserna i Ryssland ändå var mer aktuella.

I sin artikel i Revue des deux mondes den 1 juni 1880, L'apôtre de la

destruction universelle — redan omtalad i samband med Rydbergs dikt Klockorna — skildrade Laveleye Bakunins dröm om förstörelse av alla existerande institutioner och ett "amorft" samhälle, vilket i verkligheten skulle innebära en återgång till vildens liv. För att komma därhän krävdes en revolution utan förbarmande, som med eld och järn skulle utrota den gamla sociala ordningen. Det är inte förvånande om skribenten efter att ha konstaterat detta genast erinrade sig tankegångarna om civilisationens förbannelse och återgången till naturen i Rousseaus discourser.[124] Strindbergs brev till Brandes skrevs knappa två månader senare och man vill gärna spåra ett samband. I sin rousseauanska tolkning av anarkismens läror är han för övrigt i det bästa sällskap. I Germinal låter nämligen Zola den ryske anarkisten Souvarine, en uppenbar lärjunge till Bakunin, i polemik med dem som tror på arbetarnas organiserande plädera för total förstörelse, för städernas nedbrännande och befolkningens utrotande — ur askan skall en ny och bättre värld uppstå.[125]

Även om Strindbergs anarkism med tiden skulle nyanseras väsentligt kunde han aldrig helt frigöra sig från det rousseauanska inslaget. Den drivande kraften i hela detta idékomplex på detta stadium är enligt min mening mer den ryska populismens teori och praktik än Rousseau själv.[126] Idéernas revolutionära infattning talar för detta. Dessutom tycks Strindberg först ett par år senare på allvar ha börjat söka sig till Rousseaus avhandlingar.[127]

I detta sammanhang är en reservation nödvändig. Om man karakteriserar Strindbergs anarkism som rousseauansk måste man vara medveten om den illustrativa innebörden i detta adjektiv och om det oriktiga i att — som det ofta händer — utan vidare ställa upp den extreme individualisten Rousseau som ett anarkistiskt föredöme. I sin lära om 'la volonté générale' accepterar han nämligen statstanken och tillerkänner också statsmakten ett stort inflytande över de enskilda individerna. I Contrat social visar han hur människan i naturtillståndet så småningom uppnår ett stadium i utvecklingen, då hon skulle gå under om hon inte förändrade levnadssätt. Denna förändring innebär sammanslutning till skydd för den enskildes liv och egendom, varvid denne genom ett frivilligt fördrag överlåter sig själv och alla sina rättigheter till samhället och underkastar sig dettas lagar.[128] Dessa idéer har kommit Rousseau att även framstå som en utpräglad förespråkare för 'étatism'.[129]

Anarkismens företrädare är eniga i sin förkastelsedom och dess historiker förbigår honom med tystnad.[130]

För att än en gång återknyta till det brevcitat som varit utgångspunkten för dessa resonemang kan man konstatera att Strindberg sommaren 1880 hade en oklar uppfattning om populismens målsättningar. Det var än så länge *metoderna* som intresserade honom mest, eftersom de lät honom skymta en lösning på vissa politiska problem. Jag vill här erinra om några ord i självbiografin, varmed han sammanfattade sin och kamraternas samhällssyn omkring 1881: "Emellertid, i en punkt var man enig: samlat anfall på den gamla samhällsformen. ... Johan lutade dock mest åt de ryska nihilisternas rivningsmetod och ville att man bara skulle riva och sedan låta naturen verka." (19: 187)

Strindberg gjorde heller ingen skillnad mellan socialism, nihilism och republikanism i brevet till Brandes utan använde termerna som tillhyggen, när han rent allmänt ville ge uttryck åt sin samhällsfientlighet. Mest isolerat i sammanhanget står "socialist", vilket är typiskt för den nonchalans varmed Strindberg alltid handskades med detta begrepp, även om han så småningom fick en mera nyanserad bild av dess innehåll. Omkring 1880 är han sannolikt inte mycket mera initierad än Anne Charlotte Lefflers vänner, vilkas okunnighet författarinnan i sin självbiografi beklagar sig över: "Ibland hela min umgängeskrets träffar jag aldrig någon för vilken icke ordet socialism är liktydigt med vanvett, upplösning av all samhällsordning, kommunism, nihilism m. m."[131]

Några år senare, när Strindberg vet bättre och själv blivit socialist i egentlig mening, kan han ironisera över denna brist på insikt: "Vad är socialismen? I Sverige är det ett rött skynke, för vilket hyrkuskhästarne skygga; en falsk (!) fyr, på vilken rorgängaren inte vågar segla; en hop okynniga pojkar, en skara mordbrännare, en tjuvliga, som vill 'dela'." (17: 9) Även om han själv tidigare haft en lika ungefärlig uppfattning och även om han med tiden inlade så skiftande betydelser i ordet socialism med avledningar att de inte kan sammanfattas i en formel eller återföras på en viss teoretiker, kan man inte — som så ofta skett — avfärda hans socialism efter att ha bevittnat hans förvirrade användning av själva termen eller gjort en ytlig analys av det sammanhang i vilket den infogats. Först en noggrann undersökning av hans idéer om egendomen, klassproblemen, revolutionen och den framtida sociala organisa-

tionen skulle kunna ge tillfredsställande resultat. En del av dessa spörsmål kommer att behandlas i fortsättningen men mycket ligger utanför undersökningens ram. Det är en angelägen uppgift att frågan om Strindbergs socialism får en enhetlig vetenskaplig behandling.[132]

Fastän självkarakteristiken i brevet till Edvard Brandes röjer mer av temperamentsutbrott än ett nyanserat politiskt signalement är den värdefull. Som framgått av den föregående kommentaren är brevet ett av de centrala strindbergsdokumenten från början av 80-talet. Naturligtvis får man skriva en del av oförbehållsamheten på en anpassning till adressaten. Trots att Edvard Brandes invaldes i Folketinget först på hösten 1880 hade han redan gjort sig bemärkt som en av den danska radikalismens främsta gestalter, särskilt genom det av honom föranstaltade samgåendet mellan den politiska och den litterära vänstern. Han var hänsynslös mot motståndarna och hade enligt brodern Georg "et agitatorisk Hang til at sætte Ild paa, snart hist, snart her".[133] När han exempelvis hade skrivit dramat Lægemidler ansåg sig Kielland i ett brev till Strindberg ha skäl att vänta "noget rigtig Allerhelvedes noget! — en Stridens Brand kastet ind blandt Filisterne".[134] Dessa starka ord gäller Edvard Brandes' radikalism. Någon *revolutionär* inställning i stil med Strindbergs hade han inte, vilket bland annat framgår av den överslätande kommentar till dennes brev som han gav långt senare: "Han kallar sig nihilist och anarkist och republikan — det var nu icke så illa menat".[135] Strindbergs ord var naturligtvis inte menade så att han var beredd till revolutionär handling men väl som en öppenhjärtig bekännelse om var sympatierna fanns. Den överseende inställningen finns det andra exempel på. Harry Jacobsen anser sålunda att Strindberg bara koketterade med sin samhörighet med anarkisterna när han skrev brev till sina förtrogna.[136] Det skulle emellertid visa sig att sympatin för anarkister och 'nihilister' var långt mer än en pose.

Strindberg gav för övrigt sina anarkistiska tankar och stämningar luft i ytterligare ett brev till Edvard Brandes vid denna tid, den 26 juni 1881. Detta brev är mer nyanserat än det tidigare och erbjuder en av hans klaraste bekännelser till anarkismen:

När jag slutat min kulturhistoria, hvilken kommer att afslöja hela Svenska Nationen går jag i landsflykt till Génève eller Paris och blir författare

på allvar! Icke en sån der som gör skönlitteratur utan en som skrifver för att säga hvad han icke kan tala! hänsynslöst! Jag tror att alla politiska halfmesyrer icke leda till resultat — jag tror endast på bildningens dumhet och förbannelse och på en pånyttfödelse genom återgång till naturen — städernas upphäfvande — statens upplösande i byalag utan öfverhufvud, ty man tål ju ingen öfverhet han må kallas kung eller president. Nihilisterna äro mitt folk! Jag måste tala vid dem! (II: 267)

I samma brev refererade han till sin hustru som "nihilistinnan".

Idén om "bildningens dumhet och förbannelse" och tron på återgångens välsignelse är varianter av tankarna i brevet ett år tidigare. Naturligtvis kan man lätt återföra formuleringarna till Rousseaus avhandlingar, men man måste främst räkna med att de aktualiserats av anarkismen. Rousseau nämns heller inte, utan Strindberg låter de ryska revolutionärerna stå som representanter för hela idékomplexet. I det tidigare brevet framställer han "nihilismen" som allmänt kultur- och samhällsfientlig, i det senare finns detaljer som röjer en större förtrogenhet med rörelsens sociala program. Han uppfattar sålunda inte det åtråvärda naturtillståndet som helt "amorft" utan driver decentraliseringen och upplösningen av staten i enlighet med Herzens gamla idé om det ryska byalaget, mir, som den önskvärda samhällsenheten.

Det är samma tanke som ligger bakom Souvarines upplysning till den vetgirige Etienne Lantier i Germinal, att den totala förstörelsen skall leda till den primitiva och "formlösa" kommunen, till alltings pånyttfödelse och en ny värld.[137] Planerna hade också sina företrädare bland de verkliga populisterna av år 1881. Det fanns ännu de som ansåg att hela Ryssland borde delas upp på oberoende kommuner, vilka fritt skulle styra sig själva utan att lyda under någon central regering.[138] Strindbergs anarkism var dock fortfarande individualistiskt präglad och framhävandet av byalaget en tillfällighet. Lösningar av samhällsproblemen i denna mer eller mindre kollektivistiska riktning skulle inte komma att intressera honom förrän i slutet av 1884.

Flyktplanerna var, som jag redan flera gånger haft skäl att påvisa, ett för Strindberg typiskt utslag av samhällstrots. Men som Lamm påpekat låg flykttankarna i tiden och betydde en frihetsmöjlighet för de unga författarna. Dessa tänkte sig också att utifrån kunna besegra den konservativa kritiken i hemlandet. Ibsen, Björnson och Lie hade visat

vägen.[139] Strindbergs motiv för en utlandsresa var dessutom av ett alldeles speciellt slag: han ville träffa nihilisterna eller åtminstone dem som själva emigrerat. Redan Herzen hade bittert fått erfara, att emigrationen var den mest verkningsfulla protesthandling som stod de revolutionära ryssarna till buds.[140] Efter honom hade många av hans efterföljare måst bryta upp från Ryssland och bege sig till Västeuropa, där de företrädesvis slog sig ner just i Genève och Paris som blev den internationella anarkismens högborgar. Genève var själva propagandacentralen och därifrån dirigerades också de revolutionära aktionerna mot tsarväldet.[141] Här fanns i början av 1880-talet en stor koloni ryska emigranter, bland dem Krapotkin vars ledarställning inom den anarkistiska rörelsen just 1881 började bli bekant även i Sverige.[142]

Alternativet Paris behöver knappast några kommentarer, men det bör påpekas att anarkismen vid denna tid fick ett starkt uppsving också i Frankrike där rörelsen i maj 1881 bildade "parti".[143] Tidningen La Révolution Sociale blev samlingspunkten för en grupp anarkister med Louise Michel i spetsen.[144] Hon hade gjort sig känd redan under Kommunen och därefter deporterats. Efter amnesti återkom hon till Paris och kastade sig genast in i en våldsam revolutionär agitation. Hon omtalades ofta i svensk press och fick så småningom ett legendariskt skimmer över sig som "la vierge rouge".[145]

Men Paris var också säte för en stark och aktiv koloni av ryska revolutionära flyktingar; man talade något år senare med en viss överdrift om "nihilistöversvämning".[146] Även om de inte spelade så stor roll som sina kolleger i det lilla Genève, förorsakade de myndigheterna — särskilt polisen — en hel del besvär.[147] Paris var alltså i början av 1880-talet fortfarande med skäl attraktivt för folk med revolutionära sympatier.

Likheterna mellan Strindbergs båda nämnda brev till Edvard Brandes är stora, men det finns också ett par skillnader i detaljerna som kan vara tillfälligheter men också symtom på ideologiska förskjutningar hos brevskrivaren. Medan Strindberg i det tidigare brevet mera tycks ha intresserat sig för nihilismens revolutionära metoder ligger i det senare tyngdpunkten på de sociala och politiska målsättningarna. I ett avseende kan man därvid finna en radikalisering. Tidigare hade han karakteri-

serat sig som socialist, nihilist och republikan, men det sista epitetet är nu inte längre tillfyllest, ty i anarkistisk efterföljd säger han sig vara emot *all* överhet. Inte ens en president finner nåd.

Möjligen räknas en president till de politiska halvmesyrer som Strindberg inte längre tror på. Carl Larsson, som i sin korrespondens med Strindberg — och sannolikt efter dennes exempel — ibland röjer anarkistiska sympatier, betecknade i varje fall i ett brev till vännen några månader senare republiken som just en "halfmésure".[148] Att döma av andra brev till Edvard Brandes avser Strindberg med detta ord närmast politisk-parlamentariskt reformarbete.[149] Sin skepsis mot sådant hade han dock fått grundlagd redan under 70-talet, teoretiskt genom Tocquevilles Folkväldet i Amerika, praktiskt genom sitt arbete som riksdagsreferent i Dagens Nyheter.[150] Det radikala fördömandet är sannolikt en frukt av bekantskapen med den anarkistiska "nihilismen".[151] Det hade fått ett maskerat uttryck i Röda rummet och ett öppet i det redan citerade yttrandet från hösten 1879: "Hvad jag vill är ej att sätta nya lappar på det gamla samhället, utan — anarki!"[152] Detta är ungefär samma lösning som Souvarine i Germinal pekar på i sitt svar på kamraternas fråga om hans program. Han anser alla resonemang om framtiden brottsliga, eftersom de hindrar den totala förstörelsen och hejdar revolutionens gång.[153]

Vad slutligen städernas "upphäfvande" beträffar berättade tidningarna nästan dagligen om hur detta försiggick i Ryssland, men det är uppenbart att man ofta var alltför snabb att utpeka förövarna. Redan sommaren 1879 gav man sålunda "nihilisterna" skulden för talrika bränder, bland annat staden Orenburgs förstörelse genom eld, och denna tendens märks också under de närmaste åren.[154] Troligen finner man en reminiscens därav i Emiles utsago i utopi-novellen Nybyggnad att "ryssarne tycka inte om städer" (15: 48).

En händelse som gjorde att intresset och svärmeriet för "nihilisterna" vid denna tid nådde toppunkten var mordet på tsar Alexander II den 13 mars 1881. Enligt Grave skall detta djupt ha påverkat den anarkistiska rörelsen i Frankrike.[155] Två månader senare utropade också Louise Michel hänfört i ett revolutionärt tal: "Sen hvad som händer i Ryssland! Betrakten det stora nihilistpartiet och dess medlemmar, som så modigt och ärofullt lida döden! Hvarför gören I icke som de? Fattas

det hackor för att gräfva underjordiska gångar? Fattas det dynamit för att spränga Paris i luften? Fattas det petroleum för att tända eld på alltsammans?"[156] Gjellerup ägnade tsarmordet en lång dikt, 'Morgenstemning. Motiv fra Rysensten, Mandag den 14de Marts 1881' Han var dock inte säker på vilka följder händelsen kunde få:

> Var Knaldet den russiske Friheds "Bliv!"?
> Kan "Folkeviljen" Statsmusklerne styre?
> Eller skal Sonofrets Blod kun yde
> friskt Pulsslag till Reactionens Aarer.[157]

Även i vårt land blev det uppståndelse. Oscar II blev så illa berörd att han måste inta sängen.[158] Rydberg skall ha inspirerats till Nero och ljungelden. Lindberger anser att kejsarens "ångestdrömmar om att han skall bli mördad, förefaller att återge Alexanders fruktan för den nihilism, som han själv möjliggjort".[159] Men det var många som sympatiserade med attentatsmännen. Sålunda följde Geijerstam "med deltagande och beundran" den kvinnliga huvudanklagades, Sofia Perovska, insats inför rätta.[160]

"Nihilisterna äro mitt folk!" utropade Strindberg i brevet till Brandes sommaren 1881. På samma sätt uttryckte sig en landsortsredaktör i en satir av Gustaf Gullberg, "Politiska Kandestöbere" i ny upplaga, som stod att läsa i Ur dagens krönika samma år.[161] (Skildringen är i många avseenden ett anspråkslöst opus men är ändå värd att dröja vid eftersom den kan antas återspegla annars svåråtkomliga attityder och stämningar inför den ryska utvecklingen.) "Nihilisterna, de äro hans folk. Ryssland måste ha en konstitution och tyrannerna qväsas" — redaktören är således mindre radikal än Strindberg som vill ha bort allt vad författningar heter. Så kommer underrättelsen om mordet på tsaren och redaktören råkar i exaltation på stadens källare inför ett par supkamrater: "I morgon skulle han skrifva en rafflande artikel. Nihilisterna hade segrat, hans folk hade segrat. ...Han steg upp på en stol och loftalade Russakoff [en av tsarmördarna], men drogs genast ned igen." Inför trätobrödernas hot att ange honom hos polisen för smädliga yttranden om kejsar Alexander kastar han om och skriver en artikel *mot* 'nihilisterna', där han i våldsamma ordalag förfasar sig över dem som kommit att "bära hand vid Herrans smorda".

Denna helomvändning bär vittne om en dubbelhet i inställningen till populismen, som inte var ovanlig. Samtidigt som man sympatiserade med de ryska frihetssträvandena, ja ibland t. o. m. med de metoder som kom till användning, vågade man inte låta sina sympatier komma ut till offentligheten. Den försiktighet Strindberg alltid visade när det gällde att uttala revolutionära åsikter — en räddhåga som naturligtvis också finns hos de diktade gestalterna — är särskilt märkbar ifråga om 'nihilismen' och anarkismen och försvårar sökandet efter dessa inslag i hans liv och diktning. Men spåren av problematiken är tillräckligt många och tydliga för att det skall löna sig att gå vidare. De uppseendeväckande revolutionära tankegångarna i breven till Edvard Brandes kom närmast till synes i Strindbergs kulturhistoriska författarskap.

Revolutionär kulturhistoria

Lycko-Pers resa

"Under det bullret [efter Röda rummet] lade sig, ordnade han ett stort kulturhistoriskt material, som under åren samlat sig under biblioteksarbetet, och under intryck av de beskrivningar av gamla tiders liv i Europas huvudstäder som på sista tiderna utgivits, upplade han planen till Gamla Stockholm." (19: 172 f)

Arbetet med *Gamla Stockholm* sattes igång i början av 1880 och drevs så hårt att Strindberg överansträngde sig och efter ett par månader måste engagera Claes Lundin som medarbetare.[162] I juli skrev han till förläggaren Seligmann och diskuterade färgen på omslaget: "Det fins blott en färg som kan passa till detta arbete: det är *grönt*!" (II: 155) Författarens önskemål blev inte beaktat. Omslaget trycktes i grått, vilket är att beklaga då han sannolikt inte bara såg estetiskt utan också symboliskt på saken. Grönt är djävulens men också hoppets och naturens färg (II: 389, III: 89 f). Strindberg bodde under sommaren på Kymmendö och slutade brevet med att ge uttryck för sin lyckokänsla över detta: "Undertecknad lefver i ett paradis och njuter af en sådan sällhet långt bort från de satans menniskorna och tidningskrifvarne (= Djuren!) att han icke vågar omtala det, Ne Audiat Nemesis!"[163] Stadsskildringen Gamla Stockholm innebär rousseauismens definitiva genombrott i hans diktning; det är i den negativa synen på stadslivet och i hyllningen till naturen som författaren främst röjer sig mellan de neutrala kulturhistoriska notiserna.

I inledningskapitlet En stockholmspromenad på 1730-talet är notarien Leonhard Wetter ciceron åt brorsonen Carl Fredrik. Denne är inte nöjd med att promenera omkring bland gemene man på gator och krogar utan vill att farbrodern skall "visa honom stan", d. v. s. något mera representativt. Herr Leonhard svarar ynglingen, inte utan skärpa: "En stad, min unge vän, består stricte taget av hus, gator, kyrkor, palats; och sådant kan man läsa i böcker om . . . Men en stad består också av

människor som vandra på gator, sova i kyrkor, supa på krogar, latas i palats, slita hund i kojor o. s. v. Dessa senare ingredienser i en stad förekomma mindre ofta i böcker och därför har jag släpat dig omkring, som du uttryckte dig, på detta sätt." (6: 29) Detta är inte bara ett förebud till den demokratism som snart skulle prägla Svenska folket utan också de första penseldragen på den mörka bild av stadslivet som ytterligare något senare fullbordades i ett par av novellerna i Svenska öden.

Efter att ha skilts från farbrodern kommer Carl Fredrik under strövtågen på egen hand förbi Klara skola och "liksom en vild dröm, ett mörkt minne av den sort som kan förgifta ett liv, drog en tavla förbi hans öga" (6: 38). Den mardrömsaktigt makabra vision som ynglingen har när han kikar in genom fönstren gör i sin hemskhet ett minst lika starkt intryck som Officerens marter på skolbänken i Ett drömspel. Reaktionen på skräcksynen är typisk: "Det genomträngande anropet om barmhärtighet och förlåtelse för ett fel som aldrig var begånget trängde genom märg och ben, och Carl Fredrik sprang därifrån, ända ner till Clara sjö, där han stannade utanför färgeriet Blå Hand och ångrade att han icke satt eld på det huset, och för hans öga stod som ett rött moln" (6: 38). Carl Fredriks känslor inför minnet av den första skoltiden var författarens egna — åtminstone när han skrev självbiografin (18: 39). I en not omtalar Strindberg vidare att Carl Fredriks brandtankar hade paralleller: "År 1714 försökte skolungdomen i Härnösand att bränna av staden blott för att slippa gå i skolan. Ett förfärligt bevis på lärarnes barbari." (6: 38, 238) Denna tendens hos Strindberg, att låta de diktade gestalternas revoltkänslor kombineras med tankar på mordbrand, skulle snart sättas in i ett ännu större sammanhang i det första brevet till Edvard Brandes.

Där kallade sig Strindberg också "Jean Jacques' intime" och angav återgång till naturen som ett alternativ till samhällslivet. Detta inslag finns också i Gamla Stockholm, i avsnittet om barn och ungdom — enligt författaren "ett härligt kapitel" (6: 223). På tal om ungdomens läsning i början av 1800-talet får Strindberg här anledning att nämna Saint-Pierres Paul och Virginie: "man hade vänt sig bort med avsky från anblicken av en ruttnande övercivilisation och man kände behov av att dyrka de egenskaper man saknade, natur och oskuld." (6: 120) Mera påtagligt tycks författaren återge sina egna erfarenheter när han

beskriver mötet med Robinson Crusoe, som han i självbiografin uppger sig ha läst första gången då han gick i Klara skola:

> Åttaåringen har redan blivit så trött, så genompinad av all förkonstling, av civilisationens och böckernas fördömelse, att han som nyss lämnat naturens sköte, erfar hela tjusningen av att dit få återvända i fantasien. Mitt i världshavet, på Robinson Crusoes ö faller den unga fågeln, sedan han lyft sig ur den labyrint av sten, där han blivit född i fångenskap; där har han sina första möten med den evigt unga, föryngrande naturen.
>
> Robinson Crusoe och julafton äro många barns enda ljusa minnen som följa genom livet. (6: 122)

Skildringen återger naturligtvis mindre det åttaåriga barnets problematik än den 31-årige Strindbergs, vilket även framgår av en sammanfattande reflexion om boken: "Att den överlevat alla modets nycker, alla revolutioner och reaktioner, visar att den har behandlat en hela mänsklighetens livsfråga, att den uttalat allas längtan, berört allas hjärtan." (6: 123 f) Han finner det lämpligt att i anslutning till detta citera Rousseau som låter Defoes roman ensam utgöra Émiles bokförråd under lång tid.[164]

*

I april 1881 avslutade Strindberg manuskriptet till Gamla Stockholm. I mitten av månaden skrev han kontrakt med Fritzes på *Svenska folket i helg och söcken* och ett par veckor senare fick han tjänstledigt från Kungliga biblioteket för att bedriva arkivstudier för kulturhistorien. Arbetet gick raskt unden och på ett år hade han det klart.[165]

I uppsatsen Likställighet och tyranni karakteriserade han några år senare boken som "underklassens historia under överklassens förtryck" (17: 111). Denna tematik — bortsett från att han ännu inte upptäckt termerna överklass och underklass — är också genomgående i hela verket alltifrån skildringen av medeltiden, den första epok som får en bredare beskrivning: "För folket i land och stad är dock det gemensamt, att de under medeltiden äro förtryckta." (7: 341) I förgrunden står det politiska förtrycket (7: 338), men parallellt löper en skildring av den ekonomiska exploateringen, "rofferiet", "plundringen", ofta karakteriserad i vändningar som verkar vara övertagna från den samtida socialistiska agitationen.[166]

Starkast anslås dessa tongångar i kapitlet om "fabriksarbetaren" på 1600-talet (8: 7 ff), men man kan även här studera Strindbergs benägenhet att låta den ekonomiska och sociala aspekten vika för en mera abstrakt liberal — det ekonomiska beroendet och den sociala nöden uppfattas som mindre väsentliga än inskränkningen av den personliga friheten. Han finner sålunda "den frie arbetaren utbruten från sitt skrå, där han dömdes och styrdes av vederlikar, och nu inregistrerad såsom underhavande hos en opersonlig herre, som heter bolagets styrelse, och behärskad av nya lagar, dem bolaget dikterat och regeringen godkänt" (8: 7). Genom kapitalismens inträde skulle alltså arbetaren ha skilts från sin "naturliga grupp" och underordnats en osynlig, abstrakt auktoritet. Strindberg noterar å andra sidan ofta att en privat, human, "naturlig", rätts- och billighetskänsla gör sig gällande oberoende av överhetens lagar och påbud.[167] Kapitlet om 1600-talsarbetaren avslutas med en rad exempel på den grymma disciplinen i en dåtida fabrik. "Vilket kamratskap av sådan lagstiftning skulle uppkomma kan man tänka sig, och det är i denna mörka bild av det fängslade arbetet, arbetaren i bojor, vi se gryningen till det system, som skulle sluta med att göra arbetaren till en maskindel." (8: 17)

Förhållandet mellan lag och individ intresserar sig Strindberg för genomgående och det finns hos honom en tendens att uppvärdera mer primitiva förhållanden på samtidens bekostnad. Sålunda söker han hävda att den personliga friheten under medeltiden var "större än nu, ty endast tjuvar, mördare, rövare och landsförviste kunde häktas, och i allmänhet ansågs oskyldigt fängslande lika hårt som uppenbart dråp" (7: 155). Likaså menar han — trots talande exempel på motsatsen — att "lagarnes anda var i allmänhet och dömd från vår synpunkt ganska ädel" (7: 333). En väsentlig försämring inträdde under 1600-talet i så måtto att man då skulle ha skapat fängelselivet, "ett slags samhällstillstånd, en karikerad form av samhället" (8: 18).

Denna karakteristik kan vara värd att lägga på minnet som en bakgrund till författarens senare ofta uttalade syn på samhället och slutligen också jordelivet som ett enda stort fängelse. Han menar att fängelset var mer fruktat än t. o. m. dödsstraffet av 1600-talets brottslingar eller i varje fall av dem "vilka icke voro vänner till samhällstvånget utan helst älskade friheten" (8: 18). Att författaren kan inrangeras bland

dessa framgår av hans ständiga kritik av alla former av regeringstvång, en kritik som ofta uppbärs av revolutionära sympatier.[168] Att den parlamentariska styrelseformen inte helt övertygat honom visar sig bland annat av att han med gillande återger den okände författaren av Konungastyrelsen, som skall ha yttrat sig om "ministerombyte eller parlamentarism" i en liknelse: "En sårad man låg vid vägen och flugor fyllde hans sår. Kom där gångandes en annan man, som av varkunsamhet ville bortjaga dem. Då sade den sårade mannen: nej, nu äro de mätta; jagas de bort, bliver det blott för att lämna hungriga platsen." (7: 303)

Strindberg härleder — som nyss framgått — 1600-talsarbetarens ofria ställning inte bara ur den ekonomiska lagstiftningens tryck utan också ur teknikens utveckling, den fortskridande arbetsdelningen. Problemets tidigare yttringar uppmärksammar han i återblicken på medeltiden och ser dem här som avgörande för feodalismens uppkomst (7: 339 f) — en synpunkt som verkar vara övertagen från Rousseaus avhandling om olikheten.[169] Som den yttersta konsekvensen av differentieringsprocessen utpekas "den skarpt begränsade skillnad mellan lands- och stadsintressen, vilken visar sig på nästan alla tidpunkter i vår historia" (7: 340). De mest engagerade partierna av Svenska folket bygger på denna rousseauanska dualism mellan land och stad eller i ett vidare perspektiv natur och kultur och det är också inom denna sfär man finner "de värsta anfallen på det bestående" (19: 181).[170]

För att sammanfatta de olika inslagen i 1500-talets stadsliv väljer författaren att skildra Stockholm, där "allt det karaktäristiska för århundradet bäst är på ett ställe sammanfört" (7: 349). Den inledande utsiktspunkten är ungefär densamma som i Röda rummet och efter en rundblick "göra vi oss i ordning att stiga ner från höjden och gå in i staden för att betrakta den och dess liv på närmare håll, ty den förtjänar det" (7: 350). Att slutintrycket av rundvandringen måste ha blivit negativt finner man av kapitlet Från rådhuset och ting-salen, där avsnittet om ordningsreglerna och straffsatserna i Stockholm inleds med följande passus:

I staden, där människorna genom att leva sammanträngda hade lättare att komma i strid med varandra och där ett förkonstlat levnadssätt gav anledning till avvikelser och rubbningar, blev en permanent domstol oundviklig. Det är kring rådstugan det borgerliga livet rör sig och från råd-

stugan utgå dessa mångfaldiga små förordningar om handel och vandel, dem landsbygden icke vet av, emedan den ej behöver dem. Rikast och mest skiftande utvecklade sig detta liv i huvudstaden, som då var, liksom nu, brännpunkten för det politiska och kommersiella livet, och det är på Stockholms rådstuga vi kunna söka de bästa bidragen till stadskulturens utbildning med alla dess frukter och missväxter. (7: 443 f)

Svärmeriet för landsbygden och i synnerhet naturen är en huvudlinje i Svenska folket och det sättes ofta i samband med en isolering från eller en flykt ur samhället, ibland med en öppen revolt mot detta. Redan på tal om medeltidens klosterinvånare får Strindberg — efter att inledningsvis ha givit en skarp karakteristik av feodalismen som ett utsugarsystem — bruk för denna motsättning. Det fanns

klena kroppar, som icke kunde deltaga i den kampen, och det fanns veka sinnen, som ledo vid åsynen av detta våld mot natur och rätt. De hade ingen plats att vänta i ett rövande samhälle, utan drogo sig därför undan från vädjobanan och sökte sin tröst i det obemärkta, i ensamheten och naturen, där de ännu kunde drömma om ett kommande bättre. I en enslig skogstrakt, i en stilla dal, vid en insjöstrand finna vi de flesta kloster hava valt sin plats, då de icke tillhörde den stridslystna kyrkan, vilken helst byggde mitt i städerna för att hava rikare tillfällen till strid och byte. (7: 97)

Samhällsflykten som protest och revolt har Strindberg emellertid fått anledning att uppehålla sig vid i den senare delen av verket, främst i den utförliga skildringen av den småländske skogsgångaren. Framställningen är grundad på avsnittet om rättstillstånd i andra delen av Hyltén-Cavallius' Wärend och wirdarne (1868), som han kallade "Svenska Etnografiens hörnsten" (8: 24)[171] och som han redan under våren 1881 flera gånger hade till låns från Kungliga biblioteket.[172] Strindbergs definition följer liksom redogörelsen i stort förlagan rätt nära: "Upplysande för historien om samhällets uppkomst är det rättsförhållande, som under namn av skoggång ännu ägde rum, och var av lagen erkänt i Smålands djupa bygder på 1600-talet. Vi finna där i Värends härad hurusom personer, vilka voro missnöjda med samhället såsom myndighet, uppsade detsamma tro och lydnad och gingo till skogarne att leva sitt liv för sig, utan att kunna antastas såsom lösdrivare, men väl betraktas såsom samhällets fiender, mot vilka detsamma borde hålla sig på vakt." (8: 22 f)[173]

Den klart anarkistiska hållningen finns redan hos Hyltén-Cavallius' skogsmän liksom den strax därpå antydda uppfattningen om samhället såsom uppkommet genom ett "fritt fördrag" (8: 23). Strindbergs anslutning till Rousseau är dock intimare, exempelvis när han ser Dackefejden som "det naturliga samhällets" uppror mot staten på grund av dennas brott mot samhällsfördraget.[174]

Skillnaden mellan Hyltén-Cavallius' och Strindbergs skogsgångare blir definitiv, när den senare i slutet av kapitlet tillskriver dem en kulturfientlighet som inte har någon motsvarighet hos den förre: "Men det var icke allenast mot samhällsordningen som myndighet dessa skogsmän uppträdde; det var mot kulturen, religionen, hela bildningens gång, de i blint raseri ställde sig som fiender, utan att kunna uppgiva andra grunder än vilddjurets motvilja mot att bli tämt. Och de måtte ha eldats av detta raseri såsom av en tro, en övertygelse i känslan utan medvetna orsaker, ty de uppträdde nästan alltid öppet och utan fruktan, såsom om de haft rätten på sin sida." (8: 29)

Skogsgången som en protest mot samhällstvånget fascinerade naturligtvis den Strindberg som själv umgicks med flyktplaner.[175] Förutom brevet till Edvard Brandes sommaren 1881 kan man hänvisa till ett brev till Kielland efter det att första häftet av Svenska folket kommit ut och blivit föremål för häftig kritik: "Jag står så helvetes ensam i denna eldsvåda jag lagat till; Det fins inte en som icke vill bränna mig i brasan! Jag tror att jag missräknat mig på min nation — de äro så stockdumma och konservativa att det icke fins några som gå med mig och de som skulle vara med mig äro afundsjuka så att de lemna mig i sticket! — Nästa höst går jag också i landsflykt!" (II: 283) Hyltén-Cavallius framhåller också att "gå till skogen och att gå i lands-flykt är således ifrån början alldeles samma sak, och begge uttrycken tagas ännu på 1600-talet i enahanda betydelse".[176]

Följdriktigt identifierade sig Strindberg med skogsmannen. På ett ställe i Svenska folket skildrar han en sådan som "med sin älskarinna, uti villande skogen, ibland en hop fallebråte, dit ingen kunde komma, under en ekefälla grävt hål i jorden, och sedan bort under jorden ett långt stycke, stort som en tämlig källare, och för densamma gjort en dörr. ... Inne i kojan hade han säng, bänkar, grytor, fat och vad han behövde." (8: 25) Detta par finns redan hos Hyltén-Cavallius.[177]

Strindberg ville att Carl Larsson skulle överföra situationen i bild och gav medarbetaren utförliga instruktioner om den slutliga utformningen: "*Skogsmannen.* Hej! Samhällets fiende (Aug. Strindberg!) står i skogsbrynet, knyter näfven åt en brinnande by som han påtändt; håller i den andra näfven sin älskarinna om lifvet, en hund, båge, yxa, — — spår efter en riskoja — eld grytor eller dylikt!" (II: 376) Upprorsgestalten på bilden — som genom brandmotivet blev mera revolutionär än texten utsade — bär tydligt författarens drag (se omslagsbilden).[178] Tillägget med den brinnande byn saknar dock inte motivering hos förlagan, som påpekar att innebränningen var ett vanligt sätt hos skogsmännen att hämnas eller komma över förnödenheter.[179] Med tanke på gestaltens symboliska dimension och Strindbergs känsla av identitet med honom kan man slutligen även här hänvisa till de båda brandesbrevens sammankoppling av rousseauism och revolution genom eld och dynamit efter ryskt mönster.

Skogsgången blev ett motiv som följde Strindberg genom hela hans diktning — närmast fick skogsbrynet en viktig symbolisk funktion i Lycko-Pers resa. I Ensam erinrar sig författaren en skogspromenad som han gjort många år tidigare — troligen var det just efter Svenska folkets utgivande: "Jag minns hur ödsligt det kändes, ty jag visste mig icke ha en vän; men hela staden därnere låg som en armé emot mig ensam, och jag såg lägereldarna, hörde stormklockorna och visste man skulle ta mig med svält. Nu vet jag att jag hade rätt, men det att jag njöt med skadeglädje av eldsvådan jag påtänt, det var felet. ... Nu erinrar jag min skogsgång som något stort och högtidligt" (38: 151 f). Och i det sista dramat, Stora landsvägen, säger Jägarn i en av sina sista repliker: "I flera omgångar har jag inträtt som medbrottsling i den ankarsmedja som kallas samhället, men när jag blev likadan som de andra, så gick jag ut och blev stigman, skogsman." (51: 97)

De skogsmannaepisoder som Strindberg återberättar sägs utspela sig "på återgången till naturens ståndpunkt" (8: 24). Skogsmannen blir alltså en föregångare till Rousseau, hans samhällsflykt inte bara en protest utan också ett program. I slutet av kapitlet överger Strindberg Hyltén-Cavallius och deklarerar sin personliga syn på skogsgångaren:

Vi hava i honom funnit denna okuvade hemlängtan efter naturen, som visar samhället icke såsom en sund utveckling, utan såsom en förkonstling

med alla dess orättvisor, alla dess njutningar för fåtalet och lidanden för de flesta. Samma längtan, vilken i en förfinad form, minst en gång i varje sekel och då alltid under perioder av över-civilisation, brutit ut i revolutioner eller tagit sitt uttryck i siares fantasiskapelser. Rousseaus Emile, Voltaires Candide, Schillers Moor, Foes Robinson Crusoe, Saint-Pierres Paul och Virginie, äro alla suckar "från den under kulturen dignande människan efter det förlorade och aldrig återvunna paradiset, naturen, som aldrig kan återvinnas här på jorden, emedan kulturen förstört den". (8: 30)

Omnämnandet av Karl Moor för in den romantiske trotsaren mot kultur och samhälle, även om hos denne upproret är tydligare än natursvärmeriet. Drar man ut linjen mot 1800-talets slut framträder ytterligare en upprorsgestalt, den ryske populisten. Man erinrar sig Strindbergs skildring i självbiografin av hur han under folkskollärartiden upptäckte Schiller: "Hans dunkla drömmar omsatta i ord; hans revolterande kritik i tryck. ... Här var upproret predikat; uppror mot lagar, samhälle, seder, religion. Det var revolutionen 1781, alltså 8 år före den stora revolutionen. Det var anarkistprogrammet hundra år före sin tid, och Karl Moor var nihilisten. Dramat utkom med ett lejon på titeln och med motto: In Tyrannos. Författaren, då (1781) tjugotvåårig, måste fly. Idén med stycket var sålunda otvivelaktig." (18: 275 f) Detta skrevs 1886 och är otvivelaktigt en efterrationalisering av ungdomsupplevelsen. Däremot bör uppfattningen av Karl Moor som 'nihilist' ha fallit sig naturlig vid den tid då Strindberg intresserade sig för den småländske skogsgångaren.

Redan Gert Bokpräntare visar att den strindbergska anarkismen har starka rötter i romantiken. Men denna epoks beundran för stråtrövaren och hans fria liv upplevde en renässans också inom den anarkistiska rörelsen. Bakunin betraktade honom som den ende sanne revolutionären och nämnde kosackanförarna Pugatjov och Stenka Razin som föredömen. I en appell till Rysslands studenter hyllade han i Schillers efterföljd än en gång stråtrövaren som den sanne hjälten och folklige hämnaren, som handlar utan att hänge sig åt litterärt inspirerat frasmakeri.[180] I Germinal låter Zola Souvarine så gott som ord för ord upprepa denna karakteristik.[181]

Inom anarkismen blev det både teori och praktik av dessa romantiska sympatier. Bakunins medarbetare Netjajev hade planer på att organisera

ett rövarband, som skulle dra sig upp i bergen och göra rånöverfall på resande för att skaffa pengar till den revolutionära verksamheten.[182] Ett slags banditaktion realiserades några år senare i Italien av anarkisterna Cafiero och Malatesta. Våren 1877 samlade de i ett bergmassiv ett litet band, som i april bröt in i en by, satte sig i besittning av rådhuset, lade beslag på arkivet, brände papperen på torget, förstörde en mekanisk skatteregistrator och utdelade vapen till invånarna som sedan inbjöds att komma tillsammans för att förklara all egendom gemensam. Allt detta hade betydligt äldre förebilder än Bakunin. Det var helt enkelt ett systematiskt och väldisciplinerat bondeuppror.[183] Saken upprepades i ännu en by, men småningom måste företaget uppges på grund av brist på ammunition och deltagarna straffades.[184]

Med dessa eller liknande händelser för ögonen betraktade man ibland 'nihilismen' och anarkismen som en modern form av fribytarverksamhet. Nordau talar exempelvis om de kraftiga härskarnaturer som inte tål några konstlade skrankor och som är bestämda till att bli ledare. I en absolutistiskt styrd stat finns ingen plats för dem utan de utvecklas där till kungamördare, upprorsmakare eller åtminstone stråt- eller sjörövare. Exempel genom tiderna på dessa starka individualister är Robin Hood, kondottiärerna och 30-åriga krigets legosoldater. Och Nordau tillägger: "I dag kallas de i Ryssland nihilister".[185]

Det finns också speciella drag i skogsgångarnas attityd som erinrar om de typiska populisternas, bland annat att de uppträdde "utan fruktan, såsom om de haft rätten på sin sida". Denna martyrmedvetna fanatism har Strindberg tagit fasta på i slutvinjetten till skogsgångarskildringen — och här citerar han direkt Hyltén-Cavallius: "Den Värendska skogsmannen på 1600-talet ... är således blott en gengångare av den gammalnordiske stigmannen eller vikingen; han lever okuvad och okuvlig, under en fortsatt kamp emot samhället, och när han slutligen går under, trotsar han ännu i sista ögonblicket, och dör utan fruktan, såsom han levat." (8: 30)[186]

Omkring 1880 beundrades ju de ryska populisterna för samma egenskaper. Max Dittrich återkommer i sin roman flera gånger till deras entusiastiska revolutionsnit och offervilja: Deras "sträfvanden att utbreda sin lära gaf de mest storartade bevis på deras tro och hänförelse och man skulle kunna kalla det religiös uppoffring, och allt detta icke blott i det

oförfärade mod, de utvecklade i sina attentat, eller i deras dystra ståndaktighet i att trotsa marter, landsförvisning och död".[187] Sofia Perovska blev genom sitt uppträdande vid processen efter tsarmordet inkarnationen av denna hållning: "Hon talade om attentatet som om en sak hvilken var sjelfklar och nödvändig i folkets intresse; hon sade sig vara öfvertygad om att ha gjort en god gerning, att ha offrat sig för ett ädelt ändamål."[188] Sist men inte minst måste de ryska populisterna uppfattas som de aktuella bärarna av den längtan tillbaka till naturen som "minst en gång i varje sekel och då alltid under perioder av över-civilisation, brutit ut i revolutioner eller tagit sitt uttryck i siares fantasiskapelser" (8: 30).

Vid framställningen av 1700-talet i Svenska folket får Strindberg tillfälle att bland natur- och revolutionsprofeterna också inrangera ett par svenska författare, Jakob Henrik Mörk och Thomas Thorild.

Han sammanställer Mörks roman Adalriks och Giöthildas äfventyr med Robinson Crusoe. Denna "var icke någon rättfram stridsskrift, ingen straffsång över dagens småfrågor, men den tillfredsställde en hela mänsklighetens suckan efter natur i ett av styrelser och förordningar tillkonstlat tidevarv. Adalrik och Göthilda förenar i sig dessa båda egenskaper på ett mycket angenämt sätt." (8: 377) När det gäller mera direkta förebilder för romanen kommer Strindberg generellt in på problemet med påverkan och parallell. Han gör till sin Mörks bekännelse i förordet att denne inte bara uttryckt sina egna tankar utan också andras, "samtidens" — man anar bakom detta ställningstagande Strindbergs irritation över att efter Röda rummet ha etiketterats som zolalärjunge. Mörk sägs nämligen bekräfta "nyare människoforskares iakttagelser, vilka i våra dagar äntligen öppet uttalats, nämligen att författaren endast är en samlare av de tankar, som mätta luften, och en anordnare av desamma, en vaskare som tager guldet ur tidens strömmar, vilka alla hjälpa till att sätta i rörelse, en klargörare av de omedvetna föreställningar som finnas på botten av samtidens sinnen; och vad ursprungligt han menas ha skapat ligger endast i sättet, omhöljet, dräkten, i vilken dessa föras fram i ljuset" (8: 378 f). Strindberg ger utförliga citat ur naturskildringar i romanen och entusiastiska kommentarer därtill. Tendensen sammanfattar han i orden: "Dessemellan finner man hela detta tidevarvs

oändliga längtan efter en återgång till den eviga naturen uttryckt i sådana hänförda utbrott som man endast tilltror en Jean Jacques Rousseau." (8: 382)[189]

Strindberg har emellertid tidigare placerat Thorild, "den nya tidens man", på samma rousseauanska linje. I karakteristiken av denne får naturapoteosen en politisk-revolutionär tillsats som ger den sprängverkan: "Thorild hade länge sett de halva måttens och stegens vanmakt att kunna bota samhällsskador, som genom tusenårig vanskötsel uppkommit; han var liksom Jean Jacques Rousseau genomträngd av den övertygelsen, att mänskligheten genom avvikande från naturen kommit på sådana villovägar, att endast en grundlig återgång till en enklare naturstat kunde rädda." (8: 370)

Hur Thorild tänkte sig denna räddning illustrerar Strindberg genom att referera och citera det s. k. Revolutionsbrevet till Pehr Tham på Dagsnäs från september 1787. Thorild framlägger här planen till en världsrepublik, där "Snillena (de sanna lärde) skulle övertaga världsstyrelsen, genierna (de vise) den lagstiftande makten; modets och handlingens män, hjältarne, skulle verkställa." (8: 370) Denna organisation skulle varna kungar, ministrar, präster och lärda som inte skötte sina uppgifter: "Lydde de ej, så följde domen: feriendus, il est à frapper, översatt slå ner dem!" (8: 371) Vidare skulle städerna såsom galenskapens, förtryckets och lyxens hemvist brännas ner och därefter ett nytt liv börja:

> Fria samhällen av enskilda hushåll, rörde dödlige, som ur det yppiga eländets och förtryckets Babel gått ut i naturen, upplivas efterhand, enligt gyllene ålderns förebild, på öar, i bergstrakter, hos vildar, på köpta ödeställen och så vidare, under skygd av en allmän tolerans och milda sekters frihet. ... Nya lagar — naturens rätt! Nya seder, nytt levnadssätt — frihetens och glädjens. Gemensamma arbets- och skördefester, var och en ständigt i form av en naturens högtid o. s. v. Med ett ord: gyllene åldern — den rena mänskligheten — realiserad. (8: 371)

Så följer en kommentar som klart är Strindbergs egen: "Detta var T:s och franska revolutionens program, och vi igenkänna det i våra dagar såsom deras, vilka icke tro på halva mått och steg." (8: 371) Det måste vara anarkismen, särskilt inom den ryska populismen, som avses. Här finns ju förstörelsen genom eld, decentraliseringen ("fria samhäl-

len") samt kulturfientligheten och återgången till naturen. Thorilds brev till Tham är också — så som det återges i Svenska folket — en utgångspunkt för den anarkistiska utopism som Strindberg senare skulle skissera i Svenska öden och äventyr och Dikter samt mera konkret gestalta i Utopier i verkligheten.[190]

De arkadiska drömmerier som Thorild ger uttryck åt går naturligtvis tillbaka på Rousseau. I Émile utvecklar denne sina planer att på landet bilda ett litet samhälle av en utvald skara vänner, män och kvinnor, som tröttnat på storstadslivet och längtar efter ett enkelt levnadssätt och lantliga nöjen.[191] Kanske hade Strindberg observerat skildringen redan som gymnasist i Staaffs antologi.[192] Han är för övrigt inte den förste svenske författare efter Thorild som tilltalats av perspektivet. Werin placerar genom ett besläktat rousseauställe Almqvist på samma linje: "fuyez les villes . . . Allez dans d'humbles retraites amuser quelque couple d'époux fidèles, dont l'union se resserre aux charmes de la votre."[193] Citatet finns i början av kapitlet Äktenskapsreformatorn och Det europeiska missnöjet, som bland annat sammanställer Almqvist med några rader just ur Thorilds revolutionsbrev. Werin för samtidigt in ytterligare en svensk författare i sammanhanget, Swedenborg.

Strindberg berättar i självbiografin om hur han under uppsalatiden lånade hem delar av Atterboms Svenska siare och skalder från nationsbiblioteket: "De handlade tyvärr endast om Svedenborg och innehöllo Thorilds brev. . . . Svedenborg tyckte han var fjoskig, och Thorilds brev till Per Tamm på Dagsnäs angick honom inte." Han ansåg dem båda vara gripna av ett storhetsvansinne som tagit sig uttryck i "himlastorms- och världsbrandsfantasier. De voro tokiga, tyckte Johan, och slängde dem." (18: 228)[194] Thorild hade alltså blivit aktuell på nytt i början av 80-talet. Swedenborgs tid skulle komma i nästa årtionde, men redan i mitten av 1870-talet lånade Strindberg ett par gånger på Kungliga biblioteket Tankar och syner i andeliga ämnen, som är en antologi över hela Swedenborgs produktion. Strax dessförinnan hade han för övrigt lånat de båda första volymerna av Siare och skalder där Swedenborg upptar huvudutrymmet i del 1.[195]

I En blå bok konstaterar Strindberg på ett ställe efter att ha yttrat tvivel på teknikens och vetenskapens nödvändighet:

— Det är Rousseau!
— Ja, det är Rousseau!
— Det är Arkadien!
— Det är Arkadien! Och så skildrar Swedenborg tillståndet på andra jordar, där sälla människor med måttlig möda förskaffa måttlig bergning, ägande därigenom tid övrig att njuta av en sund tillvaro i meditationer och oskyldiga nöjen." (47: 664)

Nästa gång Swedenborgs namn nämns i anteckningarna gäller det statsskicket: "Statsskick? Jag minns inte att han befattar sig med sådant, som tyckes vara likgiltigt! Han talar om tillståndet på andra 'Jordar', där självbehärskade, dygdiga och gudfruktiga människor leva i sälla familjer, i direkt förbindelse med guddomen, från vilken de erhålla sina ingivelser, alltså utan regering, representation, landshövding, landsting eller kommunal." (47: 670) Denna Swedenborgs "anarkism" har Strindberg berört i ytterligare en anteckning: "Swedenborg finner under sina 'besök' på de andra planeterna, att jorden är den sämsta av alla, emedan mänskorna därstädes icke säga vad de tänka, eller säga annat än de tänka. Därför ha de regeringar och furstar, som icke finnas på de andra planeterna, där man lever i familjer endast, utan styrelse och regering. — Detta är väl Tolstojs paradisiska anarki (styrelselöshet), som vi kanske nå en gång, när vi kan styra oss och när vi förtjäna den." (46: 391)

Allt detta kan tänkas återgå på Swedenborgs utläggningar som de exempelvis återges i Siare och skalder. Här påpekas att de himmelska samhällena styrs "egentligen blott af den inbördes kärlekens regering, hvars själ är Guds egen Kärlek och Vishet; derföre äro här alla de, som varmast älska och klarast förstå hvad Godt är, sjelfskrifne till Styresmän. Här tänkes, från den högsta ledamoten till den lägsta, endast på skyldigheter och tjenst; men alla dessa skyldigheter äro frivilligheter, och det ömsesidiga tjenarskapet är en ömsesidig brödratrefnad."[196] Här talas också om de änglar som emanera från den jordiska guldålderns människor och som "bo på höjden af en bergsrygg, i fagra tält, bland hjordar af lam, spridda på yppigt grönskande marker, inom en cederskog dit man kommer mellan oljeträd och vingårdar". Något av detta finns med redan i Strindbergs tidiga utopism. Steget från den him-

melska idyllen till den jordiska, från luftiga visioner till konkret primitivism behöver inte vara långt.[197]

Man kan också från Thorild dra linjen över Almqvist rakt fram till Strindberg. Det har Werin naturligtvis gjort, men det finns alltså bättre anknytningspunkter än de han föreslår, novellen Pål och Per och uppsatsen Om det allmänna missnöjet.[198] Werin säger att hos Almqvist "blev förtrytelsen över Babel, dess galenskap och yppiga elände så stark, att han satte i verket vad hans föregångare projekterat. Han beredde i Amorina en brandfackla åt detta stora dårhus — som han visserligen avhölls från att tända — och flyttade tillsammans med 'rörda dödliga' ut i en ung, frisk natur, köpte ett öde ställe och grundade ett fritt samhälle av enskilda hushåll, genomvärmt av mild sekterism."[199]

I artikeln Ur-tjuva i Tal till svenska nationen avslöjar Strindberg att han läst Almqvist i fyra omgångar under sitt liv men nämner endast tidpunkten för den första bekantskapen, 20-årsåldern (53: 109). Det kan tänkas att Almqvist fick förnyad aktualitet genom de båda studier över honom som utkom i slutet av 1870-talet.[200] Den nedvärdering av föregångaren som Strindberg presterar är en reaktion på de ständigt återkommande jämförelserna och påverkningshypoteserna, som han för övrigt försöker eliminera dels genom att förneka Almqvists originalitet, dels genom att peka på andra förebilder: "Hans samhällsupplösande tendenser ha vi med nöje återfunnit i Zolas Arbete, Paris och flera, och en del av dessa ideal äro redan förverkligade. Men det var icke hos Almquist jag fick dessa modärna idéer, utan i samtidens Spencer, Mill, och i det förgångnas Rousseau, som blev min." (53: 111) Trots Strindbergs försök att göra sig "urtjuva" går det inte att vid studium av hans rousseauanska drömmar från 80-talets början bortse från Almqvists utopism i ungdomen, i Parjumouf, Murnis och Manhemsförbundet och särskilt dess förverkligande i värmlandsepisoden.[201] Överhuvudtaget finns det mycket som är anarkistiskt i Almqvists författarskap, även om han i stort sett godtar staten.[202] Man behöver bara erinra om driften med "auktoritets- och konventionsbegreppet" i Ormus och Ariman och den skarpa uppgörelsen med strafflagen i Europeiska missnöjets grunder.[203]

I det avsnitt av Thorilds brev till Tham som återges i Svenska folket finns ett inslag som egentligen inte passar in i ett anarkistiskt synsätt. Jag

syftar på den tämligen fast organiserade hierarki, som sätts i spetsen för världsrepubliken och som genom den intelligensaristokratiska prägeln knappast kan ha väckt något starkare gensvar hos Strindberg vid denna tid. Thorilds dröm om snillenas och geniernas republik — också Schopenhauers utopi[204] — skulle däremot leva upp i hans övermänniskoteorier i slutet av 80-talet, främst i Borgs statsidéer i I havsbandet (24: 51 ff). I ett brev till Georg Brandes — som förmedlade Nietzsche till honom — betecknade Strindberg 1890 sin samhällsuppfattning som "katederanarkism" och beskrev den på följande sätt: "Hvad som emellertid skall framgå ur N. [Nietzsche] det vet jag ej, kanske en De Vises Autokratiska Republik ... Om jag nu skulle säga namn på min ståndpunkt, vore det kanske: Kateder-anarkist! Det är: frihet för de bäste att också få råda."[205] Ett par år tidigare hade han för övrigt yttrat sig på ungefär samma sätt i ett brev till Branting: "anarkismen ... vill endast utöfva negativ verksamhet, röja, rifva upp, för att det starkaste och intelligentaste skall få frihet att fritt 'växa' ".[206]

*

Sagospelet *Lycko-Pers resa* — som tillkom parallellt med Svenska folket — tilldrar sig under medeltiden och stoffet består i mycket av spånor från Strindbergs kulturhistoriska studier och författarskap.[207] Genom stycket går en av försonligare tongångar splittrad och slutligen överflyglad kultur- och samhällsfientlig tendens (jfr II: 346 f, 363).

Redan i den första scenen uttalar den gamle ringaren i kyrktornet, Pers far, sin förkastelsedom över staden med en gest som liknar Arvid Falks på Mosebacke: "O du gamla människohåla där nere! (Han knyter näven ut över staden.) Tvi vare dig!" (9: 269) Han har isolerat sig med sonen i tornet för att skydda denne för världens ondska. Tomten vet dock att faderns inställning ännu inte färgat av sig på Per: "den unge har aldrig varit utom kyrkporten utan bara sett världen här uppifrån tornet; men jag vet, att den lockar honom, just därför att han sett den så här i fågelperspektiv." (9: 272 f)

Det är dock inte främst samhället som lockar honom utan naturen, skogen i fjärran:

Ser du den mörka randen där borta, där ljuset och mörkret mötas; om dagarna ser han annorlunda ut och när det blåser rör han sig.

Feen.

Skogen!

Per.

Hur ser det ut ini skogen?

Feen.

Där är svalt och skönt!

Per.

Det är bra! Dit, ser du, drages jag ibland, så våldsamt, att jag ville springa ut genom torngluggen och som fåglarne segla genom luften. (9: 277)

När han slutligen med hjälp av feens önskering tar språnget ut genom tornluckorna sker det med ropet: "Till livet! ... Till skogsbrynet!" (9: 287; jfr II: 363)

Per ledsnar emellertid på naturen och gör sitt inträde bland människorna såsom privilegierad i eget palats. Även detta blir en negativ erfarenhet på grund av de konventioner, hänsyn och förordningar hans ställning som samhällsmänniska ålägger honom. Deras konsekvenser meddelas av ämbetsmän och poliser. "Konvenans, taxering, ponera casus, hålla gård och gata ren, hungra och törsta — är det den rike mannens lott — då ville jag heldre vara gatsopare hos mig själv. Och jag kan inte få visa ut de där herrarne, som tränga in i mina rum, och jag kan icke få gå min väg när jag vill!" (9: 303) Detta är en klart anarkistisk hållning.

Även vännerna och kvinnorna bereder honom besvikelse: "Förbannelse över guld, vänskap, kvinnor! Nu står jag ensam, fattig, övergiven, med ett par långa öron och utan min ring! Hade jag vetat, att livet var så genomuselt, då hade jag väl stannat hemma hos trollet! ... Förbannelse!" (9: 315)

Lisa menar att han sökt lyckan på fel håll och visar på en annan väg, samhällsnyttans och altruismens: "du skall bli en reformator, som för mänskligheten framåt." (9: 316) Som sådan är han demokrat, närmast manifesterat i planer på att "lägga alla gatorna med borgmästarstenar, så att alla få det lika bra" (9: 320). Borgmästarens staty kallar honom därför för "rabulist".

Per framlägger sitt förslag för en "folkförsamling", där de makthavande och deras anhängare avvisar det — scenen är för övrigt en våldsam drift med parlamentarisk mötesteknik och maktfullkomligheten hos en folkrepresentation utan bred grundval (9: 332 ff). Per anses ha smädat borgmästaren och sätts i halsjärn vid skampålen. Hans misslyckade politiska insats summeras i en blind gummas sång som utmynnar i ett hot om revolution:

> De ädle herrar de vörda
> sin lag och sin överhet;
> de stora minnen de skydda
> med stoder och järnstaket.
>
> Men folket det går med halsband
> och finner natten så lång,
> det väntar tills hanen galit
> sin tredje och — sista gång! (9: 339)

Per avfaller från sin reformatorsuppgift med en replik som är typisk för den Strindberg som nyss hade skrivit Röda rummet och snart skulle ta itu med Det nya riket: "För övrigt är samhället inte värt att man lägger två strån i kors för det — det är ju bara lögn alltsammans. Det allmänna, det allmänna, ja, aldrig talar man om annat. Vad är då det allmänna bästa? Det tycks mig vara en sammanslagning av några enskildas." (9: 342)[208]

Per anser sig vara ur stånd att göra sin reformatorsgärning eftersom han inte har "makten". Förhållandet rättas till, då han strax efteråt blir kalif i en styrelseform som kallas "konstitutionell despotism". Hans position är dock hårt kringskuren och friheten obefintlig. En hovpoets klingande hyllning framkallar ett utbrott: "Gå bort från mina ögon, lögnare, jag skulle låta slå huvudet av dig, om jag icke såge en skymt av ändamål i din tillvaro: en stackars förste tvingas av 'politiska hänsyn' till så många dåliga handlingar, att han skulle förgås av blygsel om han icke hade en sådan där anställd, som oupphörligt tystade hans samvete." (9: 358)

Pers tillvaro som kalif är en parallell i högre instans till hans tidigare ställning som rik man och samhällsmedborgare. Överallt bindande hänsyn och plikter — "Alltid skriva!" Man bebådar ankomsten av hans

gemål. Per tror att det är Lisa: "Hon skall föra skogens friska lufter med sig in i dessa unkna salar!" (9: 360) Det visar sig dock att det är en främmande kvinna som är hans brud. Kallt fastslår hon: "Politiken fordrar, att furstarne skola offra sina personliga hänsyn för folkets välfärd!" Per blir inte svaret skyldig. Hans stillsamma genmäle har i sak en avsevärd skärpa: "Politiken fordrar! Fordrar då folkens välfärd några förstar?" (9: 361)

När det politiska hyckleriet når sin kulmen står Per inte ut längre utan går som Björnsons 'konge' till angrepp mot sin egen position:

"Jag förbannar dig palats, som invigts till lögnens tempel; ner i smutsen med dig, falska bördsbrev!

Stamtavlan faller ner från väggen och rullar ihop sig på golvet.

I spillror, krona och spira, våldets sinnebilder!

Kronan och spiran falla ner.

Ramla, tron, där orättfärdigheten har sitt säte.

Tronen brakar tillsammans. Åska och storm.

. . . Och nu vill jag ut i naturen bland mitt folk och se om icke redlighet och ära ännu lever!" (9: 364)

Naturen är denna gång inte skogen utan havsstranden, för Strindberg alltid frihetens sista utpost. Ursprungligen hade ingressen till scenen vid havet (9: 365) en fastare anknytning till den organiska naturen: marken är "mjuk som mossig jord" (9: 412), naturen liknas vid "en urskog dit ingen människa vågar sätta sin fot" (9: 413). Dessa inslag retuscherades bort i den slutliga avfattningen.

Den äntligen vunna friheten hotas nästan omedelbart av vilda djur som går till angrepp: "Ha, natur; även du är ett vilddjur, som vill sluka allt som du rår på! Du, min sista vän, bedrog mig också!" (9: 366) Per bönfaller döden komma och slutgiltigt befria honom, ett perspektiv som efter Inferno-krisen skulle bli stående i Strindbergs diktning. Här är det dock inte verkligt allvar bakom. Då Döden infinner sig slår Per nämligen till reträtt. Den Vise som inträder när Döden dragit sig tillbaka pekar på vägen till försoning, den osjälviska kärleken till en kvinna — dramat närmar sig i slutet alltmer Peer Gynt. Per skjuter ut en båt och följer Lisa utåt fjärden: "Blås upp, vind, och gunga

bölja! Min svaga köl skall klyva er som ett svärd. Ut min båt; om också målet flyr oss, så låt oss kämpa tills vi sjunka!" (9: 371) Appellen har något av stålklangen i Viktor Rydbergs Snöfrid.

Så kommer slutakten med försoningen. Pers skugga visar i sin predikan att arbetet, inte drömmarna, ger tillvaron mening: "Livet är icke så som du sett det i dina ungdomsdrömmar; det är en öken, det är sant, men en öken, som har sina blommor, det är ett stormigt hav, men som har sina hamnar invid grönskande öar." (9: 376) Pers sista replik i dramat griper tillbaka på Skuggans ord. När den lilla landskyrka där Pers och Lisas slutliga förening sker skall stängas, uppfattar Lisa kyrkvaktaren som en ond ängel som vill driva dem ut ur paradiset. Per svarar tryggt: "Det kan han icke! Vi ta det med oss och lägga det som den grönskande ön ute i det stormande havet!" (9: 380) Trots allt får naturen till sist ett ord med i laget. Sommarminnena från Kymmendö inspirerar till bilden med den grönskande ön — senare fördjupad till symbol — för kärleken som den enda tillflyktsorten undan kampen bland människorna i samhället.

I 'nihilismens' tecken

Det nya riket

När borgmästarens staty i Lycko-Pers resa får höra om Pers demokratiska ambitioner konstaterar han att denne alltså är en "rabulist". Skampålen bekräftar detta och tillägger: "och han har icke parti för sig; du hade vagnmakaren, skomakaren, liktornsoperatören och borgmästaren med dig och därför lyckades du!" Statyn svarar med en indirekt varning till Per: "Han skall akta sig! Varje sten han bryter ur mitt verk skall folket kasta efter honom, och ve honom, om han rör vid mitt minne!" (9: 320) Replikväxlingen är ett uttryck för hur Strindberg upptog kritiken av Svenska folket. Han tyckte sig stå fullständigt ensam.[209] För att bryta isoleringen sökte han i oktober 1881 kontakt med Kielland och genom denne med Edvard Brandes (II: 283). Ett par månader senare fick den sistnämnde veta att Strindberg kring sig lyckats samla "ett litet parti" (II: 328).

Det var — förutom Strindberg — Pehr Staaff, Erik Thyselius, Hjalmar Branting, Knut Wicksell, Efraim Rosenius och några andra som slutit sig samman för att starta en radikal tidskrift (II: 331 f).[210] Gruppen kallades senare Nyradikala klubben (III: 107) och — till en början endast av Strindberg — Unga Sverige, "ett litet men trofast 'Unga Sverige' som en gång skola taga itu med de gamla som matat deras ungdom med lögn" (III: 100). Med detta namn ville han markera att en generationsväxling inträffat: det gamla Unga Sverige, d. v. s. signaturer och idealistiska poeter av Wirséns typ, hade fått avlösning.[211]

Strindberg ger i Författaren en redogörelse för kotteriets litterära och politiska sympatier, men den är färgad av den brytning som småningom splittrade gruppen. Sålunda anser han att kamraterna "hade meningar som voro honom delvis främmande. I vissa avseenden fann han dem tillbaka, i andra så långt åt sidan (han trodde ej det var framåt riktigt), att de ej förstodo varann." (19: 184) Han kritiserar dem för att de tyckte om Bellman och den unge Ibsen och tillägger — troligen

en smula nedlåtande: "och för de ryska nihilisterna svärmade de" (19: 185). När Strindberg skrev detta var han på väg från det samhällskritiska skedet i sitt författarskap till ett psykologiskt. Under 1880-talets första år däremot hängav han sig åt nihilistsvärmeri i minst lika hög grad som de övriga. Det är skäl att här dra fram en korrespondens till Nerikes Allehanda från Klas Ryberg, som efter Det nya rikets utgivande på hösten 1882 fick en intervju med Strindberg. Enligt Birger Schöldström skall Ryberg för övrigt ha varit den förste svenske journalist som använde "det s. k. interviewandet af framstående personer".[212] Ryberg skrev: "Herr Strindberg har sin ställning och sin strategi gifven. Han är härhöfvidsman för ett radikalt parti, som väntas komma att meddela ett fullständigt program. — Innehållet af detta kan uttryckas i ett ord; det som herr S. sjelf vid ett tillfälle för längre tid sedan begagnade: 'Jag hatar alla halfmesyrer. Bort med det bestående! Hvad jag vill är *anarki*!' "[213]

Intresset för 'nihilisterna' delade Strindberg närmast med Pehr Staaff, Erik Thyselius och Hjalmar Branting. De utgjorde 1881—83 en sammansvetsad kamratkrets, där 'nihilismen' visserligen blev jargong men där säkerligen också dess teori och praktik diskuterades. Om Pehr Staaff berättade senare Efraim Rosenius: "Knappt hade han hunnit ta sin kandidat och säga farväl åt Uppsala, förrän vi finna honom midt uppe i de radikala rörelserna i hufvudstaden i början på 80-talet. Han var med i de första sammanslutningar, som... satte långt gående demokratiska fordringar på sitt program. ...'Det unga Sverige' var hans högkvarter."[214]

Thyselius var kollega till Strindberg i Kungliga biblioteket, men han sökte tidigt kontakt med den radikala pressen. Sålunda anlitade han Karl Warburg som förmedlare och presenterade sig och sina åsikter som "i politiken demokratisk — i den verkliga, moderna bet. —; i religiösa o öfriga förhållanden ytterst radikala el. å. m. häfdande den fria forskningens absoluta rätt —". I ett brev från våren 1881 undrade han om Warburg kände till "någon dansk och norsk *liberal*, gärna t. o. m. *radikal*, tidning" som behövde en stockholmskorrespondent och fortsatte: "Det måtte vara meningen att hålla något 'radikalt', 'socialistiskt', 'ateistiskt' möte i Kbhvn; det lät ngt ditåt förra sommaren och Strindberg sade något sådant en gång för länge sedan. Känner du något därom?

Jag befinner mig för närvarande i en ganska stark oppositionell stämning, ehuru jag ty värr ej kan ge den luft. Tror du för öfrigt, att Strindberg egentligen vet hvad han vill eller är frisinnad och kan draga de konsekvenser som nödvändigt följa ur dess första satser."[215] Thyselius' radikalism kan också utläsas av andra detaljer i det sparsamma biografiska material som står till buds om hans tidiga 80-tal. Hans döttrar har berättat för mig att han ägde ett porträtt av Louise Michel och bland Strindbergs brev till honom finns en födelsedagshälsning, där han tituleras "Socialisten m. m. Herr Erik af Thyselium" och "gamle anarkist" (III: 58).

Yngst till åren i kvartetten var Hjalmar Branting, men han torde därför knappast ha spelat någon underordnad roll. När Strindberg i självbiografin på tal om sina kamrater nämner att det är "från dem han får höra om det blivande samhället, eller socialiststaten" (19: 185) är det nog Branting som han närmast tänker på.[216]

Zeth Höglund omtalar att Branting och Strindberg blev bekanta redan 1876 och syftar väl därvid på sammanträffandet vid Edvard Jäderins bröllop.[217] Sonja Branting-Westerståhl har nämligen i en minnesartikel berättat att "efter festen klättrade Branting och Strindberg upp på ett tak på en stor vagn som stod på gården och satt där och språkade på natten".[218] Branting har för övrigt själv talat om slutet av 70-talet som "dessa år med Ibsen och Georg Brandes som profeter och med personlig påverkan från August Strindberg i hans ungdomsrevolutionära kraft".[219] Höglund har dock rätt i sitt påpekande att de båda först på 1880-talet trädde i stadigvarande kontakt med varandra. Sannolikt skedde detta i samband med de nyss nämnda planerna på en radikal tidskrift i slutet av 1881. Att döma av Strindbergs korrespondens tycks inte vänskapen ha blivit fast etablerad förrän i början av 1882; sedan höll den med vissa avbrott livet ut. I en artikel från 1908—09 erkände Strindberg: "Bland yngre generationen har Hjalmar Branting längst hållit ut med mig, och sedan livet prövat honom har han varit mig mera tilldragande än förr." (54: 470)

Brantings politiska radikalism började ta form i slutet av 1870-talet, samtidigt som han blev bekant med Strindberg. Det är sålunda tydligt att han hade socialistiska sympatier redan 1878. Sommaren detta år företog han en resa till Ryssland, Tyskland och Frankrike. I brev hem

uttryckte han sin lojalitet med de mot Bismarck kämpande socialdemokraterna och det verkar också som om han i samtal med ett par medresande studenter från Ryssland förletts att röja sin sympati för frihetsrörelserna i detta land, något som hindrade honom att återvända dit några år senare.[220] Samma år prenumererade han på den tyska socialdemokratins huvudorgan och skaffade sig samtidigt åtskillig socialistisk litteratur, särskilt av tysk extraktion.[221] Sålunda hade han flera av Johann Mosts — senare anarkist — broschyrer från 1870-talet exempelvis Die Lösung der socialen Frage (1876), som innehåller en koncentrerad historik över socialismen.[222]

I början av 1880-talet kom Branting i personlig kontakt både med internationellt kända ryska revolutionärer och västeuropeiska socialister. Samtidigt fördjupades hans kunskaper om socialismen. Han abonnerade på Benoît Malons Histoire du socialisme och började översätta Schäffles bekanta Die Quintessenz des Sozialismus.[223] Branting var verkligen trots sin ungdom väl skickad att fungera som en informationscentral för socialistiska idéer inom den radikala vänkretsen. I ett par artiklar i Tiden har jag närmare redogjort för dessa inslag i den unge Brantings tämligen okända biografi.[224] Jag skall här endast rekapitulera och komplettera det som kan vara av intresse för förståelsen av liknande tendenser hos Strindberg.

Det var egentligen först under de sista åren i Uppsala, 1881—82, som arten av Brantings radikalism började framträda utåt. När han den 23 november 1881 blev myndig hyllades han av kamraterna med en tidning, som trots den uppsluppna tonen säger ett och annat om ynglingens revolutionära läggning. Publikationens namn var "Vet hut!" och till motto hade den Jean Mesliers bekanta sista önskan: "Må den siste konungen bli strypt i den siste prestens tarmar." Där kallas "nihilistklubben" till ett nattligt sammanträde och i en politisk väderleksöversikt ges för Stockholms observationen "Jemnmulet", medan för Ryssland gäller "Jordbäfning, eruption vid Gatschine" — alltså vid tsarens residens. En fingerad annons omtalar såsom utkommen i bokhandeln skriften "Frihetens martyrer af H. Branting" innehållande biografier över kända attentatsmän, bland andra Sofia Perovska. En annan annons infordrar anbud på leveranser av dynamit och helvetesmaskiner att ställas till Gästrike-Hälsinge nation där Branting bodde. I en "brevlåda" sva-

ras kort och gott: "Br. För riskabelt, det vore Långholmen."[225]

Dessa lösryckta antydningar får ett slags bekräftelse i det avsnitt av Gustaf af Geijerstams roman Erik Grane, som enligt författaren beskriver Branting som han framstod för studentkamraterna under uppsalatiden:

> Den inträdande var en ung man, enkelt klädd och av ett behagligt, vinnande utseende. I synnerhet kunde man aldrig glömma hans ögon. Det fanns något så pålitligt i dem, och samtidigt såg det ut, som om man genom dem finge blicka in i en ständigt sjudande krater. Han ansågs för att vara ovanligt radikal, och detta oaktat talade till och med hans värsta motståndare med aktning om hans karaktär. Grane hade ständigt haft det intrycket av honom, att om han vore medlem i en nihilistisk sammansvärjning, och den som lossade skottet eller tände minan, vore säker att mista sitt liv, så skulle han vara mannen, som erbjöde sig själv.[226]

Samma höst som han blev myndig skrev Branting — det var han som förde pennan — tillsammans med några av kamraterna en nidskrift, Victoria-Jubel, närmast föranledd av kronprins Gustafs förmälning med prinsessan Victoria av Baden. Satiren över den kungliga tilldragelsen blev för studenterna en anledning att vädra sina antipatier också mot andra företeelser i det dåtida Sverige — Strindberg kom vid ett tillfälle att indirekt nämna Det nya riket som en motsvarighet till Victoria-Jubel (III: 93). Bland annat förekom ett skarpt angrepp på prorektorn för Lunds universitet Teodor Wisén. Denne hade vid en universitetsfest hållit ett tal, där han vältaligt hyllat hemmet, kungahuset — särskilt de nyförmälda — och fosterlandet, samtidigt som han fördömt socialismen.[227] Uppsaliensarna brännmärkte i gengäld den akademiska konservatismen och flikade in en sympatiyttring för vad man ironiskt kallade "socialismens och nihilismens röda spöke".[228] Kotteriet tillhörde R. K., d. v. s. Radikala Klubben — därav sannolikt Strindbergs namn Nyradikala klubben på *sin* lilla sammanslutning. Tor Hedberg har berättat att R. K. år 1882, närmast på Karl Staaffs förslag, gick upp i studentföreningen Verdandi. Om Branting säger Hedberg att hans "alltmera framträdande socialistiska tendenser avlägsnade honom så småningom från den övriga gruppen, med vilken han dock alltjämt stod i personlig vänskapsförbindelse".[229]

Bland annat för att få Victoria-Jubel tryckt gjorde Branting på efter-

sommaren 1882 en resa till Paris och kom därvid i kontakt med landsflyktiga ryssar och franska socialister. Något år senare gav Strindberg Gustaf af Geijerstam följande råd inför en parisresa: "Inackordera dig i en pension i quartier Latin och gå på Nihilistkaffét på Boulevard St Michel. Bed Branting ge dig adresser." (IV: 63)[230] Det var troligen också under sitt parisbesök i augusti 1882 som Branting hörde Louise Michel tala på möten. Följande vår planerade Pehr Staaff att ge ut en litterär kalender och Branting föreslogs av Strindberg som medarbetare. Branting genmälde att han inte kunde bidra med något skönlitterärt. "Om ni däremot kan finna användning för en skildring av ett rött pariserarbetarmöte, så skall jag försöka göra iordning en sådan."[231] Strindberg ansåg också att Branting "måste skrifva om Louise Michel" (III: 225).

Från Paris tog Branting en omväg över Schweiz och besökte därvid antagligen Genève och den där bosatte ryskfödde bokhandlaren och förläggaren Mikael Elpidin, vars boklåda var den förnämsta spridningshärden i Europa för den revolutionära propagandan på Ryssland. Branting enrollerades i denna trafik senare på hösten, då vissa av de hemliga kanaler blev tilltäppta genom vilka genèveryssarna upprätthöll förbindelserna med Petersburg. Samtidigt blev hans första journalistiska prestation, en rapport om Sveriges relationer med Finland, synlig i ett litet månadsblad som hette Der Baltische Föderalist och som utgavs från Elpidins officin. Utgivaren, den estniske emigranten Ernst Bark som hösten 1882 spred revolutionär propaganda i Finland, skickade Branting några exemplar av tidningen att delas ut i vänkretsen.

Der Baltische Föderalist kallade sig liberal och det genomgående temat var ett hävdande av de baltiska ländernas krav på politisk frihet, långt gående federalisering och demokratisk självstyrelse. De ryska revolutionärernas terroristiska taktik kritiserades visserligen men ett avsevärt spaltutrymme ägnades åt redogörelser för populismen, exempelvis åt citat och referat ur Stepnjaks nyss på italienska utkomna, sedermera så kända skildring av "det underjordiska Ryssland".[232] Det var för övrigt sannolikt inledningen till detta arbete som slutgiltigt sammanförde Hjalmar och Anna Branting. Höglund berättar nämligen hur hon mötte Branting, "han hade just kommit hem från en utlandsresa", och eftersom hon ville ha översättningsarbete skaffade han henne en fransk tid-

ningsartikel om den ryska "nihilismen" som hon översatte till svenska för Stockholms Dagblad.[233] Det bör ha varit Stepnjaks inledning som under rubriken En nihilist om nihilismen infördes i tidningen den 1 december 1882. Allt detta visar att Branting för Pehr Staaff, Thyselius och Strindberg var en lämplig förmedlare i ideologiskt avseende, eftersom de genom honom kunde få upplysningar som annars inte var lätttillgängliga.

Både Branting och Strindberg kallade sig vid denna tid, 1882, gärna för "nihilister". I ett brev från början av april detta år använde den förre underskriften "vännen och nihilisten Br." och i maj dedicerade den senare ett porträtt av sig själv till Branting med orden "Nihilisten Strindberg till vännen Branting".[234] Samma epitet satte han samtidigt framför sitt namn i underskriften på ett brev till Gustaf Meyer (III: 26). Den korta episteln handlade om uppsatsen Om realism som han ville ha tryckt. Han undrade om denna var "god nog för att beledsaga författarens signalement" och tänkte därvid sannolikt på den radikala självkarakteristiken i underskriften — uppsatsen kallades i ett annat sammanhang för "brasan" (III: 26 not 3).

I stort sett är Om realism en tämligen harmlös uppgörelse med den estetiska idealismen, men när Strindberg bemöter "beskyllningen" att vara naturalist hetsar han upp sig till en tirad mot samhället, samtidigt som han varnar för dess sammanstörtande: "Det är en hederstitel för oss! Vi älska naturen, vi vända oss med vämjelse från de nya samhällsförhållandena, från polisstaten, från militärstaten, som säger sig värna nationen, men endast skyddar de styrande; därför att vi hata det förkonstlade, det tillskruvade, älska vi att nämna var sak vid dess namn, och vi tro att samhällena skola störta samman om icke den första överenskommelsen, på vilken samhällena vila, ärligheten, blir återställd." (17: 196) Här finns inslag av Rousseau och Buckle,[235] men aggressiviteten skärper tonen mot samhället till samklang med den anarkism som Strindberg ibland framförde med starkare emfas. Man kan exempelvis peka på Bernhard Meijers sammanställning av naturalism och nihilism i sin recension av Röda rummet.

Den följande sommaren bodde Strindberg i "Nihilistbostället på Kymendön", där han på sitt sätt sökte följa de ryska narodnikernas paroll att gå ut till folket. Arvid Falks försiktiga kontakter med allmogen

faller en i minnet. Strindberg säger sig nämligen ha talat med fiskarena, varvid han "icke försummade tillfället att uppfriska deras hat mot konungahus och institutionerna, hvilka små frön föllo som i en väl gödslad lerjord" (III: 29). Detta avslöjades i ett brev till Pehr Staaff, som i sitt svar några dagar senare tackade för underrättelserna om "nihilismens utbredande" (III: 30 not 3). Strindberg var inte den ende i sin författargeneration som ville likna narodnikerna. Enligt Melker Johnsson handlade också Gustaf af Geijerstam efter ryskt mönster, när han sommaren 1883 reste ut i skärgården för att leva bondeliv: "jag önskade komma i beröring med den svenske bonden, hvilkens lif jag ville skildra, icke som en drömmare, utan som en vetande".[236]

För Strindberg och hans vänner var det naturligt att sammanställa hatet mot institutionerna med populismen. I ett brev som han tidigare på året skrivit till Helena Nyblom i Uppsala hade han öppenhjärtigt framlagt sin rousseauanska anarkism. Han presenterade sig som "en som har förklarat samhället krig, en som tror att civilisationen är en olycka, en kräftgång, som tror just, Min Fru, att institutionerna kunna göra menniskorna dåliga och olyckliga! Jag finner samhället vara ett kotteri i stället för något annat; jag finner icke de bästa i spetsen; jag finner institutioner som icke ega annat ändamål än vara sysslor, och hvarhelst jag ser en institution ser jag ofrihet och olycka! Hela denna falska byggnad kan icke försigtigt tagas ner utan måste en gång, när man rör vid grunden, ramla, och jag ogillar icke dynamit i politiken!" (II: 363) Detta är en sympatiförklaring för den terroristiska taktiken och inte så bildligt menat som Lamm tror, då han betecknar Det nya riket som det i brevet avsedda "dynamitskottet".[237]

Här framställdes också de radikala vännerna som ett slags narodniker: "Och Ni misskänner alldeles bestämt dessa unga venstermän i allmänhet då det skulle vara magt och rikedom de söka för att i sin tur få förtrycka; jag ser unga män för mig här rätt ofta hvilka äro af god ekonomi, utmärkt samhällsställning, hvilka genom sin börd skulle kunna få magten en gång och äran och allt det Ni tror de söka, men de gå fram med öppen panna och gladt allvar till en säker social undergång, säkra om vanära och att misslyckas — derför att — de kunna icke annat!"[238]

Då Strindberg för Pehr Staaff berättade om sitt populistliv i skärgår-

den kunde denne svara med rapporter om hur resten av kvartetten hade det i staden: "I Torsdags efter spexet trenig nihilistberusning (Branting, Thyselius och jag)".[239] Men kretsen hade sommaren 1882 också viktigare ting i görningen. Man planerade ett sammanträffande på Kymmendö och Staaff frågade den 6 juni: "Hvad säger du om vi komma tre man högt och således äfven medföra Thyselius, han är bergsäker nihilist, så att för honom kan man ha obetingat förtroende."[240] Strindberg svarade att han inte hade något emot detta arrangemang, varpå Staaff annonserade att utresan skulle företas i Brantings och hans gemensamma segelbåt "Sofia Perovska" med en röd flagga som igenkänningstecken.[241]

*

Hemlighetsmakeriet gällde *Det nya riket,* som skrevs under juni och juli 1882.[242] Boken inte bara innehåller "Skildringar från attentatens och jubelfesternas tidevarv" utan var också i sig ett slags attentat, ett "skott", mot samhället.[243] Den har nämligen en genomgående principiellt samhällsfientlig tendens och av samtida och senare uttalanden framgår att Strindberg var medveten om denna. Enligt den tidigare anförda intervjun av Klas Ryberg skall Strindberg ha yttrat: " 'Det nya riket' är ingen pamflett; det är ett radikalt program, ett fältrop, som vill krig på lif och död. ... Jag har i allmänhet ej tecknat någon viss person, utan personligheter, hvilka sammanhängande företräda den offentliga lögnen å olika håll. Ej enskilda porträtt, utan allmänporträtt."[244]

Detta röjer något av den principiella inställningen, men denna skyms ofta av författarens personliga engagemang när han går in i intensiv närkamp med "institutionerna". Han ger dilemmat en något annorlunda formulering i ett före tryckningen struket parti av uppsatsen om Den litterära reaktionen i Sverige: "Det var satir! Personlig? Ja! Och Nej! Institutionerna voro så skyddade av personernas kroppar att jag icke kunde komma åt de förra utan att drabba de senare, och jag hade kommit till den övertygelsen att situationen var så ytterlig att här måste en dö för folket, dö med författarrykte, socialt anseende, ställning, framtid!" (17: 326) Man ser framför sig den ryske populistens situation efter ett attentat och orden erinrar om den beskrivning av "de unga vänstermännens" belägenhet som Strindberg i början av 1882 givit i

brevet till Helena Nyblom. Hur revolutionära Röda rummet och Det nya riket kunde te sig för samtiden framgår av en karakteristik av Hellen Lindgren: "Deras kvickhet har något af den nattliga eldsvådans hemska brandsken öfver sig, som färgar själfva himmelen röd."[245]

I uppsatsen Om det allmänna missnöjet uttalar sig Strindberg om Det nya rikets revolutionära verkan: "Det finnes tysta överenskommelser, offentliga hemligheter som hålla samhället ihop. Röj dem, lyft på förhängena och hela samhället skall rasa!" (16: 91) Detta understryker hans önskan att ha velat skriva något mer än en pamflett mot enskilda personer. På ett principiellt plan riktar sig också hans angrepp mot samhällets överbyggnad, den abstrakta staten, som manifesterar sig och sin makt i olika institutioner. I Svenska Folket avhånas det officiella Ämbetssverige som i folkets namn inviger järnvägar, i De nyadlige den sociala högfärd som yttrar sig i ämbetsmannakarriär till varje pris och därmed tillträde till samhället, "ett kotteri, eller rättare en samling kotterier, vilka alla regeras av det kungliga kotteriet" (10: 40) — vändningarna skulle kunna vara övertagna från Dickens.[246] Ett led i samhällets skyddsåtgärder mot obehörigt intrång är entreprenadsystemet; "entreprenörerna" bevakar "samhällsfördragets första grundlagsparagraf om den offentliga lögnen" (10: 69).

Avslöjandet av den offentliga lögnen ägnas ett särskilt kapitel, som betecknande nog har en mer abstrakt resonerande prägel än de övriga. Inledningsorden har en räckvidd som gör dem till en sammanfattning av hela bokens tendens: "Alldenstund samhället är byggt på brutna överenskommelser, det vill säga lögner, hava de ursprungligen enkla förhållandena blivit så invecklade, att den offentliga lögnen blivit en stående nödvändighet, en slags tyst samhällsöverenskommelse, som icke utan sina stora vådor kan brytas. Sålunda ser man vilka förfärliga rubbningar ett i rättan tid uttalat sant ord kan medföra, och det är icke på skämt man kallar en sådan indiskret person samhällsvådlig." (10: 100)[247] Den underliggande rousseauanska dualismen mellan den sanningskära naturmänniskan och den lögnaktiga samhällsmänniskan skymtar på ytterligare ett par ställen: "När vi träda ut i livet är det första vi få lära oss: att tiga; förtiga viktiga sanningar, som förtegna kunna skada medmänniskors och samhällets välfärd. . . . Vi bli ofta förtjusta i medmänniskor, då vi träffa dem i glada samkväm! Varför? De upphöra att

ljuga! De äro sanna! Man blir betagen i sin bittraste ovän, därför att man upptäcker, att han icke menat vad han sagt på fullt allvar, och vi förstå, att omständigheterna (samhället) tvungit honom att förfäkta en dumhet." (10: 101)

I Skånska Aftonbladet anfördes och kommenterades Det nya riket utförligt i ett par — redan tidigare citerade — artiklar med rubriken En attentator. Om Den offentliga lögnen hette det: "Författaren tyckes här hafva velat framföra en af Ibsens straffpredikande karaktärer på scenen, och i fortsättningen af kapitlet framlyser ånyo *attentatorn,* han som icke tror på möjligheten af ett bättre samhällstillstånd, förrän den gamla byggnaden blifvit nedrifven i grunden, han som är beredd att lägga en 'torpedo under arken'. I menskligheten och sunda förnuftets namn bör man hoppas att 'torpedon', om den också kommer dit, icke skall explodera, d. v. s. att 'attentatet' skall misslyckas."[248]

Mellan samhället, överhetsstaten, och "folket" är en djup klyfta. Den enkla människan kommer sällan till tals och Strindberg ironiserar flera gånger över det officiella Sveriges benägenhet att framträda som "Svenska folket".[249] I det kapitel som bär detta namn får dock en representant för de breda lagren göra sig hörd. Det är typiskt nog en plöjande bonde, som från sin åker ser det kungliga sällskapet fara iväg från baninvigningen. Språket tar färg av författarens medkänsla med honom: "Vad den jorden är hård; . . . svettdropparna pärla från hans panna och falla så tyst i den öppnade jorden." (10: 31) Oxarna blir skrämda av det framrusande tåget och rusar in i höstrågen, ett intermezzo som väcker munterhet bland de höga herrarna: "Gapskrattet dör i en vacker granitskärning, men bondens förbannelser, de dö icke!" (10: 31)[250] Detta är inte bara en variant av idén om "civilisationens våldförande på naturen" utan också ett hot om revolution. Den nyss citerade skribenten i Skånska Aftonbladet framhöll: "Tendensen i denna skildring är omisskännelig. Attentatorn är framme. Han har visserligen icke gräft någon mingång under den nya jernvägen; men i brist på annat tillhygge slungar han sin penna framför det frambrusande festtåget och icke är det *hans* fel om det ej förolyckas."[251]

Med den episoden har Strindberg i Det nya riket givit det första uttrycket för sin aggressivitet, som i fortsättningen höjer temperaturen i satiren och då och då tränger fram som ett mer eller mindre öppet re-

volutionshot. Ett sådant ligger exempelvis i väggskäktornas slutkommentarer till historien om Agathon Hund av Hutlösa:

— Adelskapet är ärftligt som brottet!
— Men straffet då?
— Det kommer!
— Claris majorum exemplis? Genom förfädernas lysande föredömen? Va?
— Nej, inte den vägen! (10: 129)

Ett annat är den gamles råd till sonen som vill stiga och bli ämbetsman (i De nyadlige): "Min son! Din farfar var hökare, jag fick aldrig Nordstjärnan; låt oss återgå till vår bestämmelse; vi äro icke födda till jarlar, låt oss fortfara att vara trälar och vara lyckliga; snart kommer nog trälarnes tid och då är kanske gott att icke vara jarl." (10: 46) I kapitlet Våra idealister avbasas Wirsén, "naturskalden" för vilken naturen var "ett orangeri och en trädgård". Här finns inlagd en symbolisk framställning av slutfasen i kampen för tillvaron, som samtidigt formar sig till en revolutionsskildring. Trots de triviala beståndsdelarna är den en motsvarighet till Gert Bokpräntares stora pingstvision:

Men tiden går sina tunga steg och driver mänskobarnen för sig i skaror. Ve den som stannar! Fridens sommarvindar lägga sig till ro, det mulnar i horisonten och det blir dovt i luften. Det mullrar i fjärran, verandans kretonggardiner börja slå, cigarröken svävar orolig av och an, fönstren stängas och spjällen skjutas. Det blir åska! Det höres en lång suck, ett avlägset sus; en regndroppe, tung som ett blyhagel, slår på det belgiska fönsterglaset, kanariefåglarne skrika, stormen är här! Han knäcker georginerna i första stöten, bryter av de bleksiktiga sparrisstjälkarne, ruskar på kronärtskockornas bruna peruker och gör en ärtreva av lövkojor och astrar; kålhuvena trycka mot jorden som skrämda harar och ämna låta stormen gå över; men han går icke över, utan bläddrar i deras blad som i en kupongbok och han river ut vartenda ett och strör dem omkring som agnar.
Giv akt, kålhuven, när det blir storm härnäst! (10: 82 f)

Det är snarare de i stormskildringen åsyftade sociala och politiska förhållandena än hans eget "apoplektiska" utseende som gör att den avporträtterade idealistskalden "började sova oroligt om nätterna och hörde i drömmen pistolskott; han började i vaket tillstånd lukta krutrök. Som hovpoet hade han till binäring att hålla utkik. Han såg i fjärran

okända segel dyka upp, flaggor, dem han icke återfann i regeringarnes flaggkartor, djärva resningar och skarpa kölar som han icke sett förr. Vad var det för ena friseglare?" (10: 83) Associationerna hos läsaren går inte bara till den författargeneration som hade hissat nya estetiska signaler utan också till de unga radikaler som seglade med röd flagg och hade döpt sin båt till "Sofia Perovska". Ljudet av pistolskotten och krutröken, driver de inte in österifrån, från attentatet mot Alexander II? I Det nya riket har ju Strindberg i enlighet med den revolutionära ryska Exekutivkommitténs terminologi kallat mordet på tsaren för en avrättning och dessutom visat illa dold sympati för Perovska (10: 30, 65).[252]

Svenska öden och äventyr

I den intervju som Klas Ryberg gjorde på hösten 1882 yppade Strindberg sitt missnöje med att han tvingats fortsätta Svenska folket i en annan anda än han själv velat: "Men hur jag *verkligen* uppfattat de olika skedena skall jag låta swenska folket weta i novellens form."[253] Redan innan Det nya riket kommit ut hade han också börjat planera Svenska öden och äventyr I och berättelserna nedskrevs i snabb följd under hösten och vintern. I början av april 1883 var samlingen klar (12: 485 ff).

Novellerna tillkom under en period av flitigt umgänge i 'nihilismens' tecken och det finns också i den radikala samhällskritik som Strindberg där klätt i historisk dräkt åtskilliga anarkistiska inslag. Genom den konstnärliga formen kan de emellertid vara svårare att frilägga än exempelvis i Svenska folket. Han lade stor vikt vid den revolutionära tendensen men fick senare bittert konstatera att denna gick många läsare förbi. I ett brev till Carl Larsson skrev han i maj 1884: "Mina argaste fiender applådera 'Socialismen' i Sv. Öden, derför att den är skön, men socialismen i Likt och Olikt! Hu!" (IV: 205) I självbiografin heter det: "I Svenska Öden behandlar han alla samhällsfrågor som han snuddat vid i satirerna, men naturligtvis utan åsyftad verkan. Man tog de granna papperna, men fluggiftet tog man ej." (19: 193)[254] Det fanns dock många som upptäckte vari detta bestod. I uppsalatidningen Fyris berömde man novellerna för deras grundtanke, "individens och sanningens förtryck under samhället och samhällslögnen".[255]

Överhuvudtaget är det intressant att konstatera att flera unga författare som själva skulle spela en framträdande roll beundrade Strindberg vid denna tid mer som en de nya idéernas man, inte minst samhällsidéernas, än som konstnärlig nyskapare. Ola Hansson såg honom som en "social stridsman... Derför har han letat efter sådana ämnen, sådana lifsöden och personligheter, genom hvilka han kunde råka den bestående sociala ordningen i någon blotta eller forma i mer eller mindre lösa linier en bild af det framtida samhället."[256] Hjalmar Söderberg

säger sig i Strindberg ha "älskat och vördat de idéer, som likt mäktiga stjärnor lyste över min första ungdom". För honom betydde Strindbergs genombrott "bud och löften om en ny vår. Nya himlar och en ny jord!"[257]

Den vanligaste angreppspunkten vid kritiken av statsmakten i Svenska öden är lagen och dess handhavare. När Sten Ulvfot i *Odlad frukt* har lämnat det skyddande hemmet kolliderar han snart med samhällets frihetsinskränkande påbud. Han vill stilla sin hunger med några halvskämda äpplen från en vildapel men hejdas av en myndig man som läser lagen för honom. Sten är det om äganderättens begränsning okunniga rikemansbarnet men också ett ofördärvat naturbarn — något som framgår av hans svar på lagläsarens anklagelser för stöld: "Jag trodde att jag var i Guds fria natur, och att jag hade rätt att uppehålla livet, genmälde herr Sten saktmodigt." (11: 13) Inför den andres småaktiga juristeri ger han slutligen svar på tal: "Så gick aldrig till på min gård! Där visste man icke om dylika balkar och paragrafer. Men jag märker jag icke är hemma längre och min gårdsrätt var aldrig så futtig som din lag." (11: 14) Repliken, särskilt ordet "din", ändrar helt den myndige mannens attityd. Men Stens genmäle innehåller också en antydan om ett alternativ till den positiva rätten: det enskilda behovet skapar generösare rättsregler än statens onödigt stränga lag.[258]

Händelsen påverkar Sten så att han beslutar sig för att inträda i samhället (11: 15 f), vilket som så ofta hos Strindberg är synonymt med Stockholm. Som Arvid Falk ser Sten sin fiende uppifrån, men från Brunkebergsåsen: "Under sig såg han för första gången huvudstaden, själva valplatsen, där de stores strider om makten utkämpades. ...han fann sig som en belägrande, vilken tänkte ut bästa sättet att inträngа i denna stad" (11: 24 f).[259]

Strindbergs rousseauanska stadshat får i novellen ett av sina starkaste uttryck. Sten blev "beklämd, när han såg de trånga rör, som kallades gator och ini vilka bleka människor vandrade, insupande en vedervärdig luft, och trampade i smuts och köksavfall, som var utkastat utanför portarna" (11: 26). I badhuset ryggar han inför anblicken av hur stadsmiljön deformerar människorna till krymplingar och erinrar sig i stället sina tidigare underhavande som ett slags idealgestalter: "icke sågo hans

forna bönder, fiskare eller jägare ut på detta sätt. De voro som skogens träd, raka om ock knotiga." (11: 28)[260]

I rådstukällaren träffar Sten ytterligare ett offer för stadscivilisationen, skrivaren i klädeshuset, en skarptungad kritiker av staden, statsmakten och kapitalet och inte minst alliansen mellan de båda sistnämnda: "Om köparen och säljaren fingo träffas och göra upp saken, då skulle inga handelsmän behövas, men det få de inte, ty det finns något som kallas privilegier! Och privilegierna komma från makten!" (11: 34) Detta är djärva ord, som rör vid det officiella samhällets grundvalar på samma sätt som Stens försäkran till lagläsaren att dennes balkar och paragrafer var okända hemma på gården, d. v. s. strängt taget obehövliga.

Skrivaren växer till en upprorsgestalt när han kastar sitt glas mot borgmästaren, maktens representant: "Ett anskri, som om elden plötsligt brutit ut, upphovs av den heta skaran och inom några minuter var den upproriske skrivaren buren på starka armar ryckvis mot källartrappan, där Sten såg honom försvinna under utbrott av hostningar" (11: 34). Skrivaren mister sin syssla på kuppen; de maktägande tål inga "förrädare". Rådmannen erkänner dock för Sten: "Oss emellan sagt så tänkte vi nog litet var som han, men ser ni, man får icke säga sådant!" (11: 42)

Rådmannen erbjuder Sten att inta den avskedade skrivarens plats; han förbiser att efterträdaren nyss i sin sång om Beaujolais de Beaune inte bara givit en skildring av sina adliga förfäders och sitt eget öde utan också av den kommande sociala revolutionen, det arbetande folkets förintelse av kapitalismen.[261] Även i diktcykeln Landsflykt använde Strindberg bergskredet som revolutionssymbol (13: 136). Sten antar rådmannens förslag och blir själv ett offer för stadens arbetsliv. Inte ens kyrkan kan rädda honom — "När porten smällde igen, kände Sten att han för alltid var utelåst från samhället" (11: 57). Liksom för Olle Montanus återstår endast självmordet.

En ovälkommen skildrar en asocial och samhällsfientlig individs tillblivelse.[262] Huvudpersonen Kristian märker, så snart han hunnit till medveten ålder, omgivningens fientliga inställning till honom och tar för vana att gå ur vägen, "när han fick se en människa, gömde han sig,

och sprang ut i skog och mark och gjorde odygd" (11: 61). Flyktbenägenheten är tidigt utbildad: "Barnet var liksom förvildat." (11: 62)

Detta gör Kristian hemtam i naturen men fjärmar honom från samhällsgemenskapen: "Alla de andra avlade ed till landets konung, alla andra betalade skatt, gingo i kyrkan, gåvo tiondedelen av sina inkomster till prästerna, betalade arrenden, skottade snö på varandras vägar, köpte och sålde, stämde varandra för ting; men ingenting kunde de göra utan att begära lov och betala." (11: 64 f) Individens kontakter med samhället framställs som i stort sett negativa, som skyldigheter. Samhällets grundval heter egendom, kapital, men då Kristian är egendomslös är han befriad från samhällsfunktionerna — "Däri bestod således skillnaden mellan honom och dem." (11: 65) Han är obekant med lagarna men har ändå respekt för egendomen. Hans instinkt säger honom att stöld och röveri är orätt och han kan därför inte tänka sig att skaffa sig ägodelar på detta sätt (11: 65, 69).

Trots sin förvildning har han ett behov att bli upptagen i samhället. När han hört en estländare tala om de lockande utkomstmöjligheterna på andra sidan Östersjön yppar sig en möjlighet därtill: "hans öga, som svävat över vattenytan utan att finna ett mål bakom den blåa randen vilken begränsade den som ett stängsel, tyckte sig i morgonskyarne se ett fjärran land, där befriaren bodde som skulle komma och göra honom lika med de andra människorna; han skulle upphöra att gå i vägen, han skulle bli hälsad välkommen, vila under eget tak, kanske äga en liten del av denna jord där han jagades som en hund på andras jaktmark!" (11: 67)

Kristians önskningar om att slippa ifrån förtryck och ringaktning är lättförståeliga. Ett egendomligt inslag är däremot den kiliastiskt färgade drömmen om "befriaren", inte en religiös befriare utan en social. Man är frestad att kombinera Kristians förhoppningar med en passus i uppsatsen Nationalitet och svenskhet från april 1884, där Strindberg hävdar att "den nya europeiska kultur, som, sedan överdrifterna blivit modererade, kommer att från Ryssland strömma in över Finland, icke är rysk sarmatism utan europeisk pånyttfödelsekultur med en frigörelse av alla andarnes band" (16: 146 f). Här är det sannolikt inte så mycket fråga om ett kulturellt sammanhang som om ett politiskt — Strindberg

fick uttrycka sig försiktigt. En "frigörelse av alla andarnes band" är lika radikalt tänkt som Gerts krav på "andligt liv och andlig frihet", båda är liktydiga med anarkismens ideal.

Med denna tolkning blir "befriaren" i Kristians vision en personifikation av den ryska revolutionära rörelsen. Kanske det var därför som Geijerstam i sin recension av Svenska öden skrev att novellen "skildrar striden mot samhället i en ton, som snarare för oss några hundra år fram i tiden".[263] Den kiliastiska tonen erinrar vidare om Bakunins idéer om slavernas världshistoriska mission som hade starka messianska inslag. Han tillhörde inte de egentliga slavofilerna men trodde ändå att det "ruttna" västerlandets förnyelse skulle bli slavernas verk. Den ryska folksjälen ansåg han stå närmast det ofördärvat ursprungliga livet, samtidigt som han tillskrev den stora massan av ryska bönder en ojämförlig revolutionär kraft. Dennas frigörelse skulle inte bara medföra den revolution som störtade tsaren och återförde Ryssland till tillståndet före civilisationen utan skulle också småningom åstadkomma alla europeiska nationers pånyttfödelse.[264] I sitt Upprop till slaverna hade Bakunin 1848 utropat att i Moskva skulle revolutionens stjärna stiga upp ur ett hav av blod och eld och bli en ledstjärna för hela den befriade mänskligheten frälsning.[265] Man kan slutligen jämföra Kristians förhoppningar med Souvarines i Germinal, som ger ett samtal med Etienne Lantier en religiös anstrykning genom att andäktigt och med en blick mot öster nämna 'Honom': "C'était du maître qu'il parlait, de Bakounine l'exterminateur."[266]

Kristian får dock svårigheter att förverkliga sina drömmar och känner sig "som en bergtagen den där icke såg någon möjlighet att komma ut" (11: 70). Samhället och familjen i förening vill tvinga honom att tillstå ett brott som han icke begått: "Samhället var byggt på släkter, och när släkterna icke höllo ihop, så föll samhället. Kristian skulle därför bekänna sitt brott!" (11: 71 f) Insikten om samhällets inneboende lögnaktighet står klar för honom i hela sin vidd: alla människor som lever tillsammans, i ett samhälle, måste ljuga. Han lämnar landet med allt han sparat ihop. Efter en tid kommer han tillbaka som en rik man.

Kristian etablerar sig efter återkomsten som vrakplundrare och samtidigt som hans eget välstånd ökar kommer brodern på obestånd. Hans syfte är nått: straffet har kommit över släkten utan att han behövt in-

gripa. Själv har han trots sin olagliga hantering blivit en aktad man. Inför hustrun sammanfattar han sina erfarenheter: Familj och samhälle — "lagens handhavare" — har gjort honom som från början var hederlig till lögnare och rövare.

Detta att flytta över ansvaret för brottslingens gärningar på samhället var en tendens som Strindberg observerat redan hos Parker (I: 21 not 3) men som för övrigt dominerade 1800-talsliberalismens kamp för en humanare strafflagstiftning. Den kunde emellertid, som hos Almqvist, också leda till ett anarkistiskt avståndstagande från lag och stat. I Tre fruar i Småland exempelvis utgör rövarna "ett slags pariasklass, som kommit i kontakt med samhällets brutalitet och som därför också urskuldas, då de resa sig i laglöst trots. ... denna samhällsfientliga — varför icke anarkistiska — tendens" (Kjellén).[267]

Kristians besvikelse tar sig uttryck i samhällsflykt: "Låtom oss lämna detta land, som icke hade plats för oss, då vi voro hederliga, men öppnade sina portar då vi blevo ohederliga. Låt oss draga dit bort, där jorden ännu saknar ägare och där den i frihet födde kan beta sina hjordar, varhelst himlen vattnar gräset och solen lockar det till växt!" (11: 82 f) Hans framtidsdrömmar inför denna andra utresa liknar 1800-talsemigrantens föreställningar om det fria livet på den nordamerikanska prärien, mot århundradets slut ett alltmera vanligt litterärt motiv. Men det är också, som Böök påpekat, "Rousseaus guldåldersdröm, som han söker, eller om man hellre vill: anarkismens ideal, ett rike, där det varken finns kung eller kyrka, varken handel eller ting, varken lagar eller överhet."[268] Detta är inte endast Rousseaus program, det är också i Sverige Thorilds och Almqvists. Kristian och Olga vill helt enkelt bilda "fria samhällen av enskilda hushåll ... enligt gyllene ålderns förebild".

Böök använder ordet "anarkism" i illustrativt syfte, men det var ju så att Strindberg verkligen uppfattade Rousseaus maning om återgång till naturen som den anarkistiska ryska populismens paroll. Det revolutionära igenkänningstecknet är ofta eldmotivet, ibland fördjupat till symbol. Följaktligen finns det med i slutvinjetten till En ovälkommen: Kristians och Olgas stuga, symbolen för deras liv i samhället, står i brand bakom dem när de i båten styr ut mot ett liv i frihet och natur.[269]

Högre ändamål är Strindbergs första genomförda studie över motsätt-

ningen inom en individ mellan den naturliga människan och samhällsmänniskan.

Kluvenheten hos herr Peder i Rasbo framträder redan i hans yttre, där han står i koret beredd att varna två makar som är oeniga i äktenskapet: "Han var en ung man som ännu icke fyllt trettio år och vars friska godmodiga ansikte icke tycktes passa till den sida dräkten och de stränga ord han uttalade." (11: 85) Prästen är nämligen talesman för överheten som med hänvisning till lag och dekretaler — "högre ändamål" — avslår makarnas rimliga begäran om skilsmässa. Han "började sitt tal med en torr, uttryckslös stämma som om han icke trodde på vad han sade" (11: 85) — upplysningen ger i ett nötskal Peders dilemma.

Symbolen för prästen som ämbetsman är kyrkrocken som spelar en huvudroll i novellen. Denna teknik att låta klädesplagg inkarnera tankar och känslor hos deras bärare är typisk för Strindberg. Den skymtar redan i Mäster Olofs versupplaga där Olof efter "segern" i Västerås utbrister i sin ensamhet: "Jag är icke en tum större än jag var nyss; men mitt bröst är vidare, jag andas lättare! Men det är nog icke så, det tyckes endast så, ty rocken tränger mig icke; jag kanske icke är större än nyss! O, min Gud, huru jag känner mig liten." (2: 262) I utopi-novellen Samvetskval genomförs detta stilgrepp i full utsträckning med löjtnantens uniformsrock.[270]

I Högre ändamål markerar prästrockens av- och påtagande Peders förvandlingar mellan pliktbunden samhällsmänniska och fri, naturlig vardagsmänniska. Så vid hemkomsten från kyrkan: "Prästen lade bort den sida kyrkrocken och påtog en mera borgerlig, i vilken han dock aldrig visade sig för någon församlingsbo utom för de sina och den gamla köksan. ... man satte sig till bords så glada och nöjda med sin värld och med varandra, såsom om aldrig några hjärtan brustit för högre ändamål" (11: 89). Hans naturliga människa, redan i början av novellen markerad genom ansiktsuttrycket vid altaret, får något av en förklaring när han i hustruns åsyn ägnar sig åt vårarbetet i trädgården — naturligtvis iklädd en tröja:

"— Det här är annat än hänga över böckerna, sade han.

— Du skulle ha blivit bonde, sade hon." (11: 90)

När han kommer in igen väntar honom kvinnan som han tillrättavisat i kyrkan: "Med den andra rocken och ett annat sinne inträdde

han om en stund i stugan, där den oeniga makan väntade." (11: 92) Han talar även nu som ämbetsman och mot bättre vetande och röjer också sitt dilemma för klienten: "Såsom kyrkans tjänare har jag endast Herrans ord att hålla mig till, och det är hårt som hälleberget; som människa kan jag endast säga vad mitt hjärta ingiver mig, men som kanske är synd, ty människohjärtat är en skröplig ting." (11: 93 f) Han viker icke från sin officiella linje och kvinnan får gå ohulpen: "Prästen kastade av sig rocken igen, drog en suck och sökte förjaga de obehagliga känslor mötet framkallat." (11: 94)

Inför hustrun, som personifierar hans samvete, utvecklar han principen för sitt handlande i saken: "Kyrkan, likasom staten, min vän, äro gudomliga tankar, men, förverkligade av svaga människor, ofullkomliga i sitt förverkligande; därför får man icke erkänna för svaga människor att dessa inrättningar äro ofullkomliga, ty därigenom skulle de komma att tvivla på det gudomliga ursprunget." (11: 94) Hustrun drar djärvt vissa konsekvenser av resonemanget: "Men om man, genom att se deras ofullkomlighet, skulle komma att tvivla på det gudomliga ursprunget, och det genom undersökning skulle visa sig att de saknade gudomligt ursprung . . ." (11: 94) Hon har här rört vid en ömtålig punkt. Genom sammanställningen av kyrka och stat ifrågasätter hennes anmärkning inte endast kyrkans berättigande utan också statens och insinuerar alltså revolutionära lösningar. Prästens officiella person reagerar omedelbart:

— Jag tror vid alla helige, att tvivlets djävlar härska i denna tidens luft! Vet du icke att den förste frågaren störtade mänskligheten i fördömelsen! — Det är i sanning icke utan att den påvlige legaten haft sina skäl vid pågående kyrkomöte att kalla detta landet fördärvat.

Hustrun gav honom en blick, som om hon såg efter huruvida han skämtade, varpå mannen svarade med ett leende, som betydde att det icke var allvar.

— Du skall icke skämta på det sättet, sade hustrun, jag kan ju så lätt råka att tro vad du säger. För övrigt vet jag aldrig när du talar allvarsamt eller gycklar. Du tror nog delvis på vad du säger, men du tror också inte på det. Du är så vacklande som om du själv vore gripen av de där andarne i luften du talade om. (11: 94 f)

Replikerna gäller naturligtvis indirekt diktarens eget möte med 80-talets revolutionerande tankegångar.

Samtalet har tagit en farlig vändning och prästen föreslår som avledning en utflykt. Hans naturliga människa får göra sig gällande. "Prästen hade avlagt den sida rocken och påtagit den tröja han kallade 'sin gamla människa' " (11: 95). Han släpper sig lös i lek med barnen. "Han blev allt yrare, och när gossarne sköto till måls på den långa rocken som han hängt upp i en björk, föll han i ett sådant skratt att han blev blå i ansiktet." (11: 96) Pojkarnas bågskjutning och prästens skratt har en symbolisk innebörd — de utgör en kraftig protest mot kyrka och samhälle och hustrun har verkligen fog för sin ängslan över att maken skulle vara iakttagen. "— Ack, låt mig vara människa ute i Guds natur åtminstone, sade han. Och hustrun kunde icke invända något mot den saken."(11: 96)

Redan samma kväll träffas han av de nya bestämmelserna om att alla prästers äktenskap före årets utgång måste vara upplösta.[271] Inför den förtvivlade ämbetsbrodern kan arkidiakonen endast hänvisa till de dekretaler som prästen tidigare hållit fram för den hjälpsökande kvinnan. Peder kommer till det resultatet att kyrkan kräver detta offer för att rädda sin hotade ställning. Inför skilsmässan får han ett utbrott och går i kyrkan till angrepp mot en bild av Gud Fader som tronar på ett moln med lagens åska i sin hand. Den stora bilden faller ner (11: 108). Detta är inte bara en hädelse, det är prästens uppror mot en vrång världsordning och är på det religiösa planet vad Lycko-Pers krossande av sina maktsymboler innebär på det politiska (9: 364).[272]

Peder fortsätter dock i kyrkans tjänst, tills det går upp för honom att det är på högst materiella grunder som kyrkan fordrar skilsmässa. Han bryter ut mot arkidiakonen: "Gå med min förbannelse, bryt benen av er på landsvägen, fall omkull i diket, må åskan slå ner på er och stigrövare plundra er; må era döda anhöriga gå igen och rida er på bröstet om natten; må mordbrännare sätta eld på ert hus, ty jag utesluter er härmed ur alla hederliga människors samfund, såsom jag själv utesluter mig ur den heliga kyrkans! — Ut!" (11: 113 f) Tillsammans med sin familj flyr han ur samhället ut i naturen, till ett nybyggarliv i skogen.

I *På gott och ont* angrips som i Högre ändamål den kyrkliga överheten, men även här är statsmakten ett sidoordnat mål. De inledande interiörerna från Gråbrödraklostret i Stockholm[273] konkretiserar några

av de drag som Strindberg vill tillskriva den katolska kyrkan omedelbart före reformationen — nöjeslystnad, omoral, obildning, materialism.[274] Ramen är idyllisk men idyllen är hotad. Tiderna är oroliga och i Tyskland har reformationen resulterat i blodiga krig.

I den flottiga klostermiljön framstår den tillfällige besökaren Hans Brevmålare med skarp kontrast — inte bara genom sitt yttre. Bokvårdaren Martin inser genast att han är en kättare och farlig karl (11: 154). Hans revolutionism framgår också klart av det bildtryck han låter hänga ut i sin bod till allmänt beskådande, "föreställande två påvar, som slogos om en stol, och därunder en folksamling ur vilkas munnar utgingo bandremsor med påskrift Anathema, det hela sålunda framställande de båda påvarnes strid om väldet och folket som bannlyser dem" (11: 165). Att påvarna står för andra auktoriteter antydes av skrivaren Nigels' yttranden om bilden:

"Varför tar du icke våra heligheter här hemma?

— Därför att jag tror det skulle skada saken, om man angrep mannen.

— Hur skall du kunna komma åt saken, när det sitter en man på varje sak." (11: 166)

Detta hade ju varit Strindbergs eget dilemma under lång tid. Tavlan rycks ner av en förbipasserande munk — samtidigt som novellen skrevs observerade författaren att en affisch om Svenska öden blivit bortriven från en annonspelare (III: 160). Nigels eggar Hans till angrepp i repliker som påminner om Lars' i Mäster Olofs kallelsescen. Hans svarar som Olof: "Långa nätter har jag genomtänkt denna sak; jag hör stundom en röst som kallar mig, men jag finner mig icke värdig att stiga upp som en profet; därtill skulle vara en helig man." (11: 167)

Det visar sig att själve borgmästaren står på Hans' sida och i ett samtal med honom drivs denne ytterligare framåt — de är sammansvurna. Deras inbördes solidaritet och hängivenhet för saken, som hos borgmästaren har de gränser ämbetet sätter, påminner om de egenskaper som genomsyrade de populistiska sällskapen. Lojalitetsfrågan bär upp deras samtal alltifrån borgmästarens förmaning: "Min vän! Du vet det hemliga broderskapets eder att bistå varandra; litar du icke på dem?" (11: 171) I tredje och fjärde häftena av Ur dagens krönika 1882 hade man, just när Strindberg arbetade med sin novell, återgivit Baku-

nins revolutionära katekes, där ett avsnitt behandlar revolutionärens solidaritet med sina kamrater.[275] Hans är hussit, vilket ytterligare rättfärdigar jämförelsen, då hussiterna i likhet med vederdöparna brukar räknas till anarkismens föregångare.[276]

Hans är mer inriktad på person än sak: "Det är i detta fall icke saken jag vill åt, ty kyrkan är i sig själv en gagnelig inrättning, nej det är just mannen, det är sakens dåliga handhavare vi skola åt." (11: 171) Borgmästaren däremot vill komma själva institutionen till livs: "Hela detta samfund som kallas den heliga kyrkan, är en hydra med hundra huvuden, de nittionio växa igen, men blott ett av dem är dödligt; slå av det! Det sitter i toppen!" (11: 172)[277] Överfört på ett politiskt plan är detta ett uttryck för ryssarnas "moderna skogsskötsel med toppningar", som Strindberg något år senare skulle avråda från i novellen Samvetskval (15: 219, 224).

De revolutionära avsikterna avtecknar sig klart. Hans har, för att än en gång jämföra med ungdomsdramat, nått den yttersta gränsen för Olof-gestalten och liknar Gert. Denne hade förebilder bland kommunarderna, Hans bland populisterna. Borgmästaren sammanfattar läget: "Altaret är rett, offret är redo, folket väntar att elden från himlen skall tända det; ryck nu ner elden med dina händer och folket skall tro och varda frälst!" (11: 172) Ännu närmare Mäster Olof och en skarpare revolutionism kommer detta genom några ord som ursprungligen i manuskriptet föregick de citerade men senare ströks: "Minan är lagd, du skall tända den, tända den, ty du har fått gnistan från höjden!"[278]

Hans blir emellertid förrådd av Nigels i sin reformatorsgärning, som närmast gäller kamp mot avlatshandeln. Han döms att brännas som kättare, men elden flammar högre än beräknat och träffar överraskande även Nigels på dennes åskådarplats. Den antänder vidare de omkringliggande husen "och uret i järnvågen vars linor krympt av hettan började surra och slå timmarne som om domens dag skulle nalkas och tiden gå ut" (11: 193 f). Hans hämnas i döden och eldsvådan får något av apokalyptiska dimensioner, blir symbol för en världsrevolution.[279]

Utveckling inramas av vinjetter som är ytterligare exempel på kontrasteringen av land och stad. Inledningen är en snabb impressionistisk skildring i rödarumsstil av 1500-talets Stockholm ur ett verkligt fågel-

perspektiv.[280] Solstrålarna och vinden i romanen ersätts här av måsarna som flyger över staden, nyss vaknad ur vintersömn och medeltid, "men det var ändock för mycket nytt för de gamla måsarne, och därför reste de till lugnare trakter, därför sträckte de upp i Mälaren där de visste av en liten holme inne i Gripsholmsviken som ännu hade allting på det gamla goda viset" (11: 196). På detta sätt för oss Strindberg till kartusianerklostret i Mariefred, asketismens högborg, där novellen utspelas. Den visar emellertid att idyllen är bedräglig, att det även på denna undangömda plats är fråga om förändring, "utveckling". Till slut är måsarna tvungna att ge sig av igen. De försöker än en gång slå sig ner i huvudstaden, men även där har naturligtvis åren gått och mycket förändrats, "därför fly måsarne också ut genom skären, ut till havet. Där är det tyst och stilla och där är allting sig likt och det kunna måsarne lida bättre än allt annat." (11: 263)

Berättelsen spelar över motsättningarna idealism och naturalism, asketism och livsbejakelse, kultur och natur. Men den rymmer också en då och då framglimtande politisk-social revolutionism. Munken Botvid har efter det genomgripande mötet med konstnären Giacomo en känsla av att "det var ombyte världen behövde, utbyte av det gamla mot vad som helst, helst något orimligt som kunde giva de värsta knuffar åt det gamla bestående" (11: 226). En socialistisk-revolutionär anstrykning får renässanstemat när kungens sekreterare avbasar priorn: "Här kommer en ny tid, ja den har kommit och den kommer med lust och liv, och nu skall det bli annat! Här ska vi röka ut drönarne ur kupan, men arbetarne skola leva." (11: 233) Hans besök utgör upptakten till rivningen av klostret och munkens medverkan är symbolisk: "Botvid var liksom besatt av alla dessa nytidsandar som rörde sig i luften; han kunde själv, fattad av ett förstörelseraseri, taga ett spett i handen och ställa sig att bryta sten ur klostermuren, eller med en hacka slå sönder ett fint arbetat sandstensornament eller krossa näsan på ett helgonhuvud." (11: 235) Botvid är här inte bara en efterföljare till Peder i Rasbo utan också en föregångare till de unga nedrivarna i Esplanadsystemet.

Klostret rivs och slottet byggs, men missnöjet kvarstår. Botvid är missnöjd, likaså den nye prästen "som varit med om rensningen i de stora ordens dagar" (11: 253). Han förkastar allt det nya och har ett radikalt program:

Och vi gå framåt, säger man! Hur långt framåt hava vi icke gått från de första kristnes fromhet, deras förakt för jordiska ägodelar, deras hat mot förtryckare, deras kärlek inbördes! Varje litet framsteg vi taga är ju endast ett steg tillbaka till det första oskyldiga tillstånd vi en gång lämnat. Låt oss gå tillbaka alltså, men långt tillbaka, förbi kloster och helgon och påve, tillbaka till apostlarnes tider då alla voro förbrödrade i kärleken, då intet fanns att kivas om, och alla voro eniga i en tro, ett hopp! Låt oss återvända ända fram till Kristus igen med vilken världen föddes om. (11: 254)

Detta är en omskrivning med religiösa förtecken av Strindbergs revolutionära rousseauism. För övrigt skulle många utopistiska anarkister och socialister ha kunnat formulera sina program i liknande vändningar.

Giacomo är den in i döden konsekvente revolutionären och i sin kamp mot livsförnekelsen intar han en hållning som Strindberg snart skulle utmejsla skarpare i sin Loke-gestalt. Han vill skänka Botvid "himmelens hemlighet, ty Gud, Zeus, eller vad du heter, jag skall rycka den från din himmel, jag skall stjäla den som Prometeus stal elden, om ock jag skall sträckas över tio plogland och hackas av gamar!" (11: 260) — Men Botvid sluter cirkeln för egen del och går tillbaka till klosterlivet.

Som motto för *Pål och Per* skulle man kunna sätta Påls ord till Per, stadshataren: "Lika ond på stan än, som för tio år sen? Va! Tål inte se'n genom sju gamla gärdsgårdar?" (11: 274) Huvudtemat är nämligen som bland andra Böök visat den gamla motsättningen mellan land och stad, personifierad i rivaliteten mellan två bröder, stockholmsköpmannen Pål och spångabonden Per.[281] Det är inte att ta miste på var man har att finna författarens sympatier. I motsats till Pål som skildras som en onyttig förmedlare av onyttigheter tecknas gillande den självhushållande Per: "Kött och hö har jag själv, öl och bröd har jag själv, ved och trä, hus och kläder; vad haver jag med dig då? Jag bygger mitt hus, jag plöjer min åker, jag hugger min ved; min gumma spinner mitt garn, väver min rock, bakar mitt bröd och brygger mitt öl." (11: 274 f) Detta är ett oberoende som för Strindberg alltmer skulle te sig som ett anarkistiskt ideal.

Kontrasten land—stad får i novellen en vidare tillämpning i motsatsparen natur—samhälle och frihet—stat. Antiteserna konkretiseras i Pers stadsresa. Med sonen Mats far han in till Stockholm för att söka upp

brodern men kommer oförskyllt i konflikt med rättvisan: "Per ville försvara sin frihet för vad han kallade våldet, men slogs därvid till marken och bakbands." (11: 282) Att identifiera lagen med våldet eller såsom uppkommen genom våld är en vanlig inställning hos revolutionärer, hos anarkisterna från Proudhon en huvudtanke som inte kan ha varit Strindberg främmande vid denna tid. Beträffande övergreppet mot Per kan man även peka på en från liberalt håll under 1800-talet outtröttlig kritik mot polisförhållandena i Stockholm, sammanfattad bland annat i S. A. Hedins Femton bref: "Polis*våld* har ju blifvit dagligt bröd för hufvudstadens innebyggare."[282]

Det finns emellertid andra som — radikalare än Per — för frihetens talan mot lagens tvång. I samtalet mellan fångarna i rådstuhäktet tangeras den rena anarkismen: "Lirspelaren menade, att man icke skulle bedja för överheten, ty det var den som byggde fängelser, och fängelser voro bara kostsamma och onödiga; han kunde icke alls förstå, vad man skulle med fängelser, då friheten vore människans oförytterliga rättighet och det högsta goda. Han och hans apa hade aldrig haft någon bostad, och de mådde så gott, bara de fingo vara fria." (11: 286) I sitt sömniga resonemang levererar lirspelaren en skarp statskritik i det han helt ifrågasätter den straffande överhetens existensberättigande. Hans tankegång förs vidare av vedhandlaren, som tar avstånd från Mats' aftonbön genom att uttala sitt ogillande över "att man bad Gud lägga sig i brandväsende och eldsläckning; det hade man drygt betalat vakten för; ... ansåg dessutom, att överhet var alldeles onödig, ty ville inte folk se om sig och sitt, så fick de låta bli; överheten gick bara och la' sig i andras låtanden" (11: 286 f).

Bortsett från den anarkistiska udden innehåller dessa ord naturligtvis också ett element av traditionell liberal styrelsekritik, exempelvis så som den sammanfattats av Buckle. Denne säger sig ha valt att skildra just den engelska utvecklingen, därför att denna i mindre utsträckning än andra länders reglerats av påbud och ingripanden från den konstlade överheten, staten. Vad Tyskland beträffar kan man sålunda finna att t. o. m. "de bästa af de tyska regeringarna lägga sig oupphörligt i folkens affärer, låta dem aldrig sköta sig på egen hand, taga ständigt vård om deras intressen och blanda sig i det dagliga lifvets vanligaste angelägenheter".[283] Dessa idéer finns som vi sett redan i ölbodsscenen i Mäs-

ter Olof, särskilt i smålänningens missnöje med kungen som lagt sig i hans oxaffärer (2: 42). Oxarna kommer igen i ett liknande sammanhang i Pål och Per. Här visar sig Gustaf Vasas hämmande regemente i form av ett förbud mot landsköp vilket hårt träffar Per (11: 292).[284]

De makthavandes regleringsmani visavi det ekonomiska livet har annars fått en egen novell, där temat är ledande. Det är Beskyddare, vari Buckles och liberalismens talan förs av mäster Påvel. Vid kanngjutarämbetets kvartalssammankomst sammanfattar han sin kritik i orden "att om människorna läto bli att beskydda varandra så förbannat, så skulle vi ha det mycket bättre allihop ty man har sett att det högsta skydd för några kan vara det värsta förtryck för de flesta" (11: 148 f).[285]

Men vedhandlaren anser ju att överheten är "alldeles onödig" och är därmed inne på anarkistiska tankegångar. Liberalismen accepterade staten men ville — i sin extrema form — begränsa dess uppgift till rättsstatens, "nattväktarstatens", funktioner: att garantera de enskildas säkerhet och folkets säkerhet mot yttre fiender. Men anarkismen förnekar statens existensberättigande överhuvudtaget: statsauktoriteten är skadlig och obehövlig. Den enskilda människan förutsätts ha sådana egenskaper att samhället skulle fungera och fungera väl utan något som helst yttre tvång. Buckle exempelvis argumenterar — som jag tidigare visat — i allmänhet utifrån ekonomiska premisser och går naturligtvis inte så långt att han ifrågasätter överheten, men inom anarkismen drog man alla konsekvenser av sina frihetsidéer och styrelsekritiken framfördes här med ett eftertryck som övertrumfade liberalismen.

Affären med oxarna som omintetgörs av fogdesvennen framkallar Pers uppror. Gripen av ett raseri som kan mäta sig med prästens i Högre ändamål vrålar han mot svennen och Pål: "Härut era helvetes tjuvar! Förr i världen var lag rätt, men nu är orätt lag! Tjuvar skriva lag för hederligt folk och nu stjäl man med lagen!" (11: 293) Orden och våldsamheten erinrar också om Falks tirad mot lagen i Röda rummet: "Vilka skrevo den nya successionsordningen? Lagbrytare! Vilka ha skrivit skogslagen? Tjuvar! Vem skrev lagen om privatbankernas sedelutgivningsrätt? Svindlare!" (5: 235) I stället för att vara ett skydd mot brott har lagen alltså enligt Per kommit att rättfärdiga brott.

I Pål och Per bevittnar man individens uppror mot lagen, i *Nya*

vapen skildras kollektivets, byalagets. Här framgår det tydligare att det är lagarna som uttryck för den centraliserade statsmakten som revolten gäller.

Redan den första konfrontationen mellan folk och överhet är våldsam. Ölandsbönderna får av "lagmannens vikarie, Konungens länsherre" kort och gott veta att det kungliga villebrådets väl går före deras eget: kungens jaktdjur har frihet att söka sig föda på böndernas ägor, ett utslag av feodalism som Strindberg troligen läst om i Spencers Inledning till Samhällsläran.[286] Bonden Thomas kommenterar beskedet: "Nej, snart nog behöva vi dem som skydda oss för lagen, och det har gått så långt, att vi borde be Gud bevara oss för rättvisan!" (11: 300) När bönderna försöker värna sina åkrar mot de kungliga svinen berövas de sina vapen.

Kyrkan är lierad med den världsliga överheten och prästen predikar över texten "överheten bär icke svärdet förgäves, utan är en hämnare, honom som illa gör. Och han predikade sedan över skillnaden mellan hämnd och straff och kom till det resultat, att när överheten, som är en Guds hämnare, hämnas, då är det straff, men när en undersåte straffar, då är det hämnd, därför vore det förbjudet för undersåten att straffa." (11: 313) Åhörarna består mest av höga herrar. Samtidigt håller bönderna ledda av Thomas gudstjänst utomhus vilket innebär ett slags skogsgång, en protest mot samhället. Författaren talar om "den biltoga församlingen i skogshultet" (11: 314). Man ser naturligtvis också för sig 1800-talets motsättningar mellan statskyrkan och de frikyrkliga menigheterna.

Vid hemkomsten finner Thomas att hans hund stympats av någon kunglig hantlangare och att hans åker bökats upp av vildsvin. Hans kommentar är riktad mot maktcentraliseringen: "Om lagmannen sitter uppe i Stockholm och har betalt för att han vårdar lagen på Öland, ... så undrar jag om icke bond, som skall hålla honom med allt det där, har skyld att skydda årsväxten, ty eljes blir lagmannen utan sin ränta, och då förfaller lag och rätt" (11: 315).[287] Ytterligare en attack av "de kungliga djuren" ger Thomas anledning att inför hustruns krav på motåtgärder påpeka hur det gått för en granne som försökt klaga. Det blir en dråplig studie i byråkratisk pappersexercis som inte saknar beröringspunkter med satiren över ämbetsverken i Röda rummet (11: 318).

Emellertid är måttet rågat. Bönderna drar ut till havs för att fiska och förbereda landsflykten. Innan denna sätts i verket har ryssarna landstigit och bränt kyrkan. När prästen försöker förmå bönderna att komma hem och försvara fäderneslandet svarar de: "Om fäderneslandet, som skall försvaras, består av prinsar, ståthållare, lagmän, fogdar, flygsand, rådjur och svin, så anse vi oss icke ha något fädernesland att försvara" (11: 330). De flyr till "ett nytt fädernesland" men om flykten inte skall bli meningslös måste de i detta nya land slippa just "prinsar, ståthållare, lagmän, fogdar", d. v. s. statlig överhet. Flykten utspelas även här mot en fond av eld — "Himlen var röd som en eldad ugn" — och lagmannen, de makthavandes främste företrädare, dör.

Vill man söka samtidsdrag i Nya vapen ligger det nära till hands att här liksom i En ovälkommen se landsflykten som en återspegling av emigrationen till Nordamerika som på 1880-talet nådde maximisiffror — utvandringen var för övrigt särskilt stor från Öland. Novellen kan alltså betraktas som en konstnärlig antecipering av författarens reflexioner om emigrationen och dess orsaker i uppsatsen Om det allmänna missnöjet ett knappt år senare. Här tar han nämligen avstånd från Wicksells överbefolkningsteori och hävdar att det är missnöje med den statliga tvångspolitiken och stadskulturens gynnade ställning som driver bönderna att utvandra (16: 102 ff).[288]

Novellens radikala tendens och revolutionära tillspetsning förklaras naturligtvis inte helt med hänvisning till svenska förhållanden. Även i Ryssland irriterades bönderna under dessa år av statens ingrepp i deras liv, men där var både missnöjets orsaker och utslag av en helt annan art och storleksordning än här hemma. Även en så sansad och kunnig bedömare som Leroy-Beaulieu fruktade ett utbrott.[289] Stepnjak berättar suggestivt om hur de ryska böndernas hat mot statsinrättningen, mot byråkratin, godsägarna och prästerna hade börjat ta form i planer på öppen terror.[290] På hösten 1882 tycktes förhållandena ha förvärrats och Ryssland kallades "en rykande vulkan, i hvars inre lavan kokar".[291] Även i vårt land följdes utvecklingen noga. Dagens Nyheter berättade om "de ryska embetsmännens hänsynslösa förfarande gent emot det förtryckta folket", särskilt bönderna,[292] och om hur det tillspetsade läget tog sig uttryck i att skaror av bönder flydde till skogs under hotelser mot godsägarna.[293] Samtidigt präglades termen "eldterrorism" för den revolu-

tionära taktik som fortfarande användes i Ryssland.[294] Nya vapen är ett eko från händelserna på andra sidan Östersjön.

I novellen finner man slutligen ytterligare understruket ett argument som skymtat redan i Odlad frukt, i Stens hänvisning inför lagläsaren till gårdsrätten som en mildare lag än landslagen. Thomas representerar nämligen en levnadsregel som helt enkelt innebär ett alternativ till den positiva rätten: "När Thomas var klädd, gav man sig av, lämnande stugudörren oläst, ty man väntade inga tjuvar, emedan man själv icke kränkte äganderätten." (11: 304) Detta är ett exempel på hur Strindberg tänkte sig verkan av "grundsatsen om det välförstådda intresset, vilken faktiskt och omedvetet tillämpas av alla, de må tillhöra vilken bekännelse som helst", som han formulerar saken i självbiografin. Där framgår också att Johan respekterade lagen, "emedan han ej ville komma inför domstol; han kränkte ingens rätt därför att han ville ha sin okränkt" (19: 46). Maximen spelar en viktig roll i Strindbergs anarkistiska utopism.

Satsen om "det välförstådda intresset" är en upplysningsidé, som är väl representerad hos Rousseau. I företalet till avhandlingen om olikheten säger han sig exempelvis ha upptäckt två principer som uppstått före förnuftet hos människan. Den ena får oss att slå vakt om vårt eget väl och ve, den andra inger oss motvilja mot att bli vittnen till andra levande varelsers lidande. Ur samverkan mellan dessa båda principer uppstår den naturliga rättens alla regler.[295] Detta är maximens omedvetna, naturvuxna, beståndsdel. Dess förvärvade, "sociologiska", sida som det närmast är fråga om hos Strindberg, framskymtar dock, när Rousseau i samma skrift skildrar hur människorna på ett tidigt stadium insåg fördelen av att ta hänsyn till varandra. I de första primitiva byarna uppkom sålunda grannsämjan genom insikten att omsorgen om den egna säkerheten krävde respekt för nästans ägodelar.[296]

Under 1800-talet blev satsen om det välförstådda intresset som så många andra upplysningsidéer ett argument för utopiska socialister och liberaler. Det återfinns bland annat i Careys och Bastiats lära om "intressenas harmoni", som enligt den senare störs av "den offentliga makten, sysselsatt, att på allt sätt lägga hinder i vägen för de naturliga samhällslagarne".[297] Knut Wicksell karakteriserade satsen med ironisk tillspetsning: "den ena individens välfärd drager genom ett slags naturnöd-

vändighet, eller kanske rent af genom ett slags öfvernaturlig harmonia præstabilata, den andras med sig: den enas bröd är den andras — bröd".[298]

Fortfarande tillämpades tesen på moralen i allmännare mening. Sålunda ägnade Tocqueville ett kapitel av Folkväldet i Amerika åt att belysa "Huruledes Amerikanerne bekämpa individualismen med läran om det välförstådda intresset".[299] På 80-talet aktualiserades resonemanget i samband med Spencers utredningar om problemet egoism-altruism i The data of ethics som först utkom 1879 och snart observerades i Sverige.[300] I likhet med Tocqueville kom Spencer fram till att de liberala nationalekonomernas optimistiska jämviktsregel också gäller inom moralen. På utvecklingens alla stadier har tillväxten av den egna tillfredsställelsen varit beroende av ökningen av hänsynen till andras.[301]

Maximen om det välförstådda intresset används av anarkisterna för kritik av den skrivna lagen och för diskussion av dennas nödvändighet samt anses av dem vara en tillräcklig grundval för den enskildes rättstillämpning. Den är helt enkelt central i deras uppfattning av civilrätten. Anarkismen förkastar alltså inte rätten i och för sig utan den skrivna lagen till förmån för sedvanerätten och statens exekutiva åtgärder till förmån för ett frivilligt 'rätt' handlande som bygger på det välförstådda intresset.[302] Proudhon förklarade i ett av sina anarkistiska verk omkring 1850 statens doms- och straffrätt överflödig och använde en formulering som är nästan identisk med Jesu ord: Allt vad I viljen o.s.v. (Matt. 7: 12).[303] Herzen ansåg, att maximen på sätt och vis förverkligats i det ryska byalaget: "Det är ett faktum, som kan intygas av envar, som gjort sig närmare bekant med det ryska folket, att bönderna sällan bedraga varandra. Sinsemellan hysa de ett nästan obegränsat förtroende till varandra; de känna icke till kontrakt och skrivna överenskommelser."[304] En liknande iakttagelse låg senare till grund för Krapotkins förnekande av den positiva rättens oumbärlighet. Just hos bönderna regleras de inbördes förhållandena ej genom skrivna lagar utan genom gamla seder och bruk. Lagen blandar sig endast i deras mellanhavanden med staten. Utifrån biologisk-sociala utgångspunkter kom han fram till de bekanta idéerna om inbördes hjälp, som också överensstämmer med regeln om det välförstådda intresset.[305]

Dikter

Innan Strindberg avslutat novellerna hade han börjat skriva dikter och i mars 1883 förelåg åtminstone fem, varav Ahnfelt sedermera publicerade fyra i sin tidskrift Ur dagens krönika (III: 208). En ny våg av lyrisk produktivitet kom sedan under sommaren; i ett brev till Looström skrev Strindberg den 8 juni: "Hjernbubonen har brustit och nu rinner det bara vers. Sköna sådana och arga!" (III: 251) Tillsammans med de fyra nyss nämnda kom senare de arga att bilda avdelningen Sårfeber i Dikter (III: 260). Även om de flesta poemen i Sårfeber tillkommit under 1883 kan ett och annat härstamma från föregående år. Avdelningen hade nämligen från början en sedermera struken underrubrik, "1882—83".[306]

I inledningsdikten Biografiskt blir den röda färgen ett fälttecken för den arge diktaren:

> Jag tar min röda näsduk
> med Garibaldi på,
> den knyter vid geväret
> och sen: framåt! låt gå! (13: 16)

Några av de argaste eller mest revolutionära dikterna har influerats av intrycken från den ryska utvecklingen, nämligen Kunglig nihilism, Folkupplagan, Esplanadsystemet och Lokes smädelser.

Kunglig nihilism bör ha tillkommit samtidigt som motivet — premiären på Harald Molanders pjäs Furstinnan Gogol — var aktuellt, alltså efter den 3 april 1883.[307] Stycket som enligt Georg Nordensvan skall ha varit färdigt redan 1882 hade intresserat Strindberg innan det framfördes på scenen.[308] Den 23 januari 1883 skrev han till Pehr Staaff: "Är det faktiskt med Molanders pjes? Af vigt att veta för mitt kommande arbete." (III: 173)

Pjäsen bygger på 'nihilistiska' motiv och Strindberg ironiserar över den mondäna premiärpubliken, som efter exempel från kungen lydigt app-

låderar föreställningen fastän man troligen "funnit pjäsen något röd". Intrycken från just detta tillfälle har för övrigt sannolikt medverkat, när han långt senare i Götiska rummen skildrade det kungliga inflytandet inom teatervärlden: "På teatern råkade folket sin monark, endast där; och där hade han sin mottagning, hälsades av sina trogna, och med händernas sammanslående gav han en vink om vad som borde hyllas och vad som skulle nedtystas." (40: 215 f) Det kan nämnas att slutintrycket av Furstinnan Gogol, åtminstone vid premiären, måtte ha blivit tamare än författaren avsett genom att teaterdirektionen "efter hvad det påstås, på aller högsta befallning" låtit stryka de tämligen utmanande slutreplikerna.[309]

> Alltså: det var en hyllningsgärd åt nihilismen,
> toucherad av en kunglig hand likvisst,
> så stor är vorden rojalismen,
> att man blir allerunderdånigst nihilist! (13: 56)

Den fristående sista strofen uttrycker snarare i dämpad form skaldens egen åsikt om "saken" än teaterbesökarnas:

> Man sedan hör uti en entreakt,
> bland folket som i korridoren rör sig,
> ett sakta mummel: "Tro du mig... som sagt...
> du skall få se att saken har en framtid för sig!" (13: 56)

Ironin träffar inte endast publikens följsamhet inför kungligheten utan också dess litteratursyn, den att vilja ha litteraturen som underhållning inte som tendens och budskap. Verkan av Harald Molanders pjäs får utgöra ett av de exempel, som Strindberg ett år senare använder i uppsatsen om Björnson för att belysa "huvudsynden" att se allt från estetisk synpunkt: "hon var så vacker den lilla nihilistskan med sina elektriska batterier, vilka med stor styrka i iscensättningen gjorts i ordning för att spränga den kejserliga vagnen i luften på vägen till bangården. Ingen protesterade, och den unge författaren log i mjugg med sina vänner åt människornas naivitet... Det är faran med konstverket, att det aldrig tages på allvar. En omtyckt poet, som har rätt att säga vad som helst, förutsatt att han säger det fint, påminner icke han om en aktör, vilken i polichinellkostym kommer fram och med all möjlig

försiktighet berättar för publiken, att elden är lös i kulisserna? Publiken tror, att det hör till hans roll, och mottar honom med applåder och skrattsalvor." (17: 241 f) Strindberg hade själv nyss vederfarits denna behandling efter Svenska öden och han skulle senare få användning för polichinell-liknelsen för att illustrera reaktionen på Utopier (16: 311 f).

Den ryska terrorismen har tydligt inspirerat *Folkupplagan,* troligen tillkommen på sommaren 1883. Dikten är en hyllning till dynamiten som revolutionärt redskap:[310]

> Den frigjort snart det gamla Russia,
> den slår i kistan spik på spik.
> Om världen ej ett stort Borussia
> skall bliva ömkligt, blodigt lik,
> då är det du som har meriten
> att jorden ännu ej står lik.
> Så vit som snö är dynamiten,
> "som oskuld och som arsenik!"
>
> Du Swartz, en liten edition lät taga
> för de förnäma och för furstehusen!
> Nobel! Du gav en väldig folkupplaga,
> som ständigt lägges upp i hundratusen! (13: 62 f)

Dynamiten skall inte endast användas för attentat mot uppsatta personer utan också för en väldig revolution mot statsmaktens tillväxt runt om i världen. I det tidigare citerade brevet till Helena Nyblom hade ju Strindberg sagt sig inte ogilla dynamit ens i den svenska politiken. Från anarkistisk synpunkt är även Sverige "ett Prussifieradt land".[311]

Esplanadsystemet tillhörde de dikter som i mars 1883 insändes till Ahnfelt och skildrar konkret en episod i arbetet på förverkligandet av den lindhagenska stadsplanen i Stockholm i slutet av 1800-talet. Hur nära appellen "Här rivs för att få luft och ljus" ansluter sig till denna framgår av en passus i inledningen: "Att göra städernas innevånare så mycket som möjligt delaktiga af landets rikliga tillgång på ljus och frisk luft; att, så vidt det är görligt och kan förenas med den regelbundna anordning, som i allmänhet i städerna måste ega rum, införa landets natur derstädes genom planteringar och parker i stor mängd; att så-

lunda från stadsinnevånarnas boningar och dessas omgifning aflägsna mörker, trängsel, oren luft, onatur, med ett ord alla dessa, städerna i allmänhet följaktiga vidrigheter, som undergräfva kroppens helsa samt orena och förslöa själen; häruti ligger ett det kraftigaste botemedel mot städernas skadliga inflytande."[312]

Ett viktigt inslag i projektet blev Norra Humlegårdsgatans, även kallad Esplanaden och Norra Esplanaden (senare Karlavägen), framdragande under 1870- och 1880-talen. Det innebar omfattande sprängnings- och rivningsarbeten i ett delvis oregelbundet bebyggt och slumartat äldre bostadsområde. När framdragningen var klar återstod planering och utfyllning. I slutet av 1882 kunde man presentera ett förslag till Norra Humlegårdsgatans slutliga ordnande, enligt vilket mitt i skulle anläggas en "vidliggande gångbanor inräknade, 70 fot bred plantering, hvars inre upptages af gräsplaner med omvexlande gångar och buskväxter. På hvardera sidan ett stycke inne i planteringen anbringas en trädrad."[313] Den 7 februari 1883 började avschaktningsarbetet på en jordvall mellan f. d. tygstatskasernen och Östra Humlegårdsgatan (nuvarande Brahegatan) — en etapp i esplanadens färdigställande.[314] Detta är bakgrunden till Esplanadsystemet. Situationen i dikten verkar vara hämtad från tidigare stadier i gatans framdragande, men det aktuella planeringsarbetet kan ha spelat en roll för koncipierandet.

Dikten brukar vanligen uppfattas som ett uttryck för Strindbergs och den unga åttitalsfalangens stormlöpning mot fördomar och förlegade åsikter. Slutradernas deklaration om rivning för luft och ljus har Warburg sålunda tolkat som en omskrivning av den nya generationens krav "att få bort den gamla bråten", varvid det sista skulle syfta på det föregående släktets idealism, punschskandinavism och "utnötta historiska paltor".[315] Lamm säger helt allmänt, att de utmanande slutorden "blev 1880-talets kamplösen".[316]

Man har dock tidigt observerat den politisk-sociala aspekten. Erik Thyselius skrev i samband med Strindbergs födelsedag 1912 om dennes genombrott som författare omkring 1880 och tog Esplanadsystemet till utgångspunkt för karakteristiken: "Aldrig torde ha förr i svensk diktning anställts någon sådan grundlig och vittomfattande samhällskritik, en sådan generalstädning som nu. ...det skulle komma att stå damm och boss och det ruttna, snustorra träet virvla om med kalk och grus,

så snart det började bändas och rivas i det gamla samhällets plank och läkter. — I Strindbergsdikten genljöd nu för första gången på länge ett socialt patos, vars dova skrämmande klang icke ens de minst lyhörda kunde undgå att lägga märke till."[317] Schück antydde närmare var man hade att söka bakgrunden till diktens revolutionism: "För den dimmiga drömmen om anarkisternas tusenåriga rike skall hela civilisationen förintas."[318]

Böök har direkt satt dikten i samband med de ryska nihilisterna: "Många voro brinnande entusiaster med den mest optimistiska tro på människonaturen. Själva deras förstörelselusta var ett uttryck för deras harmoniska, lyckostrålande sinnesstämning: kan man endast förstöra samhällsinstitutionerna, så skall sedan allting bli bra. Det är denna glada tro, som Strindberg uttalat i Esplanadsystemet."[319] Denna karakteristik är knappast träffande. Sålunda överdriver den starkt terroristernas optimism, som i verkligheten ofta avlöstes av en djup förtvivlan inför despotins tryck.[320] Trots att den politisk-sociala aspekten på dikten sålunda inte undgått forskarna finns det ändå åtskilligt att tillägga, inte minst beträffande själva rivningstemat.[321]

Dikten kan utifrån raden "Här rivs för att få luft och ljus" betraktas som i dubbel mening nihilistisk. Naturligtvis kan den sägas ge uttryck åt samma auktoritetsfientliga inställning som behärskade många ryska studenter under 1860-talet — Bazarovs intellektuellt nihilistiska attityd. Men i högre grad kan nedrivningen ses som en symbol för den anarkistisk-revolutionära 'nihilismens' önskan att göra tabula rasa med hela det gamla samhället. I Fäder och söner finns rivningsmetaforen i ett centralt replikskifte mellan Kirsanov och Bazarov. De representerar "fäderna" respektive "sönerna", en generationsmotsättning som återspeglas i ungfolket och den gamle mannen i Strindbergs dikt. Bazarovs förnekelse av alla andliga värden tvingar Kirsanov att efterlysa ett alternativ till negerandet: "I förneken allt, eller rättare sagdt, I rifven ned allt . . . Emellertid måste man äfven bygga upp igen . . ." Bazarovs svar är kort och skarpt: "Det angår oss icke . . . man bör framför allt rödja rent hus."[322]

Att rivningsmotivet som uttryck för ett politisk-revolutionärt raseringsarbete inte är Strindbergs egen uppfinning behöver inte understrykas. Jag nöjer mig här med att peka på en viktig förebild. I en minnesartikel

många år senare berättade Daniel Fallström om sitt första möte med Strindberg i april 1883, alltså inte långt efter Esplanadsystemets tillkomst. De båda diktarna gjorde en tur ut till Bellmansro: "Strindberg var då ännu Röda rummets Strindberg. Och medan han matade de närgångna gråsparvarna med brödsmulor, talade han mjukt och stillsamt om Rysslands nihilister. Och han begagnade till viss grad Alexander Herzens ord: — Vi bygga inte, vi riva ner. Vi, diktare, förkunna inte några nya uppenbarelser, vi slå ihjäl den gamla lögnen. Det behövs en revolution också här hemma i gamla Sverige."[323] Herzen hade skrivit något liknande strax efter junihändelserna i Frankrike 1848: "Vi bygga icke, vi rifva ner; vi förkunna icke nya uppenbarelser, vi rödja den gamla lögnen ur vägen . . . Då man öfvergår från den gamla verlden till den nya, kan man icke föra någonting med sig... Lefve chaos och förstörelsen! Lefve döden!" Detta hade Strindberg troligen läst i ett häfte av Historisk lektyr som han ägde.[324]

I sin uppsats Det revolutionära partiet och nihilismen liknade vidare Leroy-Beaulieu reformernas Ryssland vid ett gammalt hoplappat hus: "Man kan ej förvåna sig öfver att somliga af beboerne sakna hvad som blifvit förstördt, andra anse oundgängligt att bringa facaderna och det inre i motsvarighet, medan de yngste vilja rifva ned alltsammans för att göra om det på nytt."[325]

Det kan ha sitt intresse att även ta del av Fallströms kommentar till Strindbergs ord: "Skalderna voro mycket röda den tiden. Och det gällde bara att riva ner för att få luft och ljus in i den nya samhällsbyggnaden. Den hygglige Edvard Fredin var därvidlag av samma ull som den geniale vildhjärnan August Strindberg. Ja, de revolutionära idéerna smittade till och med skådespelarna. Och nere i Grands 'grop' kunde man vid midnatt få höra både Fritz Arlberg och Pelle Janzon i djup bas slunga ut sitt anatema mot det bestående. Det var Gert Bokpräntares ande, som gick igen överallt."[326]

När Strindberg själv i Författaren vill karakterisera sin samhällssyn i början av 80-talet använder han också rivningsbilden men ger den en rousseauansk tillsats: "Johan lutade dock mest åt de ryska nihilisternas rivningsmetod och ville att man bara skulle riva och sedan låta naturen verka." (19: 187) Det är motiverat — redan med tanke på Lindhagens program — att räkna med denna nyans och att sålunda ställa dikten på

samma linje som de båda analyserade breven till Edvard Brandes från 1880 och 1881 samt brevet till Helena Nyblom från början av 1882: "Hela denna falska byggnad kan icke försigtigt tagas ner utan måste en gång, när man rör vid grunden, ramla, och jag ogillar icke dynamit i politiken!" (II: 363) Ytterligare en motivering för denna syn på Esplanadsystemet ger Strindberg senare i Underklassens svar på de viktigaste av Överklassens fraser, som han utarbetade sommaren 1884. Det är särskilt sjunde "frasen", som har samband med dikten. Den är egentligen en omskrivning av den gamle herrns förebråelse mot ungdomarnas ensidiga nedrivande: "Att riva ner, ja, det kan man nog, men vad bygger ni upp?" Och svaret blir: "Det är 1:o inte så lätt att riva ner era byggningar, som ni behöft ett par tusen år att ostört bygga upp. Vet ni, hur man fick göra, när man skulle riva ner Linköpings kyrktorn? Jo, man fick spränga det . . . med . . . hm! . . . dynamit! . . . Nå, när ni inte vill riva upp, så får vi väl lov att göra det! För övrigt och 3:o finns det trångbyggda samhällen, som bara behöva rivas för att invånarne skola 'få luft och ljus'." (16: 212 f)[327]

Lokes smädelser, som i likhet med Esplanadsystemet tillhörde Sårfebers första dikter, är troligen skriven i mars 1883. Jag skall senare återkomma till skälen för detta antagande, men det kan redan här påpekas att Strindberg i brev till Pehr Staaff den 23 mars — efter insändandet av dikterna till Ahnfelt — använde ett uttryckssätt som skulle kunna tyda på Loke-gestaltens aktualitet för honom: "Mitt hufvud är så miserabelt i dag att jag stänger mig absolut inne i påsken. Att Lokes maka icke vill lemna honom ensam med ormarne behöfver jag väl knappast tillägga!" (III: 205)

Dikten är det mest bekanta uttrycket för Strindbergs titanism. Myten hade för samtiden åskådliggjorts av Winge i dennes tavla Loke och Sigyn (1863) och senare också utförligt framställts i ett föredrag av Teodor Wisén hållet 1871 i Stockholm och tryckt 1873.[328] Strindbergs Loke har naturligtvis också starka rötter i romantiken och dess övermänskliga upprorsgestalter i stil med Prometheus, Lucifer och Satan.[329] Dessa var lätta att förbinda med en anarkistisk hållning. "We must bear in mind that the spirit of revolution is at the very root of Romanticism" — i varje fall är upprorslusten ett väsentligt inslag i romantiken.[330]

Jag har i samband med Mäster Olof haft anledning att stanna inför den romantiska revolutionismen hos Gert Bokpräntare som — liksom Thorfinn i Den fredlöse (I: 80) och Lucifer i Efterspelet — är en föregångare till Loke. Något senare fick motivet genom Rydbergs Prometheus och Ahasverus sin främsta utgestaltning i vårt land (1877).[331]

Det fanns dock förebilder som låg ännu närmare i tiden, exempelvis Gjellerups Titansangen som ingick i hans roman Det unge Danmark (1879)[332] och Carduccis bekanta Hymn till Satan. I sitt bidrag till En bok om Strindberg skrev Fröding: "Man är... glad åt Göthes 'Prometheus', åt Carduccis 'Hymn till Satan' och Strindbergs 'Loke'."[333] Det är förståeligt att speciellt Fröding skulle välkomna Carduccis dikt, som skildrar livsglädjens uppror mot den religiösa asketismen. Åtskilligt i den företer också stora likheter med Lokedikten. Här förekommer exempelvis en motsvarighet till Midgårdsormen — ett eldsprutande odjur som rör sig över hav och kontinenter och bestiger bergen.[334]

Liksom den romantiske rövaren upplevde den romantisk-demoniske titanen en renässans inom anarkismen och det fanns alltså även andra förebilder än de hittills nämnda till Loke-gestalten. Stepnjak karakteriserade den revolutionärstyp som i slutet av 1870-talet avlöste narodniken i Ryssland som en mörk gestalt belyst av ett diaboliskt sken.[335] En liknande syn hade man också på terrorismens främste teoretiker, Bakunin, som i en av sina skrifter för övrigt skall ha sagt att i revolutionen borde djävulen väckas.[336] Själv hade han ingenting emot att bli kanoniserad som den moderne Satan. Han jämförde sig också gärna med Prometheus och skall ha umgåtts med planer att skriva ett drama över detta motiv. Själv var han naturligtvis den moderne Prometheus, som bringade människorna ljuset och sanningen.[337] Bakunins älsklingsfigur var dock Satan — revoltens personifikation — men detta namn gav han paradoxalt nog dem som bibeln betecknar som gudssöner eller profeter.[338] Hur som helst är Laveleyes grepp att inleda sin stora uppsats om Bakunin med en jämförelse mellan Dantes Inferno och den revolutionära socialism, som ryssen representerade, stilenligt.

Strindberg företedde en viss yttre likhet med Bakunin och den tycks också ha uppmärksammats av hans vänner.[339] Men det är framför allt deras revolutionism som har många besläktade drag, inte minst demonin. Till Siri von Essen och Carl Gustaf Wrangel skrev Strindberg hösten

1875: "Jag sade Er en gång att Satan stått fadder åt mig." (I: 233) I ett romanutkast på franska bad han något senare Siri att i honom rädda åt folket en poet och en profet som skulle väcka det en dag, "il a encore tant de cet ange dechu dans son âme qu'il lui faut écraser, terrasser".[340] När det i samband med Giftas-processen skulle präglas en medalj av honom utgjorde ett av hans egna förslag till inskrift en omskrivning av en känd Gert-replik ur Mäster Olof: "Jag heter befriaren som kom för tidigt, jag heter Satan, jag heter Johan August Strindberg." (IV: 383) Med utropet "Jag är satan" säger han sig ha snäst av en poliskonstapel vid Karl XII-uppploppet 1868 (18: 299). Loke är i ett större revolutionärt perspektiv Bakunin, i ett mindre August Strindberg.

Dikten varierar Esplanadsystemets rivningstema:

> Jag har rivit templets murar,
> jag har brutit altarskrank,
> jag har öppnat stängda burar,
> jag har störtat murkna plank. (13: 341)

Här sammanfattar Loke resultatet av sin anstormning, som bl. a. riktat sig mot konsten, kyrkan, kapitalet och inte minst staten och dess lagar — "våldet", "styrkan", "rätten". Lokes smädelser uppfattar man lättare än Esplanadsystemet som en anarkistisk dikt: den politiska syftningen är klarare, tonen aggressivare. Denna aggressivitet är stark redan från början men når i diktens slut ett ojämförligt fortissimo. Trots allt är Loke maktlös. Som Manfred måste han bunden vid klippan nöja sig med att smäda auktoriteterna med ord — kanske detta återspeglar författarens hämningar inför en aktiv revolutionär insats. Men Loke åkallar sin son:

> Midgårdsormen, världsförstörarn
> rasslar då med fjällig kropp,
> stjärten rörs av världsförgörarn
> ner vid Wolgas vilda lopp.
>
> Och det prasslar och det brakar
> i Wolchonskyskogens snår
> och i Pyrenées det knakar
> där hans buk i ringlar slår.

Men med bröstet argt han piskar
Seine, en gammal helig flod,
från vars stränder än det viskar
om förlossning och om blod. (13: 34 f)

Midgårdsormen, det är den anarkistiska världsrevolutionen vars preludier man tyckte sig höra österifrån.[342] Vid Volga och i "Wolchonskyskogens snår" hade dynamitdåden och mordbränderna förskräckt hela Europa under några år och fastän attentatsvågen hade börjat ebba ut ingick fortfarande oroande underrättelser från Ryssland.[343]

I Frankrike, där anarkismen delvis genom kraftig stimulans från den ryska utvecklingen fått ett genombrott omkring 1880, befann sig rörelsen tillsammans med den övriga revolutionära socialismen i stark tillväxt.[344] 1882 hade svåra dynamitattentat förövats i Montceau-les-Mines och dynamiten kom till användning också påföljande år. Myndigheterna trodde sig stå inför en större sammansvärjning och en reorganisation av den "antiauktoritära" Internationalen.[345] Just i mars 1883 blev situationen i Paris synnerligen tillspetsad i samband med en svår arbetslöshet och den 9 mars ägde en stor demonstration rum.[346] Hot om dynamitattentat och mordbrand var vanliga. Viskningarna om "förlossning och om blod" var inte lågmälda utan fullt hörbara också i vårt land.[347]

I mars kunde Dagens Nyheter vidare meddela: "Den anarkistiska och socialistiska rörelsen, som hittills företrädesvis uppträdt i Ryssland, Irland, Frankrike och Italien, har nu äfven... gjort sig märkbar i Spanien". Samtidigt utpekades fortfarande Genève som rörelsens centrum.[348] Redan i slutet av februari började de första underrättelserna om "det svarta bandets" härjningar på den spanska landsbygden att inflyta i tidningens spalter och i mars förekom de ofta under rubriken 'Utrikes nyheter'.[349] Diktens konstaterande att det knakar i Pyrenéerna var dagsaktuellt i mars 1883.

Ännu har inte kulmen nåtts, menar Strindberg, men den nalkas obönhörligt:

Ty när han sitt huvud reser,
gudar, då är tiden all,
hören I då ormen väser,
svårt är ej att spå Ert fall! (13: 35)

Mikael Bakunin. — Teckning av G. Jeanneret, ursprungligen publicerad i 'Bulletin de la Fédération Jurassienne' juli 1876.

Bakunin — 'den nye Danton, nihilismens grundare och anarkismens apostel'.

Strindberg 'förklädd till rysk nihilist' på sin balkong i Gersau.

Som i Voluspá men också i enlighet med anarkismens revolutionsuppfattning kommer slutet i eld:

> Då går branden över världen,
> bränner allt som brännas bör,
> skedar guldet ifrån flärden,
> men vad leva skall, ej dör. (13: 36)[350]

Men som i myten är inte heller i dikten detta det definitiva slutet. Förstörelsen innebär också en möjlighet till pånyttfödelse — jorden uppstår renad av elden i ny gestalt:

> Då i evigt gröna lunder
> vandrar fri en nyfödd släkt
> villad ej av gudafunder
> som de forne andar bräckt. (13: 36)[351]

Man erinrar sig än en gång Laveleyes uppsats om Bakunin. På tal om dennes drömmar om allförstörelse och återgång till det vilda naturtillståndet gör nämligen författaren en snabbskiss över palingenesistankens historia. Framställningen, som innehåller ett sammandrag av Voluspá, mynnar ut i påpekandet att samtidens revolutionärer med Bakunin i spetsen bildar tankekedjans slutpunkt.[352]

Bortsett från de litterära förebilderna är alltså Strindbergs sätt att sluta Lokedikten med ragnarök och jordens pånyttfödelse konsekvent med tanke på anarkismen. I perspektivet av hans övriga författarskap under 1880-talets första år utgör Lokes smädelser en fullständig poetisk variation av de kiliastiskt färgade drömmarna om återgång till naturen genom en anarkistisk revolution med eld eller dynamit.[353]

4

FÖRSLAG TILL UPPBYGGNAD

"jag är icke 'individen mot samhället', jag är endast individen mot det nuvarande samhället. Jag är tvertom individen för samhället, det kommande nemligen." (Strindberg i ett inte medtaget förord till Tjänstekvinnans son)

Utomlands

När Dikter i mitten av november 1883 nådde ut till den svenska allmänheten befann sig Strindberg sedan ett par månader utomlands. Därmed hade de länge närda önskningarna om "landsflykt" uppfyllts. Kontakten med nya miljöer, människor och idéer skulle få en genomgripande betydelse för hans författarskap, inte minst för det anarkistiska inslaget som väsentligt kom att fördjupas och kompliceras. Anarkismen avtecknar sig i fortsättningen mera diffust än tidigare, men integrationen har gjort att nya kombinationer av idéer och motiv uppstått. I stort sett kan man säga att den negativa hållningen förbyts i en positiv; nedrivningen övergår i uppbyggnad, utopi.

Först slog Strindberg sig ner i Frankrike, hos skandinaviska konstnärsvänner i Grez. Enligt vad han själv berättat levdes där ett fritt och idylliskt sällskapsliv utan "störande" politiska diskussioner (13: 223 ff, 17: 229 ff). Man har dock menat att han skulle ha givit luft åt sin samhällskritik och därmed inverkat på kamraterna. Sålunda hävdar Sixten Strömbom i en uppsats om Konstnärsförbundet och dess förbindelser med arbetarrörelsen, att Strindberg under sitt dagliga umgänge med artisterna gav dem "rikligt del av de socialistiska idéer, som denna tid sysselsatte honom, och som han kort därpå så strålande gestaltade i 'Utopier i verkligheten' ".[1] Då socialismen i Utopier i allmänt kan karakteriseras som anarkistisk kommunism är anmärkningen intressant. Vid en närmare granskning visar det sig emellertid att Strömbom dels begått ett kronologiskt misstag, dels givit sina tankar ett oklart uttryck.

De socialistiska idéerna i Utopier ryms nästan helt och hållet inom novellen Nybyggnad som huvudsakligen skrevs först på våren 1885. De samtal som Strömbom syftar på är antagligen diskussionerna mellan Karl Nordström och Strindberg under dennes andra séjour i Grez 1885—86. Av Strömboms uppsats verkar det som om de skulle mötts redan 1883, något som dock motsägs av hans synkronistiska tabell i boken om Konstnärsförbundet.[2] Tills vidare måste man — möjligen med reservation för vad som kan ha avhandlats mellan Strindberg och Carl Larsson

— lämna den påstådda debattlystnaden under den första grezperiode
därhän.

Den isolering från de politiska dagshändelserna som däremot bör h
präglat Strindbergs vistelse där bröts naturligtvis efter överflyttninge
till Paris i början av oktober. I Hjärnornas kamp skrev han senare p
tal om arbetarrörelsen: "I Frankrike läste jag i två månaders tid L'In
transigeant, och jag väntade varje morgon höra, att revolutionen u
brutit och att Europa stod i lågor." (22: 133)[3] Vilken tidpunkt son
yttrandet exakt gäller är svårt att fastställa.[4] Det överensstämmer i varj
fall med anarkisten Jean Graves intryck efter en genomläsning av re
volutionära tidningar från denna tid att man då måtte haft en känsl
av att befinna sig på revolutionens brant.[5] Arbetslöshetsdemonstratio
nerna under den kris som nämnts i samband med Lokes smädelser for
satte och strejker rapporterades så gott som dagligen. Inte minst akt
verades anarkisterna och deras förehavanden följdes noga i pressen
På ett av deras möten skall en deltagare ha stått upp och slungat ut e
anatema över samhället: "Tala bara icke mer till oss om *regering oc*
fädernesland! Hvad gör det om Frankrike blir tillintetgjordt och Par
jämnadt med marken?"[7] Strindberg undgick sannolikt inte att ta in
tryck av den oroliga stämningen i den franska huvudstaden och ma
kan förmoda att han talade utifrån egna erfarenheter, när han senar
gav Geijerstam råd inför en parisresa: "Sök Bjørnson och Lie och d
skola föra dig på socialistmöten! . . . gå på Nihilistkaffét på Boulevar
St Michel. Bed Branting ge dig adresser." (IV: 63)

Det första sammanträffandet med norrmännen bör ha ägt rum i mi
ten av december (III: 379 f), och sedan idkades ett livligt umgäng
tills Strindberg i januari 1884 flyttade till Schweiz (IV: 22 f).[8] Ha
egna skildringar av samvaron (17: 234 ff, 19: 197 ff) nämner inge
ting särskilt om politiska samtal, men det finns åtskilligt som talar fö
att rätt upphettade sådana förekommit och att de skall ha tagit färg a
den revolutionära stämningen i Paris. Denna bör för övrigt ha utgjo
bakgrunden till Svavas yttrande om Alf i Björnsons En hanske (1883)
"Han fortalte hvad han havde oplevet . . . i de store byer. Det var fo
færdeligt! . . . Afstanden mellem fattig og rik, den grænseløseste nød o

den uansvarligste luksus. ...han spådde en stor social revolution og talte sig varm".[9]

Jonas Lies son Erik har berättat om en episod som — om den är autentisk — bör ha tilldragit sig omkring årsskiftet 1883—84:

Jeg erindrer, at jeg en formiddag var med far og Strindberg ned til Crédit Lyonnais, hvor den svenske dikter skulde heve en check på 1 000 francs.

Foran os gikk en pen, pyntelig, velklædd borgermann, som efter alt å dømme kunde anslåes til å være postmester, kontorchef eller lignende.

Strindberg så sig mere og mere forarget på skikkelsen. Tilsist utbrøt han:

— Honom borde vi dolka!

— Men hvorfor i all verlden bør den skikkelige mannen dolkes? spurte Lie.

— Jo, han hør till öfverklassen, svarte Strindberg, som dengang var rødglødende anarkist."[10]

Erik Lies 'erindringer' är en erkänt grumlig källa — kronologin är ibland mycket förvirrad — men det finns vissa möjligheter att kontrollera sanningsenligheten. Vad den relaterade händelsen beträffar ställer man sig visserligen skeptisk till ordet "öfverklassen" i sammanhanget, en term som dyker upp först något senare i Strindbergs författarskap, men å andra sidan vittnar ett uttalande om honom av Björnson inte så långt efteråt om en aggressivitet mot borgerligheten liknande den i replikerna på gatan: "Sak er for ham bare Personer; ta dem frem, pisk dem; 'Det storætende og stordrikkende Sverige' vilde han, om han kunde, have væk, Man for Man."[11]

Erik Lie skildrar också ett sammanträffande som skall ha ägt rum strax efter nyår 1884:

Jonas Lie fant anledning til å innkaste en bemerkning om tidens revolusjonære tendenser. Hvad enten det nu var nervøsitet, opdæmmet harme eller vinen, som gjorde det — nok er det, at Strindberg plutselig blev opfarende og hissig. "De har rett alle disse dynamittmenn", utbrøt han. "Samfundet er råttent i bunn og grunn. Det vilde være en fortjenstfull handling, om nogen vilde sprenge det hele sønder og sammen. Ibsen har sagt en eneste god setning, og det var, da han skrev om å legge torpedo under Arken".

Ved disse ord reiste Bjørnson sig i harme.

— Alt det der er teorier og løst snakk. Ibsen er ikke den mann, som vil vove sitt skinn på nogen sådan handling. Og ikke du heller — vendte han sig til Strindberg. Det er forrykte ideer, som bare kan opstå i et barbarisk land som Russland, men aldri i civiliserte stater.[12]

Episodens trovärdighet får stöd av ett brev från Björnson i slutet av december 1883 där denne betecknar anarkisterna som "latterlige" och ett annat en vecka senare där det heter att "Strindberg er en hjærtegod natur, dypt retskaffen; Jonas Lie og jeg, vi er bægge blét rent forælskede i ham. Han er en så nobel natur, som det er muligt at være, når man som han tror samfunnet omkring ham er råddent og har ævne til at vise det."[13] I sin uppsats om Strindberg i Ude og Hjemme den 11 maj 1884, som bygger på litteratur- och minnesintryck, framför dock Jonas Lie sina tvivel på vännens lämplighet som upprorsman: "Alt andet end Angriberen med den oversvulmende Naturs Trang og Mod til at gaa paa, er han netop en af disse alt for tendre, hudløs fine Naturer, hvem Verdens Foreteelser vækker til Forskrækkelse, til 'Fasa', en af dem, — og den mest forskrækkede af alle, — som er først ude paa Gaden og raaber Brand og forlanger Slukning uden Spor af Hensyn til, om det skal ske med selve Borgermesterens Silkedyner."[14] Ett par dagar senare skrev den avporträtterade till Lie: "Nyss har jag läst dina snälla ord om mig i U. o H. Tack kära du! Jag är bara rädd att du skall få ondt af det, att du lägger dig ut för en sådan dynamitist som jag!" (IV: 156) Visserligen lugnar han Lie med att han "är blifven beskedlig" men han betraktar sig alltså samtidigt som revoltör och vill inte låtsas om att Lie just förnekat detta.

Naturligtvis har båda rätt: Strindberg har upprorslusten men vågar inte ge den aktivt utlopp och när den bryter sig fram i hans författarskap är den ibland dold eller dämpad av reservationer. Med tanke på Lies framhävande av sensibiliteten, hudlösheten kan det ha sitt intresse att ta del av Strindbergs beskrivning i novellen Genvägar (1887) av den "nervsvages" reaktion mot omgivningen. Den skisserar den anarkistiska människans psykologiska motivering och är av allt att döma en självkarakteristik: "Alla de mänsklighetens lagar, som äro ålagda varje individ, varhelst han må befinna sig, kännas mest tryckande för den nervsjuka, och han nöjer sig i regel inte därmed att klättra upp ett stycke på berget för att kunna andas, utan han måste upp på toppen eller han

spränger berget i luften. Därav härrör moderna människors, storas som smås, oerhörda missnöje med allt som står över dem, ett missnöje, som pessimisterna, de nervsvagaste av alla, bragt på formeln 'att lägga torpedo under arken'." (54: 28 f)

Att de revolutionära parollerna också kunde ha bildlig innebörd framgår av Strindbergs olika sätt att uttrycka sina ambitioner att bli en revolutionärt rousseauansk författare på franska. Den 19 maj 1884 avslöjar han för Lie sina planer på att "anfalla" den franska huvudstaden: "Jag vill ingenting mindre än angripa den falska kulturen i dess fasta slott som heter Paris!" (IV: 169) Ett par veckor senare kan han också säga något om tillvägagångssättet: "När Nihilisterna en gång ville mörda Zaren klädde de sig i St Georgsorden för att komma in till honom. ... Men hvad jag måste göra, det är att begagna satiren när jag kommer att lägga mitt petroleum under Paris!" (IV: 193) Vändningarna dröjer kvar ännu i självbiografin: "Först skulle han inträngа i Paris, göra sig ett namn, och sedan med namnets makt spränga hela kulturslottet i luften, genom en satir på dess anspråksfulla plats såsom jordens medelpunkt." (19: 217) Det enda resultat som det storslagna projektet avsatte var inledningskapitlet till Bland franska bönder.

Sömngångarnätter, som huvudsakligen hade skrivits i Paris hösten 1883 och tillägnats de nyförvärvade norska författarvännerna, stämmer för övrigt bättre med dessa intentioner. I självbiografin kallar han också diktcykeln "sina dikteriska angrepp på kulturen" (19: 197). "Parisupplevelsen har med andra ord givit kraftig näring åt Strindbergs radikala rousseauism, som förut kommit till uttryck i Svenska öden och äventyr och kort efteråt frambryter i Likt och olikt och Giftas." (Henry Olsson)[15] Tredje natten är en i mörka färger målad bild av stadslivet som erinrar just om avsnitt i de historiska novellerna. I Fjärde natten flyr skalden som så många gånger förr ut i "naturen":

> Mätt på buller och civilisation,
> affischer, lögner och polisförbud,
> där hela livet är en imitation
> och talangen ersätter Gud,
> han söker sig ut i närmaste skogen
> att andas en stund i den fria natur —

den äldsta vännen som alltid var trogen —
och njuta livet som ett lyckligt djur. (13: 258)

Men den franska parken gör honom besviken och framkallar blott drömmar om hans enda verkliga tillflykt, skärgården.

I fantasin förflyttar han sig också till Stockholm och tycker sig skåda ut från observatoriet. Han vill väcka staden:

ja, jag vill bråka dig ur din säng,
och jag vill rida ditt bröst som en mara,
så att du kommer på benen i fläng
och äntligen finner att här är fara.
Du håller brandkår, jag ser dess ljus
där borta i tornet vid Johannis kyrka;
och den skall bevara från eld ditt hus,
om ej, så lär du på ansvar yrka.
Men jag, som kommer så oombedd
och ej är i uniformen klädd,
mig tar du helt enkelt i håren
och frågar av vem jag blev sänd;
du önskar heldre bli innebränd
än väckas av en som är utom kåren. (13: 275 f)

Jag vill instämma i Henry Olssons åsikt att Strindberg här tänkt på de sociala rörelserna[16] men tillägga att en politisk-social undergångsstämning bär upp hela slutet av Fjärde natten. Trots att skalden vill varna för revolutionen kan han inte undgå att samtidigt betrakta den som en lösning av problemen. Ragnaröksvisionen — "Man har ju märkt att solen slocknar" o. s. v. (13: 278) — är sålunda ett slags revolutionsskildring och förvissningen om ett ur fimbulvintern återuppstått Sverige, där folket lever fritt och stolt i sin karga natur sedan överheten emigrerat, är en motsvarighet till den anarkistiska idealtillvaron efter världsbranden i Lokes smädelser.

*

I mitten av januari 1884 flyttade Strindberg till Schweiz och skrev strax efter ankomsten till sin nya uppehållsort, Lausannes hamnstad Ouchy, till Björnson och Lie: "Nu få ni ett fællesbref på rosenrödt papper skrifvet på ett bord hvarifrån man har utsigt öfver den blåa Genever-

sjön, Savoyen, Mont Blanc och Jean Jacques Clarens, Montreux, och ansträngde jag ögonen skulle jag se nihilisterna i Génève!" (IV: 20) Hans exaltation i fortsättningen av brevet över det schweiziska landskapet påminner om den i det bekanta brevet från Saint-Preux i La nouvelle Héloïse[17] och han säger också att det "är som Rousseaus ande hvilade öfver denna sköna trakt". I självbiografin avhandlas året 1884 med Rousseaus namn som rubrik. Man kan räkna med att läsningen av Rousseau, som tidigare varit sporadisk, efter överflyttningen till Schweiz blev mera regelbunden.

Schweiz var också anarkismens hemland. I den romanska delen hade rörelsen först funnit fäste och redan på 1840-talet hade Wilhelm Marr planer på att göra Lausanne till en medelpunkt för ett nytt ungt Europa.[18] Bakunin tog på 1860-talet Genève till säte för sitt internationella brödraskap.[19] Här samarbetade han med Herzen och Ogarev och här gav den förre tillsammans med Elpidin ut Kolokol på franska.[20] När Netjajev dök upp i Genève 1869 tog Bakunin genast kontakt med honom och staden blev utgångspunkt för deras hemliga propaganda på Ryssland.[21] I början på 1870-talet grundades av urmakare i västra Schweiz under ledning av James Guillaume den s. k. Jurafederationen, ett anarkistiskt experiment som utövade ett stort inflytande på rörelsens utveckling i hela södra Europa.[22] 1872 slog sig Krapotkin ner i Genève som därmed i ännu högre grad än förut blev den internationella anarkismens centrum. I frimurarlogen, Temple Unique, hade genèvesektionen sin samlingsplats.[23] Från våren 1880 till sitt fängslande 1882 bodde Krapotkin i Clarens, uppehållsort också för Saitsev, medarbetare till Pisarev och en av Bakunins främsta lärjungar (död 1882),[24] och den kände geografen och anarkisten Elisée Reclus (IV: 74). Här skrev Krapotkin de bästa artiklarna i sin 1879 startade tidning Le Révolté, bland andra Aux jeunes gens.[25]

Ännu 1884 var anarkisternas verksamhet livlig i Schweiz och även om den kanske inte märktes så mycket utåt var den till ständigt besvär för myndigheterna.[26] Razzior var vanliga och i pressen var anarkismen ett stående tema. Notiser om komplotter omväxlade med krav på myndigheternas inskridande och lugnande försäkringar om rörelsens ofarlighet.[27] För Schweiz — inte minst den romanska delen — var redan då turismen en viktig inkomstkälla och det var nödvändigt att inte oroa hotellgäs-

terna.[28] Arbetarföreningen i Lausanne bedrev en livlig anarkistisk propaganda, men ännu verksammare var sektionen i Genève.[29] Ett uppmärksammat inslag utgjorde fortfarande de ryska flyktingarna som just här hade den livaktigaste kolonin.[30] Vid sidan av sin revolutionära verksamhet tycks de ha haft ett rikt sällskapligt föreningsliv med deltagande av både män och kvinnor. Man firade minnet av Pariskommunen den 18 mars och samlades till musikaliska soaréer.[31] Just 1884 ansågs för övrigt kolonin ha varit ovanligt stor.[32] En av dess mest framstående medlemmar, den oförvägna narodniken Sofia Bardina, hade begått självmord på våren 1883[33], men Vera Sasulitj fanns kvar — något som även var Strindberg bekant (IV: 349, 371).

Till de mest ansedda hörde också Mikael Konstantinovitj Kupinsky-Elpidin (1855—1908; bilder vid s 304) — tidigare nämnd i samband med Branting. Denne hade redan som ung kommit med i den revolutionära rörelsen och i sin hemtrakt hjälpt till med att sprida manifest bland bönderna.[34] I Kasan, där han studerade vid universitetet, blev han medlem av en sektion av Jord och Frihet som småningom upptäcktes och krossades. Elpidin arresterades men lyckades fly och slog sig 1865 ner i Genève som en av de första ryska flyktingarna.[35] 1876 fick han schweiziskt medborgarskap.[36] Genast efter ankomsten hade han gripit sig an med en livlig propagandaverksamhet. Han stod i intim kontakt med Herzen och Bakunin och var den som förmedlade den senares inträde i Genèves centralsektion av 1:a Internationalen.[37] 1869—79 utgav han Tjernysjevskijs samtliga verk och blev på 80-talet en av Tolstojs främsta förläggare i utlandet. Han räknades nu som en av de ledande ryssarna i staden.

Han var sålunda väl skickad att fungera som ciceron åt Alphons Thun, när denne på sensommaren 1882 reste till Genève för att skriva sin översikt över de revolutionära rörelserna i Ryssland. I Elpidins bibliotek säger han sig ha fått en så generös hjälp och funnit ett så omfattande material att knappast ett enda av de viktigare förbjudna revolutionära pressalstren från 1870-talet kan ha undgått honom.[38]

Elpidins rykte nådde också ut i Europa. Det var säkert han — "en f. d. student från universitetet i Kasan" — som omtalades i en artikel om 'nihilisterna' i Genève i Dagens Nyheter den 29 mars 1881. Han be-

tecknades som den farligaste av dem alla och hans bokhandel beskrevs som ett mystiskt tillhåll: "Han har en liten butik hvilken jag ofta besökt och hvarest de landsflyktige ha ett slags centralbyrå. De vända sig hit då de komma från Ryssland samt förses med penningemedel och instruktioner. Det var från denna byrå som Vera Sassulitch fick penningar, så att hon kunde slå sig ned vid Genèvesjön. Butiken är blott en förevändning. Mannen ifråga har inga kunder, men mot qvällsskymningen märker man en samling personer i inre rummet". I notisen nämndes också tidskriften Le Révolté och att denna såldes från kioskerna; sagesmannen ansåg att den borde förbjudas. Boklådan fick senare ett par prominenta svenska besökare. 1882 var sannolikt Branting där på återresan från Paris och 1884 kom Strindberg, just för att köpa Le Révolté (17: 30 f).

De ryska revolutionärerna i kantonerna Genève och Vaud var föremål för ett nyfiket och skräckblandat intresse, som också exploaterades av författare till sensationsromaner genom romantiserade skildringar av deras verksamhet. En av dessa talade om "den otåliga krets, som spridt sig kring Genèvesjön och förstulet höll sina möten. Ty äfven i det fria Schweiz östes kejserligt guld på spioner, som bevakade Bakunins barn. I ensliga dalar, i undangömda tillhåll och spridda öfver sjön i lustbåtar anförtrodde de outtröttlige sammansvurne hvarandra sina sjukliga inbillningsfoster eller destillerade sina troslärors gift."[39]

Kanske säger det någonting om denna emigrantmiljö att Strindberg i mantalslängden för Lausanne kom att uppföras som rysk rentier.[40] Man kan också tänka sig att hans yttre kan ha spelat en viss roll för ursprungsbeteckningen. När han ett par år senare skickade Edvard Brandes några fotografier av sig skrev nämligen denne och tackade för ett där Strindberg skulle ha varit "forklædt som ... russisk Nihilist".[41] Sannolikt avsåg han det som visade författaren i överrock och pälsmössa på dennes balkong i Gersau (jfr bilderna vid s 224 f). I Ouchy flyttade Strindberg in i Le Chalet, route d'Ouchy, som ägdes av Eugène och Henriette Bernard.[42]

I ett opublicerat manuskript, Ett och annat om Schweitz, har Strindberg under rubriken 'Arbetets ära' gjort några anteckningar om det dagliga livet i Chalet:

Bernard, f. d. stationsinspektor egare af Chalet 50,000 Kr. Fadren upp kl. 5 köper bröd, och mjölk, borstar mina kläder och skor. Gör eld i spiseln. Modren kl. 8 med döttrarne. Uppfostrade Franska, Tyska, Engelska, spela piano, men sopa, bädda upp sängarne och skura golf. Diska, Bernard är min språklärare, kapten i armén. Jag träffar honom i stan då han kommer från torget med matkorgen på armen. Han leder mig upp till en advokat och ordförande i det [*överstruket:* litterära] läsesällskapet. Han leder mig upp till Generalen för att låta mig se kasernerna. Öfverallt mottagen med aktning oaktadt han har sin matkorg med kött och grönsaker.

I slutet har författaren avsett att skriva något om Schweiz "såsom revolutionshärd", men det har tyvärr stannat vid ansatsen.[43]

Det åsyftade "läsesällskapet" var Cercle littéraire de Lausanne, som finns fortfarande och som sedan 1819 är inhyst i ett vackert hus vid Place Saint-François i centrum av staden. Dess president var 1884 Aloys Van Muyden. Biblioteket var redan då omfattande och här hade Strindberg tillgång till Europas större tidningar och tidskrifter. I början av april 1884 presenterades han i sällskapet av en viss monsieur Vallotton.[44]

Strindberg hade alltså installerat sig i en miljö som passade honom och som skulle sätta sina spår i hans författarskap. Kåsören Jörgen kunde med skäl hävda under Giftas-processen: "Jag har dagligen studerat honom. — Den August Strindberg, som återkommit, är icke den Strindberg, som for. Paris, Schweitz, flyktingarne, internationalen, Björnson har vidgat vyerna."[45] Detta skulle närmast visa sig i uppsatserna i Likt och olikt.

Självhjälp och självstyrelse

I slutet av Fjärde natten i Sömngångarnätter hade skalden riktat en appell till sig själv:

> Stå upp du, tvivlare, slå spelet i kras,
> här duger ej längre på vers att leka,
> och när de knotiga påkar dras
> då får du ej mera tveka! (13: 284)

Återgången till den bart drabbande prosan — till den direkta samhällsdebatten — var också förberedd sedan länge. Redan före utresan hade Strindberg inför Bonnier talat om att skriva "en serie bref om Sverge och Svenska förhållanden" (III: 280), ett projekt som upptog hans tankar under hela hösten i Paris. Förverkligandet uppsköts emellertid, dels genom Sömngångarnätternas mellankomst dels på grund av villrådighet om brevens utformning. Det stod så småningom klart för honom att den från början tänkta uppläggningen inte kunde fullföljas, eftersom perspektivet försköts genom utlandsvistelsen och den grundliga orientering om problemen som han skaffade sig i en mängd litteratur hemifrån.[46] Warburg har i stort sett rätt i sitt konstaterande att idéerna blev "Lesefrüchte".[47]

Efter ankomsten till Schweiz sätter Strindberg på allvar igång med sina "undersökningar". I slutet av januari anförtror han Carl Larsson att han är sysselsatt med "en liten prosaskrift och lemnar skönlitteraturen, ty den är bara förfalskning. Det blir min nyttigaste skrift och rör inga personer." (IV: 25) Ett par dagar senare får Karl Otto Bonnier veta att hans främste författare skriver "så det knastrar i hufvet under våta handdukar" (IV: 28). Resultatet av ansträngningarna blev uppsatsen *Om det allmänna missnöjet, dess orsaker och botemedel* (kallas i det följande Missnöjet) som insändes till förläggaren den 12 februari (16: 345, IV: 37).

Som föregångaren Almqvist i Europeiska missnöjets grunder betraktar Strindberg människorna som ett slags sjuklingar och säger sig ha verk-

samma botemedel att komma med (16: 11 f).[48] Denna "kliniska" inställning hade han senast mött i Max Nordaus Die conventionellen Lügen der Culturmenschheit vars första upplaga kom ut den 20 oktober 1883. Han läste den över årsskiftet. Tidigare hade Björnson, som upprätthöll personlig kontakt med Nordau i Paris, hört författaren berätta om boken och det är möjligen han som intresserat Strindberg för den.[49] Denne blev begeistrad och skrev till Thyselius som stod i begrepp att översätta den: "Hell Thyrax! Nordau: Det är Biblia. Thet är All then Heliga Skrift! Nu kan din tjenare Strindberg få fara i frid och hvila sig, ty den Nordau kommer att göra mer än alla verldens teaterpjeser och satyrer." (IV: 9)

I början av det första avsnittet påpekar Nordau att mänskligheten trots den stigande levnadstandarden blir allt mera missnöjd och nervös och han betecknar civilisationen som en enda väldig sjuksal, fylld av suckar och lidande. Nordau hävdar att plågorna uppkommit genom disharmonin mellan vad människan uppfattar som sant och riktigt och de institutioner som formar hennes liv.[50] En recensent i Budkaflen säger också i Nordaus bok "ett dynamitattentat i ord mot den af beskedlighetsmenniskorna så högt beundrade samhällsbyggnaden" och det första kapitlet uppgavs skildra "hvad Strindberg kallar 'det allmänna missnöjet' med det bestående och individens fruktansvärda slitning emellan existensform och övertygelse". Redan Almqvist hade i Europeiska missnöjets grunder en utredning just om människans splittring mellan olika alternativ, enligt hans formuleringar å ena sidan "hennes sanna inre humanitet" och å den andra "de yttre stadgade samhällsgrundsatsernas fordringar". Han ansåg att striden mellan dessa makter var "livets förbannelse på jorden" och hävdade kategoriskt att samhället inte fick försätta individen i en sådan situation.[51]

I inledningen till Missnöjet bekänner Strindberg att Schweiz inte är så idylliskt som han väntat och han räknar upp en rad exempel på "regjereri" som han stött på efter sin ankomst till Lausanne från Paris. Främst på listan över olika missnöjesanledningar kan han alltså sätta "Missnöje med den dyrbara styrelsen och det myckna styrandet" och efter att ha anfört ytterligare exempel på politiskt, socialt och ekonomiskt missnöje i Schweiz frågar han sig: "När nu detta skett på det färskaste trädet i hela Europa, vad skall då icke ske på alla de torra? Behöver jag

tala om Rysslands nihilism, Tysklands socialism, Englands fenier, Frankrikes anarkister, och — törs jag tala om Sverige?" (16: 10)[52]

Han ironiserar över de utvecklingsoptimister i hemlandet, som förhoppningsfullt pekar på tekniska och sociala framsteg men inte förstår att dessa bara är en fasad bakom vilken döljer sig hopplöshet och elände; "de ha aldrig känt opinionens unkna bolstrar tryckas mot munnen, de ha aldrig sörjt sig sjuka över det lönlösa arbetet för framåtskridandet, där det är som att röra i en myrstack ena dan och komma igen den andra och se att allt är hopplockat" (16: 11). Denna känsla av maktlöshet är besläktad med 70-talets undertryckta revolutionism samt den filosofiska och politiska nihilismen i Röda rummet och breven till Edvard Brandes. Eftersom Strindberg tror att det är "felaktigheter i inrättningarne", inte de enskilda individerna, som har skulden går han denna gång förbi personen och griper sig an med "saken", samhället. Men han förutskickar att lösningarna kommer att gå i Rousseaus anda.

Den egentliga uppsatsen — som inte kan sägas vara väldisponerad — inleds med ett generalangrepp på samhället, staten, utmynnande i kontrasterandet av den (radikala) enskilda personen, tidigare kallad vardagsmänniskan, och (den konservativa) samhällsmänniskan. Till politiken tycks författaren ha fått en välvillig inställning, trots att han också anser den vara "ett svekfullt förfarande för att vinna något" (16: 14). Det är sannolikt Björnsons inflytande som kommit honom att därjämte se politiken som "alla åtgöranden som befordra samhällets välfärd" (16: 14). I sin uppsats om den norske författaren citerar nämligen Strindberg dennes svar på folks förebråelser mot skalder som blandar sig i politiken: "politiken är nästans väl; vem kan klandra oss för att vi försvara andras intressen?" (17: 243) Men en positiv uppfattning skymtar hos Strindberg redan tidigare. I brevet till Helena Nyblom hade han ju karakteriserat politiken som "helt enkelt våra medmenniskors väl och ve" (II: 362), även om han samtidigt givit uttryck åt sin önskan att blanda dynamit i den.

Som en grundläggande orsak till samhällets olyckliga utveckling utpekas den för långt drivna arbetsdelningen. På det sociala området återspeglas denna i indelningen i samhällsklasser, ett system som främjar gruppintressen och hindrar överblick och objektivitet. I anslutning till

detta ger författaren en abstrakt, teoretisk motivering till sin flyktimpuls: "det är endast genom att utgå ur samhället, genom tillfällig isolering man så småningom kan kämpa mot det ärvda och inuppfostrade åskådningssättet och se det hela" (16: 16). Orden är också en beskrivning av fågelperspektivets nödvändighet, så ofta framhävd av Strindberg. Under Giftas-processen talade han om sin "natursjäl ... som kan höja sig på starka vingar och som gladan ligga seglande och se alltsammans i ett stort gladperspektiv".[53]

Med utgångspunkt hos Quesnay men i högre grad hos Rousseau förhärligas utförligt och programmatiskt bonden och bondelivet.[54] Därmed rättar Strindberg definitivt in sig i ledet av svenska rousseauaner som Thorild, göterna, Almqvist och Rudenschöld. Även den nyförvärvade vännen Björnson, bondesvärmeriets litteräre förnyare, kan ha spelat en roll i sammanhanget. Strindberg presenterade honom i maj 1884 som fullt ut rousseauan: "Född 1832, debuterade Björnson på den poetiska banan med en upptäckt: bonden, ägaren till jorden, urinvånaren, som stannat i det samhällstillstånd, som är naturen närmast, han, som ger städerna deras invånare och ger nytt blod åt det anemiska, överförfinade samhället, när en blodöverföring är nödvändig." (17: 236)

Men Strindberg har också studerat Rousseau själv. Det är givetvis svårt att fastställa en direkt och renodlad rousseaupåverkan, i den mån en sådan är bevisbar utan mer eller mindre verbala överensstämmelser. Man frågar sig emellertid om inte Rousseau är den främsta auktoriteten när Strindberg formulerar sin kardinalsats om den för långt drivna arbetsdelningen och dess betydelse för olikhetens och lyxens uppkomst. I Sur l'Inégalité prisar Rousseau nämligen naturtillståndet, där människorna levde lyckliga och fria så länge de nöjde sig med sådant arbete som en enda individ kunde klara av. Men så snart någon annans medverkan blev nödvändig försvann jämlikheten. Äganderätten uppkom, arbetet blev oundgängligt och slaveriet och nöden växte i kapp med grödan på fälten.[55] Här framstår Rousseau knappast som förespråkare för bondetillvaron. Detta är däremot fallet exempelvis i Émile, där han hänför skildrar den epikureiska lyckan i ett kultiverat lantmannaliv.[5]

En annan sannolik rousseaureminiscens ingår i Strindbergs syn på lyxproblemet:

när mellanhänder befordrade bytet uppstod en handelsklass, som intet frambragte, och med handelsklassen uppstod städer, med städerna lyx, med lyxen nöd och nöden uppfann alla dessa konstgjorda sysselsättningar, som när de äro som bäst, såsom vetenskap och litteratur, endast gå ut på att återställa det naturliga tillståndet eller införa surrogater för de naturalster eller naturkrafter som antingen uttömts genom lyx eller blivit nerlagda. ... Genom denna arbetsdelning föddes hos de icke-producerande klasserna så småningom den oriktiga föreställningen att bonden var en tjänande broder och hans arbete blev ringaktat. (16: 18)

Dessa tankar, som varieras på flera ställen[57] och som skymtar så tidigt som i ett avsnitt om Karl XI i Svenska folket (8: 13), kan återföras på fysiokraterna men också på Rousseaus vidräkning med lyxen i anmärkningarna till discoursen om olikheten: Samhället och den därav följande lyxen frambringar konst, teknik, handel, litteratur och alla dessa onyttigheter som kommer industrin att blomstra och staterna att bli rika men också att fördärvas. Orsaken till detta förfall anser Rousseau vara ringaktningen för jordbruket, som är den minst lönsamma sysselsättningen just därför att priserna måste följa de fattigas köpkraft. Det paradoxala förhållandet har sålunda uppstått att ju onyttigare ett arbete är desto mer inbringande tycks det vara — det mest nödvändiga är det som mest försummas.[58]

"Självhjälp" och "lyxens hämmande" anses kunna avhjälpa industrialiseringens och kommersialiseringens fördärvbringande inflytande. Konkret innebär detta uppställande av den självständige, självförsörjande bonden som ett ideal och på ett nationellt plan betyder det autarki. Till sådana konsekvenser sträckte sig också Nordau som — även han i Rousseaus efterföljd — fastslog att ett folk som lever av jordbruk och boskapsskötsel och är förfaret i handaslöjder aldrig lider nöd. Först när människan skiljs från den närande jorden och hänvisas till att byta sina arbetsprodukter med andra uppkommer förutsättningarna för klasskillnad, rikedom och fattigdom.[59] Det kan vidare antas att Strindberg i sitt bibliotek nu hade Etienne Baudrys La Fin du Monde (1872) som kritiserade frihandel, industrialism och stadsliv, hyllade bonden och hans arbete samt pläderade för nationell ekonomisk autarki.[60] Dessa tankegångar hade naturligtvis en speciell aktualitet mot bakgrund av 80-talets tullstrider.

Arbetsdelningen är emellertid ett problem som har djupare komplikationer än de ekonomiska. Redan i början av uppsatsen hade författaren pekat på uppspaltningen mellan natur och kultur, land och stad. Med en rad exempel visas att kulturmänniskan och samhällsmänniskan är synonyma begrepp och att den sekundära splittringen individ—institution är en nödvändig produkt av deras situation. Fursten exempelvis ser förhållandena uppifrån, tvingas böja det mänskliga under konventionerna och förvandlas till "en söndergången varelse". På ett lägre plan försätts ämbetsmannen i samma dilemma. Läkaren har också en dubbelroll att spela, som officiell välgörare under tysthetsed och som kännande och tänkande människa: "ingen skulle som han kunna uttala domen över den prisade kulturen; men samhället är ett ordenssällskap som icke tillåter att någon röjer dess hemlighet. Ve den som gör det." (16: 31)

Kulturmänniskans dubbelgångarsituation som Strindberg skildrat redan i Röda rummet får i Missnöjet en av sina skarpaste och klaraste formuleringar: "Den upplysta kulturmänniskan lider av att utanpå sin enkla vardagsmänniska behöva bära en samhällsmänniska; det är den senare som håller festtalen, åt vilka vardagsmänniskan ler, det är den som skriver de stora orden, som predikar den stränga moralen, besjunger den fosterländska äran. Det är samhällstvånget, samhällshyckleriet som förnedrar individen och fördubblar honom, så att han lär ett men lever ett annat." (16: 91) I en tidigare delvis citerad självkarakteristik under Giftas-processen framställde han sin egen kluvenhet på ett liknande sätt. Han beskrev sina två själar: "Den ena är förfärdigad af skolråd och presterskap: det är hans gamla idealistsjäl. Det är den som framylar de stora orden ... Den andra själen är hans sunda natursjäl, som håller på att arbeta sig fram ur skolrådets och presterskapets".[61]

Det är sannolikt för att upphäva denna tudelning, som det återstående botemedlet, självstyrelsen, närmast skall komma till användning; den skall nämligen göra samhällsmänniskan överflödig. Den definieras dunkelt som "Samhällets rättvändning, så att det nyttiga kommer överst, varigenom lagen om det sociala anseendet kommer att omgöras" (16: 93). I början av Missnöjet hade han givit bakgrunden till den kortfattade rekommendationen: "Samhället, som nu i våra dagar får bära skulden till mänskligheten lidanden, företer verkligen en anordning, som minst sagt kan kallas upp och ner vänd, och visar så många motsägelser, att

man knappast kan tro att det uppkommit på naturlig väg, vilka misstankar också ha bekräftat sig. ... Staten uppger sig ha till ändamål att befordra framåtskridande, utveckling, att arbeta på allas väl. För att uppnå detta ändamål uppletar staten alla de personer som gjort sig fördelaktigt kända för att vilja hindra utvecklingen och sätter dem att styra." (16: 13)

Styrelsekritiken blir sedan ett genomgående tema och den riktar sig huvudsakligen just mot den centraliserade "yrkesstyrelsen": "Det är det myckna styrandet, som gör människorna så kinkiga, och när de ej kunna inse nyttan av en styrelse, tro de lätt att ämbetet är till för ämbetsmannens skull, och så kan det stundom vara." (16: 98) Kontrasten teoretisk byråkrati—praktisk erfarenhet belyses med en historia om en konflikt mellan nitiska fiskeriintendenter och gamla erfarna fiskare, en motsättning som Strindberg hade behandlat i en tidningsartikel redan 1872 (FRr: 30 f) och som senare — med omvända sympatier — skulle belysas ingående i intendenten Borgs mellanhavande med fiskarbefolkningen i I havsbandet (24: 27 f, 68 f et passim). Alternativet till denna auktoritära ordning är alltså "självstyrelsen", ett ord som författaren emellertid ger så många betydelser att det blir svårt att få grepp om.

Ett försök till analys kan lämpligen börja med just Strindbergs kritik av centralisationen, "som på papper och i tabeller är så vacker, men i verkligheten dödar allt mänskligt liv" (16: 98). Han ansluter sig här till en traditionellt liberal uppfattning som han tidigare mött hos Mill, Tocqueville och Spencer och nyligen återfunnit hos Nordau. Den citerade satsen är exempelvis en variation av Tocquevilles tro "att den politiska maktens ytterliga centralisation slutligen gör samhället kraftlöst och sålunda i längden försvagar sjelfva styrelsen" och att "den dödar icke viljorna, men förvekligar, böjer och leder dem; den tvingar sällan att handla, men hindrar allts uppkomst; den tyranniserar icke men den hämmar, undertrycker, försvagar, utsläcker, förslöar och reducerar slutligen hvar nation till blott en hjord af rädda och industriella djur, hvilkas styrelse utgöres af en herde."[62]

Alternativet till den statliga maktkoncentrationen blir således en decentralisering av de offentliga funktionerna. En sådan hade i Sverige realiserats i och med 1862 års lagar om lokal självstyrelse, men det var

många inte minst bland liberalerna som var missnöjda med resultatet och de fick en trogen vapendragare i Strindberg. I självbiografin diskuterar han reformen i samband med de nyliberalas program: "Man hade redan 1864 fått kommunal självstyrelse på papperet. Landstingen, som inneburo fröet till decentralisation, hade genom landshövdingens veto blivit ett slags regeringsbyråer. De nyliberala fordrade landstingens frigivande och den kommunala rösträttens utsträckning." (19: 11 f)

I Femton bref konstaterades det nämligen att en decentralisation visserligen ägt rum men att den endast ökat landshövdingarnas inflytande. "Hjelpmedlet ligger ju nära till hands: *landstingen* skola dela makten med landshöfdingen."[63] Denna uppfattning inverkade också på Strindbergs förslag till statsmaktens upplösning i Sverige, sådant han framlägger det i Missnöjet: "Vi hava fått kommunallagar och landsting och vi peka med stolthet på denna självstyrelse! Nåväl! Låt oss göra denna självstyrelse till verklighet, och låt de centrala ämbetsverkens arbete delas ut på lantregeringen och låt riksdagen vara en kongress från provinserna och städerna, som endast besluter om riket såsom statsförbund, bestämmer om krig och fred, slår mynt, o. s. v." (16: 98)[64]

Även om projektet inte fått ett fullkomligt klart uttryck — det är ovisst vad som avses med "lantregeringen" (länsstyrelserna?) — är det lätt att se att det syftar betydligt längre än nyliberalernas. Det framgår också av fortsättningen, där han låter skymta förslag om en radikal upplösning av den svenska staten på grundval av riksdelarnas olikheter sinsemellan: "Den nationella enheten skall vinna därpå, och exemplet med Tysklands beprisade enhet skall endast om en viss tid ådagalägga, att enheten blir orsaken till sprängningen." (16: 98)

De radikala decentraliseringsteorierna är här t. o. m. revolutionärt färgade. Kort dessförinnan hade Strindberg på tal om Björnson anförtrott Pehr Staaff något liknande: "BB är socialist och han vet (hemlighet!) att det icke skall dröja många hundra år förr än de stora staterna springa sönder i många små." (III: 391) Denna vetskap bör Björnson alltså ha röjt under samvaron i Paris. Att han skulle vara socialist är för mycket sagt, att han hade stor respekt för den franska socialismen ser man av ett brev från slutet av 1883[65] och att han momentant kunde hysa revolutionära sympatier märks i En hanske (se s 230 f). Vad den antydda statsupplösningen beträffar, har Björnson verkligen — senare

— yttrat sig i denna riktning. I ett brev till Drachmann utdömde han 1886 den moderna staten som "færdig" och parlamentarism och republik som övergångsformer: "Fræmtiden er: *store folke-forbund;* innen disse: *åndelige nationalitets-grupper;* innen disse: *en uænnelighed af små samfun.*"[66]

Man kan spekulera över vad Strindberg kan ha menat med att kalla Björnson socialist på dessa grunder. Idéerna är naturligtvis inte oförenliga med vissa utopiska socialisters associationstänkande[67] men det revolutionära tonfallet i Strindbergs brevnotis pekar åt annat håll. Intressant nog var Marx själv strax efter Pariskommunen tilltalad av decentralistiska idéer. I en adress till den internationella arbetarassociationens generalråd framhöll han som sin åsikt att så snart som kommunsystemet en gång hade införts i Paris och övriga större centra skulle också ute i landsorten den gamla centraliserade regeringen varit tvungen att stryka på foten för producenternas självstyrelse.[68] Någon fullständig spridning av statsauktoriteten tänkte han sig knappast. Inom den socialistiska arbetarrörelsen, även den marxistiskt influerade, kom dock frågan om "unitarism" och federalism att spela en viktig roll. Den tyska socialdemokratin bestod exempelvis av en riktning som pläderade för enhetsstaten och en — särskilt med förankring i Sydtyskland — som ville ha federativstat.[69]

Det som gjorde att Strindberg hemligstämplade Björnsons uppfattning var sannolikt dess anarkistiska prägel. Bakunin såg ju i den allmänna federationen den kommande revolutionens mål, vilket innebar de europeiska staternas försvinnande med ett undantag, Schweiz.[70] Likheten mellan Björnsons syn på framtidens samhällsbyggnad och Bakunins federativa pyramid är slående.

Den antipatiska inställning till parlamentarisk-politisk verksamhet som de föregående åren kännetecknat Strindberg mildrades väsentligt i början av 1884. Denna process tycks ha inletts redan i Paris. I Andra sömngångarnatten manar han nämligen Sliparen:

> Men bort med kniven du så länge slipat,
> ty sen man rätten också har skipat,
> för dig, du arme, så behövs ej mord;
> vi slåss ej med knivar, men med blanka ord. (13: 238)

Tendensen förstärktes sannolikt genom Björnsons inverkan, även om återfall i dolkningsinstinkter som i den av Erik Lie relaterade episoden naturligtvis är tänkbara. Den 3 januari sade sig Strindberg i ett brev till Pehr Staaff börja "tro på politiken och vi skola göra sådan framdeles" (IV: 6). Av Missnöjet framgår, som tidigare visats, att han inte blivit helt övertygad, men den positiva attityden är omisskännlig: den allmänna rösträtten har tills vidare efterträtt dynamiten (16: 14, 101). Kungadömets avskaffande anser han sålunda inte kunna åstadkommas "med några våldsamma åtgärder, vilka endast framkalla reaktion, utan kommer nog, när upplysningen stigit ända till samhällets höjder, av sig själv att nedläggas, ty när det parlamentariska styrelsesättet blivit en full verklighet, skall ingen förståndig människa vilja åtaga sig den löjliga rollen att vara en mannekin" (16: 100).

Självstyrelsebegreppet har — som det hittills behandlats — två principiella sidor. I ett mindre perspektiv är det liberal-reformistiskt, i ett större anarkistisk-revolutionärt. Det finns emellertid ytterligare ett inslag som kan sägas vara anarkistiskt till sina konsekvenser. "Om människorna icke hade intresse av att styra sig själva skulle man få ha en polis för varje individ," menar Strindberg (16: 96). På landet kan man leva ett helt liv utan att ha annat än sporadisk kontakt med överheten. Bonden "kränker icke grannens rätt, icke därför att han fruktar länsman och ting, utan därför, att han är rädd grannen skall kränka hans rätt igen. Så går det till i verkliga livet" (16: 96 f). Detta är maximen om det välförstådda intresset som han använt redan i Svenska öden. I ett tidigare avsnitt av Missnöjet har han för första gången nämnt grundbegreppet vid namn: Bonden "är ganska litet trakasserad av polisreglementen, och det välförstådda intresset avhåller honom från att i onödan bråka med grannar, ty därpå skulle han förlora själv genom grannens repressalier" (16: 22).[71]

Det är möjligt att läsningen av Conventionelle Lügen kan ha bidragit till att aktualisera detta alternativ till strafflagen. Nordau — som för övrigt ofta hamnar i anarkistiska slutsatser — bestrider nämligen att 'polisreglerna' verkligen är nödvändiga för ordningens upprätthållande och visar därvid på de primitiva guldgrävarlägren i USA och Australien, där individerna själva skulle ha svarat för säkerheten genom s. k. "vigi-

lance-comittees" utan mellankomst av någon byråkrati. Han anser det långt ifrån nödvändigt att köpa rättvisa till priset av en mängd juridiskt trassel. I dessa primitiva samhällen uppstod, framhåller han, en offentlig och privat rätt utan ämbetsverk, instanser och protokoll, enbart ur den känsla av rätt och billighet som kulturen nu en gång har utvecklat hos människorna.[72]

Strindberg medger att polisreglerna är nödvändiga i städer, eftersom stadsbon är en annan människa än den fredlige bonden: "så snart människorna gyttra ihop sig, bli de sämre" (16: 87). Detta är hans sätt att uttrycka Rousseaus uppfattning att "Människan är god, men människorna äro onda", som han också nyss citerat.[73] "Vi skola sålunda icke gnata på polisreglementena, ty de äro framkallade av nödvändigheten, utan vi skola undersöka om denna nödvändighet är så nödvändig" (16: 87). Som förut anser han att en av problemets lösningar ligger i städernas avskaffande, men elden och dynamiten är inte längre aktuella hjälpmedel i sammanhanget. Resignerat föreslår han ett slags storskifte: "Man får, som den kvicke anmärkt, 'lägga städerna på landet', vartill de förmögne redan gjort en början med Villastäder, och kommunerna med esplanader och planteringar." Industriarbetarna bör få jord att odla (16: 101 f).

Förslaget är sannolikt hämtat från Nordau. Denne önskar nämligen endast se staten som storjordägare och menar att den som vill arbeta i så fall kunde få jord av samhället. Detta bleve ett hinder för alltför stark ansvällning av industrin eftersom många skulle välja den oavhängige farmarens liv i stället för att nöja sig med existensminimum i fabrikerna.[74] Strindbergs projekt framläggs utan entusiasm och tycks vara betingat av en tillfällig brist på uppslag. Men det är ändå ett dämpat utflöde av hans rousseauanska anarkism i Esplanadsystemet. Det är också det första tecknet på en gryende reformistisk utopism, som ett år senare skulle få sitt starkaste uttryck i novellen Nybyggnad.

Planens realiserande finge naturligtvis konsekvenser för hela samhällets politiska och ekonomiska struktur. Eftersom de flesta medborgarna förvandlades till bönder bleve — enligt Strindbergs tidigare resonemang — lagarna, i varje fall strafflagarna, överflödiga och därmed borde en stor del av statsverksamheten kunna avvecklas. Med tanke på bondehushållets möjligheter till autarki skulle vidare den ekonomiska lagstift-

ningen bli obehövlig, en utveckling som Strindberg säkert inte hade någonting emot. Redan i Pål och Per hade han låtit Per med skärpa markera sin självständighet i försörjningsavseende (11: 274 f). I Missnöjet uppställs denna som ett mål för samhällsomdaningen: "Idealstaten vore den: där var och en födde sig själv, klädde sig själv, utan att schackra och byta: där sålunda intet utfördes ur landet, aldra minst av näringsmedel, som utbyttes mot lyxartiklar, där sålunda icke heller något behövde införas. Det vore självhjälp i ordets största, och vidsträcktaste bemärkelse." (16: 107) Om detta kan i högre grad sägas gälla vad Branting samtidigt skrev om diktaren av Sömngångarnätter: "För honom skulle idealet vara, att varje familj var sig själv nog, icke för sina materiella eller andliga behov berodde av andra — en återgång alltså till något, liknande tillståndet här i landet för en tusen år sedan."[75] Det skulle också innebära självstyrelse i ordets egentliga betydelse, d. v. s. frihet från all överhet. Det är Rousseaus ideal men också anarkismens.[76]

Slutligen frågar sig författaren hur detta tillstånd skall uppnås, men svaret blir negativt: "Icke går det med jordens delning, som några socialister vilja det, icke med egendomsgemensamhet, som kommunisterna tro, icke med styrelselöshet som anarkisterna mena! Kanske det icke går alls?" (16: 107) Räddhågan att stå för konsekvenserna av argumenteringen tidigare i Missnöjet är uppenbar och påminner om repliken till den fingerade intervjuaren i företalet till Giftas: "om herrn kallar mig anarkist, så ljuger herrn" (14: 34). Men detta är inte hela förklaringen. Det var naturligtvis också ofta så att Strindberg verkligen tvivlade på alla botemedel — även anarkismen.

Trots pessimismen när det gäller utsikterna att förverkliga "idealstaten" anser Strindberg inte alla vägar spärrade. Jag har redan nämnt hans förhoppningar om ett fruktbärande politisk-parlamentariskt reformarbete. Men han hade också upptäckt en ny möjlighet till revolution. Den anarkistiska omstörtningstaktiken hade visserligen tills vidare mist sin tjusning men en "evolutionistisk" revolutionsuppfattning höll på att växa fram:

> Ett hopp men ett svagt finnes, och det är: att nöden tvingar oss därhän! När världen gjort bankrutt, när tron på penningen och krediten upphört, när det nämligen visat sig praktiskt, att penningen var en dikt, att den

icke var något samlat arbete, mycket mindre ett upplag av nyttigheter, då kanske!! ...Vad ha vi då att göra? Icke att komma med kniven nu och operera, utan avvakta och understödja naturen. Icke åtminstone lägga några hinder i vägen för dess verkningar genom skydd och prohibitiv; icke plåstra med för mycken lagstiftning, ...med ett ord låta naturen verka — i frihet! (16: 107 f)

Stycket verkar närmast som en darwinskt färgad plädering för liberal laissez-faire-politik,[77] men slutmålet, kapitalismens bankrutt, passar dåligt in i ett sådant sammanhang. Innebörden blir måhända klarare om det citerade avsnittet jämförs med ett par ställen i de strax efteråt skrivna uppsatserna Livsglädjen och Kulturarbetets överskattning. I den förra demonstreras bland annat hur den spontana livsglädjen försvinner under jakten efter det s. k. sociala anseendet, men det hävdas också att det finns hopp om framtiden: "När naturen en gång kommer att rätta dessa missförhållanden, och de lägre klasserna tränga på och jäsa som en vulkanisk grund, då springer alltsammans sönder och då först kan en ny grund läggas! Dit går det så småningom!" (16: 120) I Kulturarbetets överskattning preciseras detta resonemang i så motto att här utpekas arbetarklassen direkt som den drivande kraften: "Det är sålunda just arbetarnes nöd som skall forma om samhället! Arbetarens missnöje är berättigat och det skall endast verka som ett lagligt sprängämne nerifrån, för att leda till allas väl" (16: 140). I ljuset av dessa besläktade textställen skymtar man bakom de oklara formuleringarna i Missnöjets avslutning den marxistiska katastrofteorin, nyligen också varierad av Nordau.[78]

Den nöd som så småningom skall framtvinga ett nytt tillstånd är således arbetarnas misär. Omvandlad i missnöje skall denna fungera som "ett lagligt sprängämne nerifrån". Man kan se detta som en omskrivning av Marx' idéer om den successiva utarmningen, en förutsättning för den kommande katastrofen.[79] Det visar sig i varje fall att Strindberg sammanställde Marx med bland annat uppfattningen om arbetarna som revolutionsbärare. I slutet av uppgörelsen med socialismen i självbiografin heter det sålunda: "Marx var även partiagitator, och något bättre parti än arbetarnas fanns ej att begagna vid sprängningen av det gamla samhället, och som sådan är han vår och alla missnöjdas antesignan, och endast som sådant har arbetarpartiet en stor mission" (19: 276).[80]

Man kan också styrka antagandet om ett samband med ett annat ställe i självbiografin. Vid behandlingen av den första uppsatsen i Likt och olikt kommer Strindberg in i ett resonemang om begreppen natur och kultur och hävdar att samtiden har en starkare tendens till återgång i Rousseaus mening än tidigare epoker: "detta är just denna längtan till naturen, grunden till detta så illa anskrivna natursvärmeri, som socialisterna finna så gammalmodigt, men som de själva arbeta på, då de vilja giva naturlagarna (differentieringens bland andra) rikare tillfällen att fritt få verka mot överkulturen" (19: 210). Den polemiska udden var riktad mot marxisten Branting som — inte utan skäl — stämplat vännens anarkistiska utopism som reaktionär.[81] Detta hade ju för övrigt skett innan Branting blev marxist — redan i recensionen av Sömngångarnätter i Tiden den 22 februari 1884.

Strindberg var långtifrån ensam om att som naturens fria verkan uppfatta Marx' idéer om den ohämmade bourgeoisie-ekonomins väg mot undergången. Det kom i slutet av århundradet fram en mängd litteratur om sambandet mellan darwinism och socialism, närmast marxism.[82] Även Zola använder ett uttryckssätt besläktat med Strindbergs, när han i Germinal låter Souvarine ironisera över marxismens revolutionstaktik: "Votre Karl Marx en est encore à vouloir laisser agir les forces naturelles. Pas de politique, pas de conspiration, n'est-ce pas?"[83]

Trots pacifiseringen efter överflyttningen till Schweiz trodde alltså Strindberg fortfarande på en kommande våldsam omvälvning, men de gamla aktionsteorierna hade övergivits och dröjde sig endast kvar som metaforer i hans formuleringar av den nyförvärvade evolutionistiska uppfattningen.

*

Vissa av de decentralistiska och federalistiska tankegångar som Strindberg från nationella utgångspunkter hade utvecklat i Missnöjet inpassades i ett europeiskt perspektiv i uppsatsen *Nationalitet och svenskhet* (i fortsättningen kallad Nationalitet). Denna påbörjades möjligen redan i slutet av mars men skrevs huvudsakligen i början av april 1884 (16: 346, IV: 88, 113).

En förutsättning för den vidare synvinkeln är en nyväckt kosmopolitism som kommer till synes redan i ett brev till Carl Larsson den 21

mars, strax efter återkomsten från en två veckors resa till Italien: "Vet du Lars! Jag börjar ångra min Svenska patriotism! Den är inskränkt! Vi skola bli Européer alla! Det är en större uppgift än att vara Svensk! Men jag vill ha till uppgift att göra Svenskarna till Européer!" (IV: 81) Det är i linje med detta som han i början av Nationalitet säger sig vilja "visa det Svensken är en Europé, med Europeiska rättigheter och skyldigheter" (16: 143). En stor del av uppsatsen ägnas också åt att demonstrera vilken ofri grund hela vår nationalitet vilar på och vilka konsekvenser vi bör dra av detta. En av dessa skulle vara en anslutning till ett framtida europeiskt statsförbund (16: 144, 166).

Strindberg har själv i en not (16: 144) kopplat ihop dessa tankar med den nyss avslutade läsningen av Nils Herman Quidings "skrifter" — sannolikt Slutliqvid med Sveriges lag (1871—76), eftersom en av volymerna består av "Förslag till Europas grundlag för tjugonde seklet". Det är uppenbart att Quidings projekt inspirerat honom,[84] även om det finns stora olikheter mellan dem.

Dessutom innehåller uppsatsen notiser om andra inspirationskällor. Sålunda hyllar författaren Schweiz som ett bevis för att den europeiska federativtanken en gång trots språkförbistringen skall kunna förverkligas. Han menar att "det är därför den stora fredsligan, mänsklighetens och århundradets vackraste tanke, bakom vilken just det Europeiska statsförbundet ligger gömt, har sitt säte i Génève" (16: 148). Den organisation Strindberg här talar så erkännsamt om, Ligue internationale de la Paix et de la Liberté, bildades 1867 av bland andra Victor Hugo och Garibaldi. Den ville konkret verka för idén om Europas Förenta Stater och hade för övrigt vaga utopiska målsättningar. Under de första åren försökte Bakunin som blivit medlem av dess ständiga kommitté utnyttja föreningen för sina syften men misslyckades. Ligan var dock så demokratiskt kompromitterad i Napoleon III:s ögon att den inte kunde växa sig stark i Frankrike utan måste upprätta sitt huvudkvarter i Genève. Dess tidning var 'Les États-Unis d'Europe', vars administratör under Strindbergs schweiztid, kvinnosakspionjären Marie Gœgg, spelar huvudrollen i Giftas-novellen Den starkare.[85]

Louise Lind af Hageby menar i en av sina strindbergsböcker att författaren i Schweiz "came into contact with the organised peace movement". Arne Häggqvist, som genom en not i sin uppsats om Samvets-

kval gjort mig uppmärksam på detta påstående, anser att det saknar stöd.[86] Troligen kom Strindberg heller inte i *omedelbar* kontakt med den organiserade fredsrörelsen förrän han i augusti 1884 bevistade en kongress i Bern (IV: 283 f, 17: 29). Han misstog sig emellertid, när han trodde att det var Freds- och Frihetsligan som stod som arrangör. Det var i stället en betydligt yngre och mindre känd organisation, The International Arbitration and Peace Association, med säte i London.[87] Strindberg hade på våren på egen begäran blivit inskriven i Svenska fredsföreningen och Branting hade bett honom att som dess representant övervara kongressen i Bern.[88] För övrigt kom Strindberg för sent. Själva förhandlingarna var avslutade och han hann endast vara med om ett festligt samkväm efteråt (54: 213 ff). Däremot anordnade Fredsligan en kongress i Genève i början av september till vilken S. A. Hedlund hade inbjudits att representera Sverige.[89] Louise Lind af Hagebys påstående behöver inte uppfattas så konkret som Häggqvist gjort. Omnämnandet i Nationalitet visar att Strindberg indirekt fått kännedom om Fredsligan och dess målsättningar redan före Samvetskval och den kontakten är tillräcklig i sammanhanget.

I sin oklart formulerade federalism utgår Strindberg från nationalitetsprincipen: "Vägen går genom nationens självbestämmelserätt till folkvälde och från folkvälde till folkförbund, fria avtal mellan folken och inga fideikommiss- eller familjefördrag." (16: 147) Men detta avses bara vara början till en radikalare upplösning som skall gälla de större staterna, särskilt Tyskland och Frankrike. När han i maj 1884 skrev till Lie och lade fram sina planer på att bli fransk och europeisk författare — Björnson uppmanade honom strax efteråt att bli "den store svenske Europæer"[90] — bad han vännen ta reda på vilken tidning i Paris som mest överensstämde med hans åsikter. Det gällde närmast att få Röda rummet lämpligt placerad som följetong. Men han ville också undersöka den franske bondens situation och frågade därför: "Fins det någon tidning som i Paris gör opposition mot Paris och Centralisationssystemet?" (IV: 170)

På tal om den aktuella tvistefrågan Elsass-Lothringen profeterar Strindberg: "När Preussen (= Tyskland) och Frankrike en gång upphört att vara stora sträckbänkar, som staterna nu äro, då skall Elsass och Lothringen varken vara franskt eller preussiskt, det skall endast vara

Elsass och Lothringen, och så med alla de andra!" (16: 147) Fredsligans tidning sysselsatte sig flitigt med denna fråga, särskilt mot bakgrund av en nyligen utkommen broschyr i ämnet, Was soll aus Elsass-Lothringen werden?, av den tyske riksdagsledamoten Maas. Denne ansåg att området borde bilda en eller två neutrala stater, garanterade av det övriga Europa. Redan i mars tillkännagavs att Elsass-Lothringens neutralisering skulle bli den första frågan på dagordningen vid Fredsligans generalförsamling i Genève i september.[91]

Men det kan hända, att Strindberg fått också dessa sina idéer av Björnson i Paris. Denne hoppades nämligen i ett brev till S. A. Hedlund den 5 september 1883 att Frankrike skulle sätta sig i spetsen för ett "romanskt förbund", grundvalen för ett senare stort europeiskt folkförbund. Den tredje republiken anser han vara ett genomgångsstadium till något bättre, "det at erobre værden gænnem store frihedens forbund, så også Elsass-Lothringen blir et sælvstændigt land i et værdens-forbund. Den dag en slik idé blev fransk politik, forkynt på alle Frankrigs talerstole, den dag kunde fyrsterne skælve."[92]

Strindberg visar alltså på Schweiz som det lyckade exemplet på att det går att till en politisk enhet sammanföra olika nationaliteter (16: 148). Eller som han uttrycker det i Samvetskval: "Schweiz är den lilla miniatyrmodell, efter vilken framtidens Europa kommer att uppbyggas!" (15: 220) Hemligheten med sämjan mellan de schweiziska språkgrupperna ligger, menar han, i kantonernas fria ställning inom federationen.

En viktig punkt i komplexet utgör hans uppfattning om det fria avtalet som den framtida europeiska federativbildningens bindemedel i de mellanfolkliga relationerna. Han hade ju talat om "fria avtal mellan folken och inga fideikommiss- eller familjefördrag" (16: 147). Uttrycket återkommer senare när han kortfattat karakteriserar federaliseringsprocessen: "Rörelsen i det nationella strävandet är, som jag ovan anmärkte, tvåfaldig, ett skenbart söndrande, som slutar med allmän association grundad på fritt avtal." (16: 148 f)

En federalism som beskrivs så är anarkistiskt influerad; både Proudhon och Bakunin kan tas till intäkt för detta. Den senare införde under sin tid i Fredsligan anarkistiska tankegångar i debatterna och betraktade dessutom Schweiz som en förebild för de europeiska sammanslutnings-

strävandena. För Ligans första kongress i Genève 1867 framstod också Schweiz som mönstret för den europeiska konfederation man satte upp som ett mål. Vid detta tillfälle höll Bakunin ett uppmärksammat tal, vari han betonade att en federativbildning i vår världsdel inte vore möjlig med bibehållande av de gamla centraliserade staterna. Man borde i stället sträva efter deras upplösning för att ersätta de på auktoritetsprincipen uppifrån organiserade enheterna med fria sammanslutningar. Dessa skulle byggas upp nerifrån genom kommunernas fria federerande i provinser, provinserna i nationer och dessa slutligen i Europas Förenta Stater.[93] I sin broschyr L'empire knouto-germanique et la révolution sociale, som Strindberg ägde, understryker Bakunin att utvecklingen inte går att hejda.[94]

Denna centralt anarkistiska tanke upptogs senare av rörelsens tredje store teoretiker, Krapotkin. I en artikel i Le Révolté om staternas upplösning förutspådde han de europeiska nationernas snara undergång. Han krävde självstyrelse för kommuner, grupper av kommuner och provinser. De skulle inte gå samman genom något slags tvång uppifrån utan endast genom de ömsesidiga förpliktelser som regleras av fria avtal.[95]

Trots att Strindbergs partikularism i Nationalitet inte går så djupt som anarkisternas är den starkt besläktad med deras uppfattning om en lös sidoordning mellan beståndsdelarna under fritt avtal. Quiding däremot tänkte sig ett fast murat statskomplex, som helt skulle bygga på över- och underordning. Att, som det hänt, karakterisera honom som något av en anarkist är redan på den grund oförståeligt och blir det ännu mer, när man betänker att hans "kretshövding" egentligen inte är något annat än en diktator.[96] Det var alltså ingen tillfällighet att den tredje upplagan av Quidings förslag till grundlag för Europa, som utkom 1882 under titeln Samhällsidealet och rätta vägen dit, tillägnades "Otto Eduard Leopold Furst von Bismarck af En fjerran beundrare".

Samvetskval

I slutet av januari hade Strindberg hemifrån rekvirerat några skrifter om fransk-tyska kriget 1870—71, som skulle komma till användning vid utarbetandet av novellen Samvetskval (IV: 28).[97] Då han vid denna tid var hårt engagerad i författandet av Missnöjet fick de skönlitterära planerna vila. Först efter insändandet av Nationalitet i mitten av april återkom han till saken och meddelade den danske författaren Otto Borchsenius att han skrev på en novell "enkom gjord" för dennes tidskrift Ude og Hjemme (IV: 119). Det var Samvetskval som Borchsenius också senare köpte. Någon av de första dagarna i maj översändes manuskriptet så när som på de sista sidorna som inte förelåg förrän tre veckor senare.[98]

Novellen är Strindbergs mest genomförda studie över människans tudelning på grund av samhällets, statens, tryck. Sprickan är märkbar redan i inledningen (15: 176) där huvudpersonen, den tyske officeren von Bleichroden, har lagt av sin officersskepnad, samhällsmänniska, med uniformsrocken och sitter som "naturlig" vardagsmänniska i skjortärmarna och skriver brev till sin hustru. Uniformen spelar en lika viktig roll i denna novell som prästkappan i Högre ändamål — Strindberg hade ju tidigt en bestämd uppfattning om uniformens betydelse för kårandan (se s 92 f). På bordet bredvid Bleichrodens tjänsteattribut, fältkikaren och generalstabskartan, ligger betecknande nog verk av Hartmann och Schopenhauer.

I brevet anförtror han hustrun sitt stora dilemma att behöva skjuta några tillfångatagna partisaner, därför att den preussiska regeringen inte vill betrakta dem som reguljära soldater utan som spioner och desertörer: "På grund av, säger man, att det är staterna som föra krig, och icke individerna! Men äro icke soldaterna individer? Och äro icke dessa franc-tireurer soldater? De hava en grå uniform såsom jägarregementen, och uniformen gör ju soldaten!" (15: 181) Detta är ju också hans egen situation i bokstavlig mening — uniformen gör honom till soldat.

När han därför avbryts i sitt skrivande av den franske pastorn som

ber om ett samtal med fångarna tar han på sig uniformssyrtuten. "Men när han fått den trånga rocken knäppt och kände den styva kragen fatta med sin tång om halsen, var det, som om de ädlare organen blivit hopsnörda, och som om blodet stannat i sina hemliga vägar till hjärtat." (15: 182)[99] Därmed är det lättare för honom att förhärda sig mot pastorns vädjan om uppskov med avrättningen. Officeren för hela tiden en hård kamp med sitt bättre jag men anser sig inte kunna vika från givna order. Han måste be prästen meddela fångarna domen:

— Men jag är väl dock en människa, pastor! Tror ni icke jag är en människa?

Han rev upp rocken för att få luft, och han började vandra på golvet.

— Varför få vi icke alltid vara människor? Varför skola vi vara dubbelgångare? (15: 184)

Pastorn resignerar: "Jag skall gå! Men kom ihåg, herr löjtnant, att ni icke går ut i skjortärmarne, när ni går ut, så ni icke råkar ut för samma öde som de, ty det är ju rocken, som gör soldaten!" (15: 185) Bleichroden tar rådet ad notam: "Löjtnanten knäppte noga igen sin rock, spände kopplet om livet, stack en revolver i fickan. Därpå tände han en cigarr, men han kunde omöjligt röka, ty det fattades honom luft i lungorna." (15: 185)

Medan exekutionen äger rum gör han med sin trupp en rekognoscering som förevändning att slippa bevittna händelsen. Han befaller truppen att rasta och ger sig själv in i skogen, "som förr läkt hans sjuka ande" (15: 186). Men naturen ger inte någon lindring längre. Han gör samma iakttagelse som en gång Lycko-Per att även här förs den grymma kampen för tillvaron.

Det intensiva engagemanget i avrättningen och chocken efter att ha konstaterat fullbordat faktum vid hemkomsten gör att Bleichroden definitivt "går sönder". Dubbelgångarkänslan blir sjukdom, schizofreni.[100] Skildringen av denna är, som Hans Lindström visat, en tillämpning av vissa idéer om psykopatologiska förlopp som Strindberg nyligen hade uppsnappat.[101]

Löjtnanten kallar på prästen och begär en diagnos:

— Vad tror ni det är? frågade den sjuke. Vad tror ni han har?

— Ont samvete! var prästens korta svar. . . . Ni har gått itu! Ni betraktar

er ena part som en andra eller tredje person! Hur kom ni dit? Jo, ser ni, det är samhällslögnen, som gjort oss alla dubbla. När ni skrev till er hustru i dag, då var ni en människa, en sann, enkel, god människa, men när ni talade vid mig, var ni en annan! Liksom skådespelaren förlorar sin människa och blir ett konglomerat av roller, så blir också samhällsmänniskan minst två personer. När nu genom en skakning, en upprörning, en andens jordbävning själen rämnar, då ligga de två naturerna där, sida vid sida, och betrakta varandra. (15: 196)

Som kyrkans tjänare säger han sig vara tvungen att föra samma dubbeltillvaro som officeren och har därför på sätt och vis samma problem som Peder i Rasbo: "Jag hyser inga tvivel om de heliga tingen, ty de äro invuxna i mitt kött, i min benstomme, herre, men jag vet att jag icke talar i Guds namn, då jag talar! Lögnen, ser ni, den få vi i moderlivet, ur modersbröstet, och den som under nuvarande förhållanden ville säga sanningen helt ut... ja, ja." (15: 197) De radikala konsekvenserna skulle bli så farliga — eftersom de skulle närma sig den rena anarkismen — att han måste tiga.

Prästen tar gestalt av en hämnande ängel: "Du är en av naturen god man, du, och det är icke din goda människa jag vill straffa, nej, jag straffar dig som representant du kallat dig, och mitt straff skall bli androm en varnagel!" (15: 198) Så slår han upp dörren till det rum där de skjutna partisanerna ligger och Bleichrodens vansinne bryter ut. Därmed är novellens första hälft slut.

Hela detta parti är som synes, och som även Arne Häggqvist visat i sin innehållsrika uppsats, byggt på den rousseauanska antitesen den goda vardagsmänniskan, den naturliga människan, kontra den genom uppfostran och annan officiell miljöpåverkan onda samhällsmänniskan.[102] Denna splittring tränger — som framgår av min tidigare framställning — djupt ner och långt tillbaka i Strindbergs författarskap och hade senast skarpt tecknats i Missnöjet. Att Rousseau direkt och indirekt spelat en viktig roll är klart, men när hans idéer år 1884 ingår en förening med antimilitarism och radikalpacifism vill man gärna se en påverkan från Tolstoj, hans främste efterföljare.

Just detta år utgav Tolstoj sin uppseendeväckande religiösa bekännelseskrift V tjom moja vjera? (Vari består min tro?), som också är en skarp utmaning mot staten. Birjukov kallar i sin biografi skriften "må-

hända det märkligaste af Leo Tolstojs alla senare arbeten" och omtalar att den fullbordades i januari 1884.[103] Jag skall i ett lämpligare sammanhang (se s 269 f) söka visa att Strindberg genom sin nya miljö tidigt kan ha kommit i kontakt med Tolstojs anarkistiska paradoxer och vill här nöja mig med att citera ett avsnitt som kan vara av intresse i samband med analysen av Bleichrodens situation: "Ingen general eller soldat, som icke redan blifvit härdad af disciplin och krig, skulle kunna förmå sig att med sabeln eller geväret såra en enda menniska, — jag vill nu icke alls tala om att slå ihjäl en hundra stycken turkar eller tyskar och bränna upp deras byar. Allt detta blir möjligt endast och allenast tack vare det samhälls- och styrelsemaskineri, som fördelar ansvaret för de missgerningar, som begås, så att ingen känner, hur stridande det, han gör, är mot hans natur."[104]

Bleichroden förs till ett hospital ovanför Lausanne, där inflytandet av den vackra naturen runt Genèvesjön botar honom. Detta är en parallell till den lösning av människans dubbelgångartillvaro som Strindberg från andra utgångspunkter resonerat sig fram till i Missnöjet — där gick den ut på en återgång till bondelivet. Bleichrodens läkare tror också på "naturens oändliga kraft att kunna bota kultursjukan" (15: 208). Antagonismen mellan kultur (samhälle) och natur som tagit sig likartade uttryck i de båda fallen hade i uppsatsen dessutom projicerats i motsättningen stad—land. En föreningslänk är Rousseaus ord om den enskilda människans godhet och de många människornas ondska, som anförs både i novellen och uppsatsen (15: 219 f, 16: 87). Medan tesen i Samvetskval får inleda en förklaring till varför människorna är fredligare i Schweiz än någon annanstans förekommer den i Missnöjet i ett avsnitt vari det påstås att stadsbon genom den intimare kontakten med sina medmänniskor är "sämre" än lantbon.

Innan detta rätt abstrakta resonemang förs in i novellen har förhållandet emellertid konkret åskådliggjorts. Bleichrodens hustru befinner sig i Lausanne för att avvakta makens tillfrisknande. Själv väntar hon barn och under en ansträngande promenad i backen upp mot hospitalet är hennes stund inne. En schweizare, "en beskedlig vandrare", springer och hämtar en vagn åt henne (15: 201). Indirekt är det makens jubelskri över att vara frisk som sätter igång hennes förlossningsarbete

(15: 201, 205). När hon hör det, tror hon nämligen först att hoppet är ute och får en chock.

Efteråt slår sig Bleichroden med sin familj ner i Schweiz, i Lausannes grannstad Vevey. Vid middagsbordet i pensionatet utspinner sig bland det kosmopolitiska sällskapet ett samtal som innehåller mycket av det som hade avhandlats i Missnöjet: "Samtalet gick, som vanligt, lugnt, fridfullt, nästan känslosamt, stundom lekande, över de mest brinnande frågor, utan att någonsin fatta eld." (15: 218) Fredstendensen gjorde att novellen uppmärksammades av den organiserade fredsrörelsen (15: 229). Den är också det främsta exemplet på författarens egen pacifisering under de första månaderna i Schweiz.

Bleichroden "älskade sitt land som katten sin spis, men han älskade icke landet som institution. Överheten behövde nationerna såsom värnpliktige, som skattdragande, som tronstöd, ty utan nationer skulle inga furstehus kunna finnas" (15: 226) — en typisk rousseaudistinktion. Att Bleichroden här också uttrycker något av författarens känslor för hemlandet framgår av slutvinjetten till de brev från Italien som denne samtidigt publicerade i Dagens Nyheter (16: 339). Han yppar där sin tillfredsställelse med att efter resan vara tillbaka i trakten kring Genèvesjön, "där en viss sannfärdighet i väsendet gör samvaron mänskligare, kanske mest förorsakad av, att icke i toppen på samhället sitter en osanning, som ingen tror på, men alla äro nog beklagansvärda att hava intresse av att vörda. Och så är jag åter i Schweiz — och det är ändå av alla land numro — — två!" (16: 291 f)

Naturligtvis har f. d. löjtnanten ingen lust att tillgripa dynamit för att råda bot på de missförhållanden som en monarki skapar. Pacifiseringen får en särskild relief i en replikväxling mellan honom och en av pensionens ryssar som kan betraktas som företrädare för Strindbergs gamla åskådning på denna punkt. Ryssen hyllar den schweiziska naturens läkande förmåga och tillägger:

> Men vänta blott, när den heliga alliansens arvtagare äro döda, när de högsta träden blivit toppade, skola också våra örter grönska igen i fullt solsken.
>
> — Ni har rätt, sade herr von Bleichroden, men vi skola icke behöva toppa träden! Det finns andra mänskligare sätt! (15: 218 f)[105]

Detta är en omskrivning av tanken i Nationalitet att den ryska "frigörelsekulturen" skall göra sig gällande först sedan "överdrifterna blivit modererade" (16: 146 f). Bleichrodens skepsis delas av engelsmannen i sällskapet: "Och ni, herrar ryssar, jag känner er icke personligen, men er moderna skogsskötsel med toppningar, tror ni den är så alldeles riktig? Tror ni icke, att det är bättre gå till roten? Det är bestämt säkrare, och lugnare!" (15: 224)[106] Det är troligt att båda syftar på vad den förre kallar "de lagliga reformernas stråt", som i detta speciella fall skulle innebära att monarkin avskaffas genom att riksdagen eller parlamentet "voterar ner" apanaget och därmed undandrar det regerande furstehuset existensmöjligheterna. S. A. Hedins och Jöns Pehrssons gamla rekommendation (se s 25) hade Strindberg mycket svårt att glömma. Ytterligare ett par år senare skrev han sålunda till Lie: "Låt en stortingsman år ut, år in motionera om kungliga apanagets indragning och kongen skall skämmas och dra sig tillbaka." (V: 280) Detta sätt att avskaffa monarkin hölls ännu i början av 80-talet aktuellt av den s. k. Republikanska klubben i Stockholm, som vid ett möte i februari 1882 enades om att apanaget till den kungliga familjen borde dras in.[107]

Ett väsentligt inslag i bordssamtalet är också de europeisk-federalistiska teorier som Strindberg hade berört redan i Nationalitet.[108] I novellen tänker han sig dock Elsass-Lothringen som *en* stat inom det europeiska statsförbundet (15: 221). Detta samt tonen och tendensen i övrigt stämmer märkligt väl med amerikanen Daniel Johnsons utopiska teaterstycke Den politiska komedien i Europa, som utkom i svensk översättning 1880. I den femte aktens fjärde tablå har europeiska "demokrater" och amerikanen Flitz samlats till ett fredsmöte på "Det Förskräckliga Berget i Berner-Jura klockan fyra på morgonen i Juli 1891".[109] Flitz talar sig varm för ett förslag att genom Elsass-Lothringens förvandling till ett neutralt land hindra nya tysk-franska krig: "Detta nya land, fredens och frihetens vagga i Europa, kommer att bli en föreningslänk mellan Nederländerna och Schweiz, redan ifriga att gifva hvarandra handen och börja Konfederationen af Europas Förenta Stater."[110] Som förebilder för denna sammanslutning utpekas USA och Schweiz.

I slutet av novellen gör Bleichroden, precis som Strindberg i sina uppsatser, en utredning för att komma till klarhet om sitt onda samvete

och dess ursprung. Han upptäcker, "att det finns två slags samveten 1:o) det naturliga 2:o) det artificiella. Det förra samvetet är, menar han, vår naturliga känsla av det rätta. ... Det artificiella samvetet bestod återigen i a) vanans makt; b) i överklassens påbud." (15: 224 f) Det är här som Strindberg för första gången använder termen "överklass", lånad från Quiding. Snart skulle han också ta "underklass" i bruk.[111] Resonemanget varieras senare i Kvarstadsresan i samband med en redogörelse för lagens, i synnerhet "morallagens", uppkomst: "Men överklassens morallag står i de flesta fall emot naturlagen, och likafullt har den fått en helgd, stadfästad genom den dubbla 'uppfostran' som bestås, så stark att den inträngt i medvetandet och ingått bland de många artificiella samvetena, som överklassen lagat åt underklassen." (17: 65 f)

Motsatsparet naturligt och artificiellt samvete måste betraktas som den psykologiska formuleringen av den principiella rousseauanska antitesen människa—samhällsmänniska. Samtidigt är införandet av begreppet samvete ett tecken på den moraliserande tendens som under den närmaste tiden kan skönjas i Strindbergs anarkism. I Contrat social finns i avsnittet om lagarnas indelning en motsvarighet till vad han kallar det artificiella samvetet. Rousseau räknar nämligen dels med olika slags lagar, politiska lagar eller grundlagar, civillagar och strafflagar — d. v. s. "överklassens påbud" — och dels de "lagar" som ersätter auktoritetens myndighet med vanans makt. Han säger sig därmed avse seder, bruk och särskilt den allmänna meningen ('l'opinion') — ett område som är okänt för politikerna men av avgörande betydelse för alla andra. Den som stiftar lagar intresserar sig en hel del för detta fastän det inte märks utåt för alla mer eller mindre speciella förordningar som han producerar. Dessa är i verkligheten endast krönet på det valv vars fasta grundsten är sederna.[112]

Häggqvist har riktigt karakteriserat det artificiella samvetet såsom "uppkommet under det onda kultursamhällets inverkan" och sammanfattat novellens sens moral i slutsatsen: "Endast det n a t u r l i g a samvetet bör följas."[113] Man kan tillfoga att den radikala levnadsregeln, vars förverkligande innebure en anarkistisk ståndpunkt, mildras av Bleichrodens resignation inför det farliga perspektivet i och med att han skaffar sig sanktion för sina handlingar "genom att betrakta sig stadigt som ett offer för överklassen" (15: 225), d. v. s samhället och dess lagar. På

detta sätt blir det möjligt för honom att t. o. m. bära självförebråelserna för att ha skjutit partisaner. Så såg också Tolstoj på officerens och soldatens samvetsnöd.

Strindbergs funderingar påminner även om problematiken i Almqvists Europeiska missnöjets grunder. Där talas ju om människans slitning mellan "Guds röst i själen" och samhällets krav, d. v. s. det naturliga samvetet och "överklassens påbud", lagarna. De samhällsinrättningar som söker tvinga människan från den väg som den gudomliga rösten rekommenderar är förkastliga, medan de institutioner som främjar hennes "sanna inre humanitet" skall få vara kvar, mera som "uppfostran till ädelhet" än i form av lagar. Som i Strindbergs fall leder resonemanget till anarkism: En rätt uppfostran kommer att leda till kriminallagarnas avskaffande, vilket Almqvist ser som "den världsrevolution, som föreståt".[114]

Trots alla likheter finns det i behandlingen av dessa frågor en väsentlig skillnad mellan Missnöjet och Samvetskval. Hela problemet om naturligt och artificiellt samvete och (natur)människan kontra samhälls- eller kulturmänniskan kan nämligen också ses ur rättsfilosofisk synvinkel. Då visar det sig att Strindberg i uppsatsen, som jag också tidigare påpekat (se s 248), grundar den naturliga människans (bondens) av lagen oberoende, frivilliga rättsfullgörande på den huvudsakligen sociologiskt motiverade maximen om det välförstådda intresset. Detta har där inte sitt ursprung i människans inneboende godhet utan är "la conséquence de la vie en commun" för att tala med Krapotkin.[115] I Samvetskval har synen på frågan en möjligen på grund av schweizvistelsen intimare anknytning till Rousseau.

Redan i Svenska folket hade Strindberg uttryckt sin sympati för Thorilds dröm om den framtida tillvaro där "naturens rätt" skulle utgöra de nya lagarna, men det är knappast troligt att denna detalj i någon högre grad fångade hans uppmärksamhet så tidigt. I Samvetskval röjer sig rousseauläsningen på ett påtagligt sätt. "Du är en av naturen god man, du," säger prästen till Bleichroden (15: 198) och i dennes definition av det naturliga samvetet som "vår naturliga känsla av det rätta" får det rousseauanska betraktelsesättet en annan form. Slutsatsen blir uppfattningen att människan från födseln har en rättskänsla som bör få möjlighet att verka utan samhällets och lagarnas fördärvande inflytande.

Både den rousseauansk-idealiserande och den mera sociologiskt motiverade argumenteringen användes av anarkismens teoretiker. Den senare spelade den viktigaste rollen inom rörelsen och fick sin främste företrädare i Krapotkin.

Anarkistiska paradoxer

Samtidigt som Bleichroden i Samvetskval avvisar ryssarnas "toppningsteori" berättar han en anekdot för att illustrera sin uppfattning att monarkin är en budgetfråga: "Det var en gång en författare, som skrivit en medelmåttig pjäs, vars succès berodde på, huru den kvinnliga huvudrollen komme att givas. Han gick till skådespelerskan-primadonnan och frågade, om hon ville ta rollen. Hon svarade undvikande. Då glömde han sig därhän, att han erinrade henne om, att hon av teaterreglementet kunde tvingas spela rollen. Det är sant, svarade hon, men — jag kan krångla!" (15: 219) Uppenbarligen syftar hon med det sista ordet på någon form av passivt motstånd och författaren antyder därmed en metod som anarkistiska teoretiker ibland framfört som ett alternativ till våldet när det gällt statens avskaffande.[116]

Fullt på det klara med dess teknik och konsekvenser tycks Strindberg i varje fall vara ett par månader senare, då han skriver den dramatiska satiren *Höstslask eller Den Samhällsvådlige Reformatorn*. Stycket föranleddes av Harald Molanders komedi Vårflod som innehöll ett elakt porträtt av en ung realistisk författare.[117] Genom Pehr Staaff fick Strindberg höra talas om pjäsen redan i januari 1884 (IV: 23) och skrev därvid till Björnson och Lie: "En underrättelse från Stockholm som har uppskakat mig mer än jag vill säga, är den jag mottog i går, nemligen att Molander, författaren till den af mig prisade nihilistpjesen, skall ha skrifvit en ny pjes emot den nya rörelsen! Se der en typ för vårt Unga Sverge! Han begagnade rörelsen och oss för att få ett namn och sedan sparkar han bort stödet!" (IV: 21) Upptagen med Missnöjet och andra uppsatser ägnade Strindberg i fortsättningen ingen uppmärksamhet åt pjäsen. I maj hade Vårflod premiär på Dramaten och utkom samtidigt av trycket. Ännu i början av juni sköt han saken ifrån sig. Den 1 juni skrev han till Geijerstam, som lär ha haft den största anledningen att känna sig träffad av satiren: "Hvad Molander och hans pjes beträffar, så skiter jag i båda två!" (IV: 191) En vecka senare hade han ändrat sig, vilket framgår av ett brev till Branting: "Det kan hända

att jag sänder öfver en satyr till Tiden, intitulerad Höstslask, eller Den samhällsvådlige reformatorn. Idén är för god att fuskas bort!" (IV: 202)

Strindbergs motsatir skrevs samtidigt som och omedelbart efter novellerna i Giftas I. Den 28 juni skickade han hem satiren och den 5 juli stod den att läsa i Tiden (IV: 239, 23). Manuskriptet åtföljdes av ett brev till Branting där han angav utgångspunkten för sitt motanfall: "Jag har icke läst Molanders pjes, men hört att grundtanken är: att vi skola reformera oss sjelfva först! Vill icke veta mer!" (IV: 239) I Vårflod återfinner man denna "grundtanke" exempelvis i Kristofers replik till realistförfattaren Wolff: "Men nu tror jag, att jag skall försöka bli riktigt radikal . . . eller om det kallas reaktionär . . . och låta bli att reformera samhället, utan afstå det stora Magdalenahemmet åt murflars och aristokraters och annat städadt folks välgörenhet, tills jag själf arbetat mig tillbaka till dygd på egen hand och blifvit karl för min hatt, som mamma kallade det förr i verlden . . ."[118]

Strindberg visar i Höstslask vart ett sådant resonemang leder, om man drar ut konsekvenserna. När "de missnöjda" reformerar sig själva och blir nyktra och sparsamma visar statskassan genast en brist på åtskilliga miljoner i brännvins- och tullmedel och "Samhället hotar att störta samman" (16: 202 f). Vidare vägrar de att göra krigstjänst, "emedan det är förbjudet i Lagen och Evangelium att gripa till svärd" (16: 204). Samhällsupplösningen fullbordas genom uppsägning av trohetseden till kungahuset och utträde ur statskyrkan. De styrande får anledning att ångra sitt förslag till självreformering: "Ingen dynasti, ingen armé, ingen kyrka! Nej, då var det mycket bättre, när de voro omoraliska! Samhällets grundval tycks verkligen vara immoralitet!" (16: 206) På undergångens brant beslutar de sig för medelvägen att reformera samhället först, dock utan de missnöjdas medverkan: "Till verket! Samhället måste räddas, ty himmel och jord månde förgås, men samhället skall stå!" (16: 207)

De levnadsregler som Strindberg grundar detta moraliska handlande på har stöd i bibeln. "De Missnöjdas" vägran att göra krigstjänst motiveras ju med "Lagen och Evangelium". Detta att en konsekvent efterlevnad av biblisk-evangeliska moralbud skulle medföra det världsliga samhällets undergång var naturligtvis ingen originell tanke. Strindberg hade mött den tidigt, i litteraturen om vederdöparna, hos Parker och

de tongivande radikala bibelkommentatorerna.[119] Utgångspunkten hos de sistnämnda är i allmänhet bergspredikan och särskilt Jesu alternativ till vedergällningsmetoden: "Men jag säger eder att I icke skolen stå emot en oförrätt; utan om någon slår dig på den högra kinden, så vänd ock den andra till åt honom" (Matt. 5: 39). Cramér exempelvis ger i detta sammanhang kommentaren: "Om ... de här ifrågavarande buden skola förstås efter orden, så blir allt mensklig samhälle omöjligt".[120] Renan säger rent ut: "Jesus är i vissa hänseenden en anarchist, ty han har ingen föreställning om den borgerliga styrelsen. Denna styrelse förefaller honom rent af som ett missbruk."[121] I en blåboksanteckning om kristendomen och radikalismen drar Strindberg liknande slutsatser: "Kristendomen är egentligen mera radikal än radikalismen. Kristus vänder ryggen åt hela samhället med dess institutioner, dess vetenskap och konst. ... Till armén säger han: Den som griper till svärd skall med svärd förgås." (47: 617)

I en föreläsning om anarkismens teori anför Karl Diehl de nyss citerade orden av Renan; det sker i en sammanfattning av Tolstojs kristna anarkism där det ytterligare heter: "Mot Kristi bud strida alla åliggan-den till staten, eden, skatterna, rättsväsendet och hären, men just på dessa förpliktelser grundar sig statens makt. Kristendomen i dess sanna gestalt upplöser staten."[122] Med tanke på Strindberg är det bland de uppräknade arbetena av Tolstoj särskilt Vari består min tro? som är av intresse. Den ryske författaren anser sig här komma fram till samma slutsats som Renan, Strauss och övriga "fritänkande" kommentatorer i konstaterandet att hela samhällsordningen skulle sättas ur funktion om man verkligen i handling följde appellen att icke motstå det onda.[123] Om sin situation före omvändelsen säger Tolstoj: "Jag insåg icke, att det är omöjligt att bekänna Jesus Kristus, den Gud, hvars lära har till grundval: 'Motstå icke den som är ond', och på samma gång med full afsigt och öfverläggning arbeta på organisationen af egendomen, staten, domstolar, stående härar".[124] Kanske är det detta uttalande Strindberg syftar på i sin uppsats om Tolstojs demokratism från 1910, när han skildrar sin reaktion inför dennes paradox om domstolarnas avskaffande: "När jag första gången läste att Tolstoj ville ha bort domstolar och fängelser, så blev jag rädd, och låste mina eljes öppna bordslådor." (53: 485)

Tolstojs politiska och sociala anarkism går alltså praktiskt sett ut på passivt motstånd mot statsordningen: "Jag kan icke medverka till alla dessa ting, som är grundade på indelningen i stater, — tullafgifter, skatter, tillverkningen af vapen och kulor, — eller till något slags verksamhet, som afser att komma beväpningen, militärtjensten eller ännu mindre krigen till godo, och jag kan heller icke hjelpa andra att göra det."[125]

De anarkistiska paradoxerna i Höstslask erbjuder stora likheter med Tolstojs i den citerade bekännelseskriften. Den avgörande frågan blir då hur Strindberg redan 1884 kunnat få kännedom om denna. Om man får tro honom själv daterar sig nämligen den första kontakten med tolstojanismen från 1885. I inledningskapitlet till Bland franska bönder berättar han hur han en majmorgon i Paris detta år i Figaro kommit att läsa en artikel med rubriken Un gentilhomme russe apôtre (20: 11).[126] Här skildrades enligt Strindberg hur Tolstoj brutit med samhället och i skrifterna Ma confession (Ispoved; Min bikt) och Ma réligion (V tjom moja vjera?; Vari består min tro?) ställt sig på Rousseaus sida, förklarat krig mot kulturen och själv börjat praktisera sina läror genom att bli bonde.[127] Händelsen återges på ungefär samma sätt i självbiografin men med den skillnaden att Tolstojs protest mot kultur och samhälle här kopplas ihop med "nihilismrörelse" och kommunuppror (19: 268). Tidsangivelsen i Bland franska bönder bestyrks av ett brev till Carl Larsson den 17 maj 1885: "Fått en mägtig bundsförvant i Tolstoï som nu i Ryssland predikar mina (Rousseaus) läror och lagt ner sitt lysande författarskap för att bli bonde och apostel. Le Figaro hade en ledare om honom häromdagen." (V: 80)

Detta hindrar inte att Strindberg redan ett år tidigare i Genève kan ha kommit i kontakt med Tolstojs idéer och det bör i så fall ha varit Elpidin som förmedlat dem. Strindberg besökte ofta denne efter sin överflyttning till Genève den 1 oktober 1884, men det är inte uteslutet att bekantskapen inletts tidigare. Det var lätt — det gick t. o. m. på en dag — att resa fram och tillbaka mellan Ouchy och Genève och av ett brev framgår att han gjort detta redan i slutet av februari (IV: 68). Till Branting skrev han den 22 maj: "Om några dar reser jag till Génève för att interviewa Ryska Nihilister och 'ta stämning' för en novell!" (IV: 174) Det är utopi-novellen Återfall som åsyftas och den har

just en stark tolstojansk stämning. Kanske det var erfarenheterna från denna resa som gjorde att Strindberg, som ännu den 1 juni negligerat Molanders pjäs, en vecka senare hade ändrat mening.

Att Elpidin bör ha varit en av de första i Västeuropa som kände till Vari består min tro? förklaras av hans intima förbindelser med Tolstoj. I Revue des deux mondes för den 15 juli 1884 fanns en stor artikel om Tolstojs diktning av Melchior de Vogüé, där författaren i slutet också kom in på de senaste religiösa skrifterna, däribland Ma réligion. Sålunda skildrades hur Tolstoj utifrån evangeliets föreskrifter om att man inte skall stå det onda emot, inte döma och inte döda förkastade domstolarna och krigsmakten och slutligen kom fram till en slutsats som de Vogüé karakteriserade som "délicat": Man behöver inte ta någon hänsyn till den världsliga maktens befallningar och förbud så länge som den ignorerar sanningen — med det sista ordet syftade han på Jesu läror.[128] Höstslask skrevs emellertid en månad tidigare och det är därför inte de Vogüés artikel i och för sig som är mest intressant i detta sammanhang utan en fotnot, där det meddelades att utdrag ur Ma réligion redan varit synliga i fransk press och att en av de revolutionära tidningarna i Genève just var i färd med att publicera den kompletta texten.[129] Det har inte varit möjligt för mig att fastställa vilken tidning som här avsågs. Däremot har jag kunnat konstatera att Kristoforovs och Alissovs tidning Obsjtjee Djelo (Allmänna Saken), som utgavs av Elpidin, med början 1883 hade återgivit Ma confession och ofta nämnde Tolstoj.[130] I nr 60 (april 1884) avtrycktes ur V tjom moja vjera? den bekanta episod, där en grenadjär kommer i delo med författaren som vill ge en tiggare en allmosa. För att motivera sin handling hänvisar Tolstoj till evangeliet, men grenadjären blir honom inte svaret skyldig utan åberopar sig i sin tur på militärreglementet.[131] I nr 62 (juni) berättades att censuren i Ryssland hade förbjudit boken men att den väckt stort intresse i huvudstaden och t. o. m. vid hovet.[132] Enligt Birjukov spreds den snabbt genom kopior och kom också till utlandet.[133] Bortsett från mer eller mindre fullständiga utdrag i den periodiska pressen utkom den i sin helhet på franska 1885 och på ryska 1886, hos Elpidin.[134] Denne utgav senare ytterligare ett par upplagor och dessutom en rad andra verk av Tolstoj.[135]

Omkring den 18 juli, sedan Strindberg flyttat ut på landet till Chexbres mellan Lausanne och Vevey, skrev han till Carl Larsson och frågade vad denne tyckte om Höstslask: "Det var svar på en fras! Jag håller på att redigera 30 svar på 30 såna fraser!" (IV: 265) Han avsåg *Underklassens svar på de viktigaste av Överklassens fraser* (förkortas Underklassens svar), som trycktes i Budkaflen den 15 augusti 1884 (16: 339).

Artikeln inleds med den quidinginspirerade sentensen "Samhället är en uppfinning av överklassen för att hålla underklassen under sig", som han långt senare kopplade samman också med Tolstoj (53: 488).[136] Fortsättningen anknyter han direkt till Bleichrodens utredning om samvetet: "Det är överklassen som förlänar auktoritet, patent, socialt anseende; påhittar moralbud, sedlighetsbegrepp, artificiella samveten, vilka från barndomen intrumfas i underklassen, så att samhällsmänniskan senare icke kan utan stor möda skilja det naturliga samvetets röst från de falska stämmor överklassen efter behag tillverkar i oss." (16: 208)

Författaren identifierar sig med underklassen, som just börjat "undersöka överklassens lögner" (16: 208) och som vill störta denna för att själv ta makten (16: 209 f). Senare apostroferas socialismen som det enda "rimliga" försöket att komma tillrätta med överklassens "knep vid samhällets grundande" — man tänker närmast på äganderättens uppkomst (16: 211). Att anarkismen eller 'nihilismen' fortfarande är att räkna med framgår av den sjunde "frasen", som tidigare delvis citerats i samband med Esplanadsystemet: "Att riva ner, ja, det kan man nog, men vad bygger ni upp?" Och svaret blir: "Det är 1:o inte så lätt att riva ner era byggningar, som ni behöft ett par tusen år att ostört bygga upp. Vet ni, hur man fick göra, när man skulle riva ner Linköpings kyrktorn? Jo, man fick spränga det... med... hm!... dynamit! ... För övrigt och 3:o finns det trångbyggda samhällen, som bara behöva rivas för att invånarne skola 'få luft och ljus'. 4:o Erinrar ni nog er det höga exemplet i Ryssland, hur man där gjorde med pestbyarne för några år sen!" När "frasmakaren" försöker slingra sig undan svarar författaren själv att man brände upp byarna.[137] Den radikala symboliken i svaren på sjunde frasen förtar den tänkta motparten all lust till vidare invändningar (16: 212 f). I en av de följande fraserna tillägger Strind-

berg förklarande: "Jag vill bara antyda att reformarbetet skall gå utöver hela samhället, annars går det inte alls." (16: 214)

Det kan se ut som om de anarkistiska förstörelsemetoderna här återkommer efter ett halvårs frånvaro, men anslutningen till dem är inte helhjärtad från författarens sida. Arbetet på samhällets nedrivande ser han på lång sikt. I början av kåseriet frågar han sig nämligen, hur "underklassen, som nyss börjat frigöra sina tankar från auktoritetstron [skulle] kunna på en kort tidrymd av några år riva ned vad överklassen behövt ett par tusen år för att knåpa ihop" (16: 209). Denna uppfattning hänger sannolikt ihop med den förskjutning i riktning mot en utvecklingsbetonad syn på den kommande revolutionens förlopp som kan beläggas redan i Missnöjet.

Samma splittrade intryck och samma benägenhet för lek med begrepp och ståndpunkter som kännetecknar Höstslask och Underklassens svar präglar *August Strindbergs Lilla katekes för Underklassen* (i fortsättningen benämnd Katekesen). Författaren kallade den vid ett tillfälle "Anarkistkatekesen" (VI: 90) och den bidrog också starkt till att Strindberg senare blev populär bland ungsocialisterna.[138]

Han var dock inte den förste som kom på idén att presentera samhällskritik i katekesform. Göran Lindblad anser att den direkta förebilden var C. M. Ekbohrns D:r M. Demophili Lilla politiska katekes som Strindberg skall ha stött på redan i sonen Ossian Ekbohrns bibliotek i Sandhamn.[139] Men det fanns andra företrädare för genren. I Dagens Nyheter återgavs sålunda den 2 december 1882 ett 'Utkast till en politisk katekes för ett fritt folk' av den liberale faluläkaren J. M. Bergman och man kan också peka på den mest berömda "anarkistkatekesen", Bakunins och Netjajevs.

Landquist daterar Strindbergs katekes till 1884 eller början av 1885 (16: 348). Hagsten som ägnat dateringsproblemet en lång kommentar instämmer delvis i detta men försöker också — i huvudsak på inre grunder — ytterligare precisera tidpunkten för de olika avsnittens tillkomst.[140] Manuskriptet har undergått många förändringar, reducerats och kompletterats, och det torde vara svårt att slutgiltigt säga vad som är ursprungligt och vad som är tillagt. Inskotten har ofta skrivits mellan de ursprungliga raderna och då detta utrymme inte räckt till har förfat-

taren tvingats fortsätta på motstående sida.[141] Det som skrivits med en större och jämnare piktur torde dock tillhöra den första versionen. Denna hade enkla, slagkraftiga svar på frågorna och ett genomgående resonemang kring Quidings antites underklass—överklass, som Strindberg ständigt laborerade med våren och sommaren 1884.

Den följande översikten av den generellt politiska kritiken bortser från förklaringarna och inskotten, som huvudsakligen överensstämmer med det finstilta i Samlade skrifter, och tar fasta på det som av handstilen och uppställningen kan bedömas vara ursprungligt, däribland också vissa strukna partier. Detta bör alltså vara tillkommet 1884.

Struket är sålunda det första svaret på frågan "Vad är samhället?" i det första huvudstycket: "En uppfinning af Öfverklassen för att hålla underklassen under sig" — d. v. s. exakt i enlighet med formuleringen av den inledande sentensen i Underklassens svar. Överklass definieras sedan som "De tärande, de styrande" och underklass som "De närande, de styrda" (16: 176). De medel som överklassen använder för att styra angavs ursprungligen, konkretare och skarpare än i den tryckta versionen, vara "Lögn, bedrägeri, vidskepelse, värnepligt, stående arméer och fängelser".

Andra artikeln i andra huvudstycket som handlar om politiken har ifråga om definitionen av detta begrepp fått behålla den ursprungliga formuleringen. Politik är alltså "Statskonst, eller överklassens konst att hålla underklassen under sig. Med politik menas även ett bedrägligt förfarande." (16: 180) De sekundära definitionerna av utrikes- och inrikespolitik ansluter sig till den av det generella begreppet. Författaren anser att rösträtten är det främsta medlet i underklassens strävan att "bevaka sina intressen" (16: 181) men att revolution i annat fall bör tillgripas (16: 182). Denna rekommendation är inte — som Hagsten anser — något så kraftigt revolutionshot att det skulle peka på en senare tidpunkt.[142] I Underklassens svar som skrevs under den "fredliga" sommaren 1884 finns likaledes revolutionära formuleringar och för övrigt anses ju rösträtten viktigare än revolutionen. Hotfulla tonfall märks också i "artikeln" om lagarna, som karakteriseras som "Överklassens uppfinning att på så kallad laglig väg hålla underklassen under sig" (16: 182). Underklassen uppmanas att "avskaffa" överklassen.

I början av tredje huvudstycket återfinns temat från Höstslask — det

upptogs också i Underklassens svar — d. v. s. överklassens "talesätt" att underklassen måste reformera sig själv innan den reformerar andra. "Svar: Om vi skulle reformera oss, så skulle Ert samhälle ramla, ty det är byggt på lögn och osedlighet." (16: 192) Den närmare utläggningen av svaret verkar av handstilens regelbundenhet och uppställningen att döma tillhöra den ursprungliga texten. Med samma argument som i Höstslask poängteras omöjligheten att förena statens existens med ett moraliskt leverne. Ett sådant skulle nämligen kräva brytande av trohetseden mot kungahuset, krigstjänstvägran, utträde ur statskyrkan samt nykterhet och sparsamhet, vilket skulle medföra katastrofalt minskade statsinkomster.

Slutsatsen blir ungefär densamma som i Höstslask: "Vi måste alltså låta bli att reformera oss om det nuvarande samhället skall bestå." (16: 193) Omsorgen om samhällets bestånd är lika ironiskt menad här som i den dramatiska satirens slutreplik. Uppmaningen följs också av något som ser ut som en revolutionär appell: "I dess ställe böra vi reformera samhället genom att stryka ut överklassen och dess lögner. — Så bli vi alla reformerade en gång." Eftersom överklassen tidigare i Katekesen sägs bestå av de tärande och styrande och till "lögnerna" enligt tredje huvudstycket räknas kungahus, armé, kyrka och stat passar appellen väl in i en "annarkistkatekes". Den varieras strax därefter i svaret på överklassens förebråelse mot underklassen för att "släpa det heliga i smutsen". Befriat från tillskotten lydde det från början: "Det heliga är allt som Öfverklassen slagit under sig. — Den har gjort konungen helig, egendomen helig, familjen helig, lagarne heliga. — Låtom oss därför släpa det heliga i 'smutsen'."

Det fjärde huvudstycket fick i manuskriptet rubriken "Det Nya Samhället" men något mera blev inte skrivet av detta parti och i den slutliga avfattningen ströks också överskriften.

De lycksaliges ö

Redan i Paris hade Strindberg börjat att för Looströms räkning planlägga fortsättningen av Svenska öden. Han ansåg sig ha hunnit till 1600-talet och lovade att de första novellerna skulle bli "d—t roliga. Den ena i Nya Sverge i Amerika och på sjön!" (III: 353) Samtidigt rekvirerade han en del litteratur, däribland sin egen Svenska folket som ju innehåller en kort skildring av kolonins historia (8: 72 ff). I den nya versionen skulle inte svenskarna spela huvudrollen utan urinvånarna, indianerna, och novellen kallades också för "Rödskinns-Ödet" (III: 368). Projektet hindrades dock av överflyttningen till Schweiz, uppsatserna i Likt och olikt samt Samvetskval och fick vila några månader (12: 491). När det på våren 1884 togs upp igen hade målsättningen ändrats och nu var det fråga om en robinsonad.

Strindberg tycks som barn ha varit mycket förtjust i den sortens läsning. Flera gånger har han talat om vilken upplevelse Robinson Crusoe blev för honom, men han skall också ha läst ytterligare fyra robinsonader.[143] En av dessa bör ha varit J. R. Wyss' 1855 utgivna En ny Robinson eller en schweizerfamiljs skeppsbrott och vidare öden. Det är nämligen denna bok som skymtar i likartade episoder i tredje delen av Till Damaskus och i Ett drömspel, där Den okände och Officeren erinras om skuldbelastade barndomsminnen (29: 347, 36: 227). För övrigt verkar just 1850-talet då Strindberg var i barnboksåldern ha inneburit robinsonadens gyllene årtionde i vårt land.[144] Men genren fick naturligtvis ständiga tillskott. 1871 utkom sålunda R. Andrees Robinsonader från alla verldsdelar och 1882 N. Juel-Hansens Erik Sjöblad, Den svenske Robinson. Detta namn ville också Strindberg ge sin novell:

> Jag hade tänkt göra ett stort Öde åt dig nu snart eller i Sommar hetande Den Svenska Robinson som du skulle låta besätta med gubbar och separera till julen, om du nemligen ansåg att föräldrar (bokköpande nemligen) vågade ge sina barn en bok af Aug Sg. Men den skulle skrifvas så vacker och så *ren* att den skulle få beröm! Att den skulle bli ett mästerverk behöfver jag ej annoncera eller bedyra.

Spela på 1600-talet naturligtvis med indianer och allt det der men ändock innehålla hela kulturens historia . . . (IV: 92)

Efter att ha klarat av de första Giftas-novellerna grep sig Strindberg an med robinsonaden, som i stort sett tillkom under juli. Den blev inte heller denna gång vad författaren tänkt sig: "Ödet heter De Lycksaliges Ö och är förfärligt! Duger ej till Robinson! Tänk således ej på den saken." (IV: 263) Förändringen är säkert inte att beklaga. I stället för en menlös barnbok hade Strindberg kommit att skriva en av vår litteraturs roligaste samhällssatirer.[145] Han insåg också att den slutliga utformningen hade sina förtjänster: "Det skall göra susen. Ty det är kolossalt!" Den 21 juli insändes manuskriptet till Looström, men det dröjde ända till 1890 innan det trycktes. Dessförinnan hade slutet omarbetats.[146]

I självbiografin skildrar Strindberg i samband med Mäster Olof hur samhället reagerar mot den unge upproriske författare som vågar angripa det: "Vill du icke vara med oss, säger samhället, så gå ut, ut i skogen. Är du ett illa anpassat djur eller en vilde, så deportera vi dig till så lågt stående samhällen, där du passar." (18: 277) Detta kan sägas vara den situation som de två huvudpersonerna i De lycksaliges ö befinner sig i när berättelsen börjar. Uppsalastudenterna Lasse Hulling och Peter Snagg har smädat Rudbeck och hans Atlantica — en omskrivning för Strindbergs angrepp på Geijer i Svenska folket[147] — och har därför dömts till svåra straff men benådats och förvisats att följa med en fångtransport till Nya Sverige. Avskedet från hemlandet bär ingen prägel av saknad: "liksom fattade av samma tanke räckte de ut tungan, om åt fästningen eller åt landet i sin helhet, vilket blånade bort bakom dem, var svårt att avgöra" (12: 50 f). Deras stämning är tydligen densamma som Strindbergs, när han i Svenska folket i kapitlet Svensken som utvandrare finner det vara "både en skyldighet och ett nöje att få med dessa halvt förgätne på en stund såsom missnöjd lämna det utarmade, förjunkrade fäderneslandet och ute på världshaven andas friskare luft och skåda nya folkslag" (8: 59). Mellan de båda verken hade ju också dessa drömmar blivit verklighet för författaren själv.

Att de övriga brottslingarna, av vilka de gifta fått ta med sig sina familjer ombord, inte är så farliga som man skulle kunnat vänta visar

sig redan i början av resan. Befriade från sina bojor uppför de sig väl; deras brott visar sig huvudsakligen bero på samhället. Överresan ter sig som en idyll — "de voro grymt lyckliga och lyckan gjorde dem goda" (12: 52) — till dess en storm driver skeppet på grund. De ombordvarande räddar sig iland på en tropisk öde ö, där deras liv gestaltar sig som en anarkistisk idealtillvaro. Visserligen utropas Lasse till hövding, men han fungerar mera som den förste bland jämlikar än som en överordnad styresman. Närmast påminner hans ställning om åldermannens i det gamla byalaget som Strindberg hade läst om i Wärend och wirdarne: "När de hade någon gemensam angelägenhet, skulle han låta sammankalla dem medelst en lur, som han nog skulle veta att anskaffa." (12: 58)[148] Detta blir också ett slags uppfyllelse av Strindbergs drömmar om återgång till naturen och "statens upplösande i byalag utan öfverhufvud" i ett av breven till Edvard Brandes (II: 267).

När de skeppsbrutna fått sina timliga behov tillgodosedda av en slösande natur blir en av de första angelägenheterna införandet av vissa officiella funktioner, "offentlig gudstjänst, mantalsskrivning och lagliga myndigheter" (12: 59). Det är Peter Snagg som tar upp saken, men Lasse invänder att hela frågan är överflödig genom att anledningar till brott inte längre föreligger. Detta resonemang har täckning redan i de idylliska förhållanden som rått ombord på skeppet före stormen. Hans argument för lagarnas avskaffande blir det avgörande ordet i diskussionen: "Lagarne äro gjorda för att hjälpa samhällets brister; ett samhälle, som icke har några brister, behöver inga lagar!" (12: 60 f) Uppfattningen har en lång tradition bakom sig i skildringar av primitiva samhällen, från Rousseau till Spencer.[149]

Man kan också i sammanhanget peka på ett enkätuttalande av Branting i den illustrerade månadsskriften Varia 1901. Rundfrågan 'Kan anarkismen häjdas, och i så fall med hvilka medel?' fick av honom bland annat följande svar: "anarkismen som ideal världsåsikt, drömmen om ett samhälle utan styrande och styrda, där friheten är så fullständig att äfven lagarnas tvång såsom onödigt bortfaller, den framtidshägringen hvarken kan 'häjdas' eller bör på något sätt motarbetas". Som framgår i fortsättningen av Brantings yttrande är detta ett slutmål även i det marxistiska perspektivet.[150] Det kan tilläggas att Strindberg ibland ifrågasatte lagens berättigande även i ett samhälle så bristfälligt som det han

själv levde i. Skildringen av den samhällslösa paradislyckan på ön innebär kulmen och dessutom slutet på hans extremt rousseauanska anarkism. Allting på ön blir slutligen "så fritt, otvunget och enkelt som möjligt" och Strindbergs utopism når den rena idyllen: "Endräkt, frid och ro vilade över hela samhället; alla hårda ord upphörde begagnas, och man tilltalade slutligen varandra med smeknamn." (12: 65)

De sidor som målar den ogrumlade paradislyckan erinrar, som jag tidigare (s 34) påpekat, om Liljas tropiska utopi i avhandlingen om människan men i lika hög grad om det avsnitt i Sur l'Inégalité, där Rousseau skildrar "les premiers développements du cœur" i den äktenskapliga kärleken och föräldrakärleken.[151] Och naturligtvis har man anledning att nämna discoursen i sin helhet som en förebild för den sammanfattning av "hela kulturens historia" som De lycksaliges ö trots de satiriska inslagen ändå till sist formar sig till.[152] Novellen samlar också upp åtskilligt av den anarkistiska utopism som finns redan i Svenska folket.

Men även Voltaire med Candide hör till de siare, som Strindberg i slutet av redogörelsen för den värendske skogsmannen pekat på som bevarare av människans längtan efter paradiset (8: 30). Han tycks ha läst om Candide bara någon månad innan han skrev novellen. I början av juni rekommenderade han sålunda K. O. Bonnier att låta översätta såväl Rousseaus avhandling om olikheten som Voltaires roman (IV: 198) och i mitten av månaden uppmanade han förläggaren kategoriskt att läsa Candide (IV: 219). Likheten inskränker sig inte bara till stilen eller till överensstämmelserna mellan paren Candide och Pangloss och Peter och Lasse.[153] Man kan också peka på beröringspunkterna mellan Eldorado, "l'ancienne patrie des Incas" — frihetens och jämlikhetens land där det inte finns några domstolar, fängelser eller parlament — och det statslösa tillståndet på De lycksaliges ö.[154]

Men det fanns utopism även i naturalismen, exempelvis i Zolas La faute de l'abbé Mouret som för Strindberg framstod som "ett kolossalt skaldestycke", ett "jättepoem", ett "mästerverk".[155] Forskarna har alltifrån Warburg satt denna roman i samband med Svenska öden, särskilt novellen Utveckling, men man har aldrig för Strindbergs del tagit fasta på det utopiska inslaget.[156] Detta har dock framhävts av Sten Linder i hans bok om Ernst Ahlgren, där han just betonar att bondbyn i ro-

manen lever ett isolerat liv "i fullkomligt primitiv avsaknad av alla civiliserade seder".[157] Men man kan gå ett steg längre, från byn till Paradouparken. Byfolkets tillvaro ter sig nämligen ganska civiliserad i jämförelse med Albines fria liv i detta orörda paradis alldeles inpå kultursamhällets knutar. Som Strindberg söker sig alltså Zola i Rousseaus fotspår tillbaka, inte bara till bondestadiets relativa primitivitet utan till vad han uppfattade som den idylliska lyckan i naturtillståndet. En gemensam nämnare för de tre finns i den passus hos Zola, där onkel Pascal för abbé Mouret karakteriserar Albine som en fin ung dam som återvänt till naturtillståndet i form av en fri sommarlovstillvaro på en öde ö.[158]

I tre år varar paradistillvaron för invånarna på De lycksaliges ö, men ett vulkanutbrott gör slut på sällheten. Man hinner nätt och jämnt i båtarna och ut på havet förrän ön sjunker i djupet. (Detta avsnitt har verklighetsanknytning. Sommaren 1883 hade ön Krakatoa i Sundasundet genom en serie vulkanutbrott kulminerande i augusti helt förändrat utseende och till hälften försvunnit i havet.[159]) Efter några dagars kringflackande siktar de nödställda land på nytt, "ett fastland eller åtminstone en ofantligt stor ö" som visar sig ha tempererat klimat (12: 75). Fiktionen är inte svår att genomskåda, särskilt om man erinrar sig att intendent Borg i I havsbandet föreställer sig Sverige som en ö, "ty att det hade landfäste i Lappland ändrade icke saken" (24: 224).

Strindberg reproducerar i fortsättningen "de stadier som av den lyckliga naturmänniskan gjort den disharmoniska kulturindividen" (Lamm).[160] Det är alltså här som själva kulturhistorien börjar. Ett viktigt inslag utgör skildringen av klassamhällets och statens uppkomst och utveckling. Den främsta förebilden är naturligtvis Rousseaus avhandling om olikheten, men sådana exposéer var vanliga också i den samtida sociologiska litteraturen under evolutionismens inflytande. Liljas kapitel om familjelivet och samhällsbildningen är ett typiskt exempel.[161] Quiding inleder sin Slutlikvid med att be sina läsare föreställa sig kampen för tillvaron som en "oändlig rad af menskliga handlingar, börjad i urtidernas natt och fortsatt under tidehvarfvens lopp, utgörande den yttersta grund, på hvilken samhället ännu i dag står".[162] Lewis Henry Morgans 'Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery,

through Barbarism, to Civilization' (1877) är kanske det verk som mest bidrog till att ge sin upphovsman namn av den moderna sociologins grundläggare och det spelade en väsentlig roll för många som under 1880-talet skrev sociologiska och etnografiska översikter. Sålunda stödde sig Friedrich Engels på Morgans arbete i Ursprung der Familie, des Privateigenthums und des Staats (1884), som — utan att man fördenskull behöver förutsätta någon påverkan — uppvisar stora likheter med Strindbergs idéer om samhällets framväxt i De lycksaliges ö.[163] Ett annat arbete i samma anda var Charles Letourneaus La Sociologie d'après l'ethnographie (1880) som Strindberg ägde och tog intryck av också i andra avseenden. Slutligen kan man utan kommentarer nämna Spencers arbeten, främst Principles of Sociology (1882—86).

Som Rousseau utpekar Strindberg jordbrukets och därmed äganderättens införande som upphovet till alla senare missförhållanden. Efter Jordabalken stiftas lagar i snabb följd (12: 85 f). De icke jordägande bildar en klass av "missnöjda" som "voro mycket farliga, ty som de icke ägde något att förlora, fruktade de ingenting. De drogo till skogarne, ty de kunde icke finna något skäl, varför de skulle gå och slava åt andra, som togo frukten av deras arbete." (12: 87) Handelns och kapitalismens uppkomst skärper de revolutionäras missnöje ytterligare och samhället hotas. Till dettas skydd skapas krigsmakten och successivt olika styrande institutioner, exempelvis statskyrkan, och samhällsklasser (12: 88 ff). I den uppsluppet gisslande tonen har detta parti en stark likhet med Candide men också med vissa sidor hos Lilja (se s 33).

När klassdifferentieringen nått ett visst stadium och blivit definitiv återstår för Lasse "endast att ta steget ut, och han lät utropa sig till hövding över alla hövdingar eller kung" (12: 91). Hans ställning blir därmed en maktposition, vilket hövdingaskapet på ön inte hade inneburit. Genom en rad frihetsinskränkande bestämmelser lyckas han få ett skenbart slut på klasstriderna. "Men det gick icke lika lätt att tämja det nya släktet, som icke ville lyda varken far eller mor, ännu mindre främmande personer. ... De blevo vilda och obändiga, tålde icke sitta i de osunda, illaluktande stugorna, utan rände omkring i skog och mark och sökte äventyr. Föräldrarne piskade dem, men gossarne satte eld på stugor och höstackar och rymde till skogs. Samhället var denna gång allvarsamt hotat." (12: 93) Dessa unga och deras anarkistisk-rousseauanska

hållning kan återgå på de föreställningar man hade om 'nihilisterna' och den revolutionära verksamheten i Ryssland. Deras oresonliga samhällstrots är också en motsvarighet till den småländske skogsgångarens i Svenska folket.[164] Genom drastiska bestraffningsåtgärder lyckas Lasse ännu en gång åstadkomma ett visst lugn, "men ibland bröt sanningen fram och då hotades samhället igen" (12: 96).

Med samhällets och statens fortsatta utbyggnad ökas missnöjet och det uppstår ett hemligt sällskap med namnet "De Missnöjda". Under efterträdaren Lasse II Axel riktar de en skarp kritik mot Lasse I, "som hade grundlagt det nya Samhällsskicket" (12: 100) — man kanske kan läsa 'det nya riket'. De förklarar "att han var en åsna och att hans samhälle var fånigt" (12: 101). När missnöjet slutligen når sin kulmen uppfinner den som då är kung "ett nytt regeringssystem, som efter mycket bråk blev antaget under namn av parlamentarsystemet eller ansvaringssystemet. ... I närmaste sammanhang med detta stod pratmakarsystemet eller det parlamentariska styrelsesättet. En hop rikt folk sammanträdde en gång om året och sökte genom klyftigt tal utse det nästa offer, på vilket en ny skatt skulle vräkas." (12: 112 f)

I jämförelse med den välvilliga inställning till parlamentarisk politik, som Strindberg visar i Missnöjet (16: 100 f) och något senare i de italienska breven,[165] betecknar den skarpa kritiken i De lycksaliges ö en omsvängning. Visserligen kan man med tanke på karakteristiken av riksdagen som "en hop rikt folk" inskränka räckvidden av gycklet med den parlamentariska verksamheten och se det som ett angrepp på ett folkstyre som inte underbyggts av allmän rösträtt. Strindberg gör emellertid aldrig helt klart hur han vill ha riksdagen konstruerad — han är på denna punkt frikostigare med kritik än med positiva förslag. Den avvisande inställningen till politiskt reformarbete från Röda rummet och de första åren av 80-talet tycks ha återvänt under senare hälften av 1884. Sannolikt har omsvängningen samband med fixeringen vid motsatsparet överklass—underklass. I Katekesen har han, av allt att döma helt nyligen, fogat in kritiken av den parlamentariska verksamheten i resonemangen om dessa termer. Inrikespolitiken kallas "Överklassens bevakning av sina intressen emot underklassen" (16: 180) och i den samtidiga (16: 347) uppsatsen Överklassens bevisföring demonstrerar han hur han tänker sig att det går till att få riksdagen med på utgifter till

onyttiga ändamål. Det hela "slutar med en parlamentarisk triumf, det vill säga att underklassen betalar kalaset" (16: 221).

Det är uppenbart att den antiparlamentariska inställningen hos några av Strindbergs främsta auktoriteter under 1884 hade börjat verka på författaren. Den nyssnämnda parlamentariska triumfen exempelvis skulle inneburit att underklassen måst betala ett nytt krigsfartyg som byggts för att motivera utnämningen av alltför många sjöofficerare. Detta sätt att påtala vad man uppfattade som slöseri med statens medel var vanligt — Strindberg hade själv gjort det i Röda rummet (5: 118) — men fallet verkar också vara konstruerat som ett exempel på hur ett resonemang hos Quiding kunde få giltighet. Denne framhåller nämligen på tal om skatterna att "de öfverflödiga embetsmännen göra samhället enorma kostnader, företrädesvis krigstjenstens embetsmän". Vidare påstår Strindberg att riksdagsarbetet består av de rikas strävan att "utse det nästa offer, på vilket en ny skatt skulle vräkas" (16: 113). Quiding anser att eftersom "samhället tillkommit för att värna [över]klassens rätt emot underklassen" vore det rimligt att den förra också bestrede kostnaderna för detta i stället för att "så mycket som möjligt vältra samhällets bördor på den andra klassen".[166]

Strindberg kallar den parlamentariska politiken för "pratmakarsystemet". Genom att visa sin ovilja mot själva det muntliga argumenterandet griper han i ännu ett avseende tillbaka på riksdagsskildringen i Röda rummet. Det är emellertid också värt att observera att Quiding speciellt har retat sig på vad han uppfattar som det alltför myckna pratandet i folkrepresentationerna. Om den politiska verksamhetens uppkomst och utveckling under antiken berättar han: "Man upptäckte talets tjusningskraft och deri ett medel att hänföra på sin sida församlingen. Så uppstod den parlamentariska styrelseformen, och talarne påfunno i omröstningen ett sätt att visa verlden, hvem som inhöstat mesta bifallet. ... Derefter kom enväldets tid och störtade alldeles neder, hvad pratmakarne med svett och möda uppfört".[167] En hård generell dom fäller han i ett annat sammanhang: "Ett beslut, som fattas af en församling, hänförd af talarnes makt, är icke mera värdt än det som fattas under rus och borde vara alldeles förbjudet."[168]

Nordau menar att den parlamentariska "lögnen" knappast är den minsta nutidslögnen och ägnar ett tjugutal sidor åt en våldsam kritik av

företeelsen.[169] Han anmärker att det är talförheten, inte sakligheten som fäller utslaget i folkförsamlingarnas debatter.[170] Vidare påvisar han att regeringens ansvarighet är en chimär, då ministrarna i praktiken är lika oansvariga som de deputerade; "för hundratals missbruk, orättvisor och godtyckligheter de dagligen föröfva gå de fullständigt straffria". Han anser kort och gott att parlamentet är "en anstalt för tillfredsställande af de deputerades fåfänga, äregirighet och egna intressen".[171] Nordaus uppfattning om ansvarigheten går igen hos Strindberg: "Men ansvaret var icke farligare än att en minister, som stått bocken för en kunglig dumhet, fick ta avsked som länschef och kerubimerriddare." (12: 113)

Men Strindbergs misstro mot politiskt arbete bör fortfarande ha närts också av anarkismen, för vilken kritiken av det parlamentariska systemet är en kardinalpunkt. Året innan hade exempelvis belgaren Emile Leverdays gått till angrepp med den massiva boken Assemblées parlantes, som betecknade det representativa styrelsesättet som ett artificiellt och farligt övergångsfenomen. Han ansåg att det sedan länge hade överlevt sig själv men att det skulle försvinna samtidigt som monopolkapitalismen vars lydige tjänare det varit.[172] På våren 1884 fick Assemblées parlantes låna rubrik till ett par artiklar i Le Révolté där det parlamentarisk-politiska arbetet också karakteriserades som en maskin som fabricerar lagar till de starkares fördel.[173] Samma synsätt fanns naturligtvis i Bakunins broschyrer som Strindberg sannolikt skaffade sig i Schweiz. I ett kursiverat avsnitt av L'empire knouto-germanique framhåller Bakunin att i ett samhälle där massan av folket ekonomiskt behärskas av en minoritet kan inte ens den allmänna rösträtten medföra annat än illusoriska och antidemokratiska val som går helt emot folkets verkliga behov och önskningar.[174] I Dieu et l'État avvisar han varje form av officiell auktoritet även om den emanerade ur den allmänna rösträtten.[175] I Kvarstadsresan skrev Strindberg i slutet av året: "Har du hört, att mitt namn varit nämnt på det liberala valmansmötet i Stockholm. Jag riksdagsman? Vad skulle jag där att göra, jag som icke tror på riksdagar?" (17: 32)

Eländet i Atlantica, som landet nu heter, tilltar: "Det blev sålunda en oupphörlig hetsjakt, en evig slitning och oro i samhället och ett aldrig tröttnande missnöje." (12: 115) Olika sekter, bland vilka man urskiljer liberaler, socialister och anarkister, försöker förgäves råda bot på miss-

förhållandena. Allt blir vid det gamla bortsett ifrån att de styrande ständigt konsoliderar sina ställningar. Så slutar novellen. Lamm har menat att den driver med "människosläktets obotliga lust att vagga sig till ro med utopiska drömmar".[176] Att han därvid syftar på det nyss refererade slutet bestyrks av ett annat ställe i hans framställning: "I slutet av De lycksaliges ö gycklar Strindberg med de olika projekt till samhällets förbättring, som man med raseri kastar sig på, sedan man försjunkit i fullkomlig kretinism."[177] Emellertid har Hagsten övertygande visat, att den hånfulla karakteristiken på novellens sista sida av de olika politiska ideologierna tillkommit flera år senare än det övriga.[178] Men även i övrigt är det svårt att instämma med Lamm. Är det något som Strindberg verkligen gycklar med är det samhället. I ett brev dagen efter insändandet kallade han också novellen "en satyr på Samhället" (IV: 270).

Den svärmiska skildringen av paradistillvaron på ön avslöjar att det var den anarkistisk-rousseauanska utopin som stod hans hjärta närmast. Ett ytterligare belägg härför är befolkningens syn på dödsstraffets införande i samhällslivet: "Livet var ännu icke någon så orimligt kärt, ty vid jämförelsen mellan det nuvarande och det förflutna sköna livet på De lycksaliges Ö tyckte man i allmänhet att livet var en börda." (12: 86)

Återfall

Den 12 maj 1884 skrev Strindberg till Branting: "Nu vill jag göra en Nihilistnovell i Génève! Sänd mig s. v. p. till låns två af de mest sympatiska ryssar nihilister du har: en ung man och en qvinna! i fotografi och ett par nihilistböcker, vackra, men icke arga! Unterirdische Russland har jag sjelf. Sänd en roman och en broschyr öfver deras läror samt om det usla tillståndet i Ryssland, till låns! Gör det nu genast! Men de skola vara vackra! Hvilka äro de vackraste typerna af de ryska i denna sak?" (IV: 154 f) I nästa brev till Branting bebådades den tidigare omtalade intervjuresan till ryska nihilister i Genève och samtidigt upprepades begäran om en "nihilistsak! Här fins bara sådana på Ryska!" (IV: 174) Planerna på en nihilistnovell fick sannolikt stå tillbaka för Giftas-berättelserna, men den 17 juni kunde Strindberg ändå försäkra Branting att denne till hösten skulle få "en Svitzerlandbildniss till. Nihilist-autopsie från Génève." (IV: 218) I slutet av juli när Giftas I och De lycksaliges ö förelåg klara återupptog han tankarna på nihilistberättelsen — nu var det Karl Otto Bonnier som var adressaten: "Går nu efter två dagars hvila genast på Schweizernoveller till Julen. Att de skola hållas praktfulla och milda som Samvetsqval kan jag nästan lofva." (IV: 273). Den 1 augusti gjorde Strindberg ett besök — möjligen ett studiebesök — i Genève (IV: 283) och den 25 augusti insändes slutligen Återfall, enligt författaren "en 'Analys'-historia utan handling" (IV: 308 not 4).

Någon nihilistautopsi från Genève blev novellen inte. Miljön är Lausanne och Ouchy, men det hindrar naturligtvis inte att själva nihilistinslaget kan vara hämtat från Genève. Huvudpersonen Paul Petrowitsch är en rysk flykting med revolutionärt förflutet — namnet bärs också av en framträdande gestalt i Turgenjevs Fäder och söner. Han hör till "de sammansvurna" (15: 112) och har uppenbarligen haft något att göra med "den stora händelsen", sannolikt något slags attentat (15: 108, 117). Han har vidare suttit i fängelse och utsatts för tortyr som kvarlämnat en nervskada (15: 123). Döttrarna Vera och Sofia har

fått namn med revolutionär klang och novellen saknar inte ens brev med osynligt bläck eller en tsaristisk polisspion, båda obligatoriska inslag i sensationsromaner med 'nihilismen' som motiv. Men allt detta är staffage och på intet sätt signifikativt för grundstämningen.

Strindberg hade lovat Bonnier att göra novellen 'mild' och det lyckades han också med. Resultatet uppnåddes bland annat genom en medveten retuschering av vissa detaljer. Det är exempelvis frapperande att Paul aldrig kallas nihilist. I manuskriptet stod visserligen från början på ett ställe "Se där står nihilisten", men det ändrades till "Se där står ryssen" (15: 94).[179] Symtomatisk för denna tendens är också utformningen av Pauls möte med förrädaren Ivan. Ursprungligen lät författaren Paul ta upp en revolver ur bordslådan, senare ersattes den med en stilett och slutligen stannade det vid ett oskyldigt telegramformulär (15: 148).

Aggressiviteten har också dämpats genom prägeln av en självbiografisk "analyshistoria". I ett brev till Karl Otto Bonnier den 4 juli förutskickade Strindberg att de planerade schweiznovellerna skulle "bli ganska intima! Kanske min och min hustrus historia blir med" (IV: 245). Den kom med just i Återfall och Pehr Staaff hörde till dem som omedelbart genomskådade förklädnaden: "Återfall var vacker! För de invigde rätt genomskinlig." Han frågade t. o. m. vem "förrädaren" skulle föreställa.[180] Det finns alltså åtskilliga självbiografiska inslag. Pauls tvist med hustrun om dopet tycks ha haft sin motsvarighet i verkligheten (26: 320 f). Om Strindbergs besvikelse över Röda rummets framgång — reaktionen skildras verkligen så många år efteråt — erinrar Pauls berättelse om den skrift Kända Saker som han säger sig ha gett ut i Moskva.[181] Den var avsedd som en avslöjande pamflett men oskadliggjordes genom att behandlas som skönlitteratur: "man förvandlade ett väl laddat och riktat skott till en raket, som styrdes rätt upp i luften, där den fick krevera i ett vackert färgat eldregn, som hälsades med applåder." (15: 142) Slutligen återspeglas Strindbergs ständiga längtan till Kymmendö i Pauls minnen från Ryssland.[182]

Men novellens försonliga stämning är främst programmatisk, motiverad av den genomgående idéproblematiken. Tillsammans med sin familj har Paul slagit sig ner i Ouchy, där han försörjer sig som träd-

gårdsodlare med rosor som specialité.[183] I inledningen är han på väg upp till torget i Lausanne med sin kärra och redan här skymtar ett bekant rousseauanskt motsatspar, land och stad. Den friska naturen kring Genèvesjön kontrasterar nämligen mot hettan och dammet i den "alltid så kvävande staden" (15: 93). Dennas mentalitet demonstreras på samma sätt som i Pål och Per (s 208 f). När Paul begår en bagatellartad trafikförseelse gör polisen en "lagtolkning på fri hand till Pauls nackdel" (15: 94). Men stadstillvaron ställs inte bara mot det omgivande landskapets skönhet utan också mot den hembygd som Paul lämnat; "när han såg dessa arbetsklädda, bullrande, svettiga och dammiga människor tränga sig fram med sina bördor och verktyg som på en vardag, då blev han beklämd, och hans tankar gingo långt, långt bort till det stora släta, fula landet omkring Moskva." (15: 95) Han längtar "härifrån denna gata, denna rännsten, denna folkhop, som var hans fiender; dessa gamla människor med gamla hjärtan och gamla tankar" (15: 95 f). Han anser sig nämligen vara en "ny människa" i enlighet med undertiteln till Tjernysjevskijs 'Was thun? Erzählungen von neuen Menschen', som han ser i en boklåda (15: 99). Strindberg läste romanen i den tyska översättningen samtidigt som han skrev Återfall (IV: 277, 286). I Librairie russe i Genève hade han också vid något tillfälle sett en fransk utgåva och han betecknade boken som "ur-codex till hela nihiliströrelsen" (V: 209).

Otvivelaktigt är Paul en principiell anarkist. Han inte bara känner samhällslagarna, "vilka förfalskat naturlagen" (15: 151), han hatar och bekämpar dem (15: 131, 145). Han sätter sig emot att den nyfödde sonen döps, eftersom han "anser brottsligt att låta viga sitt barn åt maktens eller våldets herrar" (15: 129). Pauls antiauktoritära inställning präglar också förhållandet till hans närmaste. Med hustrun har han ingått ett "modernt äktenskap" grundat på jämlikhet och frihet, drängen Bernhard betraktar han som jämställd "medarbetare" och barnen har samma rätt till en egen vilja som de vuxna (15: 103 f).[184]

Det är hans dilemma som revolutionär att stå alltför nära naturen, att vara för mjuk. Han är alltså samma typ som Bleichroden i Samvetskval men dubbelgångarsituationen — slitningen mellan naturmänniskan och samhällsmänniskan — är i Återfall sedd mera från natursidan. Han delger hustrun sina svårigheter: "Ibland, Anna, tror jag alla våra arbe-

ten komma att stranda på vår naturmänniska, som icke kan hata! O, vi måste lära oss hata!" (15: 145) Inte desto mindre deklarerar han sin anslutning till taktiken med mord på uppsatta personer. När hustrun framhåller att man inte skall hata människorna utan "de bindande banden", d. v. s. samhället med dess lagar och konventioner, svarar Paul nämligen: "Men, vi kunna icke slita banden utan att rycka fingrarne av dem som hålla i, Anna! Så mycket värre för dem!" (15: 145) Pauls skarpa replik är också en variation på temat person—sak, vilket bekräftas av hans samtal med Ivan om överheten: "vi förstå sålunda att skilja person och sak; om deras motiv kunna vi ej döma, om de äro bedragne eller bedragare ha vi ej tid eller lust att utröna, deras handlingar döma dem, och när deras personer stå i vägen för saken, så bort med personerna!" (15: 150) Men man betvivlar att han själv skulle kunna ställa sig till förfogande som exekutor. Paul passar överhuvudtaget inte in i kretsar sådana som den som stod bakom mordet på Alexander II. Han säger också till sin hustru efter återkomsten från ett försök till utbrytning ur äktenskapet: "Vår värsta fiende, Anna, det är vår naturliga människa, den där avbilden av något ovanom, som känner sig vän med alla individer av samma art; det är den som bryter udden av vårt stora berättigade hat, det är den som narrar oss till medlidande med våra fiender, som gör oss slappa när vi skola hugga till och som ger oss ånger när vi redan huggit, ånger, tänk, över en vacker handling, som frigör för sekler." (15: 141)

Det är lättare att föreställa sig Paul som narodnik från 1870-talets början än som terrorist från dess slut. Stepnjak karakteriserade den förre såsom helt och hållet uppfylld av kärlek: han kunde inte hata någon, inte ens sina bödlar.[185] I likhet med Lavrov och dennes anhängare tror Paul inte på några resultat förrän efter lång tid och hans arbete går som deras ut på att "arbeta för de kommande", inte med våldsmetoder utan med "meningarnes förändring", d. v. s. genom uppfostran och propaganda (15: 133, 149). Detta är motsatsen till hans tro på "en vacker handling, som frigör för sekler".

Det var inte alltid man observerade att Strindbergs nihilistporträtt var en sammanfattning av olika revolutionärstyper. Ola Hansson ansåg sålunda att Paul och de övriga ryssarna i Utopier var olika dem som Turgenjev skildrat och som han uppfattade som viljesvaga: "Men det

är just *viljestyrkan* och handlingskraften, som är ett genomgående grunddrag hos August Strindbergs ryska nihilister. ... De icke endast tro sig kunna realisera det nya samhället, de äro verkligen i stånd dertill. De äro verkliga framtidsmän, icke endast framtidsdrömmare."[186] Det var naturligtvis upplevelsen av våldstaktiken och mordet på Alexander II som gjorde att den bombkastande terroristen kom att sudda ut nyanserna i den västeuropeiska bedömningen av den ryska revolutionära utvecklingen.

Pauls patetiska ord om den naturliga människan — "den där avbilden av något ovanom, som känner sig vän med alla individer av samma art" — har en religiös ton som associerar till Bergspredikans bud att man inte skall stå det onda emot, att man skall älska sina ovänner o. s. v. De återkommer ofta i Tolstojs utläggningar och är bärande element i hans etiska uppfattning. Mildheten och passiviteten i Återfall verkar tolstojanska.[187]

Den danske slavisten Stender-Petersen ser tolstojanismen som ett stort upplagt försök att omtolka den revolutionära och terroristiska populistiska rörelsen och samtidigt spärra vägen för den växande marxismen, att omskapa det sociala problemet till ett etiskt.[188] Båda dessa tendenser är märkbara hos Strindberg: under 1884 bibehåller han i mycket den anarkistiska samhällssynen men ger avkall på våldsteorierna, och den rousseauanska inställningen kommer alltmer i konflikt med verkligheten — industrialismens utveckling och den marxistiska arbetarrörelsens frammarsch.

Ett resultat av den etiska aspekten är frågan om altruism och egoism. Problemet hade länge intresserat Strindberg, men 1884—85 var det en ständig angelägenhet. Redan som gymnasist hade han i en fransk kria skrivit om det självvalda ämnet "Egoismen styr alla våra handlingar", varvid synpunkterna närmast överensstämde med vissa upplysningsfilosofers, särskilt Helvetius', hävdande av egoismen som drivkraften i den mänskliga samlevnaden (18: 143, 19: 49). I En ovälkommen däremot vill man bakom faderns förmaning till Kristian att "människan icke fick leva för sig själv utan måste leva för andra också" (11: 71) spåra Comtes betonande av altruismens nödvändighet.

Under 1884 återkommer tankarna om egoismen och altruismen så ofta

att man kan tala om fixering vid problemet. För att övervinna motsättningen följer Strindberg alltmer vägar som utstakats av Spencer. Denne framhöll redan i Inledningen till Samhällsläran: "Om budet — 'lef för dig själf', är falskt på ett sätt, är det motsatta budet — 'lef för andra', falskt på ett annat. Förnuftets bud är — 'lef för dig och andra'."[189] En utförligare diskussion tog han upp i The Data of Ethics (1879), 1884 utkommen i en svensk översättning Grunderna för etiken. Julinumret av Revue suisse 1884 innehöll ett par artiklar med en utförlig presentation av Spencer och hans filosofi och i en av dem behandlades just detta verk.[190]

Stödd på evolutionsläran framhåller Spencer egoismens centrala ställning inom etiken. Den människa som är egoistisk till en viss grad skapar därmed förutsättning för altruistiska handlingar.[191] Utvecklingen skall steg för steg medföra en försoning av de båda skenbart motsatta principerna. Över familjealtruismen går vägen till social altruism, "omsorgen för familjen måste supplementeras genom omsorg för samhället".[192] Spencer anser den rena altruismen självförstörande och tar avstånd från maximer om att man skall älska sin nästa såsom sig själv och leva för andra.[193] Hans slutsats blir att man vinner allmän lycka huvudsakligen genom att söka individuell lycka, medan denna endast delvis uppnås om man strävar efter den allmänna lyckan.[194] Den sociala altruismens höjdpunkt uppnås när den egoistiska och den altruistiska tillfredsställelsen genomtränga varandra och förenas. Men detta stadium infinner sig först i en avlägsen framtid.[195]

Debatten om etik och moral var vid denna tid genomsyrad av Spencers argument och Strindberg stötte alltså ofta på dem. Ett arbete som Strindberg livligt intresserade sig för vid denna tid och som bidrog att knyta honom fastare till dessa tankegångar var Karl Gjellerups avhandling Arvelighed og Moral. I en artikel i Tiden den 20 december 1884 rekommenderade han denna bok åt tidningens läsare och karakteriserade den som huvudsakligen grundad på Spencer. Gjellerup har ägnat ett avsnitt åt att visa att våra altruistiska handlingar har sitt ursprung i egoismen, att "Sympathien gjennem en længere Udviklings- og Associationsproces tilsidst stammer fra Selvopholdelsesdriften".[196] I utvecklingens slutskede ser man "Egoisme og Altruisme forsonede gjennemtrænge hinanden; der føjes et altruistisk Motiv til selve Egoismen".[197]

Också Strindberg tillmäter de egoistiska känslorna en stor betydelse. I Underklassens svar säger han i början av svaret på den första frasen, vari underklassen beskyllts för att ledas av egoism: "Du har rätt, min vän, i att jag ledes av egoistiska syften, ty av sådana ledas vi alla." (16: 209) Detta konstaterande gäller sannolikt inte en egoism isolerad till individen. Tidigare på sommaren hade han skrivit novellerna i Giftas I, ett resultat av att han med Spencer i äktenskapet och familjen såg en möjlighet att övervinna den individuella egoismen. I Återfall definieras kärleken som "två egoismer uppgångna i en" (15: 140) och i den sista utopi-novellen, Nybyggnad, skulle Strindberg komma att utvidga perspektivet mot den fullständiga sociala altruismen.

I Återfall finns dock ett etiskt inslag som emanerar ur det redan påvisade rousseauanska dubbelgångarmotivet och som svär mot evolutionsmoralen. Paul ger ju "vår naturliga människa" skulden för sin bristande revolutionära kraft. Det är den som får honom att känna medlidande även med sina fiender. Kontrasten mellan den enskilda människans godhet och de många människornas ondska finns gestaltad i novellen på ungefär samma sätt som i Samvetskval.

När fru Bleichrodens förlossningsarbete råkar komma igång under en promenad i backen till hospitalet (15: 201) skyndar "en beskedlig vandrare" till hjälp. Något liknande händer Paul när han är på väg efter barnmorskan åt hustrun. Han får ett sammanbrott och då han ligger på marken oförmögen att kunna ta sig vidare tvingas han "erkänna att känslan för andra är starkare än känslan för en själv". Som en bekräftelse av riktigheten i Pauls nyvunna insikt kommer strax en bonde i närheten till undsättning (15: 124). I båda novellerna är hjälparna enkla, "naturliga", människor. I Samvetskval är motsatsen den uniformerade statsindividen, i Återfall den konkurrensmedvetna stadsbon. Evolutionsmoralen har lämnat få spår i den sistnämnda novellen och har säkert varit ett problem för den fortfarande starkt rousseauanskt influerade författaren. Det heter ju att Paul "måste erkänna" den altruistiska känslans dominans över den egoistiska — det verkar som om detta skulle ske i en mer eller mindre medveten polemik mot den nya skolan. Redan Pauls status av "ny människa" innebär för övrigt att han finner det otillräckligt att "arbeta bara för sig och de sina" (15: 119).

Strindberg hade detta år flera auktoriteter som hjälpte honom att

stå emot evolutionsfilosofins press även på etikens område. I slutet av Konventionella nutidslögner pläderar Nordau energiskt för den 'naturliga' moralen, 'solidaritetsmoralen', som han bland annat finner återspeglad i evangeliets bud att man skall förlåta och älska även sina ovänner. Denna princip betecknar han som "en fundamental beståndsdel af det mänskliga medvetandet" och "en af de organiska drifkrafterna för människans handlingar". I samtidens despotiska samhälle härskar egoismen, framtidens kommer att skapas i altruismens tecken.[198] Le Révolté utvecklade våren 1884 i ett par artiklar om auktoritet och organisation anarkismens program. Där betonades att människornas behov av att hjälpa varandra och av sociabilitet är starkare än individualismen, en teori som senare genom Krapotkins Inbördes hjälp skulle bli central inom rörelsen.[199] Även Quiding hade liknande tankar. I det samtal mellan författaren och en ande från ett kommande sekel som utgör fjärde boken i Slutliqvid framhåller den senare på tal om den minskade brottsligheten tvenne krafter som tidigare inte skulle ha uppmärksammats. Den ena är "den välvilliga, ömma vård, som nu öfverallt möter individen i lifvet som i lagarne", den andra ett i människans natur rotfast begär "att gagna icke blott sig sjelf utan äfven andra, ett begär som rätt utveckladt kan drifva ända till uppoffring af det egna jaget för menskligheten väl".[200]

Strindbergs dubbelhet i förhållande till frågan om egenkärlek och medkänsla finns hos Rousseau själv. I avhandlingen om olikheten sägs att i naturtillståndet var omsorgen om det egna välbefinnandet enligt erfarenheten den enda drivkraften till människans handlingar. Men där hävdas också att medlidandet är en naturlig känsla som hos varje individ dämpar självkärleken och därigenom bidrar till släktets bevarande. Det är den som gör att vi spontant skyndar oss att bistå dem som vi ser lida.[201] Det är en liknande naturlig medkänsla som bringar både fru Bleichroden och Paul hjälp i deras nöd.

Tolstojansk verkar också den apostoliska fattigdom som Paul gjort till sin. När han får veta att hans egendom hemma i Ryssland gått till spillo känner han befrielse: "Det var icke för ro skull Jesus av Nasaret förbjöd sina lärjungar att äga något. Ingenting binder anden så som egendom. Fruktan att förlora ger aldrig någon ro, hoppet att förvärva ingen vila.

Är det underligt då att de nya mänskorna först av allt tänkt på frigörelse från egendom såsom också de första kristna tänkte det. Nu är jag fri, Anna, och nu vill jag begagna min frihet!" (15: 119) Det var just vid denna tid som Tolstoj väckte sensation genom att inte bara predika egendomslösheten utan också realisera den och sålunda på sitt sätt bli "en ny människa".[202] Det är den förvandlingen som ligger i rubriken Un gentilhomme russe apôtre. "En Jesu lärjunge skall vara fattig, — ja, det vill säga, att han alltid skall kunna njuta af alla de gåfvor, som Gud skänkt menniskorna. Han skall icke förderfva tillvaron för sig. Ordet fattigdom har hos oss blifvit liktydigt med olycka, men det är i sjelfva verket en lycka." Därigenom blir nämligen livet "frigjordt och kan egnas åt det enda mål, som är dess rätta, — eget och andras väl".[203] Detta är också Pauls strävan när han "begagnar sin frihet" genom att arbeta för andra. Även om hans altruism i huvudsak begränsas till familjen ser han den i ett vidare perspektiv, framtidens och mänsklighetens.

Men liksom 'mildheten' har den självpålagda fattigdomen anknytning inte bara till Tolstoj utan också till narodnikerna. Den är en hörnsten i deras ideologi, vilket också framgår av Leroy-Beaulieus skildring: "Det, som är egendomligt för den samtida ryska nihilismen, är dess sätt att vända sig till folket, *att gå ut ibland folket,* enligt deras stående uttryck, att blanda sig med massorna, för att göra sig förstådda af dem, att uppgå i dem, att lefva deras lif af försakelser och kroppsarbete, glömmande sin uppfostrans vanor och fördomar. Häri synas nihilismens missionärer hafva velat likna kristendomens första apostlar."[204] Stepnjak säger om narodnikandan att narodniken söker skänka andra lycka, även till priset av sin egen. Hans ideal är ett liv i lidande och en död som martyr.[205] Vad populisterna i exilen beträffar var också fattigdomen en tragisk nödvändighet. Det var nog därför som de i Paris enligt en tidningsnotis "lefde fattigt, voro nyktre, flitige, försigtige och sökte väcka så litet uppseende som möjligt".[206] Förhållandena var sannolikt desamma i Genève. I ett brev till Carl Larsson var Strindberg full av medkänsla med dem: "Du må icke tro de ha roligt och här i staden äro de inga hjeltar, der det fins 100 stycken millionärer på 60.000 innevånare." (IV: 339) Vid ett av sina besök hos Elpidin tyckte han också att det såg fattigt ut (17: 31).

Pauls försakelselära går i praktiken ut på det system av åtgärder som ges namnet "förenkling". Han har nämligen på sin gård "inrättat sig med huvudsakligt avseende fästat på självhjälp. ... Till den ändan hade han sökt själv framställa så många av livets förnödenheter som möjligt och vad mera var, sökt inskränka sitt och de sinas behov till det minsta." (15: 101) Till "förenklingen" hör också att Paul gjort sig oberoende av tjänstefolk genom att exempelvis städa själv (15: 146 f). Förenklingsprogrammet hade föregripits redan i Missnöjet, i drömmen om idealstaten "där var och en födde sig själv, klädde sig själv, utan att schackra och byta: där sålunda intet utfördes ur landet, aldra minst av näringsmedel, som utbyttes mot lyxartiklar, där sålunda icke heller något behövde införas. Det vore självhjälp i ordets största, och vidsträcktaste bemärkelse." (16: 107) Paul har visserligen inte nått lika långt eftersom han bland annat inte anser det löna sig att förfärdiga sina kläder själv, men han har ändå lyckats åstadkomma ett tämligen oberoende litet samhälle av sitt hushåll. Hellen Lindgren hade blick för den vidare syftningen av Pauls experiment, när han i sin strindbergsstudie påpekade att man i utopi-novellen Nybyggnad finner "detta familjesamhälle utvidgadt till en familjestat, en *falanster*".[207] Kanske han därvid dock endast övertog en synpunkt från Ola Hansson, som i sin tidigare citerade anmälan menade att Paul "med sin hustru, sina tvänne döttrar och sin 'medarbetare' Bernhard grundat ett framtidssamhälle, en Godinsk familistère i miniatyr".[208]

I uppsatsen Likställighet och tyranni som skrevs under ett par månader efter Återfall finns en rätt utförlig definition av förenklingsbegreppet: "Förenkling är ett annat, som vi kunna lära våra barn. Ordet och saken härleda sig från Ryssland, som mycket förnuftigt. Den, som uppfödes i lyx, blir ofri. När lyxen icke längre räcker, blir man olycklig. Att utfinna sitt existensminimum och stanna vid det, är gott. Att slita sina plagg, fastän de blivit omoderna, är gott." (17: 115) Begreppet förenkling spåras här till Ryssland, men en närmare bestämning ger författaren i självbiografin, där Turgenjev presenteras som ordets upphovsman samtidigt som 'simplification' anges som en motsvarighet (18: 245). Strindberg har rätt så till vida som verbet 'simplifier' förekommer i den franska översättningen av Turgenjevs roman Obruten mark, varvid det är uppenbart att ordet tillskrivs en speciell betydelse.[209]

Det nämns t. o. m. sex gånger i en replikväxling mellan Marianne och Tatiana, där den förra trots sin ställning av adelsdam säger sig vilja bli behandlad som en kvinna av folket. Avsnittet lyder i den svenska översättningen från 1878, där 'simplifier' översatts med 'göra sig gemen':

"Åh ja, jag förstår nu. Då hör ni till dem, som vilja göra sig gemena. Det finnes många sådana nu för tiden."

"Huru sade ni, Tatiana? Göra sig gemen?"

"Ja, det är ett talesätt, som vi hafva nu; det vill säga att lefva alldeles som folket. Det är nog bra att lära folket att använda sitt förstånd. Men det är icke beqvämt, ack nej! Gud gifve er framgång!"

"Göra sig gemen!" upprepade Marianne. "Hör du, Alexis, nu höra vi till gemene man."

Neschdanov började skratta och upprepade äfven:

"Gemene man!"[210]

Någon närmare förklaring ges inte och ordet har dessutom en ironisk anstrykning.

Förenklingen har naturligtvis samband med narodnikernas och Tolstojs programmatiska fattigdom. Utgår man från det ryska substantivet till 'oprostitsja' (förenklas) som heter 'oprosjtjenie' (förenkling) får man i Usjakovs ordbok följande definition — den svenska översättningen är ordagrann: "tillägnelse av bondeståndets, 'det enkla folkets', levnads- och sedvänjemönster, frivillig avsägelse från samhällets civiliserade skikts privilegier. Tolstojs predikan om förenkling."[211]

Redan i Anna Karenina har Tolstoj i Levin-gestalten anteciperat sin egen senare omvändelse,[212] men Strindberg har knappast känt till romanen före bekantskapen med bekännelseskrifterna. I Vari består min tro? understryker Tolstoj kontrasten mellan stadens elände och den enkla lyckan i naturen och kroppsarbetet, en primitivism som naturligtvis är starkt påverkad av Rousseau.[213] Boken innehåller en förenklingspredikan som kan sägas ha sammanfattats i följande: "Allt som fordom tycktes mig godt och stort, — hedersbetygelser, äran, civilisationen, rikedomen, ett förfinadt och omvexlande lif, lyx i föda, drägt och vanor — allt detta har nu blifvit ondt och lumpet för mig. Och hvad som förr tycktes mig ondt och lumpet, — bondens kärfhet och plumphet, okunnighet, fattigdom, enkelhet i föda, kläder, hem och vanor — allt detta har nu blifvit godt och stort."[214]

När detta skrevs hade den ryske författaren börjat realisera den apostoliska fattigdomen och andra punkter i sitt förenklingsprogram. Han väckte sensation över hela världen genom att klä sig i bondekläder, äta enkel mat, själv laga sina stövlar och gå bakom plogen.[215] Det är enligt min mening detta Tolstojs exempel i liv och lära som direkt eller indirekt sommaren 1884 når fram till Strindberg och sätter spår i skildringen av Paul Petrowitsch.[216]

Stender-Petersen ser — som jag tidigare påpekat — tolstojanismen som ett medvetet motdrag av dess upphovsman mot den marxistiska klasskampsideologin. 'Förenklingen' hos Strindberg är också ett sådant men på samma gång en konsekvens av att författaren tycks ha accepterat katastrofteorins undergångsperspektiv. I Missnöjet hade Strindberg antytt att den kommande "nöden" måhända skulle framtvinga "självhjälpen" eller den långt drivna försörjningsautonomin. Förenklingen ses alltså mer eller mindre som en följd av utvecklingen. I Återfall blir den en beredskapsåtgärd som skall hjälpa människorna igenom "den stora men fredliga och lagenliga strid som stundar" (15: 101), d. v. s. den marxistisk-darwinistiska kampen för tillvaron i den sista överproduktionskrisen. Hellen Lindgren tycks också ha observerat att Pauls idyll är skenbar, att den har en revolutionär bakgrund: "Man lefver i sitt eget lilla kungarike som i ett slags Noaks ark, som inga syndaflodens vågor kunna bortskölja. Där skulle man, om så påfordrades, kunna uthärda en belägring, ty proviant har man tillräckligt. Allt finnes inomhus eller inom området för denna borg utan palissader, murar och torn som i gamla bondedagar. Man har en jordlapp med majs, några kor för att ge mjölk, på körsbärsbladen kokar man té."[217]

Det är inte uteslutet att Strindberg i Schweiz kommit i kontakt med "förenklade" ryska flyktingar som skulle kunnat utgöra förebilder för Paul Petrowitsch. Schweizaren Robert Faesi skrev 1921 att denne lever ungefär så som lärjungar till Tolstoj försökte leva i dessa trakter ännu efter första världskrigets slut.[218] Och i Kvarstadsresan skildras Elpidin som "en praktisk nihilist. Han tror inte mer på några lappningar, några kompromisser, några 'utopier'. Han är realist! Men ryssarne hava satt sina läror i utförande. De hava förenklat sig, ty de frukta kris, de ha avciviliserat sig, ty de veta att civilisation är degeneration, och de veta att de starkares tid skall komma; då får man ej vara svag i fingrarne! Då

är gott att kunna svälta, frysa, umbära, lida. En sann nihilist äter det sämsta, dricker det sämsta, röker det sämsta, ty när den 'sociala krisen' kommer, så är gott att vara redo." (17: 30)[219]

Att döma av breven tycks Strindberg också för egen del ha sökt realisera förenklingen. Strax efter insändandet av Återfall skrev han till brodern Axel:

> Här komma förfärliga tider för kulturmenniskan, ty alla börja "förenkla" sig. Lyxmenniskor bli onödiga, och komma att gå under. Jag tänker uppfostra mina barn med tanken på deras framtid, icke min. Starka kroppar, starka viljor, icke förakta något arbete! ... Jag kan icke göra om min person, men mina barns skall jag börja med. Siri är redo, när behofvet kallar, sätta upp en syatelier eller förestå ett mejeri. Den som nu skaffar sig en jordlapp och lär sköta den, den räddar sig undan syndafloden. Här kommer att bli kriser som vi aldrig sett. "Ringarne" döda handeln. Ve småhandlarne! Jag talar icke om några revolutioner, ty sådana komma ej att ske, jag talar om de inre kriser som förestå. (IV: 318)

Till kusinen Johan Oscar Strindberg skrev han i december: "Få se hvad som förestår! I afvaktan på kris 'förenklar' jag mig till det yttersta. Borstar skor och kläder, eldar och hjelper barnen, syr och går ärender! — Det mår jag väl af och det kan komma bra till pass!" (IV: 400 f)

I brevet till brodern fick krisaningarna ett uttryck som mer än tidigare närmade sig marxismens katastrofteori. Spådomen om "småhandlarnes" undergång ser ut som en tillämpning av Marx' idéer om mellanklassernas försvinnande. Visserligen sade sig Strindberg inte tala om revolutioner utan "inre kriser", men det finns ju tydliga tecken på att han uppfattade den marxistiska socialismen som icke-revolutionär (se s 251). Det skulle dock dröja något år innan han mera bestämt anknöt dessa tankegångar till marxismen. Ännu i ett brev till Heidenstam från Grez den 22 november 1885 skildrade han sin hotade existens i ord som erinrade om de nyss citerade breven, bortsett från att förenklingen tydligen varit svår att genomföra i konstnärskolonin: "Man dansar med repet om halsen och tänker: bäst att passa på. Snart kommer sill och potatis! Det är nemligen en fruktansvärd kris (evolution) som pågår, och snart blir det krach!" (V: 211)

Ett halvår senare tog han upp kampen mot marxismen men kunde inte underlåta att utnyttja dess undergångsperspektiv. I ett brev till

Geijerstam kallade han den nyvordne marxisten Branting för "socialist-automat och dogmatiker. Programmet hans är färdigt. Framåt — mot industri-kollektiv-kapital-samhället med olyckliga menskor i grufvor och fabriker, beröfvade de första materiela (alltså ideela) vilkoren ljus och luft som så låga varelser som vexterna och bönderna ej ens vilja eller kunna undvara. Framåt — sju gånger värre — mot förruttnelsen! Kör till!" (V: 332) I självbiografin varieras temat, sannolikt fortfarande i polemik mot Branting: "Varför är nu agrarsocialismen så förhatlig för arbetarpartiets ledare, och avsnäses den genast som konservativ? Jo, synbarligen därför att den kan möjligen bidraga till en avveckling av samhället och därmed undvika konkurs. Men arbetarna vilja bankrutt, och missnöjet får icke svalna utan måste hållas vid liv. Det kan ju också vara möjligt att en kris är bättre än en långsam utveckling, men den kan även medföra panik och framställa kompromisser av ändå sämre natur." (19: 271)[220]

Uppfattningen att marxismen var "fredlig" kan beläggas med ett par brevcitat från tiden för författandet av självbiografins sista del, där ovanstående står att läsa. Den 27 december 1886 avslöjade Strindberg för Edvard Brandes att han hade blivit "revolutionär och har lemnat den fredliga socialismen såsom varande idealism eller tysk filosofi" (VI: 130). Ett par veckor senare anförtrodde han också Heidenstam: "I 3 o 4 delen af Tjensteqvinnan har jag öppet affallit från socialismen såsom varande idealism och tysk filosofi samt förklarat mig — revolutionär" (VI: 142). Mot denna bakgrund finns det alltså skäl att betrakta "den stora men fredliga och lagenliga strid som stundar" enligt Återfall som en omskrivning för vad han ansåg vara marxismens åsikt om den revolutionära utvecklingen mot katastrofen. Hélène Gilliéron-Welinder som sommaren 1884 nästan dagligen umgicks med Strindberg har berättat att bland de böcker som författaren lånade av hennes bror — ägare till hans bostad i Chexbres — märktes främst sådana av Marx och Lassalle.[221]

Trots sin mildhet tror alltså Paul Petrowitsch på en revolutionär utveckling och hans resignerade uppfattning om situationens hopplöshet viker i novellens högstämda slutparti för starka förhoppningar om en förestående omvälvning. Symbolen för denna är "avalanchen", bergskredet. Det återgår sannolikt ytterst på Ibsens användning av motivet i Brands slutparti, men Strindberg hade tidigare utnyttjat företeelsen som revo-

lutionssymbol i Landsflykt och i Beaujolais de Beaune (13: 136, 115 f). Det är alltså inte väntan på en i första hand politisk utan på en ekonomisk katastrof som uppfyller Paul och Anna när de i solnedgången ser upp mot berget:

— Ser du ljuset? sade Paul, däruppe i alpen: ju tjockare mörkret faller, dess klarare lyser det; är det icke en underlig och vacker egenskap hos ljuset?

— Det är bergvandrarne, som vänta över natten för att få hälsa soluppgången i morgon, sade Anna.

— Så framt icke avalanchen har tagit dem!

— Men när avalanchen gått, då, Paul, är det ju vår! Och då kunna vi alla bestiga topparne och plocka den dyra edelweiss, i solsken, i månsken, i åska, i storm! Må avalanchen gå!

— Den måste gå, ty eljes få vi aldrig vår, Anna! (15: 152)

Hösten 1884

I början av december 1884 flyttade Strindberg tillbaka till Ouchy från Genève och någon vecka senare gav han i *Kvarstadsresan* i form av fingerade brev till en vän en återblick på det gångna året, särskilt händelserna kring Giftas (IV: 402, 404 f). I ett avsnitt, som tänks vara skrivet i Chexbres i augusti, omtalar han att boken håller på att tryckas: "Snart börjar min sedvanliga höstkampanj, som regelbundet inträffat sedan 79, då Röda Rummet kom ut. I år blir den väl hetare än vanligt. Hoppas vara i Genève, när skottet går. Där har jag 'nya' människor att leva med, så att mina tankar ej behöva syssla med käbbel mot mastodonter." (17: 28)

Det borde närmast vara Elpidin som han här syftar på och i det följande "brevet" skildrar han också utförligt dennes butik. Han har dock råkat ut för ett minnesfel, när redogörelsen dateras "Genève, september 1884" (17: 30). Visserligen var höstflyttningen ursprungligen bestämd till den 18 september, men den ägde inte rum förrän den 1 oktober (IV: 331 not 3). Det är dock troligt att han varit inne i Genève tidigare på hösten, exempelvis för att förbereda överflyttningen, och därvid också träffat Elpidin.

Strindbergs besök i boklådan efter bosättningen i Genève bör ha skett under första hälften av oktober. Den 16 denna månad reste han hem till Giftas-processen och kom inte tillbaka förrän omkring den 20 november. De därpå följande två veckorna absorberades han av en förkylning som han fått under nerresan — även i övrigt var det sjukt i familjen — och av nya litterära planer och det finns ingenting som tyder på att han under denna tid skulle ha uppsökt Elpidin. Någon gång 6—9 december flyttade han tillbaka till Ouchy.

I den nyss nämnda septemberrapporten i Kvarstadsresan heter det: "Studerar nu den sociala frågan och har abonnement hos ryske bokhandlaren (nihilisten) Elpidine. Hos honom finnas alla förbjudna böcker och tidskrifter. Han bor vid Boulevard Helvétique, och hos honom samlas de flyktiga ryssarne och ryskorna för att höra nytt och språka. O,

vad de ryssarne äro långt framom alla Europas folk! Tala vid dem, och du skall höra, huru gammalmodig du är." (17: 30) Efter att ha nämnt Elpidins och de övriga ryssarnas "förenkling" övergår Strindberg till att närmare beskriva miljön:

> Hans butik är ett litet kyffe klätt med bokhyllor. I fönstret stå uppradade ryska tidskrifter, biografier över Herzen, Bakunin, Peroffska, Krapotkin och alla de andra. Här finner man naturligtvis allt av värde, som eljes är förvisat från civiliserade bibliotek: Cabet, Fourier, Baboeuf, Saint-Simon, Proudhon, Owen. Alla dessa människovänner och skarpa tänkare, vilka av våra lärare i skolan endast omnämndes i förbigående såsom ett slags kuriösa fenomen, ett slags dårar.
>
> Innanför butiken är bostaden med dörren alltid öppen. Det ser fattigt ut. Första gången jag besökte boklådan för att köpa Le Revolté, en anarkisttidning utgiven av Elisée Reclus (Europas förnämste geograf), sutto ryssen och hans hustru vid disken; bredvid stod en vagga, i vilken ett barn sov. Jag behandlades först något kyligt, men sedan jag nämnt ett namn, som hade god klang, blev jag bemött som en vän. (17: 30 f)

Man kan med skäl tänka sig att det var Brantings namn som fungerade som lösenord.

Vid ett annat tillfälle — enligt Strindberg "andra gången" — "satt hustrun vid disken. Mannen var på torget. Detta är ryssens sätt att frigöra sin hustru. Han hedrar hennes arbete genom att dela det, och därför finner hon det mindre tungt. Men att hjälpa henne amma, det kan han ej, och det begär hon icke heller, ty hon är förståndig. Barnet i rummet innanför började skrika. Hon lämnade mig ett ögonblick och återkom med barnet vid bröstet, varefter hon expedierade mitt boklån, med barnet vid bröstet." (17: 31) Detta besök bör ha ägt rum den 6 oktober, eftersom han påföljande dag berättade för Carl Larsson: "Var i går inne i nihilisternas boklåda. Der var endast en qvinna hvars barn började gråta i rummet innanför. Hon kom ut med en halfnaken liten gosse." (IV: 339)

Med Elpidin dryftade Strindberg frågan om han borde resa hem för att fria sin förläggare från åtal för Giftas. Hans olust var tydlig. Än kröp han helt enkelt bakom familjen (IV: 358), än försökte han principiellt motivera en vägran att resa med argument som han sade sig ha fått från Elpidin. Till Albert Bonnier skrev han sålunda: "Talade idag

vid Ryska Nihilisten Elpidine. Han sade att det var idealism att gå i fängelse och att det vore ju att erkänna att jag var brottslig. — Nej, protest! menade han. Att göra sig till martyr i onödan vore bara romantik. Njuta af sin frihet, begagna den och göra sin pligt. Han har rätt!" (IV: 342) Samma resonemang återkom i ett brev till Carl Larsson, efter det att Strindberg skickat hem sin namnsedel för att skilja Bonnier från målet: "Sedan Bonnier är räddad, reser jag ej hem. Mina ryska (nihilist)vänner här ha en ny uppfattning af saken som jag delar. — Att resa hem för att straffas är: att erkänna sin brottslighet. Nej, *protest mot lagen och domarne*!" (IV: 347) Dessa meningsutbyten är också återgivna i Kvarstadsresan (17: 33 f). Så småningom bör det ha gått upp för Strindberg att en landsflyktig rysk revolutionärs syn på saken rimligen måste vara en annan än en frivilligt utrest svensk författares.

I samband med Giftas-processen försvann de fredliga stämningar som tidigare under året hade behärskat Strindberg. Han fick tillbaka det hat som han nyss — med Paul Petrowitsch som språkrör — menade sig ha förlorat. En av de första som träffades av den nytända ilskan var Björnson, vilket ledde till brytning (IV: 352 ff). Sinnesändringen fick också den gamla kärleken till anarkismens våldsmetoder att flamma upp igen och det var främst i breven till Jonas Lie som den kom till uttryck. Bakgrunden var desperation: "Jag har skrifvit Meddelanden hem! Söndersliten af telegram, bref, O! ... Jag tror verldsbranden för[e]står då vi skola förgås alla i en enda stor brasa som vi sjelfva tända!" (IV: 358)

Upphetsningen fick sannolikt också näring av Carl Larssons eldande brev från Grez. Denne hade ett besläktat temperament och hans barndomserfarenheter hade bidragit till att uppamma en känslomässig revolutionism. I självbiografin skisserar han bakgrunden till sin politiska uppfattning: "Född och uppfödd i ett så djupt i fattigdom sjunket hem, var det ju självfallet att jag växte upp i en anda av revolt och missnöje. Den eländas avund mot den mätte och däste bildar sig nödvändigtvis till ett ilsket partitagande mot 'det bestående', som man så oriktigt kallar rikedom och makt. Var det någon gång som spannmålsbärare Larsson joltade litet med sin lille son, så var det om huru vi skulle tillsammans vara med om att införa republiken, att strida på barrikader, att köra bort de

lata prästerna och dylikt."[222] Parlamentariskt arbete tycks han inte ha mycket till övers för: "I grund hatar jag och rentav föraktar partiväsendet."[223]

Redan i juli 1884 hade Carl Larsson — efter läsning av Missnöjet, Nationalitet och ett par andra uppsatser i Likt och olikt — hyllat Strindberg som upprorsledare: "För övrigt tycker jag det är en skön syn att se Dig så där mol allena mitt i högen av blodlösa Gödeckare, mejande, stampande och allt förkrossande. Gå på Du Herrans utkorade, ty ser Du, längst bort vid horisonten kommer de s. k. 'djupa leden' av bönder och busar masande åstad, se'n de blivit övertygade att det är åt helvete vänt. Du kan vara övertygad att Calle Larsson paltar med, skällande och svärjande över deras lusmarsch."[224] Upprorslusten hängde också ihop med att opponentaktionen mot Konstakademin var under uppsegling.

När Giftas hade konfiskerats gav Carl Larsson uttryck åt sin lojalitet samtidigt som han viftade med en avancerad politisk radikalism: "Tror Du ännu på republiken. Kära Du, där taga genast brackorna säte och stämma; i konungadömet sitta idioter och styra, och de äro vida bättre än brackorna. Det är endast socialismen eller kommunismen som duger. Litet anarki tror jag ej skulle skada — jag är rädd för att man måste börja med den."[225] När åtalet var klart och Strindberg övervägde om han skulle resa hem blev vännens revolutionära anfäktelser starkare: "Revolution! Jag reser med och tjuter, tuttar eld om det är nödvändigt."[226] Även i det följande brevet den 26 oktober betygar han entusiastiskt sin solidaritet: "Jag tänker på intet annat än Dig; men det är dynamittankar, hänförelsetankar."[227] För Albert Bonnier förklarade han sig beredd att gå i fängelse med Strindberg.[228] Efter frikännandet försäkrade han att om domen blivit fällande skulle man ha "klöst ner de ärevördiga Långholmsmurarne! Man hade sprängt 'Tessins mästerverk' i Luften!"[229]

Strax efter ankomsten till Stockholm skrev Strindberg ett brev till Carl Larsson, varav det framgick att uppståndelsen kring honom också innebar en stimulans: "Det sjuder under blad och bark i gamla Stockholm, det sjuder och det knastrar må Du tro! Men mitt mjuka jern håller på att bli stål!" (IV: 361) I den tidigare citerade intervjun i Budkaflen heter det på liknande sätt: "Det är icke omöjligt att det eld- och vattenprof han nu genomgår, förvandlat hans mjuka jern till stål

och då kanske reaktionen genom sitt misstag skapat den man som saknades och af den veke diktaren gjort en folktribun." (IV: 361 not 3)

Det sista ordet kan syfta på de trevare som vid denna tid gjordes för att förmå Strindberg att ställa upp som riksdagskandidat. Vid förberedelserna för 1884 års andrakammarval i Stockholm gjordes från liberalt håll nämligen försök att mobilisera nya väljare genom att bredda kandidaturvalet. Man försökte därvid få med representanter för den kulturradikala riktningen.[230] Redan i slutet av juli hade Strindberg uppförts på den liberala Stockholms allmänna valkommittés lista. Han avsade sig genast kandidaturen, vilket var konsekvent med tanke på att han nyss i De lycksaliges ö riktat en principiell kritik mot det parlamentariska systemet.[231] I Kvarstadsresan upplyser han ju också i en genèverapport den låtsade adressaten: "Har du hört, att mitt namn varit nämnt på det liberala valmansmötet i Stockholm. Jag riksdagsman? Vad skulle jag där att göra, jag som icke tror på riksdagar?" (17: 32)

Trots avsägelsen medtogs Strindberg i den s. k. andra kategorin, de som inte var enhälligt föreslagna utan om vilka meningarna var delade. Budkaflen upplyste dock i en kommentar att "Hr Strindberg torde näppeligen önska att *nu* komma i åtanke".[232] I samma kategori placerades också Carl von Bergen, som han ett par dagar senare träffade i Bern (54: 214). När tidningen den 5 september framlade ett förslag till en definitiv liberal kandidatlista fanns Strindberg inte med men fortfarande von Bergen. Denne föll dock igenom i den slutliga nomineringen.

Valet ägde rum den 26 september men överklagades och skulle göras om senare.[233] Detta kan förklara varför Strindberg — om man får tro en skildring i novellen Genvägar — ännu under Giftas-processen uppsöktes på Grand Hotel av von Bergen (= Axel), som försökte förmå honom att acceptera en kandidatur "vid riksdagsmannavalet, som stod för dörren". Författaren låter sitt alter ego Karl Billgren uttala sin gamla skepsis mot partiväsendet och sin förvissning "att alla partiallianser sluta med tumult och slagsmål om makten" (54: 75). Axel finner det så småningom lönlöst att ytterligare bearbeta vännen på denna punkt.[234]

Ett tecken på nyväckt aggressivitet är det förslag till medaljinskrift som han efter återkomsten till Genève tillställde Looström och som bestod av tre skarpa sentenser ur Mäster Olof. En av dem är lånad av

Mikael Elpidin med sonen Isidor utanför Librairie russe år 1884. Till vänster skymtar troligen hans hustru.

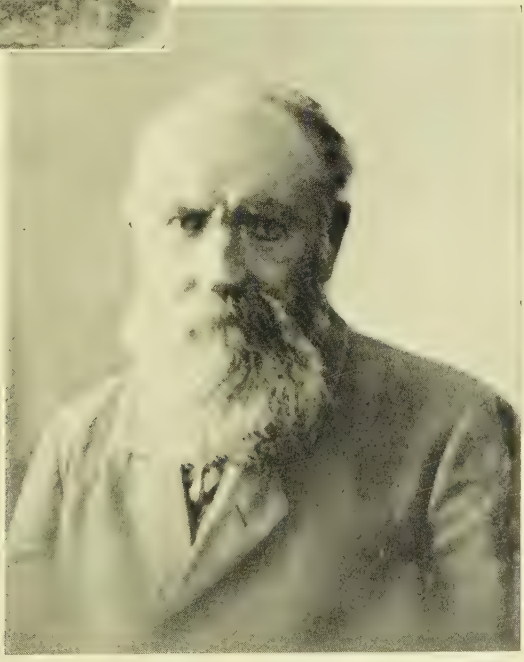

Mikael Elpidin omkring 1900.

Strindbergs skiss till sin 'plan' att spränga Stockholms slott i luften.

Gert Bokpräntare: "Jag heter befriaren som kom för tidigt, jag heter Satan, jag heter Johan August Strindberg." (IV: 383) Satan kallade han sig också på en teckning som han en vecka senare lät åtfölja ett brev till Jonas Lie (bild härinvid). Däri avslöjas en plan att bokstavligen spränga kungahuset i luften och skissen visar hur han tänkte sig attentatet utfört i praktiken:

> En annan sak. Du talade en gång om att du trodde Svensken kunna explodera. Godt, jag tror det också. Hvad jag nu säger dig skall du få på heder och tro och tysthetslöfte.
>
> Jag hade möten i Stockholm med unga bildade fanatici. Hade jag varit ogift, så vore det nu slut med dynastien Bernadotte, icke genom revolution utan attentat!
>
> Nationalregeringen var utsedd, grundlagarne omskrifna, planritningar öfver slottet, jemte undersökningar af terräng, minor m. m. allt klart.
>
> Efter en sådan konferens sof jag illa om natten. Det var synd.
>
> Man bad mig från Genève leda trådarne. Jag lofvade, men håller ej. (IV: 388 f)[235]

Idén påstod sig Strindberg senare i ett brev till Carl Larsson ha fått av en murare (V: 12). Om inte hela projektet är fritt uppfunnet av honom, vilket är det troligaste, kan det ha varit ett bordsskämt vid någon av de fester som hans vänner anordnade för honom under stockholmsvistelsen. Anna Branting har i sin memoarbok sålunda berättat om hur hon och maken hade en supé med Strindberg som gäst. Närvarande var vidare bröderna Staaff, Anton Nyström, Knut Wicksell och Efraim Rosenius — ett sällskap som till nöds skulle kunna gälla för "bildade fanatici".[236]

Om Strindbergs känslor vid denna tid inför kungadömet som institution, kanske staten överhuvudtaget, vittnar en anteckning i det opublicerade Schweizfragmentet (se s 237). Som den första av orsakerna till idealtillståndet i Schweiz nämner han frånvaron av monarki. Tydligen som en förklaring till detta har han i marginalen skrivit en liten liknelse om Böjgen: "Per Gynt skulle till Fjelds och så kom han upp till liderna. Hundarna började skälla. Rätt som det var så stötte han på något halt, slipprigt och stort. Hvem är det? sa Per. Åh, det är Böjgen svarade det. Dermed var Per Gynt lika klok. Rätt som det var kom han på något igen och då han tog på det, så var det kallt slipprigt och stort. Hvem är det? Han gick vidare, men hur han gick kände han sig inringad."[237]

Man står här inför en yttring av de djupt liggande faktorer som driver fram Strindbergs hat mot den abstrakta auktoriteten och dess konkreta maktutövning. Anteckningen verkar vara en variant på hans definition av begreppet stat i Brev från Sandhamn elva år tidigare: "ett obestämt, tryckande något som icke är någon, en fetisch som vördas mer än Gud, ett begrepp som saknar verklighet, men dock är så verkligt som något kan vara" (3: 211).[238]

I det nyss citerade brevet till Lie påstod Strindberg vidare att han i Stockholm ständigt bevakades av detektiver men att dessa var mera rädda för honom än han för dem. I Kvarstadsresan står det i en stockholmsrapport: "Slottet har synats. Och man tror att jag haft dynamit med mig från Genève. Det sägs att en detektiv bor i rummet bredvid mig." (17: 47) Detta behöver inte enbart vara utslag av författarens överkänslighet. Stämningen i Stockholm var tämligen uppagiterad och den liberala pressen hotade med folkupplopp om Strindberg skulle bli fälld, något som delvis får betraktas som en form av påtryckning. Sålunda trodde Handelstidningen att oroligheterna i så fall skulle bli större än 1838, eftersom Strindberg var "farligare än Crusenstolpe".[239] Att det inte var de förmodade detektiverna som var mest rädda framgår dock av en minnesbild hos Klas Ryberg. Denne besökte Strindberg på Grand Hotel och avslöjar att författaren var "misstänksam med besked" och att han vid ett tillfälle rusade upp och lyssnade vid nyckelhålet i tro att han fått en detektiv till rumsgranne.[240] För att inför Lie motivera att det så omsorgsfullt planerade attentatet uteblev framhöll Strindberg hänsyn till familjen. När det gällde verklig handling var han ingen sann anarkist.

Lie var heller inte någon förstående mottagare av brev som innehöll attentatsplaner. Han hade sålunda tagit mycket illa vid sig av mordet på Alexander II och spekulerat i långsökta utrikespolitiska konsekvenser för hela Europa, även för Sverige-Norges del.[241] Trots sin tidigare dokumenterade skepsis mot Strindbergs revolutionism tog han dennes anslag mot Bernadotte på allvar och kände sig tydligen inte lugnad av författarkollegans i brevet meddelade avsikt att avstå från den slutliga handlingen. Lie skrev nämligen genast och varnade: "Men et eneste Smeld Dynamit i et lidet land, — og dets Folkesag staar udenfor Loven, er lyst i europeisk Bann og under Stormagternes Dom. Derfor, Kjære Ven!

influer imod alt sligt."[242] Han menade att man i stället borde lita till den allmänna rösträtten.

De anarkistiska stämningarna kom emellertid att prägla ytterligare ett brev till Lie, skrivet på själva julaftonen. Strindberg yppade sina farhågor att efter Giftas inte längre få sina arbeten förlagda och tyckte sig stå

> vid slutet af Tellus-banan! Lyckligtvis äro min hustru och jag ense om den förestående långturen till okända trakter, och jag reser numera aldrig utan familj! Jag har spelat ut mitt spel och gått bet. Blanda korten och ge igen!
>
> Jag är äfven andligen bankrutt! Har studerat den sociala frågan på Franska, Tyska och Engelska, med den påföljd att jag står på samma nihilistiska ståndpunkt som då jag skref Röda Rummet.
>
> Min mening är nu den = Skit alltihop! Ohjelpligt! (IV: 406)

Naturligtvis hänger hopplösheten samman med hans personliga svårigheter vid denna tid. Förutom av förläggarnas försiktighet irriterades han av sjukdom i familjen och dålig ekonomi.[243] Men det anförda stycket är inte enbart ett uttryck för en tillfällig sinnesstämning. Det är också en senkommen bekräftelse på genombrottsromanens egenskap av övergångsstadium i Strindbergs utveckling från en filosofisk nihilism mot en politisk nihilism eller anarkism omkring 1880. "Skit alltihop!" betyder detsamma som rödarumskretsens berömda "Bosch!" och är alltså i huvudsak slagordet för den "andliga" bankruttförklaringen. Det totala förkastandet av tillvaron innebär samtidigt ett utdömande av samhället och det är ju också det magra resultatet av sina studier i den *sociala* frågan som Strindberg ger denna drastiska formulering.

Brevets närmaste fortsättning utgår från detta faktum och det är inte först och främst Borgs och Falanders värdenihilism man får i tankarna utan Arvid Falks undertryckta upprorslust på romanens sista sida: "Härfvan är för intrasslad att kunna redas ut. Den kan bara klippas af. Byggnaden är för hård att kunna rifvas, måste sprängas. Och den spränges! Skulle vara roligt få se på när det puttar i luften." Falks instängda fanatism fick aldrig något utlopp men däremot författarens. Denne hade ju i dalaröbrevet till Edvard Brandes förklarat sig för (politisk) nihilist och deklarerat sin tro på "att vi äro så intrasslade, så för-

färligt mycket regerade att det inte kan utredas utan måste brännas upp, sprängas, och så börja ett nytt" (II: 166). Orden är alltså, obetydligt förändrade, aktuella ännu fyra och ett halvt år senare.[244]

Lie skrev en vecka senare till Erik Werenskiold och kommenterade Strindbergs brev: "Feilen er efter min Mening, at han har studeret det sociale Sp. paa alt undtagen paa nordisk, han gjør det bare til et Hærskrig efter Brød — og glemmer at Aand, ja at endog Betingelsen for at faa Brød *er* — Aand. . . . Men jeg er overhovedet meget bange for Tilstandene i Sverige, — at det paa noget Vis exploderer en Dag og paa *daarlig* Vis, saa der blir Reaktion bagefter."[245]

Det visar sig dock vid en närmare granskning att sprängningen i brevet till Lie betyder någonting annat än i det till Edvard Brandes. Uttryckssättet i det förra är nämligen en omskrivning för slutfasen i den ekonomisk-revolutionära utveckling som Strindberg trodde på under 1884. I utopi-novellerna Återfall och Över molnen (skriven i september) ses processen på lång sikt och den slutliga krisen väntas inte förrän efter generationer (15: 149, 168 f). Revolutionsmaskineriet tycks ha accelererat under mellantiden, ty på julaftonen är rapporterna betydligt mer alarmerande: "50,000 sysslolösa arbetare i New-York, 40,000 i Paris och 30,000 i Turin! i denna stund! Det är bara bönderna som få äta till sist, ty de aktade sig för kulturen! Alla socialisternas försök att förbättra arbetarnes ställning är nonsens! Öfverproduktion på lyx! Ingen vill köpa! Och man kan tyvärr inte äta telefoner eller symaskiner! Jorden är modren och amman!" (IV: 406)

Stämningarna återspeglas i den dagen före avskickade Kvarstadsresan: "Ja, det är socialismen, som står för dörren: i Italien, Spanien, Frankrike, Tyskland, England, Amerika, Ryssland, Danmark — och Sverige." (17: 9 f) Det kan synas som om användningen av ordet socialism här skulle svära mot den i brevet. Man måste emellertid komma ihåg att socialismen för Strindberg kunde innebära både en teori och ett tillstånd. I sistnämnda fall betydde det ungefär situationen vid en påbörjad, mer eller mindre våldsam revolution. I slutet av Kvarstadsresan karakteriserar han också läget i Sverige som förvirrat: "Kaos! Men det skall nog klarna, bara Ragnarök gått över det gamla eländet. . . . Det skall blåsa hårt ute i Europa för att vågorna skola röras upp i Norden. Men nu är det också storm! Barometern står på jordbävning!" (17: 77)

Det verkar alltså som om han i december 1884 ansåg den slutliga 'crise pléthorique' vara nära som han siat om tidigare under året. Näringslivet i de stora industriländerna var visserligen mitt inne i lågkonjunkturen i samband med 1880-talets svåra jordbrukskris och arbetslösheten var stor på sina håll. Det finns emellertid ingenting som tyder på att tillståndet hade förvärrats mot en katastrof just i december 1884. I Frankrike ökades dock den revolutionära verksamheten bland arbetarna något under hösten och i december hölls i Paris en del större anarkistmöten och demonstrationer mot spannmålstullarna.[246] Man får nog räkna med att Strindbergs personliga krisstämning väsentligt medverkade till att han kom att framställa situationen så tillspetsat.

I Kvarstadsresan försöker han sig också på att profetera om hur det kommer att se ut då den sista fruktansvärda överproduktionskrisen spränger samhället och vargatiderna inträder: "Tider då inte ett fortepiano mer skall med sina skrällar tysta hunger, då silkesmaskarne skola upphöra spinna och vingården sås igen med brödväxter, då spenabarn skola dö vid kulturmödrarnes sinande bröst och korna gå för plogen; det skall komma dagar, då du är glad att ha en stövel att borsta själv och du icke mer finner en medmänniska som vill bära ut din orenlighet; då är revolutionen i gång, de som urartat skola dö; naturen gör bokslut och lavinen går!" (17: 14 f) Det är samma lavin som Paul Petrowitsch och hans hustru väntar på i solnedgången vid foten av Savojens svarta alper. Inspirerad av Johannes' uppenbarelse och i Lamennais' efterföljd har Strindberg i Kvarstadsresan fantiserat om revolutionens yttersta dagar. I fortsättningen citeras direkt Uppenbarelsebokens 18:e kapitel.

Apokalyptiska tongångar var överhuvudtaget vanliga i den mer eller mindre agitatoriska litteratur som ville understryka det sociala lägets allvar. I Krapotkins apell till de unga, som Strindberg vid denna tid bör ha ägt, sias om en väldig överproduktionskris som kommer att kasta tusentals arbetare i nöd och ödelägga hela familjer. Hustrur, barn, vänner skall duka under av umbäranden, av brist på föda och vård, alltmedan de rika fortsätter sitt liv i lyx och nöjen.[247] I inledningen till Framåtskridandet och fattigdomen sammanställer Henry George industricivilisationen med det växande sociala eländet på ett liknande sätt:

Men i dessa fabriker, i hvilka de arbetsbesparande maskinerna nått sin högsta fulländning, tvingas små barn att arbeta; och hvarhelst än de nya

krafterna fullt tillgodogöras, måste stora klasser af befolkningen underhållas af välgörenheten eller äro ständigt i fara för att falla den samma till last; midt ibland de största hopade rikedomar dö menniskor af hunger, och förkrympta barn dia förtorkade bröst; ... En reaktion måste komma. Tornet lutar ända från grunden, och hvarje ny våning påskyndar blott den slutliga katastrofen.

George visar i sitt arbete på jorden som "källan till all förmögenhet. Hon är den grufva, ur hvilken den malm, som arbetet gestaltar, måste framdragas. Hon är den substans, åt hvilken arbetet gifver form."[248]

I Strindbergs dystra framtidsperspektiv skymtar också hans förenklingsidéer och dessutom en variation på Odlad-frukt-motivet. I samband med kristeorin återgår denna närmast på Nordau. Denne har nämligen en fantastisk skildring av överindustrialiseringens vådor, och slutstadiet utmålas på följande sätt: "Det feberaktiga arbete, som ej riktas på att frambringa näringsmedel utan på industriel öfverproduktion, åstadkommer slutligen en nation af penningerika hungrande. Och så kan verlden få upplefva det skådespelet, att se ett land, där ett piano af nyaste konstruktion står i hvarje koja, men hvars beständigt i sprittsprångande nya drägter klädda befolkning har rakitis i benen, intet blod i ådrorna och tuberkler i lungorna."[249] I julaftonsbrevet till Lie hade ju Strindberg också, i samband med påvisandet av den industriella överproduktionen och utpekandet av jorden som "modren och amman", uttryckt sin förvissning "att det är bara Nordau och jag som ha rätt!" (IV: 406)

Utvecklingen av kvinnoemancipationen bekymrar Strindberg, eftersom den rubbar hans katastrofteorier: "När samhället stod i två klara partier; de mätta och de hungriga, så splittrades de, och man fick två nya partier, nej slagfärdiga barrikadarméer: män och kvinnor. Vart skall detta ta vägen." (17: 11) Han vill snarare att kvinnans inträde på arbetsmarknaden hejdas: "Skapa oss icke en överklass till i kvinnorna, som hindrar hela maskineriets gång" (17: 14). Hans idéer om den ekonomiska evolutionen mot bankrutt har här ett tydligt samband med ett slags klasskampsuppfattning och det är inte osannolikt att han var medveten om deras likhet med marxismen även på denna punkt. I skildringen av en kvinnosakskvinnas intervju med honom under stockholmsvistelsen säger han sig nämligen vara motståndare till "den falska överklassemancipationen" eftersom denna kommer olägligt för socialismen:

"Ni vill inte riva ert ruckel, utan bara vitlimma det, och därigenom hindra den stora gemensamma framtidsbyggnaden att komma under tak." (17: 55) Själva formuleringen verkar övertagen från en artikel i ett av de senaste numren av Le Révolté, där det framhölls att reformer bara är palliativ, "quelque chose comme un replâtrage de l'édifice social".[250]

Naturligtvis kan Strindberg i Kvarstadsresan inte undgå att mer eller mindre principiellt angripa lagen och samhället. Resonemangen förs enligt hans vana alltsedan Samvetskval. Lagen är sålunda, anser han, till för att skydda överklassens intressen, "hur kan man då begära att lagarne skola hållas i en sådan helgd?" (17: 65) Han ställer mot varandra den av överklassen skapade moralen och "naturlagen". Den förra har stadfästs genom den officiella uppfostran, kyrkans och samhällets, och därmed utvecklats till ett "artificiellt" samvete. "Genom detta jesuitertillstånd i samhället, där allting är grundat på hemlighållande av samhällets innersta mening, har den serie av förställningar och hycklerier uppkommit, som gör att med en bildad människa menas den som kan tiga bäst. ... Som sammanlevnaden blivit en väv av hyckleri och lögn, äro samhällets pelare särdeles rädda för att tankarne skola uttalas, ty skulle så ske, ginge samhället sönder." (17: 66, 68)

Strindberg slutar med att predika hat mot överklassen: "Hat i döden, så länge de bygga samhället på slavar och binda andarne med vidskepelser och lögner, dem de ej själva tro på! August Blanche trodde, att det skulle bli frid på jorden, när den siste kungen hängde i den sista prästkappan. Misstag! Efter prästerna komma andra. När den siste professorn jordfästes i den sista kassakistan och den siste vice häradshövdingen skottar igen graven, då kan man börja på att tänka på reformer!" (17: 75) Av den allra sista rapporten att döma anser han denna utveckling inte avlägsen för Sveriges del — det är nämligen där han talar om ett förestående ragnarök (17: 77).

Dessförinnan har han försökt teckna det utopiska lyckotillstånd som väntar bortom den sista krisens elände: "Då skola vi också, allihop, män och kvinnor, få frihet, frihet att forska och uppfinna, leka med färger och toner, njuta av alla de förmåner naturen givit oss, men samhällets överklass berövat oss! Men till dess: akta er för överklassens 'reformer', de spilla bara tid och trassla in härvan." (17: 59) Detta slags

utopism — en kulturutopism — är en annan än den gamla rousseauanska som byggde på det rena naturtillståndet och som Strindberg med De lycksaliges ö hade låtit sjunka i havet. Under hösten 1884 bytte hans framtidsförhoppningar gestalt. De nya harmonierna anslås redan i Över molnen (15: 168 f), ljuder fulltonigast i Nybyggnad men klingar också bort med denna novell.

Nybyggnad

Samma dag som Strindberg skickade in Kvarstadsresan till Bonniers talade han om att han stod i begrepp att återuppta arbetet med den sista utopi-novellen, Nybyggnad, som alltså planerats tidigare (IV: 405). Efter många mödor förelåg den klar först ett halvår senare (V: 86).

Novellen skildrar en schweizisk familjeflickas, Blanche Chappuis, kamp för frigörelse.[251] Denna riktas till en början mot familjens tryck och den officiella undervisningens döda kunskaper och den första fasen avslutas med studentexamen och inträdet som medicine studerande vid tekniska (!) högskolan i Zürich. Detta första steg mot friheten följs av andra. Erfarenheterna i arbetet på laboratoriet och sammanträden med medicinarföreningen Æskulap och de ryska studenternas sammanslutning ger henne nya intellektuella impulser. Hennes verklige befriare — intellektuellt och känslomässigt — blir laboratorn i kemi Emile Suchard. Han är åsiktsfrände till ryssarna och introducerar Blanche i deras krets. Strax efteråt kommer det till en kärleksförklaring mellan dem. Skildringen av deras relationer har en tydlig förebild i de principer och känslor som bestämmer Vjeras och Lopuchovs historia i Tjernysjevskijs Was thun? — Blanche har för övrigt mycket gemensamt med Vjera. Emile tvingas avbryta sina studier på grund av samröret med ryssarna, vilket tills vidare betyder slutet på hans och Blanches samvaro. Deras ekonomiska resurser är uttömda och förhållandet kan därigenom inte utvecklas till äktenskap. Emile är överhuvudtaget emot det konventionella äktenskapet och skulle helst vilja etablera en fri förbindelse med Blanche. Detta kan hon inte acceptera, varför de måste skiljas.

Blanche arbetar några år som privatpraktiserande läkare i Genève men kan inte hävda sig i den hårda konkurrensen. Slutligen kommer hon som bruksläkare till den franske deputeranden och socialreformatorn Godins järngjuteri i Guise. I gemenskapen inom "familistären" finner hon äntligen sin plats och kan börja ett liv i trygghet och frihet. Hit kommer också Emile och här finner de till sist förutsättningarna för ett liv tillsammans: "Som min maka, fri, som människa fri, ätande sitt eget

bröd, där ha vi ju vår utopi förverkligad, och de elaka människorna, som sade att den aldrig kunde förverkligas." (15: 92)

Trots den tämligen enhetliga handlingen är berättelsen splittrad och det är fråga om författaren lyckats hålla ihop de disparata delarna. Sålunda går en stor spricka mitt igenom den långa novellen och den är desto lättare att upptäcka som man sedan länge vet att berättelsen undergick en radikal förändring. Den senare hälften har nämligen omarbetats och Landquist torde ha rätt i antagandet att omarbetningen resulterade i "just de sidor, som föreligga i handskrivet manuskript på annat papper än de första 36 hektograferade manuskriptbladen" (15: 233). Dessa omfattar början t. o. m. s 65 rad 28 i 15:de delen av Samlade skrifter (15: 235) och gränsen går strax före skildringen av Blanches liv som praktiserande läkare i Genève.

Förändringen är sannolikt resultatet av en ideologisk förskjutning hos författaren i början av 1885 och det är möjligt att genom en utförlig analys av idéinnehållet i Nybyggnad få en uppfattning om hur den ursprungliga versionen var tänkt — överhuvudtaget *måste* en ideologisk undersökning av novellen kräva stort utrymme eftersom denna blev frukten av intensiva studier i en mängd sociologisk litteratur. De mest konkreta hållpunkterna för en rekonstruktion av brytningen mellan de olika alternativen ger dock korrespondensen kring årsskiftet 1884—85. "Jorden är modren och amman!" hade Strindberg trosvisst utropat i det upprörda julaftonsbrevet till Lie. Denna övertygelse förvånar knappast, eftersom hans rousseauism kulminerade under 1884 och hans utvecklingspessimism i slutet av detta år. Men orden måste också sättas i samband med hans tankar på att göra en resa för att skildra den jordbrukande befolkningen.

Planerna hade varit aktuella redan på våren 1884 och då förelagts Carl Larsson som skulle följa med och rita. Som förebild för samarbetet angav Strindberg Taines och Dorés resa i Pyrenéerna (IV: 59). Han tänkte också för ändamålet göra en intervju med Elisée Reclus i Clarens, som våren 1883 tillsammans med en medarbetare företagit en orientresa för IX:e bandet av sin berömda Géographie Universelle (IV: 74).[252] Carl Larssons avböjande svar upplöste Strindbergs entusiasm och pro-

jektet lades åt sidan över sommaren (IV: 81 f, 110). I augusti och september försökte han få gehör för sina idéer hos Warburg (Aftonbladet) och Bonnier, dock utan att lyckas övertyga någon av dem (IV: 297, 329 f). Giftas-processen medförde definitivt att han fick annat att tänka på för en tid.

I förändrad form dök planerna upp på nytt efter återkomsten till Genève. Nu var det inte längre fråga om något så omfattande som att studera Europas bönder. Strindberg hade nämligen fått upp ögonen för vissa institutioner av politisk och ekonomisk art i Schweiz. De skulle komma att spela en viktig roll i den utveckling mot kollektivism och socialism som hans samhällsåskådning vid denna tid undergick och blev också ett genomgående tema i början av hans brevväxling med den unge Heidenstam.[253]

Denne bodde i Bühler i kantonen Appenzell och skrev den 3 december 1884 och bad Strindberg läsa igenom ett manuskript. Den äldre kollegan svarade genast och erbjöd sina tjänster men hade samtidigt ett eget förslag att komma med: "Kanske jag i Februari vid första vårknäppen tar en tur i Urkantonerna för att studera Landesgemeinden, hvilka synas mig vara mönster för framtidens samhällen (Ha vi sådana i Appenzell?) Om icke så sänd mig Ert manuskript; kanske jag kan ge Er några råd för publicerandet hvilket är det svåraste kanske af allt!" (IV: 394)[254]

En 'Landsgemeinde' är den samlade menigheten av de röstberättigade inom en kanton och sammanträder för att välja vissa befattningshavare och besluta om de ekonomiska förhållanden som faller under kantonal bestämmanderätt. Institutionen, som i slutet på 1800-talet levde kvar i Uri, Unterwalden, Glarus och Appenzell, anses gå tillbaka på den gamla germanska folkförsamlingen och har bevarat dess mötesform med uppställning i ring, allmän yttranderätt och omröstning genom handuppräckning.[255]

Det är inte svårt att förstå varför Landsgemeinde intresserade Strindberg. Här fann han klyftan upphävd mellan över- och underklass, mellan staten som ett för gemene man osynligt representativt överhetssystem och folket, och den direkta demokratin förverkligad.[256] Eftersom Landsgemeinde tycktes göra den abstrakta staten överflödig har hans intresse för företeelsen en plats i hans anarkism. Flera av de ledande anarkistiska

teoretikerna har för övrigt betraktat en direkt demokrati efter mönster av Landsgemeinde som "en etapp under samhällets utveckling mot anarki".[257]

Heidenstam svarade omedelbart på Strindbergs fråga: "Landesgemeinden finnas endast i två kantoner: Glarus o Appenzell. Här — alltså i kt. Appenzell — är Landesgemeinde under fri himmel hvart år *sista söndan i april.* Folket uppträder då i vapen." I fortsättningen gav brevskrivaren en inspirerad skildring av traktens företräden.[258] Han återkom till saken i tidningsartiklar ett par år senare och slutligen ännu utförligare i Från Col di Tenda till Blocksberg (1888). Om en Landsgemeinde i Appenzell säger Heidenstam: "Man erfar en lust att buga sig och vifta med näsduken för detta lilla förträffliga folk, som förstått att erhålla och bevara en frihet, med hvilken ej ens de gamle athenarnas tål någon jemförelse. Här i en undangömd bergsbygd är *det* ett fullbordadt faktum, som i våra största kulturländer ännu är den rödaste utopi."[259] Strindberg blev förtjust redan av de knapphändiga upplysningarna i brevet och ville genast veta mer: "Har Ni *Allmenden* också? Kommunism? Gemensam åker, äng, skog, såsom i Skogskantonerna? Och en sak till! Får jag begagna Era uppgifter såsom 'källa' eller ämnar Ni sjelf skrifva om saken?" (IV: 397)

Om Landsgemeinde väsentligen är en politisk-administrativ institution har 'Allmend' en ekonomisk-social karaktär. Den är den schweiziska och sydtyska motsvarigheten till vår allmänning och omfattar alltså den odelade marken intill en by eller en stad. Den utnyttjas av de därtill berättigade invånarna och avkastningen går endast i undantagsfall till bestridande av gemensamma behov. För att ha rätt att bruka Allmend räcker det inte med att vara invånare i kommunen eller ens att ha full medborgarrätt där. Man måste först och främst höra till en familj som haft denna rätt under lång tid.[260] Redan av detta framgår att Strindbergs högt ställda förväntningar måste komma på skam.

Allmend innefattar vidare den icke uppdelade marken; resten av kommunens mark är alltså privat egendom. "Kommunism" är det följaktligen inte heller fråga om. Strindbergs förhoppningar är lättförståeliga — det är nämligen i dessa dagar han blir socialist. Nyss hade han i 'attentatsbrevet' till Lie skrivit om sin syn på Giftas-processen: "Att gräla om Piccardonläran för mig, som var så långt framme i framtiden

som ända till kommunismen --- nej, det gaf jag fan." (IV: 387) Hans föreställningar om den direkta, "statslösa", demokratin i Landsgemeinde och det gemensamma ägandet av jorden i form av Allmend var troligen ett par av hörnstenarna i hans uppfattning om framtidens samhälle vid denna tid.

Heidenstams nästa brev måste därför ha inneburit en viss besvikelse för honom: "Några byar ha gemensam jord, hvars afkastning är en ren obetydlighet ... o hvar o en har dessutom sin privategendom. Alltså äro vi här utan Allmenden af det slag, hvarom Hr Strindberg skref."[261]

Det kan tyckas förvånande att Strindberg så sent uppmärksammade Landsgemeinde och Allmend, fastän han tillbringat så gott som hela 1884 i Schweiz. Dessutom hade ju hans dyrkade Rousseau visat på de schweiziska kantonerna som exempel på att den direkta demokratin kunde förverkligas.[262] Det finns flera förklaringar till förhållandet. De båda institutionerna var okända i de romanska kantonerna och hos Rousseau var det andra och mer principiella resonemang som intresserade Strindberg. Slutligen möter han inte Landsgemeinde och Allmend på allvar förrän i den sociologiska och politiska litteratur som han så intensivt penetrerade i slutet av året.

Samma dag som det sist citerade brevet till Heidenstam skrevs, den 10 december 1884, rekommenderade han i ett annat brev Pehr Staaff att låta översätta Charles Letourneaus La Sociologie d'après l'ethnographie (IV: 396). Ett av bokens kapitel behandlar egendomens och äganderättens utveckling. Författaren påpekar där inledningsvis att åkerjorden, betesmarken och skogen i samhällets barndom var gemensam egendom. Jorden brukades av byalag som lydde under en hövding och avkastningen av det gemensamma arbetet delades mellan byborna. Efterhand gjorde sig det individuella behovet mera gällande och stammen började dela sig i mindre grupper. I stället för att brukas gemensamt uppdelades jorden i lotter, som överlämnades till familjerna. Dessa bildade i sin tur små samhällen under en ledare, familjefadern. Men fortfarande var betesmarken och skogen gemensam egendom. Letourneau utpekar den slaviska mir och den schweiziska Allmend som kvarlevor av denna ordning. Han anser att denna typ av familjesamhälle är den mest tilltalande form som äganderätten någonsin haft men att det är omöjligt att tänka sig en återgång till detta stadium.[263]

Detta framhåller Letourneau i polemik mot Laveleye som var en varm förespråkare för dessa primitiva äganderättsförhållanden. I den förut vid flera tillfällen refererade och citerade stora artikeln om Bakunin i Revue des deux mondes, som Strindberg på sistone i varje fall sett i Le socialisme contemporain, menar Laveleye att anarkismen i Schweiz föga oroar landets invånare eftersom författningen redan är i hög grad demokratisk. Schweiz har sålunda inte endast allmän rösträtt — han borde tillagt: för män — utan också direkt styrelse genom folkförsamlingen, Landsgemeinde, i de 'primitiva' kantonerna och genom folkomröstningen i de övriga. Kommunens gemensamma ägande har realiserats i den gamla Allmend-institutionen. För övrigt ingen stående armé, knappast några skatter, få poliser, självständiga kommuner, dessa federerade i kantoner och kantonerna förenade i förbundsrepubliken. Vad mer kan anarkismen begära? frågar sig Laveleye.[264] Vi har nyss konstaterat att flera anarkister inte heller begärde mer — att börja med.

I ett tidigare mera speciellt arbete, De la Propriété et de ses formes primitives (1:a uppl. 1877) — som var rätt uppmärksammat vid denna tid och som också rekommenderades Tidens läsare av Strindberg — vände sig Laveleye i förordet till medborgarna i Amerika och Australien och framhöll för dem fördelen av att lära av forntidens primitiva äganderättsförhållanden. Beträffande de europeiska samhällena tvivlade han på möjligheten av en förändring; utvecklingen hade här gått för långt. Särskilt anbefallde han som efterföljansvärda de lagar och seder som tillförsäkrat de små schweiziska kantonerna deras frihet och egendom under ett styrelsesätt som betecknades som det mest radikalt demokratiska som tänkas kan.[265] Efter en kort översikt av äganderättens uppkomst ägnades sedan bokens längsta kapitel åt Allmend-institutionen i Schweiz och det torde ha varit Strindbergs huvudkälla.[266]

Enligt Laveleye lever invånarna i kantonerna i frihet, jämlikhet, ordning och lycka, vilket sägs ha sin grund i att man förstått att bevara de gamla kommunala inrättningarna och den primitiva kommunala egendomen.[267] Förutom på Allmend syftar skribenten sannolikt på Landsgemeinde, senare presenterad som den institution varigenom folket direkt styr sig självt utan mellankomst av något representativt organ.[268] Samtidigt utmålas i mörka färger parlamentarismens arbetssätt och verkningar i vissa länder, något som borde ha tilltalat den Strindberg som

inte trodde på riksdagar. Laveleye anser att i kantoner som Appenzell och Graubünden statsmaktens inflytande är nästan helt och hållet eliminerat. Där är staten ingenting annat än en federation av oberoende kommuner, som funnits sedan urminnes tider och som för övrigt kan leva den statliga överheten förutan.[269]

I sitt andra brev till Heidenstam hade Strindberg frågat om han fick använda kollegans uppgifter som "källa". Det är inte uteslutet att undersökningen av den europeiske bondens förhållanden ännu kan ha varit aktuell. Sannolikt var det dock Nybyggnad som han hade i tankarna. Ett par veckor senare meddelade han nämligen Bonnier att han ämnade "göra en liten studieresa till sista novellen i Återfall" (IV: 405) — Strindberg kallade ibland hela novellsamlingen vid detta namn. Ytterligare en månad senare, den 23 januari 1885, fick förläggaren veta att fyra (duodes)ark var fullbordade — novellens första version var ursprungligen planerad att omfatta tio ark (V: 15) — och att författaren kanske skulle göra en studieresa "ut i obygderna" (V: 30). Enligt ett brev till Pehr Staaff såg berättelsen ut att bli det "märkvärdigaste" som författaren dittills åstadkommit — "Hela sociala frågans lösning!" (V: 15)[270] Resplanerna fördes också på tal i slutet av januari i ett brev till Heidenstam: "Som jag inte kommer att ha fast fot i Ouchy på utlofvad tid och jag ändå skall ner i Glarus och titta på kommunarderna, så reser jag till Appenzell (St Gallen) kanske om Söndag eller så!" (V: 36) Resan kom till stånd i början av februari och utsträcktes till Tyrolen, Venedig och Rom.

Troligen ville Strindberg med egna ögon studera vad han inhämtat av Heidenstams brev och sociologisk litteratur, främst Laveleye. Kanske man av de preciserade resmålen i det sista brevet också har rätt att förmoda att det nu gällde Allmend mer än Landsgemeinde och att Strindberg dessutom försökte finna en lösning som inte endast passade ett agrart samhälle utan också ett industriellt. I De la Propriété hade han nämligen fått veta att Allmend utnyttjades på olika sätt i olika delar av Schweiz. Institutionen hade sålunda bringats att fungera även i en industristad som S:t Gallen där rättsinnehavarna varje år erhöll ved eller ett litet jordstycke.[271]

Vad Glarus beträffar hade Heidenstam hört att det skulle vara "nästan idealkantonen" men framhållit att han själv inte varit där. Laveleye

kunde ge fylligare upplysningar. Han omtalar att Allmend-systemet i Glarus hade fått en annan och modernare utformning än i det övriga Schweiz. Avkastningen delades nämligen inte upp på kommunens invånare utan användes för att täcka gemensamma utgifter. Det som återstod av den ursprungligen gemensamt ägda jorden hade här alltså blivit kommunens egendom.[272] Här hade vidare uppstått ett slags producentkooperation inom jordbruket och i de flesta industrisamhällena också en konsumentkooperation.[273]

Laveleye finner det anmärkningsvärt att man i Glarus, som nämns som ett av Europas relativt mest industrialiserade områden, lyckats kombinera en uråldrig bondeorganisation med den moderna industrialismens villkor och på så sätt kunnat förbättra fabriksarbetarnas sociala förhållanden. De hade tilldelats jordstycken där de kunde odla grönsaker och hålla en ko. Varje familj bodde i enfamiljshus och betalade föga eller ingenting i skatt.[274] Författaren ställer mot varandra den engelske arbetaren som framsläpar sitt trista liv i stenkolsrök och trångboddhet och den schweiziske — och i synnerhet den glarniske — arbetaren som andas alpluft, brukar ett stycke jord och använder sin rösträtt på Landsgemeinde. Det bör ha varit Laveleyes inspirerade skildring av den begränsade kollektivismen i Glarus som fick Strindberg att kalla invånarna för "kommunarder".

Letourneaus kortfattade och Laveleyes utförliga demonstration av den primitiva kommunen och jordkommunismen har i Nybyggnad hunnit sätta sina spår i inledningen till den ryske emigranten Paul Bestuchews föredrag 'Det aldra heligaste', tillhörande den del av novellen som sannolikt inte utsatts för omarbetning: "I samhällets barndom, innan arbetsdelningen skapat över- och underklass, var jorden allas moder. Stammen ägde sitt territorium odelat eller skiftade den i lotter, såsom hos åkerbrukarne, för begagnande på viss tid, utan att avstå äganderätten. Sådan kommunism äga vi ännu i ryska miren eller byalaget, och vårt fädernesland äger omkring 40 millioner legaliserade kommunarder. Att lyckan det oaktat icke trivdes hos vår stackars muschik, det beror på annat, som nu håller på att avhjälpas." (15: 50) Laveleyes långa utredning om miren bör ha väckt till liv den gamla sympati för det ryska

byalaget som Strindberg en gång hade givit så starkt uttryck i ett brev till Edvard Brandes (II: 267).[275] Laveleye kritiserade på vissa punkter mir-institutionens utveckling men ansåg ändå att den med en del förbättringar skulle kunna fungera utmärkt på grundval av de givna förutsättningarna.[276] Det är slutligen tänkbart att Laveleyes tro på mirens framtidsmöjligheter ligger bakom Bestuchews dunkla ord om att orsakerna till den ryske bondens olyckliga läge håller på att "avhjälpas".

Troligare är dock att Strindberg närmast syftar på det tsaristiska förtrycket och revolutionärernas kamp mot detta. Lavrov framhåller i sitt förord till Stepnjaks Das Unterirdische Russland, som Strindberg ägde och säkerligen haft anledning att konsultera flera gånger under året, såsom ett märkligt faktum att de ryska bönderna trots det månghundraåriga tillståndet av slaveri och utplundring lyckats bevara bondekommunen. Detsamma sägs vara fallet med den outrotliga övertygelsen att jorden måste tillhöra dem som brukar den och att förr eller senare stunden för storgodsens delning skall komma.[277]

Bestuchews ord kan också uppfattas som ett uttryck för idéer och stämningar som var rådande bland de ryska studenterna i Zürich. Kolonins tillkomst omkring 1870 var en följd av den förnyade styrkan hos oppositionen i Ryssland under 1860-talets senare hälft. Genom sin önskan av vara samhället till påtaglig nytta blev de flesta studenterna medicinare.[278] Detta gällde också det starka inslaget av kvinnliga studerande, som väckte en viss uppmärksamhet inte bara i det i kvinnofrågan starkt konservativa Schweiz utan runt om i Europa där emancipationen ännu låg i sin linda. Det skapades en myt kring dem som främst gick ut på att de skulle föra ett oanständigt leverne, men det har visat sig att nästan alla historierna var grundlösa.[279] Studentskorna arbetade hårt och levde tämligen allvarligt. J. M. Meijer, som grundligast studerat kolonins öden, framhåller att detta allvar också präglade förhållandet mellan könen: "Even flirtation did not occur, although many of the young women were remarkably beautiful."[280] Strindberg tycks ha haft en riktig uppfattning om detta när han — inte utan polemisk udd mot vulgäruppfattningen — skildrar de ryska ungdomarnas sätt att vara: "Herrarne voro artiga mot damerna utan galanteri, och damerna mottogo med tacksamhet och vänlighet deras aktningsbetygelser. De rökte

cigarretter, men hade icke kort hår och blåa glasögon; de voro behagfulla i sina rörelser och sökte icke genom hårda gester och ord imitera män." (15: 49)

Ryssarna i Zürich hade ett livligt politiskt föreningsliv och genom sitt läge mellan öst och väst kom miljön att utgöra en fruktbar grogrund för idéer som sedan omplanterade i rysk mark väsentligt skulle främja den revolutionära rörelsens sak, inte minst tendensen att gå ut till folket.[281] Här verkade både Bakunin och Lavrov och kolonin blev också skådeplats för åsiktsbrytningarna mellan dem.[282] Det bildades flera diskussions- och studiegrupper, påminnande om den som i novellen samlas i Café des Alpes. Den kring bröderna Zjebunev exempelvis var övertygad om att i ett jordbruksland som Ryssland folkets välstånd var omedelbart beroende av bondekommunens utveckling, en uppfattning som också finns representerad i Bestuchews föredrag.[283]

Efter hänvisningen till de ryska förhållandena återtar Bestuchew resonemanget på ett generellt plan: "När nu den segrande överklassen slog under sig ursprunglig kommunaljord, det vill säga begick stöld, så förklarades i samma stund stölden helig. Den stulna egendomen blev helig för överklassen, men underklassen, som ville följa exemplet och återtaga det stulna, fick betala nya skatter till fängelser. Det var sålunda icke helt med helighetens uppkomst." (15: 50 f)[284] En passus som denna med sin revolutionära underton kan inte förklaras enbart med Laveleye.

Det är svårt att tänka sig att Strindberg — särskilt efter den personliga kontakten med Elpidin — kunnat undgå att bilda sig en uppfattning om den kommunistiska anarkismen, som vid denna tid var den ledande riktningen inom rörelsen. Den uppstod 1876 och lanserades främst av Elisée Reclus men fick sitt egentliga genombrott omkring 1880. Tidigare fanns den s. k. kollektivistiska anarkismen som i Bakunin och Guillaume haft sina ledande namn, men genom Krapotkins, Cafieros och Reclus' insatser kom den att helt överflyglas av den nya falangen. Skillnaden mellan de båda fraktionerna låg däri att medan den förra nöjde sig med att fastslå önskvärdheten av att produktionsmedlen gjordes till allmän egendom — samtidigt som man lämnade frågan om produkternas fördelning öppen — ville den senare gå betydligt längre och göra också fördelningen och konsumtionen till en gemensam angelägenhet för individerna.[285]

Därmed återupplivades en kommunism som hade företrätts av vissa

utopiska socialister under seklets förra hälft. Charles Gide, den internationellt kanske mest kände franske nationalekonomen i slutet av 1800-talet, betecknade i sina Principes d'économie politique anarkisterna som den enda socialistiska riktning som fortfarande predikade kommunismen.[286] Le Révolté blev rörelsens huvudorgan och kallade sig också från 30 mars 1884 "Organe anarchiste-communiste" efter att först som undertitel ha haft "Organe socialiste" och sedan "Organe anarchiste". Genom att det centrala i de anarkistiska principerna var förkastandet av maktkoncentration och byråkratisering hade denna typ av kommunism svårt att anpassas inom den moderna industrialismen med dess behov av centraliserad dirigering men fann lättare tillämpning i agrara förhållanden.

Ett av Krapotkins främsta mål blev det fria kommunistiska jordbruket, en lösning som också tycks ha föresvävat Strindberg när han först skrev Nybyggnad. Man kan jämföra början av Bestuchews tal med vad Krapotkin några år tidigare hade skrivit i en artikel om jordbruksfrågan i Le Révolté. Han sade sig ständigt vilja inpränta i bönderna att jorden förr ägdes av kommunerna, d. v. s. av dem som brukade den med egna armar. Genom olika former av bedrägeri lyckades sedan spekulanter slå under sig jordegendomen. Men fortfarande har bönderna behov av den för att kunna livnära sig i stället för att den skall förslösas på de rikas lyxliv. Det är nödvändigt att bönderna organiserar sig i kommuner och tar tillbaka sin jord för att sedan ge den åt dem som själva vill odla den.[287]

I Krapotkins ord finns ett starkt krav på "återtagande", ett slags expropriation av jorden — en kardinalpunkt inom denna anarkistiska riktning. Bestuchew uttrycker principiellt samma uppfattning, även om han strax därefter skildrar expropriationen av faderns trädgård på ett sådant sätt att man förstår att han i det privata fallet ogillar åtgärden. I sitt tal har han dock tidigare nämnt, att underklassen försökt ta tillbaka det stulna och att den av överklassen tillgripna egendomen alltmer blivit "utsatt för anspråk på återbördning" (15: 51). I en av de efterföljande diskussionsreplikerna säger han också rent ut: "Staten skall så småningom expropriera all egendom, som ju tillhör staten, då staten kan göra statsskuld. Och sedan skall staten väl akta sig för att göra någon delning mer! Är det klart?" (15: 56)

Beskedet kommer i ett sådant sammanhang att man har skäl att förmoda att Strindberg närmast tänkt på jordegendomens expropriering. I Katekesen framhåller han i samband med ett resonemang om arbetarens möjligheter att hävda sig mot kapitalet — partiet hör inte till det sist tillkomna — att det inte räcker med strejk utan att därjämte fordras "jordens expropriering" (16: 185). Man förvånar sig möjligen över hans användning av begreppet stat i Bestuchews diskussionsinlägg, eftersom Strindberg — som i det mesta får förmodas stå bakom hans åsikter — vid denna tid var inne i en tämligen starkt statskritisk period. Bestuchew har dessutom tidigare ställt mot varandra den exproprierande staten och "framtidens människor" som inte skall ta utan ge (15: 52). Motsägelserna har troligen sin grund i att Strindberg samtidigt fått sina expropriationsidéer från olika håll med skilda uppfattningar om staten. Ett vältaligt vittnesbörd om den förvirring som han ibland kunde erfara vid den intensiva läsningen av politisk och sociologisk litteratur under novellens tillkomst utgör brevet till Albert Bonnier den 29 januari 1885 där han klagar: "Läst socialism så jag är yr! och förtviflad!" (V: 34)

Man frågar sig vad Strindberg kan ha uppsnappat av Marx' syn på expropriationen. I ett berömt avsnitt av Das Kapital fungerar ju begreppet som beteckning för slutfasen i kapitalets ackumulation och klasskampens utveckling mot katastrofen och proletariatets seger: "Die Koncentration der Produktionsmittel und die Vergesellschaftung der Arbeit erreichen einen Punkt, wo sie unverträglich werden mit ihrer kapitalistischen Hülle. Sie wird gesprengt. Die Stunde des kapitalistischen Privateigenthums schlägt. Die Expropriateurs werden expropriirt."[288] Om Strindberg inte orkat läsa Das Kapital så långt bör han ändå på sistone ha sett stället anfört i Bebels Die Frau — enligt Brockhaus den mest lästa socialistiska boken på tyska — eller hos Schäffle.[289]

I det kommunistiska manifestet har expropriationen en mer juridisk innebörd och ingår liksom de övriga reformförslagen i ett politiskt program. Expropriation av jordegendomen står främst bland de åtgärder — en annan är arvsrättens avskaffande — som proletariatet efter att ha tilltvingat sig den politiska makten skall använda sig av för att så småningom beröva bourgeoisien dess kapital och överföra produktionsmedlen till staten: "Es kann dies natürlich zunächst nur geschehen vermittelst despotischer Eingriffe in das Eigenthumsrecht".[290] Det marxistiska ex-

propriationsbegreppet har genom sin revolutionära laddning haft en betydande propagandaverkan och Strindberg har sannolikt också varit mottaglig för denna. I sak är det dock inte den varianten som återfinns i Nybyggnad där åtgärden, i stället för att sättas i samband med de för honom annars så aktuella katastrofteorierna, ses som en fristående aktion.

Bestuchews indirekta förbindande av expropriation och arvsrätt leder också tankarna åt annat håll. Sålunda tänker sig Letourneau att det individuella ägandet genom en serie reformer skulle berövas sin karaktär av ärvt privilegium och förvandlas till en förmån på livstid. Arvsrätten skulle därmed försvinna, vilket finge inte endast social och ekonomisk utan också moralisk betydelse. Man borde exempelvis slippa ifrån det tvivelaktiga förhållandet att ungdomen uppfattade sina föräldrar som ett hinder mellan sig och viss åtråvärd egendom.[291] Bestuchew betonar ju också att när arvsrätten upphört "skall icke sonens heliga känslor vid faderns dödsbädd orenas av skändliga tankar på arvet" (15: 56).

Nordau har en utredning om arvsrättens avskaffande genom statens konfiskering av all fast kvarlåtenskap. Produktionsmedlen skulle bli allmän egendom och sedan de utnyttjats av den enskilde återgå till samhället. Medborgarna skulle kunna få arrendera en jordegendom eller en fabrik på livstid. Han menar dock att en del av privategendomen skulle undgå konfiskation och att det fortfarande skulle vara möjligt för den som ville och kunde att bli rik. Den enskilda äganderätten skulle alltså inte helt upphävas utan varje individ skulle komma att ha en privat och en social förmögenhet.[292] Strindberg är radikalare på denna punkt eftersom han, i varje fall i Nybyggnad, betraktar kollektivegendomen som odelbar. Nordau kallar sin ståndpunkt för "ett slags kommunism" — han har annars en låg tanke om kommunismen[293] — men karakteristiken passar bättre på Strindbergs.

I Nordaus reformplaner ligger tyngdpunkten på jordbruket. Enligt hans mening försummas detta för industrialiseringen: "All civilisation sträfvar mot industri och handel och aflägsnar sig från födoämnesproduktion. Fysiokratien, som lär att ett lands enda sanna rikedom är dess landtbruksproduktion, utskrattas sedan ett århundrade tillbaka som en naiv villfarelse af den officiella nationalekonomiska vetenskap, som förnedrat sig till den kapitalistiska och egoistiska samhällsordningens hofnarr."[294] Nordau anser att staten skall ta jordegendomen i besittning och

fördela den bland de obesuttna. Att någon industriarbetare skulle föredra fabriken framför arbetet på åkern har han svårt att tänka sig.[295] Redan i Missnöjet hade Strindberg absorberat dessa idéer (se s 249) och de skymtar också bakom Bestuchews förhoppning att armarna skall användas "att skaffa mat i stället för industri (= lyx)" (15: 54).

Här får man naturligtvis tänka sig ett inflytande också från George. Om denne säger Strindberg i självbiografin — delvis i polemik mot marxismen: "Samhällets räddning finner han icke i maskinernas expropriering utan i en enda utsträckt jordbruksreform, alldeles vad de numera utgrinade fysiokraterna i förra århundradet predikat. Samma antydan om industrisamhällets undergång och avlösning av ett jordbrukssamhälle hade Nordau redan i Lögnerna." (19: 267) I sammanhanget nämns också jordkollektivister som A. R. Wallace och A. Wagner, vilkas idéer Strindberg säger sig ha kommit i kontakt med före återresan till Paris, alltså ungefär när Nybyggnads första hälft kom till (19: 267 f). Trots att George anser det gagnlöst att använda expropriation för att göra jorden till gemensam egendom — hans medel är konfiskation av jordräntan — och trots att de övriga auktoriteterna spelar en sekundär roll kan man inte helt bortse från George och agrarsocialismen vid bedömning av expropriationsidéerna i novellen. Denna kan för övrigt betraktas som ett av de första uttrycken för Strindbergs egen s. k. agrarsocialism.

Fastän George förordar ett annat tillvägagångssätt blir ju konsekvensen praktiskt taget densamma som vid en allmän expropriation, jordens nationalisering. I sitt exemplar av Framåtskridandet och fattigdomen har Strindberg strukit för slutklämmen i Georges polemik mot Mill, som hävdat jordägarnas rätt till jordräntan: "Hvilket meningslöst prat! Om ett lands jord tillhör dess befolkning, huru kunna då, i moralens och rättvisans namn, några enskilde, som kallas jordegare, hafva rättighet till jordräntan? Om jorden verkligen tillhör folket, hvarför då, i moralens och rättvisans namn, skall folket betala saluvärdet för sin egen tillhörighet?" Strindberg har också noterat Georges skildring av det utopisk-anarkistiska samhällstillstånd - - "socialismens bästa drömmar" — som skulle bli följden av jordmonopolets avskaffande.[296]

Angelägnast är dock att visa på den centrala ställning som expropriationstanken hade inom anarkismen. Redan i programmet för sin "social-

demokratiska allians" hade Bakunin yrkat på konfiskation av alla produktionsmedel till förmån för arbetarassociationerna,[297] men det var först med den kommunistiska anarkismen som begreppet fick större spridning. I Krapotkins politisk-ekonomiska idévärld var det centralt. I en artikel i Le Révolté från november 1882 — hans sista före fängelsetiden 1882—86 — konstaterade han att kravet på expropriation som tio år tidigare erkänts av alla socialister hade förfuskats och att det nu ålåg anarkisterna den stora uppgiften att propagera expropriationens idé över hela världen: 'Expropriation' måste bli lösenord för nästa revolution om denna inte skall svika sin historiska mission. Samhället skall ta tillbaka allt det som kan tänkas kunna användas av vem som helst till utsugning av andra. Det är nödvändigt att göra som 1700-talets bönder gjorde: *ta* de sociala tillgångarna och *använda* dem för att hela folket skall kunna dra nytta av dem. För att expropriationen skall bli "une partie intégrante du mot Anarchie" och ett välbekant begrepp när revolutionen kommer måste kunskapen om vad det går ut på genom ett energiskt agitationsarbete spridas i minsta by.[298] Le Révolté fortsatte under Krapotkins fängelsetid konsekvent propagandan för hans idéer. På våren 1884 hävdades att expropriationen är den enda utvägen till ekonomisk frigörelse och på hösten — när Strindberg säkert hörde till läsarna — fastslogs ytterligare en gång med eftertryck att privategendomen inte är det ringaste helig och att man för att bevisa detta inte borde dra sig för att sätta sig i besittning av den.[299]

Bestuchew slutar sitt anförande med en appell, som har en vid principiell syftning: "När självhjälp blir princip, när privategendom blir kollektivegendom, när armarne begagnas att skaffa mat i stället för industri (= lyx), då är nöden borta! Därför, låtom oss alla arbeta på att lära människorna fördelen av privat-egendomens upphävande!" (15: 54) Om yttrandet är representativt också för författaren — vilket man har goda skäl att förmoda — utgör det hans första och klaraste bekännelse till socialismen i egentlig mening, varvid den agrara prägeln är viktig att lägga märke till. Självhjälpsbegreppets införande i sammanhanget avgränsar det tänkta samhället utåt och gör att man måste föreställa sig detta som en isolerad enhet. "Idealstaten", som i Missnöjet endast utgjordes av den oberoende bonden, tycks på ett år ha växt ut till ett helt självförsörjande jordbrukskollektiv.

Strindberg är med Bestuchew inte endast socialist utan kommunist. Det är nämligen uppenbart att termen 'privategendom' förutom produktionsmedlen också innefattar annan personlig egendom.[300] Ett stöd för en sådan tolkning finner man i den passus i talet där Bestuchew — efter att ha berättat om hur faderns trädgård exproprierats för ett järnvägsbygge — påpekar att framtidens människor inte kommer att handla på detta sätt: "de skola tvärtom giva. Men det få vi se då, när alla insett fördelarne av att ingen äger vad han kan förlora i morgon, och av att alla äga vad de ej kunna förlora." (15: 52) På samma linje ligger hans slutord i diskussionsinlägget där han pläderar för arvsrättens avskaffande: "den döende skall känna det ljuva i att han lämnar åt eftervärlden en stark, nyttig och god medborgare, på samma gång hans egendom går ut till allas väl och sålunda även sonens, som därigenom skall känna sig som solidarisk med släktet, vilket skall njuta i endräkt av vad varje enskild åt detsamma arbetat" (15: 56 f). Formuleringarna verkar närmast inspirerade av Nordau, men i sak är detta ren och klar kommunism.[301] Den samhällsbyggnad som fragmentariskt avtäcks av Bestuchew är sålunda det oberoende kommunistiska jordbruket, många äldre socialisters men också Krapotkins och andra anarkisters utopi.

Strindberg sökte alltså anknyta sina från så många håll hämtade idéer till verkligheten genom att studera den begränsade bondekollektivism som levde kvar i den schweiziska Allmend-institutionen. Men det verkar också som om han intresserade sig för systemets tillämpning i industrisamhällen (Glarus, S:t Gallen). Landsgemeinde var däremot — får man förmoda — avsedd att utgöra ett mönster för det skisserade samhällets icke-auktoritära ledning. Den "realiserade" utopi som novellen när den förelåg klar tämligen utförligt beskrev fick i många avseenden — dock inte ifråga om avsaknaden av statlig eller representativ överhet — en helt annan struktur.

Den mest iögonenfallande avvikelsen från de tidigare idealen är väl den att "nybyggnaden" kom att uppföras på helt industriell grund. Det framgår också av brevväxlingen mellan författaren och förläggaren att allt inte var som det skulle. Den 29 januari 1885 insändes det första manuskriptet, men Strindberg var missnöjd med resultatet: "Medföljande pekoral, frukten af två månaders gräsliga lidanden, öfversändes egent-

ligen endast såsom bevis på att jag velat uppfylla min pligt och skrifva vår bok färdig! Det är som synes en bedröflig belysning af 'invita Minerva'. Stockholmsresan förstörde min stämning och idyll-tonen är borta. Stridstrumpeten smattrar och jag lemnar de positiva utopierna för att återgå till kritik, som verkligen synes mig behöfvas i mängd!" (V: 34) Albert Bonnier sände tillbaka manuskriptet och rådde författaren att arbeta om slutet (V: 35). I mitten av februari meddelade denne efter återkomsten från Italien att novellen kasserats, särskilt med tanke på avslutningen: "Nu mitt i jernvägskupéer genommognade beslut. Schweiznovellerna få ligga! Att till Julen utkomma med vers eller andra noveller!" (V: 38)

Det är möjligt att de förhoppningar som Strindberg hade kommit att fästa vid de gammalschweiziska förhållandena grusades vid mötet med verkligheten. Visserligen hade redan Heidenstams brev varit föga uppmuntrande, men Strindberg hade ändå inte låtit sig avskräckas. Laveleyes framställning var ju desto mera positiv och dessutom var den sakkunnig. När däremot "studieresan" äntligen blev av — novellen hade då avsänts till Bonnier — tycks den ha blivit en besvikelse. Strindberg skildrade efteråt sina intryck tämligen negativt: "Det var för fjorton dagar sedan i S:t Gallen. Jag hade begivit mig dit för att studera forntidens idyller och denna guldålder, som ställes så högt av fienderna till enskild äganderätt. — Tänk er vilken missräkning. Jag mötes av anarkistiska upprop, klerikala proklamationer, elektriserande anslag på knutarna. — Befolkningen var orolig." (16: 293)[302]

En annan anledning till att slutet på novellen — i den mån detta byggde på de schweiziska uppslagen — befanns otillfredsställande måste sökas i den förskjutning som hade ägt rum i Strindbergs syn på problemet egoism-altruism under hösten 1884. I Återfall hade Paul Petrowitsch visserligen upptäckt "att han icke kunde stå för sig själv" men hans alternativ till individualismen hade huvudsakligen sträckt sig till sammanhållningen mellan man och hustru eller inom familjen. I Kvarstadsresan utvidgas radien genom den skarpa kritiken av det isolerade och kvava äktenskapet i Norden: "I södern lever man i byalag, ute på gatan, på krogen, i sällskap, med ett ord ute, och inte i bur, därför blir konflikten mindre där; elektriciteten fördelas och slår inte ner i blixtar. ... Associabiliteten är större, ty samlivet har uppfostrat." (17: 10 f)

Ännu vidare gränser har altruismen i Nybyggnad, redan såsom den proklameras av Emile Suchard när denne docerar om den nya moralen för Blanche:

> Egoismen, denna härliga gåva som under namn av självuppehållelsedriften låter allt levande leva, skall också utveckla sig, och den håller nu på att taga ett stort steg framåt till altruismen, eller kärleken till andra. Denna kärlek har först visat sig i kärleken till barnet, varav familjen. Men familjen har blivit ett stadium, som vi måste lägga bakom oss, och utvecklas till samhället, det blivande samhället. Ni sitter ännu fången i släktbojorna, som endast var en ekonomisk institution; ryck er lös ur släktens trånga biceller, svärma, och bygg er själv en kupa; lämna släkten, med sina agglomererade små intressen och isolerade egoistliv, och lev för släktet. (15:45 f)

Denna "nya" moral eller, som Strindberg också kallar den, "solidaritetsmoralen" återspeglar en senare fas i den utveckling som Spencer skisserat för egoismens uppgång i och försoning med altruismen. Orienteringen från privata intressen mot allmänintressen hade framhävts på liberalt håll redan av Mill som rekommenderar individens deltagande i samhällets liv, i kollektiv av olika slag, "i det de draga honom ut ur den trånga kretsen af personlig och familje-egoism".[303]

Strindberg kan under året ha sett dessa tankar varierade på flera olika håll. Nordau har i sitt slutkapitel en inspirerad plädering för "solidaritetsmoralens" nödvändighet.[304] I Le Révoltés artikelserie Autorité et Organisation framhölls att människan inte kan leva ensam utan att allt driver henne mot associationen. Sällskapligheten är människans verkliga kännetecken; misantroperna och enstöringarna är inte annat än galningar och fantaster.[305] Letourneau menar sig i sin sociologi just ha visat hur "familjestadiet" håller på att överges och hur individen i stället upprättar intimare relationer med andra individer inom en vidare ram, "samhället". Familjekänslan är stadd i upplösning och kommer att ersättas av en utvidgad altruism, av allmänintressets tilltagande omsorger.[306]

Innehållet i Emile Suchards replik återgår dock närmast på Eugène Vérons La Morale, som Strindberg i slutet av 1884 vid flera tillfällen sade sig gilla.[307] Véron menar att altruismen inte är något annat än en förstorad egoism som sträcker sig utanför individen för att assimilera

honom med andra. På det sociala planet övergår egoismen till altruism i form av ett allmänt "välförstått" intresse. Spänningen mellan individens egoistiska böjelser hålls i schack av överensstämmelsen i gruppens gemensamma intressen. I koncentriska cirklar utvidgar Véron denna altruism till att slutligen omfatta fosterlandet och mänskligheten. Solidaritet mellan olika intressen är den civiliserade världens lag.[308] Eller som Strindberg med hänvisning till Véron karakteriserar framtidens moral i Kvarstadsresan: "Det är icke någon klassmoral, icke någon egoistmoral." (17: 75)

Den egoistiska individens altruistiska uppgående i kollektivet är vad som illustreras i skildringen av Blanches liv i familistären. I förordet till Utopier — sannolikt skrivet i juli 1885 (15: 235) — uttrycker författaren saken så: "Det nya samhället, som icke mera räknar med illusioner eller ideal, bygger sig på den enda realitet på vilken byggas kan: egoismen. ... Genom sammanslutning av allas enskilda intressen i association kommer det enskilda intresset att tillgodoses mer än förut, och därmed allas. — Detta är socialismen." (15: 9)

Naturligtvis har läsningen av socialistisk litteratur under hösten 1884 befordrat denna radikala kollektiviseringsprocess samtidigt som den är en konsekvens av denna — orsak och verkan är här lätta att förväxla. Det framgår också av självbiografin, men det går inte att ta Strindberg på orden när han tillskriver Etienne Cabets Voyage en Icarie en stor del i förskjutningen (19: 251). Det finns flera skäl att ställa sig skeptisk till ett sådant påstående — ett är den franske utopistens förkärlek för stora städer som knappast kan ha harmonierat med Strindbergs rousseauism.[309]

Däremot har August Bebels Die Frau in der Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft (1883) spelat en viktig roll. I Kvarstadsresan rekommenderar Strindberg denna bok för dess "positiva förslag" (17: 59) och något senare kallar han den "den mest ateistiska, omoraliska och rent socialistiska bok som är skrifven! Farligare än Nordau." (V: 32) Det nyss citerade partiet ur förordet till Utopier har också en otvetydig likhet med en passus i Die Frau, vari författaren hävdar att den mill-spencerska syntesen mellan egoism och altruism kommer att uppnås i det socialiserade samhället. Var och en som förkovrar sig gagnar visserligen sig själv men därigenom också samhället. Den personliga egoismen och

det allmänna bästa som i närvarande stund utgör oförenliga motsatser kommer i det nya samhället att försonas, täcka varandra.[310] I en annan, senare bok av Bebel står något liknande att läsa. Där talas nämligen om planen att skapa ett system vari drifterna fritt griper in i varandra utan att någon enda undertrycks. Detta kommer att ske, när varje individ främjar sina egna syften men därigenom också tjänar de allmänna intressena. Tankarna är den franske socialisten Charles Fouriers och återfinns i Bebels bok om denne.[311] Även Letourneau pekar på Fouriers associationer som industrialismens räddning.[312] Därmed är ytterligare en av Strindbergs auktoriteter nämnd och en av de allra främsta när det gällt att ge form åt utopin i Nybyggnad.

Den formulering som tankarna hade fått i företalet till Utopier varierades senare i Strindbergs reportage från ett besök i Godins familistär i Guise: "Det välförstådda intresset, den sanna egoismen bjuder oss att arbeta i endräkt, i association." (16: 321) Orden förekommer i en sammanfattning av S:t Simons och Fouriers teorier. Att Strindbergs utopism i Nybyggnad är inspirerad av dessa äldre socialistiska lärofäder står klart. Men det förtjänar också påpekas att han därigenom indirekt ansluter sig till en rad tidigare svenska författare med Almqvist i spetsen som hade samma ledstjärnor i sitt socialreformatoriska författarskap.

Alltifrån början hade novellen varit sammankopplad med en socialistisk lösning av kvinnofrågan.

Därmed har den sina rötter i Giftas, som skall illustrera tesen att samhällslagen står emot naturlagen, att kvinno- och äktenskapsfrågan är olöslig "under nuvarande förhållanden" (14: 35). Theodors öde i Dygdens lön gestaltar antagonismen mellan den tidiga könsmognaden och samhällets vägran att i sina lagar ta konsekvenserna av detta biologiska faktum. I Slitningar skildras hur samhällskonventionerna förkastar avvikande individer som vägrar följa dem och driver de tredskande i landsflykt. Baronen kan inte finna någon utväg ur svårigheterna: "Ännu hade han icke något förslag, men starkare huvuden än hans och många tillsammans skulle nog en gång kunna lösa den frågan, som nu syntes olöslig." (14: 166) Naturhinder framställer i likhet med en rad andra noveller ekonomins dominerande betydelse. Här visas att kvinnans roll som yrkesutövare än så länge inte kan förenas med hennes uppgift som

maka och mor: "Jägaren hade nu fullständigt uppgivit allt hopp om kvinnans emancipation från naturlagarne, under nuvarande förhållanden, var han klok nog att tillägga." (14: 186)

I företalet till Giftas — insänt den 4 juli 1884 (14: 424) — understryks detta ytterligare, men det framtidssamhälle som skall utgöra alternativet belyses mycket ofullständigt. Att det skulle vara ett socialistiskt samhälle kan man möjligtvis gissa sig till, när det sägs att det "genom en rättvis fördelning av naturens gemensamma rikedomar" skall ge alla sina medborgare uppehälle och undervisning (14: 30). Författaren sanktionerar också en sådan tolkning, när han i den efterföljande "intervjun" går med på att kallas socialist (14: 34).

Så småningom klarnade lösningen för Strindberg. Halvannan månad senare deklarerade han för Pehr Staaff att Giftas "pekar ut mot socialismen, i en annan bok! ... Peka icke alla novellerna ut på socialismen; på barnens upptagande af samhället — det enda möjliga för qvinnans befrielse." (IV: 302) Den 13 oktober frågade han Björnson om denne "förstått" hans bok: "Företalet visar det Nya i fjerran! Texten skildrar gamla äktenskap, och omöjligheten reformera under nuvarande förhållande. Qvinnan kan endast frigöras när 'Associationen' tar vård om hennes barn." (IV: 354) Dagen efter innehöll Tiden en initierad notis om författarens nästa arbete, *"Schweizernoveller.* Dessa kunna i viss mån sägas vara en fortsättning på 'Giftas', hvilket arbete ju hufvudsakligen innehåller skildringar af gamla äktenskap och reformförsökens strandande mot samhällsförhållandena. I Schweizernovellerna ämnar nu författaren bl. a. ge oss en del målningar af nya äktenskap, sådana de böra vara."[313] I Kvarstadsresan slutligen skildrar han Giftas' tillkomst och får därmed anledning att själv puffa för Utopier: "I framtiden, när staten, samhället eller associationen tar hand om barnen och äktenskapen ingås friare, då skall kvinnan också bli frigjord liksom mannen. Jag slutar därför också boken med en Interview och ett förord, i vilka jag låter framtiden skymta. I följande del eller delar skall jag visa, huru långt man i utom-svenska land kommit med sina reformförsök." (17: 28)

Det kan i alla dessa fall knappast vara fråga om någon annan novell än Nybyggnad. Generellt socialistiska lösningar skulle alltså ha föresvävat Strindberg innan de schweiziska förhållandena blev aktuella som mönster. I familje- och hushållsavseende kan kollektivismen i det förra

fallet knappast förenas med individualismen i det senare. Det måste helt enkelt till sist komma till en kollision mellan de båda alternativen. Kanske man kan tänka sig författarens reservationer mot Allmend-systemet i stil med kritiken i guisereportaget mot ett annat då uppmärksammat projekt: "I Mülhausen har man byggt en arbetarstad med isolerade hus och trädgårdar. Detta system är slöseri och medför icke det tillfälle till social utbildning genom samliv, som Familistèren erbjuder." (16: 331)

Visserligen hade Strindberg i Schweiz-fragmentet karakteriserat det schweiziska byväsendet som 'Association', men den mest konkreta innebörden ges alltid åt ordet när det står för de utopiska socialisternas, särskilt Fouriers, framtidssamhälle — här spelar också den 'sociala' barnuppfostran en viktig roll.[314] I Kvarstadsresan har han ju berättat om sina möten i Elpidins boklåda med Fourier, Saint-Simon, Owen och andra "människovänner och skarpa tänkare" (17: 31). Och på nyårsdagen 1885 skriver han till Heidenstam: "Nu är jag ändtligen på det klara med den sociala frågan! Har Ni studerat den? Vill Ni ha receptet! Läs för all del hvad de skarpa tänkarne skrifvit, så att Ni bespar Er så mycket sjelf-tänkeri som jag ödslat." (V: 5) Det är symtomatiskt att han i samma brev säger sig vilja avstå från resan till S:t Gallen. I självbiografin framhåller han slutligen om novellsamlingens tillkomst: "Men innan han skrev den, hade han samlat och läst allt vad de skarpaste huven tänkt över frågorna och han är nu inne i socialismen till axlarna, dock utan att låta snärja sig av Berlinarnas industrialismprogram. För kvinnans frigörelse, den kvinna som kommer fortfarande att leva som kön, ser han ingen annan utväg än familjeassociationen, där förenade krafter lätt skulle kunna uppfostra barnen." (19: 233)

Barnuppfostran är emellertid inte hela problemet, vilket Strindberg själv betonade i Guisereportaget: "Kan kvinnan befrias från den genom övercivilisation långt drivna barnavården, så är hon befriad — halvvägs." (16: 325) Ett par sidor längre fram påpekas att ett ångkök är "hustrurnas frigörelse vad den andra hälften av mödan angick" (16: 327). Denna andra synpunkt kan vara övertagen just från en "berlinare", Bebel. I Die Frau trycker denne inte så mycket på barnens upptagande av samhället som den angelägnaste åtgärden för kvinnans frigörelse utan fastmer på hennes befrielse från det pressande hushållsarbetet genom de enskilda kökens ersättande med kollektiva och maskinella ångkök, cen-

traltvättinrättningar o. s. v. Utvecklingen i vårt sociala liv leder således inte till kvinnans fastnaglande vid hem och härd, *"sondern in dem Heraustreten der Frau aus dem engen Kreise der Häuslichkeit, in der vollen Theilnahme an dem öffentlichen Leben des Volks ... und an den Kulturaufgaben der Menschheit"*.[315] Några ord i början av självbiografins kapitel Idealism och socialism verkar som ett eko från Bebel: "Utveckla alltså familjen genom familjeassociationen eller familistèren, och samhället har tagit ett steg framåt i utveckling: det trånga familjelivet vidgas, man och hustru utträda ur den kvava säng- och barnkammarkretsen och bli medborgarekandidater färdiga att inträda som medborgare i samhället." (19: 251) Strindberg anknyter i stället detta resonemang till Cabet, vilket är oförklarligt eftersom denne i kvinnofrågan intog en utrerat småborgerlig ståndpunkt.[316]

Däremot kan det vara skäl att jämte om Bebel erinra om en annan samtida socialist med liknande idéer, anarkisten Johann Most. I sin minnesbok har Erik Lie berättat om ett tillfälle våren 1885 då Strindberg skall ha stött ihop med Björnson hemma hos Jonas Lie — förbindelserna mellan dem hade då varit avbrutna sedan den upphetsade brevväxlingen under Giftas-processen.[317] Stämningen skall ha varit "pinlig" och det behövdes bara några ord från Björnson om unionspolitiken för att Strindberg skulle tappa humöret: "Alt det, du der sier, er bygdepolitikk, sa han. Verden og fremtiden ligger anderledes an. Johan Most er min mann. Der blir i virkeligheten ikke levelige tilstander, før hele overklassen er utryddet — uten pardon."[318]

Johann Most var en av de ledande anarkisterna i mitten av 1880-talet och spelade en framträdande roll som organisatör av den anarkistiska rörelsen i USA. Från sina meningsfränder i Genève skilde han sig kanske främst genom sitt starkare betonande av den aktivt revolutionära verksamheten med våldsmedel, handlingens propaganda. Under dessa år gjorde han sig fruktad i hela Mellaneuropa genom den upphetsande och våldsförhärligande tidskriften Die Freiheit och genom anhängarna Stellmachers och Kammerers attentat mot uppsatta personer.[319] Det är detta som Strindberg närmast kan tänkas ha syftat på i sin replik till Björnson.[320] Men Most hade också ett konstruktivt socialt program som året innan hade framlagts i skriften Die Freie Gesellschaft och här får just kvinnans frigörelse en framträdande plats. Sålunda betonar han att

denna bör ske genom att hon befrias från sin uppgift som matmor i och med att matlagningen övertas av större enheter. Barnens uppfostran skall försiggå i särskilda uppfostringsanstalter, varigenom det gamla äktenskapet försvinner.[321] Allt detta var tankar som var högaktuella för Strindberg vid denna tid.

Men han var motsägelsefull även på denna punkt. Han såg det nämligen också som angeläget att den traditionella, liberala kvinnoemancipationen och därmed också kvinnans inträde i förvärvslivet hejdades för att revolutionsmaskineriet skulle få arbeta ostört (se 310). Samtidigt tycks han ha fruktat att utvecklingen skulle påskyndas genom kvinnans medverkan. I Kvarstadsresan varnar han den "frigjorda" unga damen för hennes emancipationsiver: "Förstår ni nu faran av att i detta ögonblick locka kvinnan i arbetsmarknaden. I denna stund gå 100.000 arbetare arbetslösa. Var finns då plats för en milliard kvinnor? Räkna ut det!" (17: 56) Problemet utvecklas också av Emile för Blanche under en promenad: "Genom att nu söka frigöra mannen, genom att arbeta själv, har hon uppträtt som konkurrent, och den överfyllda arbetsmarknaden skall bli en blodig valplats för kampen om brödet, där de båda könen skola stå som fiender. Detta skall spränga samhället och kanske påskynda, men kanske försena det nya samhällsskickets inträdande." (15: 63)

Strindberg har synbarligen inte märkt att han genom att ensidigt sysselsätta sig med den äktenskapsreformatoriska sidan av saken och propagera för kvinnans befrielse från hushållsarbete och barnavård genom familjeassociationen kommit att plädera just för hennes inträde som medborgare i samhället och därmed även som konkurrent på arbetsmarknaden. I familistären i Nybyggnad är den gifta kvinnan på detta sätt "befriad". Samtidigt får man veta att Blanches fina fastrar måst ta plats i strykinrättningen, "ty några drönare tåldes ej" (15: 83). I konsekvens med denna princip bör ju även de från hemarbetet lösgjorda mödrarna och hustrurna ha inlemmats i yrkeslivet och således konkurrera med männen. Strindberg undviker att beröra detta i novellen, men i reportaget från familistären i Guise framträder svårigheterna klart. Han nöjer sig dock med att notera dem och Godins motåtgärder (16: 327 f).

Det nyskrivna partiet av Nybyggnad tillkom sannolikt efter återflytt-

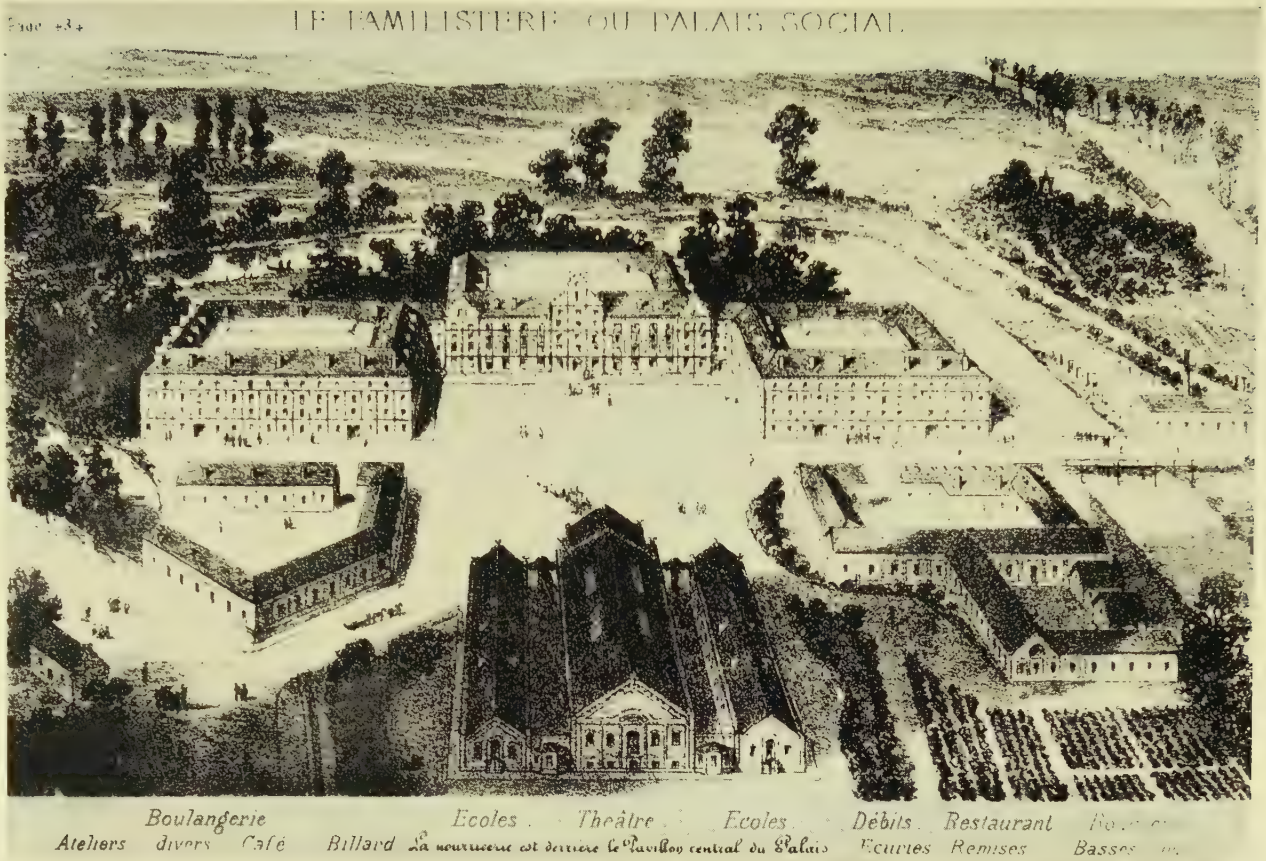

Familistären i Gusie. — Ur Godins 'Solutions sociales' (1871).

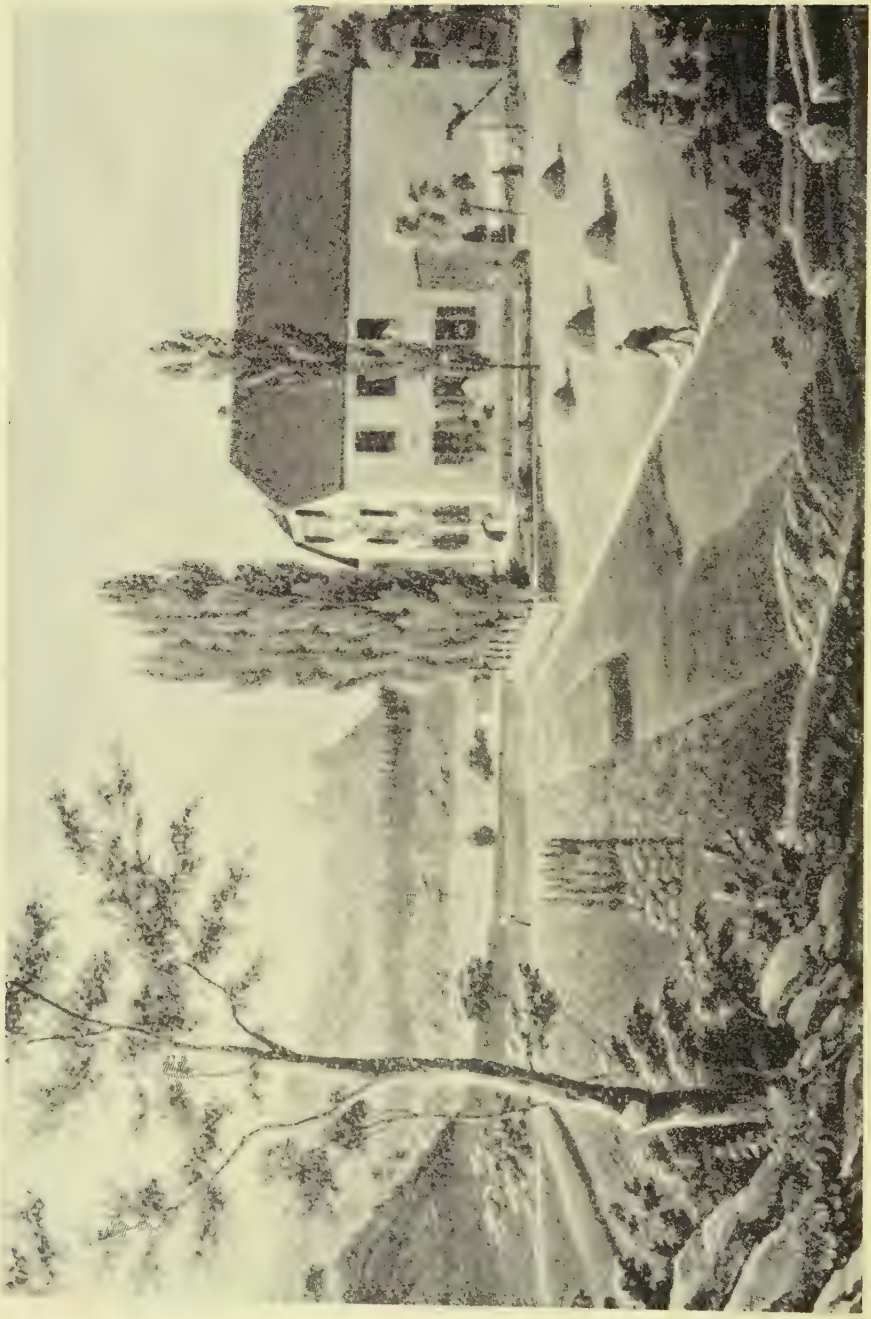

Utsikt från Othmarsingen mot Brunegg (i fonden). — Efter en målning av Daniel Bosshard (1806—1854), Othmarsingen.

ningen från Ouchy till Paris vilken ägde rum i början av april 1885. Strax efter ankomsten skrev han till Albert Bonnier: "*Om* Ni ej tryckt *Återfall* (novellen) så tryck den genast; sätt derpå upp *Nybyggnad* men med titel *Nederlag.*" (V: 70)

"Nederlagen" var många, fler för författaren än för de agerande i novellen. Det största innebar kanske att rousseauanen Strindberg tvangs söka lösningen av den sociala frågan inom industrisamhället. Han måste vidare inse det — om man ser till konsekvenserna — oförenliga i att dels bekämpa den liberala kvinnoemancipationen och dels prisa den socialistiska av utopisternas och Bebels modell. Slutligen hade revolutionären Strindberg, som i slutet av 1884 väntade den gamla ordningens våldsamma undergång, några månader senare måst nöja sig med att förorda en lösning som åstadkommits genom en kapitalistisk företagares privata initiativ. Medan han arbetade på novellens första version omtalade han att han skrev "älskvärdt socialistiska noveller med mangnolier och dynamit" (V: 18) och ännu några dagar innan han lämnade Schweiz varnade han Looström för "Dynamitorden" som han ansåg sig tillhöra (V: 64). I ett brev till Carl Larsson omedelbart efter ankomsten till Paris sade han sig däremot vara "öfvertygad numera att reformerna måste göras i öfverklassens hjernor" (V: 68). Kanske hade då redan Godins verksamhet kommit inom blickfältet.

*

Industrikasernen i Nybyggnad är som Blanche säger "Fouriers och Owens utopi" (15: 76).[322] Godin byggde nämligen på Fouriers idéer och de fourieristiska falangstärexperiment som gjorts i Nordamerika samt på Owens community-projekt och dennes uppfattning om miljöinflytandets betydelse för människans kroppsliga och andliga välbefinnande.[323] För Strindbergs del kan man också räkna med inflytelser från Cabet, Quiding och i någon mån Tjernysjevskij.[324] I den sistnämndes roman intar dock falangstären en undanskymd plats och är för övrigt grundad på agrara förhållanden.[325] Slutligen får man inte glömma att den äldre svenska utopismen också tog sig uttryck i falangstärskildringar. Sålunda har Almqvist i Silkesharen på Hagalund och i Purpurgrefven

demonstrerat "en förening av folkkök och lyxhotell för människor som tröttnat på det privata hushållsbråket" (Werin).[326]

Det direkta uppslaget till novellens slutliga utformning har Strindberg dock fått genom bekantskapen med Godins "realiserade utopi", familistären i Guise (bild vid s 336). Denna var mycket uppmärksammad och presenterades ofta i tidningar och tidskrifter.[327] För Strindbergs del kan man räkna med att han, i varje fall efter ankomsten till Paris, skaffade sig de "tryckta källor" (16: 312) som ligger till grund för Nybyggnad. Bland dessa märks främst Godins egna redogörelser, Solutions sociales (1871) och Mutualité sociale (1880). Strindberg hade vidare i sin ägo Edouard Raoux' Le Monde Nouveau ou Le familistère de Guise, kunde rekommendera ytterligare en broschyr med beskrivning av anläggningen (16: 331) samt kände slutligen till familistärens tidning Devoir.[328]

Innan jag närmare granskar hans "färglagda skildring" (16: 312) kan det vara skäl att något dröja vid frågan om falangstärsystemet låter sig infogas i ett anarkistiskt perspektiv, d. v. s. om exempelvis Fourier och Owen tillhör anarkismens historia.

Nettlau menar att verklig fourierism innebär fri, anarkistisk gruppering — allt annat stämplas antingen som taktiska eftergifter åt det bestående eller också som oförmåga hos Fourier och hans anhängare att helt utnyttja frihetens möjligheter.[329] Sergent och Harmel är mindre kategoriska men framhåller att Fourier var den av de tidigare socialisterna vars idéer var närmast besläktade med anarkismens.[330] Eftersom de förnekar att fourierismen i sin helhet skulle vara anarkistisk, vill de naturligtvis inte instämma med Bebel när denne utnämner Fourier till anarkismens fader.

Visserligen har Fouriers kritik av stat och lagar mycket gemensamt med anarkismens, men den auktoritära synen på falangens styrelse är otvetydig. En anarkist måste nämligen bli betänksam inför regentskapet överordnat en organisation av stammar, kårer och 'serier'.[331] Men man kommer inte ifrån att den anarkistiska 'associationen' i stort måste betraktas som en avläggare av Fouriers och det finns forskare som anser att anarkismen från samma håll också hämtat idén om fri federativ organisation av producentsammanslutningarna.[332] I varje fall kan man med Sergent och Harmel erkänna att Fourier på ett avgörande sätt föregrep

anarkismen genom sin strävan att inte utstaka gränser för den mänskliga naturen: Människan kan fullkomna sig blott i det obehindrade utnyttjandet av sina egenskaper, utan något som helst yttre tvång.[333]

Vad Owen beträffar vill Nettlau i allt väsentligt införliva honom med den "frihetliga" socialismen. Han stöder sig därvid på Owens utkast — i The Revolution in the Mind and Practice of the Human Race — till 'townships', stadskommuner med ett invånarantal varierande mellan 500 och 3 000, med lika och gemensam barnuppfostran, full personlig frihet och självstyrelse genom ett slags direkt demokrati: Alla mellan 30 och 40 år skulle sitta i det allmänna inre rådet. Dessa 'townships' skulle federera sig inbördes i allt större kretsar som till sist skulle täcka hela jorden.[334]

Sergent och Harmel, som delvis har andra utgångspunkter för sin bedömning, formulerar karakteristiken försiktigare. Visserligen propagerade Owen under en period av sitt liv för en agrar och kommunal kommunism som erinrar om falangstärtanken, men den fourieristiska falangstären hade — anser de — inte samma auktoritära struktur som Owens agrarkommun.[335] Dennes mest kända uppslag i genren var den s. k. kommunitets- eller koloniplanen, som lämnade mycket litet utrymme för människornas frihet och initiativkraft. Invånarna uppdelades i fyra klasser efter förmögenhet och Owen tänkte sig att de olika klasserna skulle ha inflytande i proportion till förmögenheten.

En hierarkisk princip kännetecknade också New Harmony, kommunitetsidéns mest bekanta resultat — någon falangstär uppfördes dock inte. Den högsta makten skulle utövas av ett representativt utsett verkställande råd. Det kan anmärkas att en viss kapten Mac Donald förklarade sig inte kunna ansluta sig till kolonin, då han var motståndare till detta styrelsesätt. Han ansåg att alla frågor skulle handläggas av familjerådet, d. v. s. av samtliga kolonister. Det hela avgjordes så att makten lades i händerna på Owen ensam, alltså diktatur.[336]

Sergent och Harmel påpekar att också de egentliga anarkisterna haft en viss förkärlek för falangstärprojekt.[337] Man kan nämna den mest storstilade fantasin i denna anda, Joseph Dejacques "humanisfär".[338] Fourieristiska idéer går igen också i James Guillaumes utkast till ett anarkistiskt framtidssamhälle.[339] Man ställer sig dock tveksam inför Sergents och Harmels placering av Krapotkin på samma linje. Det är visserligen sant att denne såg anarkismen som krönet på fourierismen, men

det är också uppenbart att han ställde sig avvisande till falangstärprincipens konkreta uttryck.[340] Sålunda frågade han sig 1881 i en artikel i Le Révolté hur man skulle kunna finna den parisare som ville låsa in sig i en falangstärkasern.[341]

Att Strindberg skulle hysa en liknande olust är vad man har skäl att vänta. I berättelsen om den nyadlige Lundqvist på Karlberg tycktes han i Det nya riket en gång för alla ha sagt sin mening om kaserner och kasernliv: "Allting var så omänskligt. Befallningar och meddelanden skedde mest med trumslag, ihåliga, döda, oartikulerade ljud. De evigt återkommande kommandoorden tycktes komma från en maskin och gjorde genom vanan hans hjärnverksamhet överflödig. Att äta, stiga upp, gå och lägga sig, exercera, göra bön, allt gjordes till sist som av sig själv av hans muskler." (10: 49 f) Ännu i Nationalitet och svenskhet förkastade Strindberg falangstären såsom Quiding tänkte sig den, "emedan den dödar — andens frihet" (16: 144 not). Skulle han ett år senare fullständigt ha övervunnit sin motvilja mot denna samhällsform?

Granskar man emellertid falangstärskildringen i Nybyggnad något mera ingående visar det sig att han inte helt dagtingat med sin tidigare ståndpunkt utan givit "andens frihet" tämligen stora koncessioner. Därvid har han måst avvika från den närmaste förebilden, familistären i Guise. Strindberg låter Godin förneka att han skulle vara husbonde åt Blanche — "här äro vi alla principaler" (15: 76) — men i verkligheten var Godin inte någon anhängare av den rena demokratins principer. Han hade tvärtom skapat ett klassamhälle genom att uppdela medlemmarna i fyra kategorier med olika insikt och inflytande. Den högsta, 'associés', skulle kunna läsa och skriva, ha bott minst fem år i familistären och ha en andel på minst 500 francs i fabrikens fonder. I en krissituation skulle denna klass ha rätt till arbete framför de övriga och ur den rekryterades också den s. k. 'Assemblée générale', d. v. s. den egentliga samhällsledningen.[342] Även med denna stränga differentiering misslyckades Godin att knyta sina arbetare till företagets ledning. Efter 1880 hade fabriken en autokratisk styrelseform, där Godin tillförsäkrat sig själv ett dominerande inflytande.[343]

Strindberg har inte låtsats om dessa odemokratiska inslag och inte heller den komplicerade organisationen i övrigt utan deklarerar kort och

gott om styrelsen: "I det stora rådet, som beslöt om samhällets finanser, sutto alla, män och kvinnor, tjänare och herrar." (15: 82) Den institution i Guise som närmast motsvarade denna församling var 'Conseil de gérance', en direktion sammansatt främst av ett tiotal av fabrikens och familistärens chefstjänstemän som övervakade affärsverksamheten ("samhällets finanser").[344] "Stora rådet" i Nybyggnad kan också vara en kontamination av denna myndighet och 'Conseil du familistère' som hade en något bredare rekrytering men blygsammare uppgifter.[345] Närmast påminner dock Strindbergs 'stora råd' om det allmänna inre rådet i Owens townships.[346] På egen hand har han alltså låtit den direkta demokratin bli verklighet i sin falangstär och därmed räddat över något av den övergivna schweizutopin, nämligen Landsgemeinde med dess upphävande av skillnaden mellan styrande och styrda, stat och folk.

Det var således med fog som en recensent betvivlade tillförlitligheten i Strindbergs skildring av det stora sociala experimentet i Guise, men författaren hade ju redan i reportaget — dock till en början endast för Politikens läsekrets — erkänt att han i novellen romantiserat verkligheten och presenterat den i "poetisk omklädnad" (16: 312).[347]

Förutom de exempel den nämnda recensenten anförde — att pengar verkligen användes i Guise och att många arbetare föredrog att bo utanför familistären — kan man konstatera att även Godins planer på ett storkök slog fel, då varje familj, i motsats till vad Strindberg (15: 78) låter påskina, ville ha sitt eget kök och i varje fall inta måltiderna hemma hos sig.[348] Den största avvikelsen från verkligheten erbjuder dock omdiktningen av Godins ungdomshistoria (15: 76 f).[349]

Familistären i Nybyggnad är alltså i sin avsaknad av överhet ett anarkistiskt samhälle, vilket ytterligare markeras genom lagarnas, strafflagarnas, frånvaro: "I palatset rådde ordning utan reglement; man sov för öppna dörrar, ty man fruktade inga tjuvar; den som stal, stal ju av sig själv." (15: 81 f) Lagens överflödighet motiveras alltså med en gest åt den gemensamma egendomen, kommunismen, men därmed sammanhänger också satsen om det välförstådda intresset. Den framträder öppet något senare: "Ordningen uppehölls av det välförstådda intresset. Ingen gjorde buller på sitt rum när natten föll, på den enkla grunden att han därmed kunde framkalla grannens lust att göra buller på sitt." (15: 84) Det är följdriktigt att Strindberg låter denna maxim bära upp livet i ny-

byggnaden. Den låg nämligen till grund också för Fouriers och andra utopiska socialisters samhällsprojekt.[350]

När Godin i Solutions sociales behandlade dessa saker ansåg han sig endast konstatera faktum: Lantbefolkningen och familistärinvånarna har förtroende för varandra, ett förtroende som är så stort att de sover lugnt bakom olåsta dörrar. Godin hade dock en orsaksförklaring att komma med som något förtog verkan av det han nyss sagt. Han påpekade nämligen att familistären var sin egen nattvakt, eftersom varje ljud mycket lätt förstorades och fortplantades i korridorerna. Familistären gav därför säkerhet åt sina invånare men inte åt fridstörarna.[351]

Hans huvudmotivering var givetvis inte denna praktiska utan övertygelsen om att friheten och samvetet var tillräckliga grundvalar för samlevnaden inom familistären. Friheten var den heliga princip som allting vilade på. Varken familjerna eller de enskilda individerna behövde befatta sig med några reglementen, eftersom dessa fanns inskrivna i invånarnas samveten.[352] Men verkligheten överensstämde inte helt med teorierna. Det förekom naturligtvis sådana som missbrukade friheten och störde den allmänna ordningen och för dem fanns vissa straff utmätta.[353]

Blanche tror att friheten i familistären kommer att passa henne: "Det är ju ingen kasern, inga murar, inga reglement." (15: 80) Avsaknaden av pluraländelse på det sista ordet är ett tecken på den nära anslutningen till de franska källorna. I hennes konstaterande ligger också ett stänk av förvåning. Det var nämligen en vanlig föreställning om fourierismen att den ville "tvinga menniskan arbeta, äta, dricka, njuta och sofva så till sägandes efter trumma".[354] Istället lämnar Godin Blanche efter introduktionssamtalet med orden: "ni har full frihet att handla efter samvete. Och nu lämnar jag er friheten. Mig ser ni endast när ni behagar. Farväl!" (15: 81) Denna frihet gäller inte endast hennes yrkesutövning. Den är en allmänt genomförd princip i Strindbergs version av verkligheten i Guise. Konsten är "fri lek på lediga stunder" (15: 82), den officiella kyrkan och bekännelsen saknas, religionen är en privatsak och åsiktsfriheten bevakas noga (15: 84).

Blanches liv i det nya samhället är "ett liv fullt av lugn. Och hela hennes omgivning bestod av lugna, stilla människor. Deras ansikten hade

fått ett drag av frid, som hon ej sett ute i världen, och de rörde sig utan denna feberoro som är så vanlig därute." (15: 81) Den "utopiska" stämningen är särskilt märkbar i den gemensamma matsalen: "Omkring henne sorlade män och kvinnor inbegripna i fredliga samtal, och där man och hustru sutto tillsammans grälade icke den ene över maten och högg icke den andre igen, i känslan av sin orätt. Här funnos inga anledningar, och barnen förstörde ingens nattro med sina skrik, vilka de ägde full frihet att öva inne i sina salar." (15: 89) Detta är en motsvarighet till samlevnaden på 'de lycksaliges' styrelselösa ö: "Endräkt, frid och ro vilade över hela samhället; alla hårda ord upphörde begagnas, och man tilltalade slutligen varandra med smeknamn." (12: 65) Båda novellerna utgör — var och en på sitt sätt — höjdpunkter i Strindbergs anarkistiska utopism. I robinsonaden är idealsamhället förverkligat i ett rent naturtillstånd, i Nybyggnad har han demonstrerat att utopin är möjlig också i en fabriksstad. Familistären blir en lycksalig ö mitt i industrialismens oroliga hav.

Den tropiska lyckoön hade försvunnit vid en naturkatastrof. Familistärens existens hotas av en *kultur*katastrof: "Ty vår stolta byggnad står osäkert på det gamla. Minns att vi producera lyx: våra paraplyställ, spottlådor, fontänfigurer, kandelabrar, och andra prydnadsföremål skola en gång vid den stora krisen upphöra att bli efterfrågade — och då stå vi där!" (15: 91) Strindberg hade alltså inte släppt sina farhågor för en annalkande slutlig överproduktionskris, även om den nu på våren 1885 tycktes honom mer avlägsen än vid jultiden 1884 — "vi få kanske ej vara med om den stora sista kraschen" (15: 92). Fortfarande ansåg han med Emile Suchard jorden vara det enda säkra, "ty vi ha stora fonder i jord och av jord äro vi komna och av jord kunna vi leva" (15: 92). Problemlösningen på industriell grund är en tillfällig eftergift åt — inte minst i Paris — påträngande realiteter.

Den rousseuanska grundsynen består, vilket inte minst framgår av det förord till novellsamlingen som författaren insände den 22 juli (15: 235) och där han betecknar boken som "ett angrepp på överkulturen eller degenerationen" (15: 5). Han anser att "hela det nuvarande destruktiva arbetet, som yttrar sig i kampen mot samhället, är endast en naturlig återgång till det tillstånd, då vi voro mera och bättre rustade för till-

varon" (15: 7 f). Om han här avser det rena naturtillståndet är yttrandet inte tillämpligt på någon av novellerna. Vägen till vildelivet hade han gått till slutet redan i De lycksaliges ö. I Nybyggnad framstår bondetillvaron till sist som den tryggaste och drar man ut perspektivet förvandlas familistären till en jordbruksfalangstär.

Åren 1885 och 1886

Någon dag efter det att han skickat in förordet till Utopier skrev Strindberg till brodern Axel: "Nu har jag sagt allt jag har att säga i framtidens frågor, nu kan jag ej gå längre och derför lugnar jag af utan att göra något återtåg." (V: 147) Han hade tillbringat en sommarmånad vid badorten Luc sur Mer i Normandie och stod i begrepp att åter slå sig ner i Grez. Strax efter ankomsten dit upprepade han beskedet i ett brev till Albert Bonnier: "Med Utopierna har jag sagt allt och betraktar mig numera som gammal. Jag är trött och orkar icke bråka mer. Tänker icke affalla eller återta. Jag blir som alla gamla lugnare." (V: 152 f)

Att detta var förhastade löften och att det heller inte var så helt med lugnet visade sig snart, bland annat av brevväxlingen med Heidenstam och det man därur kan sluta sig till om de samtal som ägde rum mellan dem under vännens besök i Grez i augusti 1885. Redan den 13 juli — alltså medan Strindberg fortfarande befann sig i Luc sur Mer — sade han sig vara både "söndergången" och "bedöfvad", men brevet gör också ett energiskt intryck och utmynnar i ett hotfullt tonfall: "Men Arvid Falks befarade explosion i följd af torrkokning kan inträffa!" (V: 139) Orden syftar naturligtvis på doktor Borgs karakteristik av Falk som en revolutionär på Röda rummets sista sida. I en artikel som Strindberg skrev vid denna tid, I marginalen, tänker han sannolikt på sig själv när han framhåller att det finns de som "vänta telegram om revolutionens utbrott" (17: 254).[355]

Samtalen med Heidenstam tycks ha lättat på trycket, men bara tillfälligt: "Vår sista samvaro gjorde min usla existens än tydligare usel och efter vår skilsmessa började torrkokningen igen. ... Kanske vår förlängda samvaro med daglig öppning på säkerhetsventilerna skulle räddat mig; ... Jag vaknar om morgnarne fanatisk, ursinnig öfver verldens dumhet och dumhetens seger och så får jag lägga mig att sofva klockan 9 trött af raseri." (V: 164 f) Lindberger menar att den sociala frågan och socialismen varit ett par av samtalsämnena i Grez.[356] Detta är tro-

ligt, särskilt som Heidenstam bör ha haft vissa förutsättningar att diskutera sådana saker. Under sin parisvistelse i början av 80-talet hade han nämligen bevittnat konkreta manifestationer av den sociala rörelsen, bland andra sannolikt minnesdemonstrationen på årsdagen av den kände kommunarden Auguste Blanquis begravning i början av januari 1882 och ett par månader senare något av de talrika möten som hölls den 18 mars, Pariskommunens årsdag.[357] Louise Michel spelade en framträdande roll vid båda tillfällena. Intrycken från "den röda staden" hade ju också genast omsatts i dikt.[358]

När Heidenstam lämnat Grez var det Klas Fåhræus och Karl Nordström, som fick överta rollen som samtalspartners. Om man får döma av brev från Nordström till brodern Anders tycks Fåhræus ha tagit upp handsken och "disputerar starkt mot Str:s socialistiska idéer". Själv verkade brevskrivaren mindre trakterad. Han framhöll att Strindberg visserligen var "en god kamrat — men ingen människa kan stå ut med att vara socialist 24 timmar om dygnet i flera månaders tid".[359]

Även om Strindbergs revolutionism först senare på hösten 1885 skulle ta sig lika starkt uttryck som i december 1884 kan man alltså inte säga att den var död under mellantiden. I det brev varmed han omkring den 12 juni 1885 efter flera års uppehåll återknöt korrespondensen med Edvard Brandes sade han sig ha

> upptäckt hemliga underjordiska strömmar ute i verlden och anser det gamla samhället med nationer och styrelser och privilegierade klasser vara undermineradt. Och öfverallt ser jag juden såsom jordens salt. Det såg jag inte hemma i det ruttna Sverge. Om fem år skall ni se en intelligent international utbredd som Frimurarne och mägtig som jesuiterna börja sitt termitarbete och det gamla samhället skall gnagas ikull bit för bit. Och det är i öfverklassen propagandan går fram. Man finner de idéer jag i Samvetsqval utkastade högt opp i samhället; det är endast klokheten som bjuder en stor mängd att tiga ännu. (V: 101)

Detta är ett intressant men knappast lättolkat brevavsnitt. Man föreställer sig att det ger uttryck åt något slags politisk revolutionism med anarkistiska inslag. I den senare skrivna novellen Genvägar skildras, som jag tidigare (s 304) nämnt, hur "landets populäraste författare" Karl Billgren (Strindberg) på sitt hotellrum får besök av vännen Axel (Carl von Bergen). Denne upplyser honom om att han bakom sig har

ett väldigt "parti" — frikyrkliga, nykterister och arbetare — och fortsätter: "Vet du att de universella idéer du förfäktar äro desamma som nu gå genom hela världen i en osynlig ström, vet du att du uttalat just de tankar, som bestjäla ett mäktigt, osynligt, namnlöst parti, vars tillvaro jag just upptäckt i utlandet." (54: 76) Karl blir nyfiken och mot löfte om tystnad avslöjar Axel att "en profet har uppstått i Indien, vars andliga krafter överträffa allt man hittills känt. Han har redan millioner av anhängare och de skola förverkliga kristendomens läror om folkens förbrödring, krigens upphörande och egendomens jämnare fördelning." (54: 76 f) Men Karl förhåller sig skeptisk. För honom är socialismen "den rörelse som nu fyller världen" (54: 79).

I brevet till Edvard Brandes gäller sannolikt detsamma för Strindbergs del. I formuleringarna kanske man kan finna spår av von Bergens utläggning, vilket skulle kunna tyda på att Strindberg tidigare än man hittills antagit intresserat sig för spiritismen och teosofin.[360] Passusen verkar som en dubbelexponering av de sociala och andliga fenomenen, där de förra givit den tydligare bilden.

Någon vecka senare försvarade också Strindberg inför Albert Bonnier sina Utopier genom att just hänvisa till socialismens ställning på kontinenten: "Hvad socialismen angår, så är den härute det enda man hoppas på och många äro i hemlighet socialister som ej våga bekänna det. Att den är för tidig i Sverge är ej underligt, men den måste derför bearbetas med desto större energi." (V: 112) Omnämnandet av Samvetskval i brevet till Brandes behöver vidare inte sättas i samband endast med Axels tolkning i Genvägar av de mystiska rörelserna som förverkligare av "kristendomens läror om folkens förbrödring, krigens upphörande och egendomens jämnare fördelning". I självbiografin kallar han fredsnovellen "den första frukten av hans bekantskap med socialismen" (19: 212) och menar därmed Quidings drömmar om en europeisk federativbildning. Den mer eller mindre utopiska, "franska" socialismen tilltalade honom nämligen som uppbyggnadsteori mer än marxismen, som ju heller inte hade så mycket av positiva lösningar att erbjuda. I ett brev till Heidenstam den 21 september 1885 förklarade han sig beredd att ansluta sig till "de Franska Socialisterna. Det mår jag bäst af." (V: 170)

Ifråga om den revolutionära utvecklingen däremot tycks han för till-

fället ha fäst större förhoppningar vid den tyska socialismens, företrädesvis marxismens, möjligheter. I brevet till Edvard Brandes var han nämligen övertygad om att "det blir Tyskland som kommer att gå i spetsen för nästa revolution icke Frankrike" (V:101), något som adressaten senare gav honom rätt i.[361] Troligen anspelade karakteristiken av "juden såsom jordens salt" i detta sammanhang närmast på Marx och Lassalle. Ett halvår tidigare hade Strindberg i uppsatsen Mitt judehat försökt rehabilitera sig för de antisemitiska utfallen i Röda rummet och Det nya riket och därvid pekat på positiva insatser av judar ute i Europa: "Allting bär sitt korrektiv i sig själv. Juden Laskers national-liberalitet korrigeras av juden Lassalle's socialism, och juden Rotschilds världsbehärskande kapital skall en gång smulas sönder av juden Marx' kritik." (16: 224)[362]

Under oktober kulminerade höstens revolutionsstämningar. "Man väntar revolution i Paris! Hej!" skrev Strindberg i början av månaden till Heidenstam (V: 178). Utropet är betecknande för hans lättantändlighet, eftersom det sannolikt endast var föranlett av den vanliga politiska oron i samband med de franska kommunalvalen som ägde rum i dessa dagar.[363] Irritationen hade dessutom som så ofta förr att göra med triviala förtretligheter som penningbrist, dålig bostad och dylikt. Detta framgick också av ett brev till Albert Bonnier något senare: "Den förfärliga hösten, kyla, rum utan eldstad, smuts försatte mig i komplett overksamhet och röck mig ur stämningen . . . Frankrikes luft är alldeles för brännande för mig och grannskapet af det stora Babylon retar och retar, både till angrepp och beundran . . . bara jag fick försvinna från denna vulkaniska grund, der frågorna spraka som eldbränder omkring en" (V: 190).

Den 21 oktober kom så typografen Julius Rasmussens misslyckade attentat mot den danske högerledaren Estrup och Strindbergs revolutionära förväntningar nådde en höjdpunkt. Samtidigt som han den 26 i samma månad sände in det andra resebrevet om familistären i Guise till Politiken skrev han till Edvard Brandes: "Det var en Karlakarl den Rasmussen! Hur står det nu till i Danemark?" (V: 193 not 1) Han trodde att attentatet skulle kunna bli inledningen till en revolution och instruerade Brandes hur situationen skulle utnyttjas: "Sitt oppe en natt och skrif: Le roi C IX. Behandla honom som en detroniserad; tala om revo-

lutionen som en klar sak och du skulle kunna skrämma den stackarn att fly." (V: 194) Strindberg tyckte detta vara så farliga saker att han inte vågade underteckna brevet med sitt namn utan använde signaturen 'Peder Madsen'. I ett brev till Heidenstam nästa dag märktes också revolutionsstämningen: "Estrup som blef skjuten! — Tror du ej nu att det smäller snart?" (V: 197)

Ingenting hände och Strindberg blev otålig:

> Hur skall ni få det i Danmark? Hvarför gör ni inte revolution? Inga äro så lätt skrämda som öfverklassen, och när kanonerna börja smälla sönder fönsterrutor för brackorna så bli de strax liberala. Fängelse? Ja, men det blir högst ett par månader, och väl utsläppta bli ni ministrar och Gud (?) vet hvad allesamman. De törs ej sätta dig i fängelse.
>
> Folket har inga vapen, säger man. De kan ju ta sig i arsenalerna! För öfrigt kan ni ställa till ett fackeltåg med 30,000 arbetare som medföra en halfbutelj fotogén (petrol) hvar och en och sätta eld på fästningar och slott. Kavalleriets hästar skygga för eld och artilleriets med. (V: 207)

Detta brev undertecknade Strindberg med 'KP'. Han menade sig med La Société de Stockholm som han just skickat in till Nouvelle revue ha föregått Edvard Brandes med gott exempel och försökte i början av 1886 också få denne att trycka den. Brandes tyckte dock att kapitlet om kungafamiljen var för djärvt och vågade inte ta risken.[364] Även den för Nouvelle revue avsedda versionen reviderades och publicerades som Lettres de Stockholm ytterligare ett halvår senare i Revue universelle.[365] Manuskriptet med inledningen till 'Sociétén' är delvis bevarat och visar sig som väntat vara ett skarpt angrepp på kungafamiljen — det bar för övrigt från början rubriken Au Pays de Bernadotte. Författaren ger rojalismen skulden för åtskilligt som är fel i landet, den politiska reaktionen, korruptionen bland politiker och intellektuella, ja hela folkets förvandling från hjältar till lakejer. Han kritiserar kungens protyska sympatier och ger flera antydningar om dennes amorösa eskapader. Om tronföljaren vidarebefordras beredvilligt rykten om att han skall ha ett mindre gott huvud.[366]

I brevet till Edvard Brandes framställde Strindberg sin planerade resa genom Sverige för att skildra böndernas förhållanden som en oskyldig förevändning för revolutionär propaganda: "Ändamålet blir att uppvigla bönderna mot regeringen och ge dem en svag antydan om Socialismen." (V: 207)

Revolutionismen räckte vintern över och bör ha underblåsts genom läsningen av L'Intransigeant, som Strindberg ett slag ansåg vara ett lämpligt forum för de mest utmanande partierna av 'Sociétén' (V: 260). I dessa dagar skedde i brev till ett par av de närmaste vännerna en ny "öppning på säkerhetsventilerna". Stämningsläget påminner om det som han befann sig i när han vid jultiden 1884 skrev det tidigare utförligt kommenterade revolutionsbrevet till Jonas Lie. Den 20 januari 1886 bekände han för Geijerstam: "Den Sociala frågan som jag nu läst ut har gjort mig vriden. Jag är med ett ord bankrutt — och vet förbanna mig inte mer hvad jag skall tro. Skepsis igen som vid Röda Rummet, Sammelsurium af gammalt och nytt. ... Skit alltihopa!" (V: 255 f) Likheten med motsvarande parti i brevet till Lie är nästan verbal.

Ett år tidigare hade de nihilistiska stämningarna mynnat ut i förhoppningar om en nära förestående revolution: "Härfvan är för intrasslad att kunna redas ut. Den kan bara klippas af. Byggnaden är för hård att kunna rifvas, måste sprängas. Och den spränges!" (IV: 406) Ordet 'spränga' användes här i överförd betydelse som ett uttryck för det då aktuella evolutionistisk-ekonomiska revolutionsperspektivet. Trots likheterna i ordalagen var detta i sin tur något helt annat än det som han drömde om i brevet till Edvard Brandes den 29 juli 1880 — återgång till naturen genom eld och dynamit. Nu, i januari 1886, tycktes han ha fått ett återfall i dessa fantasier. I brevet till Geijerstam hette det nämligen: "Ett står dock mig klart: det kan ej fortfara det som är, framåt, men ej stilla, framåt genom sunda återgångar." (V: 256) Som ett exempel på hur han konkret föreställde sig en sådan "sund" återgång kan man ta hans överväganden med anledning av oroligheterna i London den 8 februari 1886.

Dessa uppstod i samband med en demonstration av arbetslösa på Trafalgar Square och enligt referatet i Dagens Nyheter tilldrog sig följande: "Socialistiska tal höllos. En talare utvecklade en röd fana och uppfordrade arbetarne att sluta sig till en förening, som skulle gifva dem signal att angripa och plundra Westend, så vida regeringen icke skaffade hjelp. Derefter tågade massan (omkring 10,000 personer) genom hufvudgatorna i Westend, slog sönder fönstren i klubbarne och butikerna, bortstal utställda varor, stannade vagnar och fotgängare samt rånade de sistnämnda på värdesaker."[367]

I ett pessimistiskt brev skrev Strindberg i början av mars till Edvard Brandes:

Den enda glädje jag haft på detta år var upploppet i London. Om nu Spencerianarne anse allt som sker vara "naturligt" så skulle de väl icke undertrycka sådana der evolutioner med vapenmagt, utan låta naturen verka fritt på bodfönsterna, grosshandlarkontoren och gasbehållarne.

Vet du af att man kan pressa in luft i gasledningar och derigenom spränga en hel stad i luften.

Om jag varit i London skulle jag ha tillrådt skeppens antändning i dockorna. Trä och tjära äro icke dåliga medel mot gammal monarki och tvångskyrka m. m. (V: 287)

Detta är ju endast ännu en variation på det gamla temat om återgång till naturen genom stadens och statens — "gammal monarki och tvångskyrka m. m." — sprängning med våldsamma medel enligt anarkismens rekommendationer.

Leken med begreppen revolution och evolution förekommer också i slutet av Guisereportaget föregående höst, där Strindberg återger ett samtal som han skall ha haft med Godin. Skärpan i replikerna får nog sägas stå helt för författarens räkning:

— Tror ni på revolutioner ännu? frågade jag.

— Ännu? Vad tror ni på?

— På evolutioner!

Han fixerade mig med ett egendomligt leende, som ett igenkänningstecken, och tillade:

— Menar ni, att folk, som inte längre tror på himlen, som vet att de leva blott ett liv, skulle låta nöja sig med att vänta på evolutioner?

— Nej, det menar jag inte, fast jag säger det.

— Och vet ni inte, att naturen, som ni dyrkar, har gjort revolutioner under vulkanperioden, under flodperioden, under isperioden? Tror ni inte, att revolution är evolution?

— Jo, det tror jag, fast jag inte säger det! (16: 335 f)

"Igenkänningstecknet" vid sammanställningen av begreppen evolution och revolution behöver inte endast ha gällt Heidenstam, som i ett brev hade framfört liknande funderingar (se s 353),[368] utan kan också ha antytt att samtalet därmed snuddat vid ett brännbart ämne revolutionärer emellan. En av anarkismens kanoniska skrifter är nämligen

Elisée Reclus' lilla broschyr Évolution et révolution, där det framhålls att orden uttrycker i stort sett samma sak och att revolutionärerna är de verkliga evolutionisterna.[369]

Man förvånar sig alltså inte över att Strindberg något senare i ett brev till Steffen förklarade att han inte vågade ansluta sig till socialismen, som han nu uppfattade som en reformistisk rörelse, "ty jag blefve opponent eller mordbrännare" (V: 328). Han betecknade sig samtidigt i Lettres de Stockholm som "Strindberg, le révolutionnaire".[370]

Strindbergs gillande av angreppen på butiker och grosshandlarkontor är naturligtvis inspirerat av det speciella förlopp som londonoroligheterna fick. Men man kan också påpeka att denna del av aktionen kan betraktas som en tillämpning av anarkismens idéer om 'la prise au tas', d. v. s. vars och ens rätt att fritt tillägna sig vad han behöver av det allmänna överflödet.[371] En av de ledande i uppploppen, John Burns, föreslog att man skulle plundra brödbutikerna i West End och det är möjligt att han därvid hade ett känt föredöme.[372] I januari 1886 hade Louise Michel blivit frigiven efter ett treårigt fängelsestraff för att ha 'tagit från högen' i ett bageri.[373] I Bland franska bönder visar sig Strindberg känna till denna händelse: "Louise Michel är ... en revolutionär, som åtnjuter allmän aktning, utom av bagarne." (20: 86)

I det nyss citerade brevet till Geijerstam från januari 1886 hade Strindberg i anslutning till sin tro på "sunda återgångar" framlagt tankar om anarkismen som innehöll en del nya intressanta nyanser: "Efter hvad jag sett kommer troligen Anarki bli framtiden och ej socialism. Inga vilja in- och underordna sig, alla gå sin väg för sig. Jag tror här komma utbrott som endast kunna sluta med upplösning af Vesterlandets kultur — och vi bli ett Orienten — utan despoter eller med!" (V: 256) Här spåras ett inflytande från det föregående årets samtal och brevväxling med Heidenstam — den Heidenstam som arbetade med Vallfart och vandringsår.[374]

Denne hade redan den 17 mars 1885 i ett långt brev — som Strindberg tog starkt intryck av (V: 58) — visat sig vilja "gå sin väg för sig". I motsats till vännen, som strax i Nybyggnad skulle ge uttryck åt en långtgående altruism, hade Heidenstam hävdat jagets strävan efter njutning som livets mening:

Tänk, om det är lika stor synd att lefva i framtiden som i forntiden! Om det är ett knep att narra oss från det enda säkra vi ha: nuet! Kunde inte underklassen skrika oss i örat: "du, som predikar *e*volution, du bedrar, du hånar oss! Medan vi, stackars lushundar, förspilla vårt enda lif i trasor och elände, berättar du oss om all den herrlighet som andra få om hundra år. Hvad angå dessa andra oss? Du arbetar ej för oss, dina samtidingar som du ser o känner men för andra ofödda som du ej vet något om!"

Borde vi då ej sätta på oss en illröd flanelltröja o svara: "Ni ha fördömdt rätt. Min studentexamen har gjort mig till en idealist, som drömmer om alla tider, utom den som är. Liksom vi i stället för himmel o afgrund tagit den säkra jorden, så ta vi nu i stället för forntid o framtid ögonblicket. Alltså *re*volution! ..."[375]

Denna revolution kallar Kamras för "den fullständiga anarkismen" och naturligtvis har en sådan karakteristik fog för sig.[376] Den är emellertid onödig så länge Heidenstam inte grundar perspektivet på någon uttalad statskritik eller föreställer sig det kommande samhället som ett styrelselöst alternativ. Tvärtom trodde han sig personligen inte vara man att påverka en revolutionär utveckling. För sig själv och Strindberg nöjde han sig med en bekvämare levnadsregel: "pressa all möjlig glädje ur *ditt* lif, sen godnatt!"[377]

Några av Heidenstams utgjutelser i detta brev erinrar slående om Max Stirners extrema individualism i Der Einzige und sein Eigenthum.[378] Stirner — som numera anses som den jämte Proudhon, Bakunin och Krapotkin främste anarkistiske teoretikern — grundar sin konsekventa auktoritetskritik på en hög värdering av egoismen, jaget, "den ende". Individualiteten får inte inskränkas av något, varken idéer, stater, lagar eller vedertagen moral. "Människan" skall vara målet för den enskildes liv och Stirner uppmanar sina läsare att bli egoister, att "realisera" sig: "Von jetzt an lautet die Frage; nicht wie man das Leben erwerben, sondern wie man's verthun, geniessen könne, ... man trachtet nach dem, was man sein s o l l, folglich i s t man's nicht. Man lebt in S e h n s u c h t und hat Jahrtausende in ihr, hat in H o f f n u n g gelebt. Ganz anders lebt es sich im — G e n u s s!"[379] I motsats till Proudhon men i likhet med Bakunin räknar Stirner med att ett våldsamt uppror måste till för att befria mänskligheten från dess fjättrar.[380] Han vänder sig mot revolutionära åskådningar som socialismen och kommunismen, eftersom de enligt hans mening trots att de angriper staten

endast syftar till att etablera ett annat lika frihetsinskränkande herravälde.[381]

I stort sett var Stirner, vars huvudverk utkom redan 1845, glömd i början av 1880-talet. Hans namn och idéer kunde dock skymta ibland, även i rätt betydelsefulla sammanhang. Sålunda gav Hartmann en karakteristik av hans bok i ett centralt avsnitt av Philosophie des Unbewussten.[382] Han förekom också i framställningar av anarkismens och den revolutionära 'nihilismens' utveckling. I en artikel i Dagens Nyheter utpekades han som den jämte Büchner främste upphovsmannen till den sistnämnda rörelsens filosofiska underlag.[383] 1882 kom slutligen Der Einzige und sein Eigenthum ut i en ny upplaga och var därmed inte längre svår att få tag i.

För Strindbergs del kan man dock räkna med att Stirners namn gått honom förbi, trots den tidigare intensiva läsningen av Hartmann. Att Heidenstams paradoxer om egoismen och självnjutningen har ett samband med Stirners utredningar om jaget är sannolikt. Genom umgänget och brevväxlingen mellan de båda författarna kan idéerna indirekt ha nått också Strindberg och bidragit till att förbereda marken för Nietzsche och övermänniskan.

I varje fall är det uppenbart att Heidenstams färska intresse för Hartmann gjort denne aktuell på nytt för Strindberg.[384] Anspelningar på illusionsstadierna återkommer ofta i deras brevväxling. Enligt Philosophie des Unbewussten utgörs illusionens tredje stadium av hoppet om "en blifvande positiv mensklighetslycka och *medverkande för detta hopps skull* i det helas process".[385] Därför bör man söka skapa ett slags kollektivism, "en fast organisation af de mångfaldigaste former af social solidaritet".[386] Men även denna strävan avslöjas som fåfäng och människan tillskrivs slutligen — som jag förut (s 114) påpekat — endast en önskan, "ro, frid, evig sömn utan dröm, som må stilla hennes trötthet". Hon "längtar blott ännu efter absolut *smärtelöshet,* efter intet, Nirwana".[387]

Strindbergs revolutionära tankar och stämningar vid denna tid återspeglar den blandning av optimism och pessimism som finns i Hartmanns resonemang om det tredje illusionsstadiet. Efter besöket vid familjstären förmanade han Heidenstam: "Nej du! Arbeta icke för istiden eller sista illusionsstadiet, utan det näst sista. Är det ej idealik det! Socialism är realism: just att göra lifvet behagligt, och det kan ej vara behag-

ligt (rigtigt) för mig om det ej är behagligt för alla." (V: 178) Då och då faller han emellertid själv tillbaka i en pessimism med inslag från det tredje illusionsstadiets slutfas, smärtlösheten.

Denna svartsyn finns i det tidigare citerade och kommenterade brevet till Geijerstam den 20 januari 1886 men också i ett par andra skrivna den 3 februari. I det ena, till Mathilde Prager, yppar han sina tvivel på teknikens framsteg och utvecklingsläran överhuvudtaget: "Slägtet är sjukt af kultur och längtar till sund återgång Kulturer, vetenskaper och religioner ha dött förut, hvarför skall icke våra dö?" (V: 267) I det andra, till Gustaf Steffen, kallar han sig en "kulturhatare", som "råkat i sista striden med kulturdyrkare och med mitt gamla jag, i en evig fejd med min idealistuppfostran. Deraf motsägelser, sammelsurium, ofrid och längtan efter den eviga hvilan. Håhåjaja!" (V: 269) I Genvägar skulle han ytterligare något år senare beteckna socialismen som kiliasm och kristendom, "en tro, som har sin grund i människans trötthet på striden och i hennes längtan till ro. Men längtan till ro betyder döden, och det levnadströtta västerlandet längtar kanske nu till döden liksom Indien till sitt Nirvana." (54: 79)

I brevet till Geijerstam hade Strindberg — delvis troligen med tanke på Heidenstam — spått att "anarki", inte socialism stod för dörren. Att Heidenstam tangerade anarkistiska åsikter framgår av det föregående men också av det sätt varpå han använde beteckningen 'nihilist'. I ett brev till Strindberg den 24 oktober 1885 hade han ytterligare berört svårigheten att underkasta sig socialismen: "Socialist blir jag nog ej ändå. Blir framtiden lyckligare än vår, så måste vi afundas den. Afund ger hat. Låtom oss hata den — och bli nihilister. Den absolut fördomsfrie blir nihilist. Nihilisten är 1885s snille." Den 3 september 1885 sade Heidenstam sig vara "för mycket nihilist för att jolma med ord" och den 24 juni 1886 kallade han sig "en titellös, oexaminerad, landsflyktig adelsman, en af de missnöjde, en nihilist". I samtliga fall har ordet jämte den filosofiska innebörden en mera konkret politisk-revolutionär laddning — brevskrivaren betecknade sig indirekt som anarkist. Att han senare, i Hans Alienus, klarare avslöjade anarkistiska tendenser har redan påvisats av forskningen.[388]

När Strindberg i brevet till Geijerstam talade om anarkismens annal-

kande på grund av att "alla gå sin väg för sig" och trodde på stora kulturupplösande omvälvningar kan han alltså ha haft den 'nihilistiske' paradoxmakaren Heidenstam i tankarna. Men han kan också ha konfronterats med en litterär gestalt av imponerande dimensioner, hos vilken denna målsättning är klart uttalad och omsatt i handling — bakuninlärjungen Souvarine i Zolas roman Germinal.

Strindberg anlände till Paris från Ouchy strax efter det att boken kommit ut och bör alltså ha hamnat i den 'explosion av entusiasm' som den framkallade.[389] Enligt Jean Grave skulle den komma att spela en betydelsefull roll som propaganda för anarkismens idéer.[390] Heidenstam skrev till Strindberg efter läsningen den 18 november 1885: "Är det ej en glänsande nutidsroman det? Och hvilka massmålningar sen!"[391] Han förutsätter således romanen vara bekant, men det är ju tänkbart att Strindberg läst den ännu något senare. För Albert Bonnier framhöll denne nämligen i maj 1886 på tal om arbetet med självbiografin: "Bäst att dra på, ty jag är 'unzuverlässig' och kunde lätt råka ur stämningen. Redan efter läsningen av Germinal råkat i tvifvel." (V: 323) Han kan ha menat att han tvivlade på självbiografin som genre men också att den upprörande skildringen inkräktat på hans sinnesfrid och därmed arbetsförmåga.[392]

Germinal måste verkligen ha varit en stark upplevelse för Strindberg. Här återfann han idéer, stämningar och visioner, som varit hans under många år och som spelat en viktig roll i hans författarskap. De var endast framställda med en större djärvhet och kraft. Man kan exempelvis peka på ett par passager som han vid en senare omläsning av en svensk översättning strök för. Den första upptar den episod där direktör Hennebeaus anhöriga under strejken tagit sin tillflykt till en bondgård och därifrån fascinerade bevittnar gruvarbetarkvinnornas demonstration för bröd. Åskådarna får en vision av den kommande oundvikliga revolutionen som skall låta århundradet sluta i ett blodbad:

> Eldsvådor skulle låga, man skulle icke lämna sten på sten kvar af städerna, och efter den stora brunsten, det väldiga kalasandet, hvarvid de fattiga på en natt skulle trötta ut de rikes hustrur och tömma deras vinkällare, skulle man återvända till det vilda lifvet i skogarna. Det skulle icke längre finnas någonting af det gamla förut bestående, icke en sou af rikedomarna; icke en titel, icke ett anspråk, icke en fullmakt på någon förvärfvad samhällsställning, tills den dag vore inne, då kanske en ny jord spirade upp.

Det andra stället är skildringen av Souvarine, när denne lämnar Voreux efter att ha satt gruvan under vatten:

> Med sin vanliga lugna min gick han att förstöra, att utrota öfverallt, där det fanns dynamit att spränga städer och människor i luften med. Måhända är det hans verk man spårar, då den af dödlig ångest betagna öfverklassen vid hvarje steg får under sig höra gatornas stenläggning smälla och springa i spillror.[393]

Strindberg hade tillskrivit anarkismen större framtidsmöjligheter än 'socialismen' — "Inga vilja in- och underordna sig, alla gå sin väg för sig." I Zolas roman är splittringen inom arbetarklassen ett ofta debatterat problem, som inte minst ger Etienne Lantier många bekymmer. Han erinrar sig dragkampen mellan marxister och anarkister inom den 1:a Internationalen som 1872 hade medfört de senares uteslutning. Han misströstar när han tänker på att den socialistiska arbetarrörelsen som skulle kunnat pånyttföda världen hade förlorat sig i interna gräl.[394] Souvarine är en framstående representant för Bakunins falang och "går sin väg för sig" genom att på egen hand sätta gruvan under vatten. Av detta blir Lantier övertygad om att allt är förgäves, om var och en försöker ta makten för egen del. Trots allt tror han på ett samlat uppträdande, en nära förestående arbetarrevolution som skall komma sekelslutet att flamma i rött som en soluppgång.[395]

Anpassningen till Germinal är påtagligare i diskussionen mellan Johan och X. (Heidenstam) i självbiografins slutkapitel än i breven. Med hänsyn till vad jag tidigare konstaterat om Heidenstams revolutionära individualism förvånar det inte att författaren låtit honom uttala åsikterna, varvid han samtidigt anknutit till vännens intresse för Hartmann:

> Jag läste Germinal nyligen och jag blev skrämd, bokstavligen skrämd. ... Militären kan icke hindra ett oärligt arbete, icke hindra att en gruva genom ovarsamhet sättes under vatten, att en dyr maskin krossas av en stenflisa mellan två hjul. Nej, min vän, det är icke socialismen, som dessa starka individualister arbeta för, det är den sunda anarkismen, den fria kampen om tillvaron, som nalkas, och där de starkare skola rå. Vi äro för bildade eller för svaga att begagna samma barbari som de, därför gå vi under och med oss kulturen. Jag har sett jätteliket Orienten, som gått in i illusionens sista stadium, leva vi, få vi se Europa snart ligga där, men ett oskönt lik. (19: 284 f)[396]

Den 'starka individualist' som X. närmast tänker på måste vara Souvarine.[397]

Det darwinistiska inslaget kan naturligtvis härledas från Spencer,[398] men det finns också i Germinal. Lantier sägs ha kommit över Darwin i en billighetsupplaga och därur bildat sig en revolutionär uppfattning om kampen för tillvaron, som går ut på att de magra skall äta upp de feta, att det starka arbetande folket skall uppsluka den svaga borgarklassen.[399] Reflexionen dyker upp på nytt i hans funderingar på vägen från Voreux i slutkapitlet, där han tolkar Darwin så, att om någon nödvändigtvis skulle gå under det bleve snarare den utlevade borgarklassen än arbetarna som ännu är ofördärvade och livskraftiga. "Du sang nouveau ferait la société nouvelle." Som hos Strindberg dras perspektivet ut mot en västerländsk kulturskymning, en översvämning av barbarer som skall pånyttföda de gamla murkna nationerna.[400]

Självbiografins referat av samtalen med Heidenstam nedskrevs i december 1886 (VI: 116, 132), men den darwinistiska aspekten på anarkismen hade tidigare under året kommit till uttryck i breven. Redan den 19 maj — d. v. s. ett par dagar efter utsagan till Bonnier om Germinals verkan på honom och ytterligare ett par dagar efter återkomsten från den berömda vistelsen hos Heidenstam på Brunegg — upplyste Strindberg Steffen: "Evolutionsteorins konseqvenser måste antingen bli: Aristokrati som nu bygd af de listiga (= intelligenta) och omoraliska med hjelp råa styrkan (= armén); eller anarki: naturligt omval!" (V: 328) Som en fingervisning om vilken lösning som för tillfället föreföll honom sannolikast kan man uppfatta den föregående rekommendationen: "Nej, krut under alltihop först, och så ett nytt naturligt urval." Det var just i detta brev som han sade att han inte tordes enrollera sig i socialismen, eftersom han i så fall befarade bli "opponent eller mordbrännare".

En reformistisk lösning kan naturligtvis inte ha tilltalat den Strindberg, som menade sig i självbiografins senare delar ha lämnat vad han ansåg vara den "fredliga" socialismen, d. v. s. marxismen, och presenterat sig som "revolutionär" (VI: 142). Sannolikt är detta uttryck synonymt med 'anarkist'. Strax dessförinnan hade han nämligen på liknande sätt men något utförligare lagt fram sin ståndpunkt för Edvard Brandes: "I 'agitatoriskt syfte' säger jag hvad som helst, ty jag är numera revolu-

tionär och har lemnat den fredliga socialismen såsom varande idealism eller tysk filosofi. ... Få se hvar jag slutar? Anarkien är nog den renaste konseqvensen af den mekaniska verldsåskådningen, men, det fins men!" (VI: 130)

När Johan trots allt tveksamt söker försvara socialismen pekar X. på splittringen, och hans argument innehåller åtskilligt av Strindbergs verkliga uppfattning vid denna tid: "Har du sett något tecken i vår tid, som antyder en strävan till uppgivande av individualitet? Har man icke tvärtom de mest lysande exempel på en motsatt rörelse? Gå icke de stora ledarna enkom var åt sitt håll för att slippa gå i flock? ... Och huru många socialistgrenar har man icke redan? Alla tecken tyda på att socialismen går emot strömmen och därför går den icke framåt! Nej, nej, revolution går det emot, men icke mot förbrödring!" (19: 285 f) Kanske man här fortfarande hör ett eko från de ideologiska debatterna i Germinal, men huvudsakligen har yttrandet sin bakgrund i samtidens verklighet. I den föregående repliken har X. nämligen profeterat om hur det kommer att gå, när man efter den väntade revolutionen skall försöka sig på att organisera ett nytt samhälle: "Där skall bli ett arbetarsamhälle: tror du bönderna skola låta arbetarna styra? Och där komma i hundra år att finnas monarkister som intrigera, papister som intrigera, positivister, kollektivister och — anarkister som icke vilja organisera, och anarkister äro vi i botten alla: ingen över oss, det är anarkismen." (19: 285)

Under 1886 fick Strindbergs anarkism alltmer markerade intelligensaristokratiska inslag, en utveckling som börjat redan efter Giftas-processen — Heidenstam "förstärkte en tendens som redan fanns" (Lindberger).[401] Som Eklund visat var utgångspunkten Det unga Sveriges kritik mot åsikterna i kvinnofrågan.[402] En av förklaringarna till att Strindberg så envist spelade ut sin anarkism mot just socialismen var det förhållandet att marxisten Branting fanns med bland motståndarna. Det var för övrigt dennes uppsats om Strindberg och kvinnofrågan i Ur dagens krönika (mars 1885) som bildade upptakten till denna kritik. Året därpå publicerade Branting artikeln En undergrävd maktställning, där han bland annat framförde marxismens idéer om att utvecklingen mot stordrift kommer att slå igenom även inom modernäringen. Ett av Strindbergs genmälen blev försvaret för det lilla jordbruket i Bland franska bönder — skriven under 1886 (20: 246 ff) — varvid han låna-

de argument från åtskilliga mer eller mindre kollektivistiska agrarreformatoriska författare. Det är symtomatiskt att han i ett brev till Albert Bonnier några år senare framställde som sin avsikt med boken att visa "agrarsocialismens historiska betydelse uteslutande som korrektiv mot *industrisocialismen såsom statssystem*" (VII: 369).

Motståndet från de forna meningsfränderna stärkte känslorna av samhörighet med Heidenstam och redan i ett brev från mars 1885 kallade han sig och den då nyförvärvade vännen för "elit-andar" (V: 62). Denna hållning skärptes väsentligt under det följande året — särskilt efter vistelsen på Brunegg — och det var nu som den aristokratiska hållningen började smälta samman med de anarkistiska idéerna. Även i denna process kan mötet med Germinal ha spelat en viss roll. Souvarine är inte bara en fysisk kraftnatur utan också en övermänniska som hyser förakt för massans dumhet och revolutionära oförmåga.[403]

Ett par år tidigare tycktes Strindberg ha haft blicken öppen för det evolutionistiska inslaget i marxismens idéer om kapitalismens väg mot bankrutt och socialism. Nu hade hans tilltagande aristokratism fått honom att ändra uppfattning om sambandet mellan utvecklingsläran och socialismen. Den senare betecknades i sin marxistiska form som "antievolutionistisk" och "kristen" (VI: 256). Parallellen mellan socialismen och kristendomen i detta sammanhang kan vara inspirerad av några reflexioner i inledningen till Laveleyes Le socialisme contemporain. Författaren visar nämligen att den klassiska nationalekonomin baserar sig på utvecklingslärans teser om den starkares rätt, medan kristendomen och socialismen resonerar annorlunda. Dessa bekämpar de starka, det vill säga de rika, och tar de svagas och fattigas parti. Laveleye anser det märkligt att socialisterna sympatiserar med darwinismen, när denna svär mot deras och kristendomens jämlikhetskrav. Han betraktar det som ett faktum att "le socialisme religieux est devenu le socialisme politique de notre temps".[404]

I början av 1886 skisserade Strindberg för Jonas Lie gången av ett radikalt reformarbete:

> Jag drömmer ibland om en koalition mellan vänner af de mest trängande reformerna. Programm: uppskjutande af alla sociala frågor tills monarkien, statskyrkan och studentexamen äro störtade.

Det vore bestämdt tidsenligt. I stället för att nu arbeta på reformer som om de genomföras på gamla grunden rifva sönder hela vår väf.

Vårt gräl om påfvens skägg (qvinnofrågan och allt det der) ger bara reaktionen god tid, och våra schismer arbeta dem i händerna.

Låt en stortingsman år ut, år in motionera om kungliga apanagets indragning och kongen skall skämmas och dra sig tillbaka.

Skilj stat och kyrka, tag bort privilegii-examina o. s. v. och vi ha börjat i rätt ända. Kom sen med det andra! (V: 280)

Han kunde alltså ännu gripa tillbaka på det nyliberala programmet från 1867—68.[405] Föredömet för den stortingsman som tänktes kunna motionera bort monarkin var naturligtvis Jöns Pehrsson. Man frågar sig om det inte var dessa idéer Strindberg hade i tankarna, när han dagen före i ett brev till Theodor Frölander kastade fram en plan att resa omkring i Sverige och hålla "samhällsomstörtande föredrag" (V: 272).

Möjligen är det också samma program som ligger bakom en rekommendation till Branting i slutet av juni 1886: "Tror du inte att reformerna måste tas i någon ordning för att ej man skall motarbeta sig! Skulle ej monarki, Statskyrka och det der slopas först, eljest kan man få en socialist på tronen och då sitter den fast i 2000 år?" (V: 368) I ett brev till Isidor Kjellberg någon månad senare uttryckte han sig kortare: "Mitt program är: 'Slopa Öfverklassen! Så få vi se sen!' " (VI: 29) Samtidigt som Strindberg i sina brev rekommenderade överklassens avskaffande skrev han Jäsningstiden (18: 464 f), där han hävdade att underklassen ej bör "vänta på att kungar eller överklass skola gå. Ryck ner dem!" Då Branting tolkade detta som en uppmaning till attentat mot uppsatta personer, ändrade Strindberg formuleringen så att den skulle te sig mindre utmanande (VI: 54 f not 11).

Man kan i detta sammanhang erinra om de laddade paradoxerna kring samma tema i Katekesen. Där sägs sålunda ironiskt att "överklassen har endast en rättvisa att fordra: att den avskaffas", varefter författaren har svårt att dölja sitt misshag över förhållandet att "när en underklass dödar en överklass, kallas det mord, lönnmord o. s. v., men när en överklass dödar en underklass, kallas det avrättning, dödande o. s. v." (16: 183 f).

Både Jöns Pehrsson och de nyliberala broschyrerna fick större aktualitet under arbetet med självbiografin.[406] I denna blir han både skarpare

i ton och radikalare i sak, i synnerhet när han till sist föreslår att "i de åldriga staterna ett enda samfällt stort anfall riktas på den gamla staten", eftersom "det blir intet nytt samhällsskick förrän alla partier, socialister, kollektivister, emancipatörer, frasradikala, frihandlare och protektionister slagit sig ihop i ett enda stort förbund att utrota monarki, statskyrka, biskopar och landshövdingar, och realiserat det gamla goda programmet från 1867" (19: 295 f).

Detta är dock endast en interimslösning i väntan på möjligheten att realisera det ideala samhällstillståndet. Ett annat tillfälligt alternativ erbjöd än en gång de schweiziska förhållandena. I början av maj reste Strindberg från Grez och besökte Heidenstam på slottet Brunegg i kantonen Aargau. Därefter flyttade han över till byn Othmarsingen i närheten. Han var entusiastisk över trakten, "ett komplett Arkadien" (V: 327; se bild vid s 337). I ett brev till Carl Larsson motiverade han varför han trivdes så väl — stavningen är möjligen ett skämt med stockholmska uttalsvanor: "Ynga åkrar, bara ängar och äppelträn och alpglühen, och yngen öfverklass. Om man ynte vore så moralsk (afkönad) så vore här sjölfva arkadium." (V: 329) Mötet med vad han fann vara den sanna demokratin (V: 322) i Aargau kom åter Schweiz att framstå som något av ett styrelsefritt idealland: "Ett Europeiskt land utan kung, utan kunglig teater, ordnar, akademi, posttidning och reptilynglingar, ett land midt i Europa utan öfverklass det är dock något!" (V: 350)

I självbiografin är hans betagenhet över tillståndet i kantonen oreserverad och skildringen får en omisskännligt utopisk prägel. Sociala problem existerar överhuvudtaget inte, invånarna lever ett i alla avseenden naturenligt och fritt liv. "Här är den sociala och politiska frågan löst så gott den kan. Här finns ingen monarki med dess vidskepelse, ingen yrkesarmé, ingen legion ämbetsparasiter, inga artist- och författareproletärer. Här finns inga landshövdingar och biskopar, inga privilegierade stånd. Här finns religionsfrihet, tryck-, tanke- och yttrandefrihet, allmän rösträtt, här finns knappast klyftor mellan samhällsklasserna, ... här finns hela Sveriges liberala och nyliberala program och lite av socialistprogrammet realiserat!" (19: 294, se även 18: 244) Med det sista avser Strindberg närmast en begränsad bykollektivism, ett slags producentkooperation på jordbrukets område. Genom att trycka på vad som inte

finns suggererar Strindberg fram intrycket av Schweiz som ett radikalt och demokratiskt, nästan socialistiskt idealland.

Men hans slutliga utopi syftar längre — tidigare i självbiografin har han uppskattat olikheten mellan det nuvarande och det kommande samhället till "samma skillnad som mellan stengatan och ängen" (18: 246). Det rousseauanskt eller åtminstone agrart präglade samhällsprojekt han vill se förverkligat, "när den gamla staten (och kyrkan naturligtvis) ramlat", är också för att tala med Lamm, "närmast ett anarkistiskt framtidsprogram".[407] Det utgör en brokig sammanfattning av de olika utopier — mest markant är inslaget från Nordau[408] — som Strindberg läst sig till under de båda sista årens intensiva men osystematiska studier av social och politisk litteratur. Inte ens Europas förenta stater saknas i den rapsodiska översikten över radikala önskemål (19: 295).

Johan framlägger sina reformförslag med en sådan frenesi att han blir blå om läpparna och slår sedan upp fönstret mot det solbelysta alplandskapet:

"— Skriv ner det där som du talat, sade vännen; om du törs!

— Ja, det ska jag göra, svarade Johan, och det ska bli slutet på fjärde delen av Tjänstekvinnans son.

— Och den femte då, vad ska den handla om?

— Fråga framtiden!" (19: 297)

*

I den "interview" som Strindberg skrev för den första upplagan av *Tjänstekvinnans son* men sedan inte tog med garderar han sig mot en väntad läsarreaktion mot bokens genomgående politiska tematik på förhållandet individ—samhälle. Redan från början spelar nämligen denna linje uppfattad på liberalt eller anarkistiskt sätt en stor roll, kanske en större än den vanligen uppmärksammade deklasseringsproblematiken. Han framhåller i intervjun: "jag är icke 'individen mot samhället', jag är endast individen mot det nuvarande samhället. Jag är tvärtom individen *för* samhället, det kommande nämligen." (18: 453) Delvis har han rätt, eftersom han ju presterar olika alternativ till lösning av samhällsproblemen. Men i de anförda orden ligger också ett förnekande av den principiella samhällsfientlighet som ofta kommer till uttryck i själv-

biografin och de utgör därmed en försiktighetsåtgärd helt i linje med många andra sådana dementier och försäkringar från författarens sida.

Naturligtvis innebär ofta hans teckningar ur minnet av situationer, skildringar av känslor och reflexioner kring skeenden en efterrationalisering utifrån 1886 års ståndpunkt. Detta gäller inte minst den första delen, som behandlar de tidigaste upplevelserna.[409] Men det visar sig också att ett och annat kan verifieras med tidigt eller samtida material och att det mesta äger relevans i förhållande till konflikterna mellan tvång och frihet, samhälle och natur i Strindbergs liv och diktning såsom de aktualiserades under större delen av den här behandlade tidsperioden.

Han anser att det inte bara var erfarenheterna som gjorde honom till upprorsman utan att han var född till det, att "hans hjärna ... var född revoltör" (18: 127) och att dessa revoltinstinkter tagit sig uttryck tämligen snart. Johan reagerade mot anhörigas och andras frihetsförkvävande tryck, krav på att plikter skulle uppfyllas och hot om straff om inte detta skedde till belåtenhet. Han finner sig ha skäl att gruppera den närmaste omgivningen i en hierarkisk pyramid med honom själv underst: "Över honom maktägande med privilegier, från brödernas åldersprivilegier upp till fadrens högsta domstol, över vilken dock stod vicevärden som luggades och alltid hotade med värden, vilken mest var osynlig, emedan han bodde på landet och kanske därför var den mest fruktade." (18: 9) Denna elementära uppfattning av auktoriteten är lätt att bygga in som ett fundament i Strindbergs aversion mot laglig och politisk överhöghet. Det handgripliga tvånget från de "överordnade" familjemedlemmarna och fruktan för den osynlige värden övergår till känslan av tryck från och behovet av revolt mot den opersonliga abstrakta staten och dess konkreta yttringar i olika instanser.

Fadern representerade med sin rotting lagen; han "skulle på fri hand avgöra en mängd ordningsmål, som han ej kunde döma i" (18: 13).[410] Att domsluten alltid blev rättvisa kunde man därför inte begära, men Johan var "vaksam på orättvisor" och reagerade naturligtvis särskilt starkt när han själv blev felaktigt dömd. Bekanta är episoderna med den urdruckna vinbuteljen och de upphittade muttrarna (18: 17 ff resp. 69 ff). I båda fallen var det fråga om övergrepp från den dömande maktens sida och de resulterade i häftiga reaktioner hos den förfördelade. Efter skildringen av hur Johan tvingas "bekänna" vinstölden som han aldrig

begått brister Strindberg ut i den berömda gallsprängda karakteristiken av familjen, "Härliga, sedliga institution..." (18: 18), som för övrigt har en motsvarighet redan i den länge otryckta korrespondensen till Handelstidningen från 1876 (FRr: 226). Då familjen ses som en institution eller ett samhälle medför domen att Johan blir en straffad person som förlorat det medborgerliga förtroendet (18: 19). Detsamma gäller sviterna efter mutterhistorien, men här har Johan en intressant reaktion som — inte minst med sitt förbehåll — är ett typiskt inslag i Strindbergs samhällsrevolt: "Han gjorde ingen bön den kvällen, men han önskade att det blivit eldsvåda, utan att han behövt tända på." (18: 70 f)

Författarens tidigaste revoltkänslor skulle alltså ha riktat sig mot "familjetyranniet" och "krossningsarbetet i hemmet", men det är givet att de inte kunde få fritt utlopp utan måste undertryckas och ackumuleras i en generell trotsattityd. Hans skildring av andan i hemmet, exempelvis faderns nimbus, och hans reaktion mot trycket tycks — så långt man kan döma av syskonens minnesbilder — stämma med de verkliga förhållandena.[411]

Nästa erfarenhet av tryck blev Klara skola, där rottingen handhades av lärarna med rektorn i spetsen.[412] "Revolten mot läxorna" kan man uppfatta som en revolt mot hela systemet (18: 62). Först i gymnasiet i Stockholms Lyceum kände Johan trycket från skolmiljön lätta. Strindberg gav själv en utförlig skildring av Lyceum-tiden i några artiklar redan 1874 som betecknande bär namnet En fristat under skräckregeringen (54: 204 ff). Även skolan uppfattades alltså som ett slags samhälle, en stat: "Det gick en frisk anda genom hela detta samhälle.... Det var något peripatetiskt vid detta Stockholms Lyceum, det var frihet från reglemente och skolbänk och rotting och vanärande straff, det blev ett nöje att gå i skolan ifrån att ha varit en fördömelse och man behöll minnet från skoltiden verkligen som ett bland de minst oangenäma minnena från den förfärliga dressyrtiden som kallas barndom" (54: 205).[413] En jämförelse mellan skildringen av Lyceum i dessa tidiga artiklar och senare i självbiografin visar att den förra framställningen mera uppehåller sig vid aspekten frihet-tvång, den senare underklass-överklass. Detta innebär ytterligare ett skäl att ge prioritet åt frihetsproblemet framför klassproblemet och samtidigt en maning till försiktighet om man på den unge Strindberg vill överflytta självbiografins sociala tematik.[414]

Synen på en relativt sluten miljö som ett samhälle finns med också i skildringen av det akademiska Uppsala. "Det var ett nytt, egendomligt samhälle han inträdde i, olikt allt annat. Det var privilegierat som gamla Riddarhuset och hade eget forum. Men det var småstad. Det luktade bondkvarter." (18: 224) Det egendomliga var alltså bland annat att den nya miljön medgav en vidsträckt frihet på grund av sin autonoma ställning som stat i staten. Studenterna ansåg sig oförhindrade av vanliga lagar kunna trakassera borgare och ordningsmakt eftersom det inte straffades (18: 224). Även det mindre sammanhanget, studentnationerna, uppfattade Johan "likasom ett väl ordnat samhälle delad i klasser, icke dock efter merit, utan efter ålder och vissa misstänkta meriter tillsammans" (18: 225). Det finns spår av detta betraktelsesätt redan i Från Fjärdingen och Svartbäcken och Svenska folket (3: 69, 8: 51 f).

Den akademiska friheten blev dock för stor för Johan, ett tomrum som han inte kunde fylla (18: 229).[415] När studierna i sin första fas lidit sammanbrott i och med den underkända medikofiltentamen reagerade han mot hela miljön: "Ville icke ner i staden först, utan satt sig på en bänk. Om han fått sätta eld på den satans hålan!" (18: 309) Den tilltänkta läkarbanan sätts också den in i perspektivet frihet-samhällstvång. Den skulle befria Johan från överhet och tryckande rutin: "han ville egentligen icke in på någon bana, där han skulle inordnas i samhället ... Han ville icke bli inskriven i samhällets kår, bli ett nummer, ett kugghjul, en skruvmutter. Han kunde icke tämjas." (18: 287 f)

Samma synsätt gjorde att Johan i artistbohemen upptäckte "ett fritt samhälle i samhället. ... Det var en glad, fri värld, tyckte Johan, i den skulle han trivas, utan alla konventionella samhällsband, utan skyldigheter mot samhället" (18: 303 f). Bäst skulle det passa honom att bli skådespelare och därmed stå "utanför och över samhällets små lagar" (18: 309).

Men även teatern visade sig vara ett samhälle, därtill ett ofritt, "ett miniatyrsamhälle inom samhället, upplagt på samma sätt, med monark, ministrar, ämbetsverk, och så en hel mängd folkklasser, den ena över den andra. Är det då underligt, att det samhället alltid är utsatt för missnöjdas angrepp?" (18: 330)

Efter ett nytt försök i Uppsala lämnade Johan den akademiska miljön för alltid för att bli litteratör eller författare, "inordna sig i samhället,

bli en nyttig medborgare och äta sitt eget bröd. — Så trodde han då, men han skulle snart finna, att uppfostran gjort honom oduglig för samhället, och när han icke fann sig i att vara utvisad, började hans tvivel vakna om icke samhället, till vilket dock skolan och universitetet hörde, också hade en skuld i hans uppfostran, och om icke samhället hade fel, som borde botas." (18: 450)[416]

Ett komplement till denna antipati mot alla former av tvång och denna tendens att uppfatta alla mänskliga miljöer som mer eller mindre utbildade klassamhällen är känslan för naturen som en tillflykt och ett alternativ.[417] Man har dock all anledning att vara på sin vakt, särskilt när natur och samhälle eller land och stad spelas ut mot varandra. Kulturfientligheten och det programmatiska framhållandet av naturen är väsentligen produkter av Strindbergs 80-tal och missvisningen är i varje fall stor när han vill förlägga dem så långt tillbaka som 1850- och 60-talen. Tendensen är emellertid ofta lätt att avslöja då många av resonemangen om dessa förhållanden lyfts ur den skildrade tiden och blivit allmänna reflexioner. Fördenskull behöver man inte frånsäga Strindberg spontan känsla inför naturen redan i den tidiga ungdomen. Intryckens intensitet och varaktighet talar för den saken.

En sommar vid Drottningholm blev Johans första starka naturupplevelse, vars lyskraft förhöjdes genom kontrasten till stadstillvaron: "Det är så högt, så ljust och skogar och fjärdar grönska och blåna i fjärran. — Soplåren är glömd, skolrummet med lukt av svett och urin är förgätet, de svåra kyrkklockorna dåna ej mer, dödgrävarne äro borta." (18: 30) Denna sommar på landet följdes av flera, ett par på klockargårdar i Årdala och Näsby i Sörmland. Efter den första föreföll hemmiljön "dubbelt trist" (18: 56) och efter den andra skedde frigörelsen från denna (18: 78).

Mälarnaturen överträffades senare av skärgården som Johan först mötte under en skarpskytteövning under gymnasietiden. Närmare kontakt med samma landskap fick han senare under en sommarkondition på Södertörn. Här fann han visserligen att han hamnat i beroendeställning, men "det fanns två saker, som gåvo ersättning: naturen, Södertörnsnaturen, och friheten från hemmet" (18: 192).

Men jämsides med lantvistelserna och före det genomgripande mötet med skärgården hade också staden erbjudit naturupplevelser. Från hem-

met i Klara flyttade nämligen familjen till en malmgård vid Norrtullsgatan, där barnen i den stora trädgården kunde följa växandets mysterium på nära håll och i skogarna utanför staketet släpptes lösa i vilda och fria lekar. I stället fann de skolan "allt vidrigare och stadsgatorna ohyggliga" (18: 44). Efter ett mellanspel på en ännu ensligare belägen malmgård vid Sabbatsberg flyttade man tillbaka till Norrtullsgatan.[418]

Vid skildringen av uppsalaåren tillkommer något nytt i behandlingen av motsättningen stadssamhälle—natur. Denna har tidigare upplevts på ett konkret och elementärt sätt, som en kontrast mellan stockholmsgatorna, klarahemmet eller skolmiljöerna å ena sidan och det fria livet på malmgårdarna och de lantliga sommarlovsfröjderna å den andra. I Uppsala tycks Strindberg ha rationaliserat dessa erfarenheter i den rousseauanska antitesen samhälle—natur. Kanske författaren anser att tiden för de akademiska studierna var lämplig att hysa en utveckling till sådan medvetenhet eller kanske det var så i verkligheten. Frånvaron av denna problematik i ungdomsdramerna är en anvisning om försiktighet.

Man har alltså anledning att vara skeptisk, när Strindberg tillskriver Johan ett så solitt stadshat att det satte honom i harnesk inte bara mot storstaden utan också mot småstaden av Uppsalas typ, som — ansåg han — visserligen hade förutsättningar att utgöra ett kultiverat stycke landsbygd men i stället utvecklats till dålig efterapning av storstadens sämre sidor (18: 240). Likaså när denna inställning får motivera ynglingens planer att bli folkskollärare: "Nu var det Johans dröm att få leva på landet. Han hade en medfödd ovilja mot staden, ehuru född i en huvudstad. Han kunde aldrig anpassas för livet utan ljus och luft, ... Han hade kulturfientlighet i blodet, kunde aldrig komma ifrån att känna sig som en naturprodukt, som ej ville lösas från det organiska sambandet med jorden. Han var en vild växt, som förgäves med sina rötter letade efter en kappe jord mellan gatstenarne, ett djur, som längtade efter skogen." (18: 242 f)[419] Den folkskola Strindberg småningom hamnade i låg dock inte på landet utan i Stockholm. Han trivdes trots allt tämligen bra i städer, inte minst i storstäder.[420]

Vid denna tid hade han sannolikt bakom sig uppvaknandet till politisk medvetenhet och strax framför sig de första författarförsöken med hans tidigaste åsiktsyttringar i samtidens frågor.

*

Strindberg avslutade självbiografin vid årsskiftet 1886—87 (VI: 132 f) och därmed lämnade han i stort sett det programmatiskt samhällskritiska skedet i sitt författarskap. Ett par månader senare framhöll han också själv sin avsikt att "efter i Tjensteqvinnan ha gjort upp med mitt förflutna inträda i ett nytt stadium af författeriet, och lemnande Bondearbetet och de sociala frågorna, återgå till diktarens och tänkarens neutrala mark" (VI: 171).

Han bröt upp från Schweiz i mitten av januari och flyttade över gränsen till Lindau vid Bodensjön. Mötet med Bismarcks Tyskland medförde, att han överväldigades av beundran för "soldatlandet" och statscentralismen. Ännu strax före avflyttningen kunde han den 3 januari beteckna sig som "en sådan satans Frihets-Nero att jag icke tål vid att enrigestreras, att ha ett samvete utom mig" (VI: 134). Ett par veckor senare, omedelbart efter ankomsten till den nya uppehållsorten, utropar han:

> I Tyskland! Vid Bodensjön, i ett landthus med Pächter. Patriarkat och manstukt; rekryter tre alnar långa med feta kinder; Frankrike var absinth och sjelfbefläckelse; Schweiz matriarkatiskt pjåsk. Här bo ännu hanar med lem på lifvet. Jag beundrar Bismarks tal. Han är realisten, den moderna anden. Skall det vara Stat och Samhälle, så skall det ta mig fan vara rigtigt. Ska det vara nationer tills vidare, så ska det vara gardister; ska det vara gardister, så ska de bo i kaserner och exercera från klockan 5 på morgon till 8 på aftonen! (VI: 142 f)[421]

Den snabba helomvändningen är symtomatisk som ett led i författarens mörknande kvinnosyn och utveckling mot Nietzsche. Anarkismen finns dock kvar som ett paradoxalt parallellfenomen. Trots att jag nu passerat den tidsgräns som jag uppsatt för min undersökning kan jag inte underlåta att med några punkter antyda den linje som anarkismen närmast följde och som alltså leder in i Strindbergs senare författarskap.

I maj 1887 skrev han till Carl Larsson ett brev, som jag citerat redan i början av avhandlingen. Där sammanfattade han tämligen utförligt sina färskaste erfarenheter:

> När jag för två år sedan talade vid dig om socialism, svarade du: ingen socialism, hellre anarkism! Erfarenheter, studier, lifvet, har fört mig dit just: och jag är anarkist! Men säg det, skrif det, och det fins inte en sten

mer der du ensam kan luta ditt hufvud, mycket mindre ett hus eller ett hem!

Hela min sträfvan har varit: inga band, inga program, frihet för allt och alla, frihet för oss att undertrycka vidskepelse, privilegier, auktoritet. ...

Allt detta har jag utförligt behandlat i 4:e Delen af Tjensteqvinnans son ... Jag har ändrat signaler — men i hvilken rigtning? — Inte kan jag säga att jag är anarkist! Då är jag död! ...

Göm detta bref! Och bevara min hemlighet! ... tänk då om jag bekännde min tro och sade ut: jag är Anarkist! d. v. s. älskar friheten för så många som möjligt [i not:] *Äfven* för de 'stora'; inte bara för 'de små'! (VI: 205, 207 f)[422]

Ett par månader senare deklarerade han i brev till Pehr Staaff samma program. För den gamle nihilistvännen kunde han naturligtvis inte låtsas som om det vore någon helt ny ståndpunkt: "Jag är återvänd nihilist, hatande tyranner af alla kulörer, mest kanske socialisterna såsom efteridealister. Lösen: angripa alla program, störta alla chefer, spränga alla partin!" (VI: 245) Han beklagade Brantings utveckling till marxist: "Det är synd att Branting ska bli teolog så ung. Alla socialist-ledare ha genomskådat programmets antievolutionistiska rigtning och kristna grundval; samt derest de ej uppgett saken, öfvergått till Anarkismen!" (VI: 256)

I mars 1888 avslöjade han direkt för Branting var han nu stod i politisk-ideologiskt avseende. Han kallade sin uppfattning "katederanarkism" och den visade sig vara helt genomsyrad av övermänniskoidéer — mötet med Nietzsches förkunnelse var omedelbart förestående (VII: 91):

> Mitt program är närmast anarkistens, detta oaffischerat emedan det är brottmålssak. Och med socialismen, en doktrin, en idealistisk filosofi; dyningar från romantiken och underströmmar från rationalismen, har jag brutit, emedan socialismen vill "laga till" ett nytt samhälle, alltså inskränka friheten, under det anarkismen, konsekvens af evolutionslärorna, vill endast utöfva negativ verksamhet, röja, rifva upp, för att det starkaste och intelligentaste skall få frihet att fritt "växa". Det nuvarande samhället är ett socialistsamhälle der tyvärr det svagaste, genom kristendomens skydd för de små, kommit överst och därför måst tillgripa den råa styrkan som yttersta värn, i arméerna. (VII: 39)

Denna uppfattning var emellertid ett upplösningsfenomen. Med samhällsproblemen i stort försvinner också anarkismen som sammanhäng-

ande socialt och politiskt idékomplex ur diktarens blickfält. I fortsättningen skulle det avteckna sig endast sporadiskt och då mer som en allmän hållning av opposition och trots än som argument och resonemang. I form av bild och symbol skulle idéerna dock få en renässans och bli bärande element i Strindbergs sena diktning om synd och skuld, liv och död.[423]

Noter

I noterna utsätts inom parentes utgivningsort och tryckår för utländska arbeten. För de svenska ges endast tryckår. Ytterligare uppgifter finns i litteraturförteckningen.
Följande förkortningar används:

AB = Aftonbladet
DN = Dagens Nyheter
FRr = Före Röda rummet (Strindbergs ungdomsjournalistik i urval)
Fäd. = Fäderneslandet
GHT = Göteborgs Handels- & Sjöfarts-Tidning
NDA = Nya Dagligt Allehanda
PIT = Post- och Inrikes Tidningar
StAP = Stockholms Aftonpost
StD = Stockholms Dagblad
StT = Stockholms-Tidningen

1 ANARCHIA

Anarkismen, Proudhon och Bakunin

1 Jean Maitron, Histoire du mouvement anarchiste en France, 1880—1914 (Paris 1951) s 9.
2 Nordisk familjebok, A—Barograf (1876).
3 Maitron s 10, 12 (även not 4).
4 Maitron s 16 ff.
5 Maitron s 29.
6 Maitron s 30.
7 Maitron s 32 f.
8 Maitron s 31.
9 Cit. efter Maitron s 32.
10 Alain Sergent & Claude Harmel, Histoire de l'anarchie, I (Paris 1949) s 193. Eugene Pyziur, The Doctrine of Anarchism of Michael A. Bakunin (Milwaukee 1955) s 32.
11 Sergent & Harmel s 190 f, 356. — Se bild längre fram i avh., vid s 224.
12 Sergent & Harmel s 222 f. — Se äv. en kort sammanfattning av Bakunins anarkism i DN 22.9.1877, Socialistisk kongress.
13 L'alliance de la démocratie socialiste et l'association internationale des travailleurs. Rapports et documents publiés par ordre du congrès international de la Haye (Londres & Hambourg 1873) s 90, 94 f. — Max Nettlau, Der Anarchismus von Proudhon zu Kropotkin (Berlin 1927) s 32 f, 36.
14 Nettlau s 37 ff.
15 Sergent & Harmel s 356 (se även s 355). Se ytterligare [Bakunin,] Correspondence de Michel Bakounine. Lettres à Herzen et à Ogareff. Publ. par Michel Dragomanov (Paris 1896) s 97 f.
16 Pyziur s 20.

2 FRIHET OCH REVOLUTION

Radikal liberalism

1 Allan Hagsten, Den unge Strindberg (1951) I, s 207 ff, 217 f; II, s 144 not 61.

2 Axel Lamm, Om kapitlet "Sjukvården" i det nya arméförslaget, AB 27.3, 1.4, 2.4.1869.
3 [Lamm] Tack och farväl, uttalade vid Rektor L. Lipmansons bår i kapellet å Mosaiska församlingens nya begrafningsplats den 4 oktober 1867 (1867) s 6 f.
4 Sveriges Läkare-historia. Ny följd, I (1873) s 415.
5 Se även ett struket parti i Den litterära reaktionen i Sverige (17: 319).
6 Se även Victor Svanberg, Den unge Strindbergs samhällssyn (Tiden 1940) s 609 f.
7 AB 2.1.1866. Samuel Ödmann tolkade samtidigt dessa känslor på vers i Fäderneslandet i dikten Nyåret 1866; citerad i Ödmanns Minnen och anteckningar från flydda dagar (1898) s 267 f.
8 Erik Thyselius, Karl XV och hans tid (1910) s 233 ff.
9 Jfr Otto von Zweigbergk, Studentföreningen Verdandi 1882—1892 (1892) s 3 f.
10 Edvard Thermænius, Riksdagspartierna; i Sveriges riksdag, 17 (1935) s 34, 40, 45 f, 48.
11 Thermænius, Riksdagspartierna s 49 f. — Se brev från L. J. Hierta till F. T. Borg 31.1.1869 (i Lunds universitetsbibliotek).
12 Thermænius, Lantmannapartiet, dess uppkomst, organisation och tidigare utveckling (1928) s 193.
13 Thermænius, Riksdagspartierna s 49, Lantmannapartiet s 221 f.
14 Gudmar Hasselberg, Rudolf Wall, Dagens Nyheters skapare (1945) s 268.
15 Fäd. 24.7.1869, Hvaruti skiljer sig det nyliberala från landtmannapartiet?.
16 Se även Melker Johnsson, En åttitalist. Gustaf af Geijerstam 1858—1895 (1934) s 188.
17 Carl Reinhold Smedmark, Mäster Olof och Röda rummet (1952) s 319 f, 313 f.
18 Jfr Smedmark s 323. Se även Gustaf Hellström, Adolf Hedin (1948) s 265 f.
19 Thermænius, Lantmannapartiet s 447.
20 Torsten Eklund, Strindbergs verksamhet som publicist 1869—1880 (Samlaren 1930) s 144, 175. — Se även 12: 114.
21 Fäd. 5.3, 16.3, 19.3.1870.
22 Thermænius s 210 ff. — Det finns inget skäl för att som Eklund sätta revolutionismen i Mäster Olof i samband med lantmannapartiets frammarsch. Se Eklunds recension av Hagstens avhandling (Samlaren 1951) s 139 f.
23 I Framtiden, januari 1871 s 51 betecknades det nyliberala partiet som "det politiska framåtskridandets parti", "det enda möjliga politiska framstegspartiet i vårt land". — Se även Hagsten, I s 309 ff.
24 Citerat efter 2:a upplagan (1868) s 77. Se även Fäd. 16.3.1870.
25 Andra kammarens protokoll 1868, I s 72, 1869, I s 113, 1870, I s 60 osv. Fäd. 29.9.1869, 19.3, 23.4.1870, 31.1.1872. — Se även Mauritz A. Persson, Två författare och samhället (Svensk litteraturtidskrift 1945) s 116.
26 Se NDA 25.6, 12.7.1869 och AB 20.8, 21.8.1869. Se även Fäd. 23.1, 3.2, 23.6.1869.
27 Thermænius, Riksdagspartierna s 17.
28 Thermænius, Riksdagspartierna s 43, 45, 48, 50.
28 a Meddelanden från Strindbergssällskapet, januari 1949 s 10.
29 Thermænius, Lantmannapartiet s 227.
30 Förutom i självbiografins skildring kommer saken på tal i En dåres försvarstal (26: 144).
31 Stockholms Dagblad 5.5.1912, Strödda intryck af Strindberg. (Citeras även av Hagsten, I s 205.)

32 Skånska Aftonbladet 20.10.1882. (Återgiven även i DN 4.11.1882.)
33 AB 29.3, 7.4.1865. Se även Nils Erdmann, August Blanche och hans samtid (1892) s 389 ff. Så sent som 23.5.1868 förekom i Fäd. en artikel som med sin rubrik 'Samhället genomsjukt' anknöt till Blanches artikel i AB.
34 AB 13.4.1865.
35 AB 21.4.1865.
36 AB 8.6.1865.
37 AB 20.10.1869.
38 Detta påpekas av Hans-Göran Myrdal i en otryckt avhandling om 1860-talets radikalliberalism, notavd. s II not 6. Se även NDA 9.12.1870.
39 Smedmark, s 215, 291 f. Se även 5: 391.
40 Fäd. 12.2, 18.4.1868.
41 Enligt L. J. Hierta hade Fäd. "till största delen nedrivit den prestige, som förut omgav kungligheten här i landet". (I brev till F. T. Borg, citerat av Myrdal s 17.)
42 Fäd. 23.6.1865.
43 Fäd. 23.5.1868, 2.10, 6.10, 9.10.1869.
44 Uppfattningen återgiven i Fäd. 23.1, 23.6.1869, Dagens företeelser. — Se Myrdals konstaterande: "För stora grupper framstod 'nyliberal' vid denna tid som i det närmaste liktydigt med 'revolution'." (s XVIII not 78) — Se även AB 28.8.1869, De nya partibildningarne.
45 Ödmann s 244.
46 Thermænius, Lantmannapartiet s 448 (not till s 227) och Myrdal s 13.
47 Myrdal s VIII not 47.
48 Lolo Krusius-Ahrenberg har skrivit en stor och väldokumenterad uppsats om dessa förhållanden, Bakunins "Internationella brödraskap" och aftonbladsradikalismen vid mitten av 1860-talet, Statsvetenskaplig tidskrift 1953 s 41 ff. Hon har dock inte uppmärksammat Blanches roll i sammanhanget, vilken påpekats av Myrdal s 18, 95 not 273. Se även Sergent & Harmel s 359, Birger Schöldström, Vid Pulpeten N:r 14 (1908) s 37 och Erdmann, August Blanche s 360 ff.
49 Folkets bok, I (1885) sp. 861.
50 Brev från Bakunin till Garibaldi, Florens 18.3.1864, enligt fotostatkopia i KB. — Jfr Erdmann, August Blanche s 369 f.
51 Jfr Hagsten, I s 122.

Den religiösa revolutionen

52 Per Lindberg, Tillkomsten av Strindbergs "Mäster Olof" (Skrifter från Stockholms högskolas litteraturhistoriska seminarium, I; 1915) s 12. — Efter Lindberg har dessa stämningar som bakgrund till Strindbergs ungdomsdramer påpekats t. ex. av Johan Mortensen, Från Röda rummet till sekelskiftet (1918) s 60 och Nils Erdmann, August Strindberg. En kämpande och lidande själs historia, I (1920) s 124.
53 För en allmän orientering om denna rörelse hänvisas till Edvard Rodhes arbete Den religiösa liberalismen (1935), särskilt avsnittet om det utländska inflytandet, s 185 ff.
54 Rodhe s 94 ff resp. s 8, 160, Victor Svanberg, Novantiken i Den siste atenaren (1928) s 100 ff, Örjan Lindberger, Prometeustanken hos Viktor Rydberg. Hans utopiskt liberala förutsättningar och de därav betingade problemställ-

ningarna i hans idédiktning, I (1938) s 150. — Se även Hagsten, I s 127.

55 Rodhe s 110, 113, 213.

56 Nils Lilja, Menniskan, hennes uppkomst, hennes lif och hennes bestämmelse (1858) s 122.

57 Lilja s 133, 125, 131.

58 Lilja s 135.

59 Lilja s 163 f.

60 Lilja s 221 ff.

61 Lilja s 235 ff.

62 Lilja s 256 ff.

63 Hagsten, I s 232, II s 146 not 89, 147 not 102.

64 Axel Krook, Tro och otro (1864) s 254. Se även s 172.

65 Krook s 46.

66 Krook s 47.

67 Hagsten, I s 126 ff.

68 Alfred Jolivet, Le théatre de Strindberg (Paris 1931) s 17.

69 Rodhe s 248.

70 AB 6.10.1865, 7:e avsnittet av artikelserien Kyrkliga tids- och stridsfrågor. — Se Rodhe s 238.

71 Rodhe s 211.

72 Gustave Lanson, Histoire de la littérature française (Paris 1952) s 781.

73 Theodor Parker, En Afhandling om Religionen (1862) s 13 f, 27, 97.

74 Parker s 223, 350.

75 Parker s 223.

76 Parker s 256 f resp. Rousseau, Œuvres complètes (utg. av V. D. Musset-Pathay) 5 (Paris 1823) s 230.

77 Parker s 157.

78 Parker s 196 f, 424, 439 et passim.

79 Parker s 426.

80 AB 21.6, 28.6, 4.7, 10.7, 12.7.1867.

81 Se t. ex. AB 4.12.1867.

82 AB 6.10.1865, 10.3.1866, 16.7, 19.7.1867, 11.1, 6.2.1868 osv.

83 AB 26.1.1867.

84 AB 29.6.1865. — Se f. ö. AB 12.7, 13.7, 19.7, 20.7, 17.8, 31.8, 6.10.1865.

85 Se även Hagsten, I s 127 ff och Rodhe s 194.

86 Annons i AB 10.3.1866.

87 AB 16.2, 23.2.1867. Se även anmälan av 4:e delen 11.1.1868. — Det var främst parkerbiografen Albert Réville som satte profetstämpeln på sitt förelmål, dels i den inledande orienteringen till Parkers En Afhandling om Religionen s XXXVII och dels i Theodore Parker, hans lif och arbeten (1868) s 155 ff. Ur denna bok, som blev standardarbetet om Parker, har AB:s artikel 23.2.1867 ett citat just om Parker som profet.

88 AB 19.10.1867.

89 AB 23.2.1867, En profet i nutiden, II. — Se Rodhes syn på det negativa och positiva s 203 f.

90 AB 11.1.1868.

91 AB 22.1.1868, artikeln Underrättelser från det kyrkliga lifvet i utlandet, I. Försvaret mot beskyllningarna för negativism är genomgående i denna artikel och dess fortsättning den 6.2.

92 Citerat ur Schenkels förord till I. Spörleins 'Den nya tiden. Samling smärre afhandlingar af socialt, religiöst och politiskt innehåll. I. Den kristna sam-

hälls-ordningen och den nya tiden.' Citatet återfinns i AB:s anmälan av Spörleins arbete 23.1.1869.

93 Rodhe s 7 f. Se även s 11.

94 Rodhe s 217.

95 Se t. ex. AB:s artikel 3.4.1867, Har svenska folket religionsfrihet?, och en rad ledare i samma ämne ett år senare, 13.5, 14.5, 15.5.1868.

96 Lindberg s 53.

97 Lindberg s 52. — Framtiden ville enligt Rodhe vara inte endast en tidskrift för religiösa utan också allmänkulturella, inte minst politiska och sociala, frågor. Den var därför "ett typiskt uttryck för den religiösa liberalismens inställning" (Rodhe s 228).

98 I inledningen till den 2:a artikeln heter det nämligen: "Verlden befinner sig i närvarande stund uti ett det mest djupgående och omfattande religiösa brytningstillstånd. ... I våra dagar är det, inom det religiösa området, ej fråga blott om en reformation, utan om en föråldrad verldsåskådnings utbytande mot en ny: det är en *revolution* vår tid sett utbryta." (s 785)

99 En liknande aspekt på sambandet mellan den religiösa och den sociala utvecklingen lade Anatole Leroy-Beaulieu i en annan uppsats i Framtiden om arbetarfrågan under 1800-talet (årg. 1870 s 481 ff). Han menar att arbetarna kopplar ihop de sociala önskedrömmarna med drömmen om det tusenåriga riket, ett samband som han säger sig ha funnit i en bok av en "f. d. arbetare" (s 486).

100 Se även Lindberger, Prometeustanken s 56 f.

101 Arne Lidén, Den strindbergske Gert bokpräntare (Samlaren 1940) s 12.

102 Nummer 2703 i Nordiska museets förteckning över Strindbergs efterlämnade bibliotek.

Fritänkaren och Den fredlöse

103 Enligt Svensk Bokhandelstidning 1869 s 138, 177 utkom 4:e och 6:e häftena, där artiklarna stod, i augusti resp. oktober. Enligt Martin Lamm, Strindbergs dramer, I (1924) s 41 skrevs Fritänkaren i november.

104 Brevet ägs av fil. dr Tor Berg, Stockholm, och kännedomen om det har förmedlats till mig av fil. lic. Klas Bröms, Uppsala.

105 AB 11.1.1868. — Se även AB 22.1.1868, artikeln Underrättelser från det kyrkliga lifvet i utlandet, I (citerad på s 39).

106 Krook s 254 f resp. Framtiden 1869 s 792 f.

107 Jfr Krook s 254.

108 Hagsten, I s 218.

109 Hagsten, I s 229.

110 Märk följande ur en artikel i AB 6.2.1868, Underrättelser från det kyrkliga lifvet i utlandet, I (forts.): "Men lögn och förtal, fängelsets bojor och bålets lågor hafva ännu aldrig mäktat omvända verldsutvecklingens gång, eller bringa till tystnad dem, som föra sanningens och framtidens talan."

111 AB 6.2. resp. 15.4.1868, Underrättelser från det kyrkliga lifvet i utlandet, I (forts.) och II.

112 I samband med Karls replik tänker man närmast på s 157 f i Parkers Afhandling om Religionen.

113 Mortensen s 59 f.

114 Hagsten, I s 75 f.

115 Hagsten anser, I s 220, att slutscenen inspirerats av Cramér. Man kan också nämna fransmannen Laboulaye, som under 1860-talet var den som gjorde mest för att bland de intellektuella sprida kunskap om Amerika. I en anmälan av en nyutkommen skrift av honom i AB 10.6.1869 omtalas hur L. söker förebilder till de nya samhällsformer, varmed han vill ersätta de ruttna europeiska institutionerna, i USA, "der friheten lyser som en outsläcklig fyrbåk och kastar sina strålar öfver den gamla kontinenten".

116 Om dateringen se Torsten Eklund, Förbundet Runas protokoll (Samlaren 1925) s 160 och Hagsten, I s 264.

117 Hagsten, I s 279.

118 AB 5.11. ("Paris har för en dag varit i fullständig anarki."), 7.11, 11.11, 14.11.1870 resp. 27.1, 28.1, 2.2.1871. — Se Georges Bourgin, La guerre de 1870—1871 et La Commune (Paris 1939) s 107, 127 ff, 133 f.

119 Arne Ording, Den første internasjonale (Oslo 1936) s 197 ff, 251 ff.

120 Vilhelm Topsöe, Fra Schweitz og Frankrig (Kjøbenhavn 1871) s 201.

121 Lamm, Strindbergs dramer, I s 78.

Mäster Olof

122 Se även Erik Hedén, Strindberg. En ledtråd vid studiet av hans verk (1921) s 505, Hagsten, I s 377.

123 Goethe, Götz von Berlichingen med jernhanden (1854) s 96, 99. — Se även utg. av Mäster Olof i Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet, XIX: 3 (1957) s 32.

124 Händelserna i Böhmen omnämns i ett par böcker som senare fanns i Strindbergs ägo, men som han — särskilt vad den första beträffar — kan ha ägt redan när han skrev Mäster Olof, nämligen Alfred Sudre, Histoire du communisme (Paris 1849) s 95 ff och Mikael Bakunin, L'empire knouto-germanique (Genève 1871) s 104 ff, nr 426 resp. 468 i Förteckning öfver en samling böcker, hvilka försäljas på Stockholms Bokauktionskammare Onsdagen den 30 November 1892 ... (1892; omtalas i forts. som Bokförteckningen 1892). — I En blå bok (46: 59 f) omvärderar Strindberg helt Huss' och Ziskas insatser.

125 I L'empire knouto-germanique ger Bakunin i sitt omnämnande av förhållandena i Böhmen under reformationen också en karakteristik av Satan som revolutionär, "ce chef spirituel de tous les révolutionnaires passés, présents et à venir, le véritable auteur de l'émancipation humaine selon le témoignage de la Bible, le négateur de l'empire céleste comme nous le sommes de tous les empires terrestres, le créateur de la liberté" (s 104).

126 Visionen är sammansatt av intryck från flera håll. Enligt en av Strindbergs viktigare historiska förlagor, Lars Anton Anjou, Svenska kyrkoreformationens historia, I (1850) s 124, hade vederdöparen Rink i St Johannis kyrka i Stockholm verkligen predikat över Johannes uppenbarelse. Denna är dock, som Arne Lidén i sin uppsats om Gert Bokpräntare (Samlaren 1940 s 12) påvisat, närmast förmedlad av Lamennais' Paroles d'un croyant. Som tidigare (s 42) påpekats ägde ju Strindberg ett 1864 tryckt exemplar av detta verk. Det kan vidare nämnas att den från Pariskommunen och senare agitation välbekanta kvinnliga revolutionären Louise Michel i sina memoarer, Mémoires de Louise Michel écrits par elle-même. T. I (Paris 1886) s 21, har vittnat om att läsningen av Lamennais' bok för henne kom att betyda det första steget på vä-

gen mot anarkismen. De övriga förebilder som brukar anföras i sammanhanget, Don Carlos monolog i Hernani, Stensgårds revolutionsdröm i De unges forbund m. fl., är av sekundärt intresse. Se Lindberg s 46, Lidén, Den strindbergske Gert bokpräntare s 17 f osv.

127 Enligt ett företal till den s. k. akademiupplagan säger sig Strindberg ha låtit "fyra särskilda personer" (Gustav Vasa, Brask, Olof och Gert) "uppträda såsom bärare af idéer, sådana som stat, kyrka, religion, abstrakt frihet, alla lika ingifna och åberopande sig Guds särskilda kallelse." (Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet, XIX: 3 s 146, Lindberg s 77). — Hagsten har, I s 489 annan uppfattning än jag om vem som Gert anser har företräde av kejsaren och påven. Hedén å sin sida förenklar väl mycket, när han s 51 tillskriver Gert åsikten att kejsaren "är värst". Gert syftar inte direkt på Gustav Vasa men har ingenting emot att Olof uppfattar honom så (2: 23). Det är i och för sig märkligt men typiskt för Olof att han endast förmår tillämpa Gerts väldiga vision i ett nationellt sammanhang. — Se även Victor Svanberg, Den unge Strindbergs samhällssyn (Tiden 1940) s 611 f.

128 Gerts kritik av bibeln som auktoritet var vederdöparnas men även Parkers. Anjou återger (s 123) några av vederdöparnas frågeställningar: "Är icke i tron på skriften ett band, som hämmar den guddomliga Andens fria verkan på och uti menniskohjertat? Är det icke denna Andes omedelbara verk, att vi se det gamlas, det bestående samhällets skröplighet och brist? Och är ej i denna insigt mensklighetens mognad och myndighet att *nu* gå sin bana fram utan vidare ledband?" Gert talar alltså främst som vederdöpare och inte i enlighet med Olofs sätt att se, som Hagsten (I s 489) menar. I så fall hade Olof inte någon anledning att ängslas över att Gert "går för långt", vilket ju blir hans första kommentar till vad han fått höra. — Parker säger (En Afhandling om Religionen s 427): "Protestantismen befriar oss från kyrkans tyranni, och återför oss till bibeln. Bibelkritiken lösgör oss från träldomen under Skriften, och förer oss till Jesu auktoritet." Samma tanke är hans svenske lärjunge Axel Krook inne på när han i Tro och otro (s 149) låter Präst-Jonas som religionens fiende utpeka den krassa ortodoxi, "som bortspolar det sköna, sanna och evigt goda i Bibeln genom det hedniska dyrkandet af Bibeln sjelf . . ."

Allmänt sett kan repliken betraktas som en återklang av den religiösa liberalismens tongångar. Jag har redan (s 41) pekat på likheten med Victor Hugos tal inför nationalförsamlingen 15.1.1850. Man kan också citera en anmälan av en skrift av en parkeranhängare: "Framför allt: bort med alla allenasaliggörande dogmer! så lyder stridsropet. Personlighetens rätt, tankens frihet, få inga bojor qväfva." (Anm. av Cobbes Den gryende dagen, AB 9.7.1870.)

129 NDA 23.1.1882 resp. Mortensen s 81. Omdömet i NDA:s recension påminner om marskens ord till Olof, när han övertalar denne att göra avbön: "Ni har ett hett blod, som förblindar er, ni predikar frihet och störtar tusende i självsvåldets slaveri." (2: 181) Se även Erik Lindström, Strindbergs "Mäster Olof"-dramer (1921) s 21 och Hagsten, I s 388.

130 Svenska författare utgivna av Svenska vitterhetssamfundet, XIX: 3 s 146 (företalet till akademiupplagan). I Den litterära reaktionen: "Men man hade abstrakta frihetsideal, stora världsomstörtande, kulturfientliga planer och man skänkte till och med kommunen i Paris sina sympatier. Man sprang förbi frågan om monarki eller republik och började gå in på samhället och söka orsakerna till det allmänna hela människosläktets missnöje." (17: 209) I självbiografin säger han om samma idéer: "Man var hemlig anarkist, men icke republikan, och man hade låtit intala sig att monarkien icke var något hinder

för utveckling till frihet." (18: 301) Johans insats vid Karl XII-oroligheterna får följande förklaring: "Denna abstrakta frihetsmani är väl egentligen naturmänniskans eviga små uppror mot samhället." (18: 298)

131 Jfr Hagsten, I s 489.

132 Vederdöparmotivet får en utförligare behandling senare i avhandlingen (s 83 ff).

133 Lamm, Strindbergs dramer, I s 119.

134 Se även Erik Lindström s 18 och Hagsten, I s 371.

135 Jfr Erik Lindström s 18.

136 Erik Lindström s 22.

137 Lamm, Strindbergs dramer, I s 127 f och August Strindberg, I (1940) s 50.

138 Hedén s 505.

139 Se även Erik Lindström s 18.

140 Några av den franska revolutionens 'cahiers' hade nyligen refererats och citerats i en stor artikel om arbetarfrågan under 1800-talet i Framtiden 1870, III s 487 f.

141 Se även Hagsten, I s 489.

142 Man kan inte som Erik Lindström s 26 tala om någon besvikelse hos Vilhelm, eftersom denne är i god tro.

143 Jfr I: 121: "Jag ändrar ej detta *'affälling'!* Ty då vore jag sjelf en sådan."

144 Fäd. 3.1.1872, Dagens företeelser.

145 Lindberg s 32 resp. Lamm, Strindbergs dramer, I s 98 ff.

146 Schück—Warburg, Illustrerad svensk litteraturhistoria, 2. uppl., IV: 2 (1916) s 435.

147 Erik Lindström s 7 ff. — De utdrag ur Buckles arbete som Stockholms Aftonpost publicerade 1.2, 2.2, 5.2. och 6.2.1872 rubricerades Styrelsens inverkan på samhällsutvecklingen.

148 Eklunds recension (Samlaren 1951) s 138.

149 Hagsten, I s 371.

150 Strindberg, Skrifter, 10 (1946) s 367.

151 Stockholms Aftonpost 5.2, 6.2.1872, artikeln Styrelsens inverkan på samhällsutvecklingen. — Henry Thomas Buckle, Civilisationens historia i England, I (1871) s 171.

152 Buckle, I s 564 f.

153 Buckle, I s 458.

154 Enligt Hagsten, II s 39 lånade Strindberg föreläsningarna på KB 10.5.—29.5.1872. — Deklarationen om de mänskliga rättigheterna gav Geijer utgångspunkten: "Vare det långt ifrån oss att vilja tillsluta öga och hjerta för revolutionens rysligheter! Men vi kunna ej heller tillsluta dem för det stora steg menskligheten med detsamma tagit. Vi vända oss med afsky från brotten; men vi hafva ej endast förbannelser för dem som i denna stora sak handlat och lidit för många slägten. Det var den nya tidens födelsetimma." (Geijer, Samlade skrifter, 1: 6, 1853 s 288.) Det är sannolikt detta Strindberg tänker på när han i självbiografin, i ett i korrekturet struket avsnitt, säger om Geijer: "Att han på sistone, när det var för sent, fick upp ögonen för den franska revolutionens fruktbara verkningar var icke mer än en blygsam skyldighet av en så firad man." (19: 325)

155 Samtiden 1872 s 503. — Lindberg och Rodhe har samma uppfattning, s 19 resp. s 401.

156 Buckle, I s 359 f.

157 Detta motiv återkommer flera gånger i Strindbergs diktning, t. ex. i Svenska

folket och novellerna Nya vapen och Pål och Per i Svenska öden och äventyr. I Svenska folket kommer dessutom den principiella synpunkten fram: "Näringarna togo under en sådan i det praktiska väl bevandrad regent som Gustav I, och under frihet från fördärvliga krig, inom landet en ny fart, vilken stundom hejdades genom ovist nit och hämmande lagstiftningsåtgärder." Som ett exempel på sådana skildras sedan kungens ingrepp i oxhandeln (7: 505). — Om Strindbergs förlaga till dessa episoder, se Hanna Rydh, De historiska källorna till Strindbergs "Mäster Olof" (Skrifter från Stockholms högskolas litteraturhistoriska seminarium, II; 1915) s 20.

158 Se även Hagsten, I s 374.

159 Brandes, Hovedstrømninger, I (Kjøbenhavn 1872) s 19.

160 Schiller, Don Carlos. Infant af Spanien (1862) s 176 ff, 185.

161 Se t. ex. Holger Ahlenius, Georg Brandes i svensk litteratur till och med 1890 (1932) s 211.

162 "Om menskan, återgifven åt sig sjelf, / Till känslan af sitt värde vaknar — om / Frihetens höga dygder nå sin blomning, / Då Sire — om till det lyckligaste rike / I verlden ni ert rike gjort, — då är det / Också er pligt, att underkufva verlden!" (Don Carlos s 186.)

163 Se även Gunnar Ahlström, Georg Brandes' Hovedstrømninger. En ideologisk undersökning (1937) s 69, Hakon Stangerup, Kulturkampen, I (København 1946) s 69, Hagsten, I s 400.

164 Brandes, Hovedstrømninger, I s 27.

165 Gunnar Ahlström, Georg Brandes' Hovedstrømninger s 91.

166 Se även Lidén, Den strindbergske Gert bokpräntare (Samlaren 1940) s 9.

167 Henrik Ibsen, Samlede verker, 5 (Oslo 1928) s 338. — Jfr 4: 169 och 18: 355. Se även Lidén, Den norska strömningen i svensk litteratur under 1800-talet, I (1926) s 242 f.

168 Jfr Lindberg s 45.

169 Lindberg s 16, 30 f.

170 Troligen Reclams Schillers sämmtliche Werke i tolv band för endast 1 Thaler. Enligt Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel 24.4.1868 utkom sista bandet strax före detta datum.

171 Se även slutraderna i prologen till Svenska teaterns premiär på Die Räuber den 10.11.1909. I Samlade otryckta skrifter, 2 (1919) s 57.

172 Schiller, Röfvarbandet (1834) s 56.

173 Schiller, Röfvarbandet s 142 f.

174 Jolivet har, Le théatre de Strindberg s 55, också en jämförelse mellan Gert och Karl Moor.

175 Lindberg s 31.

176 Schiller, Röfvarbandet s 34.

177 Schiller, Röfvarbandet s 81.

178 Johan Börjesson, Erik den Fjortonde (1846) s 64 f, 92 f.

179 Lindberg s 46.

180 Hagsten, I s 409 ff.

181 Arne Lindenbaum, Meyerbeer på svensk scen (Teatern 1938: 10) s 7 f, 13. — DN 27.5.—3.6, 5.6.1872.

182 Eugène Scribe, Profeten. Öfversättning från franskan af Talis Qualis (1852).

183 Paolo Scudo, Musikaliska studier och kritiker, 1:sta Häftet (1853) s 5 f. Uppsatsen skriven i maj 1849 enligt not s 5.

184 Stellan Ahlström, Strindberg och Frankrike, I, 1860- och 1870-talen (otr. lic.-avh.) s 17. Se även Ahlströms artikel i DN 21.4.1948, Några strindbergsbrev

från ungdomstiden, och hans uppsats Kommunarden Strindberg (Ord och Bild 1951) s 454.

185 Victor Hugo, Hernani eller Castilianska Hederskänslan (1833) s 75 ff. — Lindberg s 46, Lidén, Den strindbergske Gert bokpräntare (Samlaren 1940) s 12 not.

186 F. de la Mennais, En Troendes Ord (1834) s 52 f, Lidén, Den strindbergske Gert bokpräntare s 18.

187 F. Duine, La Mennais. Sa vie, ses idées, ses ouvrages (Paris 1922) s 203. Se även Christian Maréchal, Lamennais et Victor Hugo (Paris 1905) s 75.

188 Schück—Warburg, IV: 2 s 436. Se även Lindberg s 45 not 1. — Däremot är Gilliatt, som redan Göran Lindblad i Strindberg som berättare (1924) s 67 antytt, en förebild för intendent Borg i I havsbandet.

189 Se Hedén s 257 och 54: 468.

190 Hagsten, I s 400 ff och II s 163 noterna 74—77.

191 Hugo, Samhällets olycksbarn (1862) bl. a. I s 153 ff, 162 och X s 19.

192 Hugo, Samhällets olycksbarn, IX s 37 ff. — Det var således ingen tillfällighet att Louise Michel ibland använde Enjolras som signatur under sina revolutionära artiklar (Mémoires s 99).

193 Hugo, Skrattmenniskan, 4 (1869) s 118, 129 f. — Se ett replikskifte om romanen i NDA 26.6. och AB 7.8.1869 samt ett resonemang om Hugos revolutionism med utgångspunkt just i L'homme qui rit hos Fernand Gregh, Victor Hugo. Sa vie — son œuvre (Paris 1954) s 385.

194 Stellan Ahlström i DN 21.4.1948 och Ord och Bild 1951 s 454.

195 Hugo, L'année terrible (Paris 1872) s 249 f, 259 ff, 274 f.

196 AB 8.11.1871.

197 Jfr Lindberg s 52.

198 NDA 23.1.1882.

199 PIT 12.1.1882.

200 AB 11.1.1912, Om Strindbergs Röda Rum i Uppsala och Stockholm. Även i Ögonvittnen. August Strindberg. Ungdom och mannaår. (Redigering: Stellan Ahlström; 1959) s 57.

201 Lidén, Den strindbergske Gert bokpräntare (Samlaren 1940) s 5.

202 Se även artiklar om socialismen i Danmark i Stockholms Aftonpost 23.2, 3.5.1872.

203 AB 7.8.1871 och 29.6.1872. Se även Leroy-Beaulieus artikel Arbetarefrågan i nittonde århundradet i Framtiden juni 1870 s 485 ff. (Ursprungligen i Revue des deux mondes 1.3. s. å.)

204 Framtiden augusti 1871, Moderna samhällsförbättrare och deras läror om familjen och staten, I s 163 f. Citatet ursprungligen i en artikel om Pariskommunen i Revue des deux mondes, Mai—Juin 1871 s 588. — Se även AB 27.6, citat ur ett manifest från Internationalens filialavdelning i Milano, samt 10.8.1871.

205 DN 8.4.1871, AB 14.8, 22.9.1871.

206 Se även 2: 87.

207 AB 10.8, 14.9, 4.12.1871, DN 1.12.1871, Fäd. 2.12, 6.12, 9.12.1871.

208 Hagsten har I s 414 påpekat detta och även visat på andra sannolika reminiscenser från Kommunen i Mäster Olof, t. ex. rättegångarna mot kvinnor och barn, s 413. Se även DN 30.9.1871, 3.1, 31.5.1872.

209 Hagsten, I s 373. — Om Kommunens decentralistiska idéer, se t. ex. AB 14.6.1871, DN 6.6, 11.11.1871 och Charles Lavollée, Les doctrines de la Commune (Revue des deux mondes, Novembre—Décembre 1871) s 835 ff.

210 NDA 11.4.1871, Inbördeskriget i Frankrike.

211 Jfr 19: 268.

212 Strindbergs sympatier för Kommunen tycks ha avtagit med tiden. Ännu i Bland franska bönder har han mycket till övers för kommunarderna. Hans mening kan nämligen bättre utläsas i den gamle mannens svar än i hans egen fråga vid morgonpromenaden på Montmartre: "Och detta Paris ville kommunen förstöra? Var det kloka människor? frågade jag. — Mycket kloka, svarade han bestämt, såsom om han genomtänkt sitt svar." (20: 13) I En blå bok däremot betecknar han det som en galenskap av "fransmännen" att tända på Paris (46: 160).

213 Bourgin s 355, 361.

214 AB 1.5, 14.6, 27.6, 29.6, 11.8.1871. Se även Victor Kleen, Kommunen (1876) s 190 f.

215 DN 24.5.1871, En märklig skrift om kommunen i Paris, AB 22.11.1871, ledare om arbetarfrågan och socialismen.

216 AB 13.6.1871 och Framtiden, augusti 1871 s 172. — Se även DN 7.6, 10.6.1871, Från Frankrike, och Ording s 279.

217 DN 20.3.1872 resp. Bourgin s IV, 192 ff.

218 Ording s 277 ff, 320. — StD skildrade 25.10.1872 splittringen inom Internationalen och gav en utförlig redogörelse för den federalistiska fraktionens program med dess krav på tillintetgörelse av varje politisk makt. Som de ledande namnen anfördes Bakunin och James Guillaume.

219 AB 14.6.1871. Samma nr innehöll också en mer realistisk artikel om Internationalen, där föreningens organisation och program behandlades. Organisationen i hemliga sällskap beskrevs och artikelförfattaren citerade bl. a. en fransk revolutionär tidning som yttrat: "Vi vilja göra 'table rase' och återuppbygga på nytt." 2.9.1871 citerades i AB en tysk tidning som satte processerna mot "kommunisterna" i Versailles och Petersburg i samband med varandra och hävdade att Internationalen hade organiserat de ryska kommunisternas hemliga förbund och understött Kommunen. Netjajev, det ledande namnet bland de inhemska ryska revolutionärerna, skulle vidare genom Bakunins förmedling ha fått i uppdrag att organisera en sammansvärjning i Ryssland som skulle ansluta sig till Internationalens filialer i det övriga Europa. — Se även Framtiden augusti 1871 s 171 och Heinrich von Sybel, Den sociala frågan (1873) s 78.

220 I AB t. ex. 8.11, 16.11, 18.11, 21.11.1871.

221 Pierre Zaccone, Internationalens Mysterier. En samtidshistoria (1871) s 210. Tendensen finns också hos Souvarine i Zolas roman Germinal. Œuvres complètes, 14 (Paris 1928) s 256.

222 Zaccone s 187.

223 AB 21.6, 27.6.1871. — Ording s 257, 268 ff, 274, 278.

224 Holger Drachmann, Poetiske Skrifter, I (København 1911) s 16 f. Se även Gunnar Ahlström, Det moderna genombrottet i Nordens litteratur (1947) s 328 f, 393.

225 Victor Svanberg, Viktor Rydbergs lyriska genombrott (Samlaren 1937) s 79.

226 Se Henry Olsson, Den unge Snoilsky (1941) s 283 ff.

227 Signe Taube, Gunnar Wennerberg. Bref och minnen, 3 (1916) s 23. — Se även Lidén, Den norska strömningen s 137 not 5 och Gunnar Ahlström, Det moderna genombrottet s 328.

228 Alexander Kielland, Saml. Værker, 2. Udg., 3. Bd (Kristiania 1903) s 119.

229 PIT 12.1.1882. — Se även NDA 23.1.1882.

230 Schück—Warburg, IV: 2 s 436.
231 Mortensen s 76.
232 Äldre framställningar av socialismens historia ger stort utrymme åt vederdöparna. Så hos J. J. Thonissen, Le socialisme depuis l'antiquité (Paris 1852) s 166—203 och Alfred Sudre, Histoire du communisme (Paris 1849) s 99—161. — Se även Alfred Maury, Le socialisme au XVIe siècle (Revue des deux mondes 15.7.1872) s 354 ff, Carl Rosenberg, Internationale (København 1872) s 18 (se därom Hagsten, I s 415 f) samt ett föredrag om socialdemokratins ursprung och väsen från 1877 av tysken Otto Thelemann och publicerat på svenska i Om Arbetet och den Sociala frågan, en samling uppsatser översatta av H. O. Indebetou, 2:a uppl. (1886) s 52 f.
233 Om en modernare forsknings ståndpunkt, se Henrik Sandblad, Kring konflikten mellan Gustav Vasa och reformatorerna (Lychnos 1941) s 129 f.
234 Geijer, Samlade skrifter, III (1852) s 55 f. — Lindberg s 37 och Rydh s 8 har överskattat Geijers betydelse på denna punkt.
235 Hagsten, I s 395 f.
236 Rydh s 8 f.
237 Held-Corvin, Illustrerad verldshistoria, III (1852) s 41 ff.
238 Held-Corvin, III s 43.
239 Bokförteckningen 1892 nr 426.
240 Sudre s 159.
241 Maury (Revue des deux mondes, Juillet—Août 1872) s 356. — Man behöver alltså inte läsa Brandes för att kunna "slå en brygga mellan kommunarden och vederdöparen" (Lidén i Samlaren 1940 s 4).
242 Sudre s 100.
243 Sudre s 102.
244 Sudre s 102.
245 Maury s 369.
246 Sudre s 103 f.
247 Sudre s 105 ff.
248 Maury s 387.
249 Sudre s 108. — Jfr Maury s 367: "Caractère entreprenant et ambitieux, mélange d'hypocrisie et de mysticisme, ce nouveau promoteur de l'anabaptisme s'était signalé de bonne heure par un esprit turbulent et inquiet."
250 Maury s 389 och Sudre s 111 f.
251 Sudre s 112 f. Sudre anser t. o. m. (s 378) att Proudhons anarkistiska ideal är ett plagiat av vederdöparnas.
252 Sudre s 159.
253 Maitron s 21, Sergent & Harmel, I s 16.

Undertryckt revolt och spirande rousseauism

254 Mortensen s 69.
255 Jfr Svanberg, Den unge Strindbergs samhällssyn s 613: "han hade munkorg".
256 Se även Svanberg, Den unge Strindbergs samhällssyn s 611 och Per Hultqvist, Riksdagsopinionen mot ämbetsmannaintressena (1954) s 64 ff.
257 Om centralisationen i Kina, se t. ex. Alexis de Tocqueville, Om folkväldet i Amerika, 1 (1839) s 158 not.
258 Strindberg, En berättelse från Stockholms skärgård. Utg. av Strindbergssällskapet (1949). — Om dateringen se Torsten Eklunds inledning s 6 f.

259 Jfr 19: 34.
260 Arne Häggqvist, Strindbergs "Samvetskval" (Edda 1939) s 271 ff.
261 GHT, B-upplagan 22.7.1876.
262 GHT 1.9.1876. Jfr 19: 77.
263 Nordiska museets förteckning nr 6454. — Bernardin de Saint-Pierres namn nämns av Strindberg första gången på blad 4 i En tviflares anteckningar, troligen från 1870-talets förra hälft. (Manuskriptet i ägo hos prof. Jöran Sahlgren, Uppsala.)
264 Bernardin de Saint-Pierre s 448. — Även Sudre har ett långt avsnitt om Rousseau s 223 ff.
265 Tocqueville, 2 s 8 f, 11 och Rousseau, Œuvres complètes de J. J. Rousseau, 5 (Paris 1823) s 132 (jfr Sudre s 231 ff). — Se även Eyvind Bratt, Småstaterna i idéhistorien (1951) s 94 f.
266 Se även Hagsten, I s 155 f.
267 Se även FRr: 208, 283.
268 Ryberg publicerade sina hågkomster under signaturen 'Ejnar' i en korrespondensartikel, 'Från Stockholms horisont. August Strindberg', i Barometern 24.12.1883. Den är omnämnd och citerad i en osignerad notis i Svensk litteraturtidskrift 1945 s 143 f men f. ö. tämligen obeaktad. Mer kända är ett par andra minnesartiklar av Ryberg som infördes i Barometern långt senare, 8.2. och 11.12.1897. (De har omtryckts i Ögonvittnen. August Strindberg. Ungdom och mannaår s 73 ff.) Här skildras konflikten med Wall utförligare. Dessa artiklar är mer avslipade och genomarbetade än den från 1883 men saknar något av dennas friskhet och dramatiska omedelbarhet.
269 Strindberg, En tviflares anteckningar blad 12. — Se även Smedmark s 75, 79, 348 not 12.
270 Strindberg, En tviflares anteckningar blad 6, 9, 17.
271 Se 2: 110 och min uppsats Elden och pånyttfödelsen. Ett motiv hos Strindberg (Ord och Bild 1958) s 342.
272 Björnstjerne Björnson, Samlede digter-verker, 3 (Kristiania & København 1919) s 233 f, 296, Lidén, Den norska strömningen s 276.
273 Om parallellen med Montanus' föredrag se Lamm, Strindbergs dramer, I s 174 f.
274 Se även Stellan Ahlström, Kommunarden Strindberg (Ord och Bild 1951) s 455 f och Smedmark s 136 f, 355 f not 42.
275 Olof Lagercrantz, Strindbergs satiriska och polemiska diktning mellan Röda rummet och utresan 1883 (otryckt avhandling) s I: 3 ff. (Då avhandlingen omfattar tre huvudavdelningar med ny paginering för varje anger jag i forts. avsett ställe med romersk siffra för delen och arabisk för sidan.)

Inflytelser — Björnson, Ibsen, Hartmann

276 Se även Bull—Paasche—Winsnes, Norsk litteraturhistorie, 4 (Oslo 1937) s 585.
277 GHT 4.5.1876.
278 Se t. ex. uppskattningen redan i Hakon Jarl-uppsatsen från 1871 (18: 427).
279 Svalan 20.2.1875. Se även Eklund, Strindbergs verksamhet som publicist 1869—1880 (Samlaren 1930) s 189.
280 Björnson, 3 s XL f.
281 Björnson, 3 s 332.

282 Se Svanberg, Den unge Strindbergs samhällssyn s 615.
283 Björnson, 3 s 240.
284 Björnson, 4 s X.
285 Björnson, 4 s 187.
286 Björnson, 4 s 193. — Se även DN 8.6.1877, Literatur.
287 Björnson, 4 s 204.
288 Björnson, 4 s 252, 258.
289 Björnson, 4 s 259.
290 Björnson, 4 s XV.
291 Björnson, 4 s 264.
292 Björnson, 4 s 333.
293 Björnson, 4 s 327 f. — Se även Gunnar Ahlström, Det moderna genombrottet s 246.
294 Björnson, 4 s 335.
295 Björnson, 4 s XIII.
296 Ibsen, Samlede verker, 8 s 21.
297 Ibsen, 8 s 102 f.
298 Bull—Paasche—Winsnes, 4 s 393.
299 Ibsen, 8 s 131.
300 Ibsen, 8 s 143 f.
301 Ibsen, 8 s 148.
302 Jfr Laura Marholm i En bok om Strindberg (1894) s 179: "Djupare än den store ordmakaren [Björnson] lade *Ibsen* sina torpedos under borgardömet och allt hvad därtill hör, i 'Samfundets støtter', 'De unges Forbund' och 'Dukkehjemmet'."
303 Se t. ex. André Girard, Anarchie (Paris 1901) s 11, M. Kurtjinskij, Der Apostel des Egoismus (Berlin 1923) s 145, 153, 157 f, Max Nettlau, Der Vorfrühling der Anarchie (Berlin 1925) s 226, Anarkismen genom tiderna (1954) s 124.
304 Ibsen, Samlede verker, 16 s 327.
305 Ibsen, Samlede verker, 16 s 349 f. — Se även t. ex. Erik Kihlman, Ur Ibsendramatikens idéhistoria (Helsingfors 1921) s 190, Halvdan Koht, Henrik Ibsen. Eit diktarliv, II (Oslo 1954) s 36 ff.
306 Ibsen, Samlede verker, 16 s 368.
307 Le Révolté 18.2.1881, La Commune de Paris, Nettlau, Der Anarchismus von Proudhon zu Kropotkin (Berlin 1927) s 163.
308 Se t. ex. Erdmann, August Strindberg, I s 20 f, Melker Johnsson s 155, Arne Duve, Symbolikken i Henrik Ibsens skuespill (Oslo 1945) s 24, 120, Brian Downs, Ibsen. The intellectual background (Cambridge 1946) s 134, Einar Östvedt, Henrik Ibsen, politikken og staten (Ibsen-årbok 1954) s 110 f. — En rysk marxist, Gregorij Tjulkov, har i Anarchitjeskija idei v dramach Ibsena (S:t Petersburg 1907) satt in Ibsens hela dramatik i ett anarkistiskt perspektiv, men framställningen förrycks på grund av den allför filosofiska betydelse som författaren lagt in i begreppet anarkism.
309 Collin (Samtiden 1906) s 385—396, 481—496.
310 Collin s 394 f.
311 Collin s 395.
312 Ibsen, Samlede verker, 16 s 369.
313 Collin s 396. — Se även Kihlman s 243.
314 Ibsen, Samlede verker, 7 s 304, 302. — Se även Tjulkov s 56 ff.
315 Collin s 487.

316 Collin s 385.
317 Collin s 386.
318 Ibsen, Samlede verker, 14 s 175 resp. 412.
319 Ibsen, Samlede verker, 17 s 224 f.
320 Collin s 492 f. — Se även Koht, I s 220 f, II s 38.
321 Collin s 486. — Se även Tjulkov s 60.
322 Collin s 492.
323 Se t. ex. Svanberg, Den unge Strindbergs samhällssyn s 616 f, Lamm, August Strindberg, I s 91 f, Smedmark s 138.
324 Se Axel Herrlin, Från sekelslutets Lund (1936) s 62 f. — Se även Lamm, August Strindberg, I s 100, II: 83 not 6, Smedmark s 103, 122, 348 not 12, 353 not 53.
325 Se även Sölve Nettelbladt, August Strindberg som svensk kulturhistoriker. Svenska kulturbilder, ny följd, VI (1936) s 320 f.
326 Eduard von Hartmann, Verldsprocessens väsen eller Det omedvetnas filosofi, II (1878) s 288.
327 Hartmann s 292.
328 Hartmann s 293.
329 Hartmann s 297. — I en uppsats om J. J. Rousseau hävdade Wilhelm Bolin, att den filosofiska pessimismen — varvid han sannolikt främst tänkte på Hartmann — på denna punkt innebar en utläggning av Rousseaus "urskogsteori". Dennes förkastande av kulturen och kulturindividen låter "pessimismen" omfatta hela tillvaron, "för att, i likhet med honom, finna den sanna lyckan i den djurlika medvetslösheten" (Finsk Tidskrift 1878, 2 s 284).
330 Elme Caro, Pessimismen i nittonde århundradet (1880) s 154 f. — Strindberg ägde denna bok enligt Bokförteckningen 1892 nr 787.
331 Caro s 174.

3 RIVNING FÖR LUFT OCH LJUS

Populismen — ett eggande exempel

1 Utvecklingen kan illustreras med 1:a delen av Stammhammers stora Bibliographie des Socialismus und Communismus (Jena 1893). Den upptar skrifter t. o. m. 1891 och artikeln 'Nihilismus' räknar ett 40-tal nummer om den ryska revolutionära rörelsen. Dessa fördelar sig med 2 år 1879, 10 år 1880, 12 år 1881, 5 år 1882 och i fortsättningen en och annan skrift per år. Siffrorna avspeglar tämligen exakt terrorismens styrka och allmänhetens intresse för saken i det övriga Europa.

Denna litteratur hade aktualitetskaraktär och exploaterade i stor utsträckning rörelsens mera sensationella inslag. Den ebbade också ut, när händelserna och de inblandade personerna hade förlorat nyhetens behag. Inte förrän mot mitten av 1880-talet upphörde 'nihilismen' att vara nyheten för dagen (se DN 27.8.1885, Nihilismens aftagande), men då hade terrorismen fått en renässans i den västeuropeiska anarkismen.

Sakligare information bestods av de stora tidskrifterna. Sålunda återfanns uppsatser om populismen och ryska förhållanden i övrigt i Journal des économistes i maj 1880 (delvis refererad i Finsk Tidskrift 1880, 2 s 75 ff), april och maj 1881 och november 1882 och i Revue des deux mondes — som Strindberg

läste redan 1872 (I: 100) — 1.6.1879, 15.2, 1.6, 15.6.1880, 1.4, 1.6.1881 samt 15.5.1882.

Åtskillig upplysning riktade sig direkt till svenska läsare. 1877 utkom en svensk översättning av D. Mackenzie Wallace's kända verk om Ryssland (Ryssland. Land och folk) med ett kapitel om de hemliga politiska sällskapen. Strindberg låter i novellen Återfall i Utopier i verkligheten Paul Petrowitsch läsa avsnitt ur detta kapitel (15: 109 ff). Samma år (1877) återgav Framtiden en uppsats ur The Nineteenth Century under rubriken Revolutionsliteraturen i Ryssland. Den första hälften innehöll initierade upplysningar från olika hemliga revolutionära sällskaps verksamhet, den andra hälften granskade några revolutionära pamfletter.

Månadsskriften Historisk lektyr för 1880 — som Strindberg ägde några häften av — hade en uppsats om 'nihilismen' i Ryssland. Detta år presenterades också Revue des deux mondes' expert på östeuropeiska problem, Anatole Leroy-Beaulieu, för svensk publik med en samling artiklar, Ryska förhållanden, varav en handlade om 'det revolutionära partiet och nihilismen' (f. ö. identisk med Le parti révolutionnaire et le nihilisme i Revue des deux mondes 15.2.1880). Från 1881 kan nämnas en uppsats i Ny svensk tidskrift, De missnöjda i Ryssland, och från 1882 en översättning av Bakunins revolutionära katekes i Ur dagens krönika under rubriken 'Från Ryssland. Nihilisternas edsförbund' — redaktionen tycks inte ha vetat om vad den infört.

Åtskilliga romaner av gottköpskaraktär byggdes på ryska motiv och den revolutionära rörelsen fick ge stoff till äventyr och spänning. Boisgobeys Den afhuggna handen eller Nihilisterna i Paris (1881) och Alfthans Den förmodade nihilisten (1882) profiterade på att ha 'nihilismen' i titeln men innehöll knappast några politiska eller ideologiska inslag. Av annan karaktär var Max Dittrichs (pseudonymen Fritz Horn) Nihilisternas drottning (1880) och Michailo Aschkinasijs Tsarens offer (1883), som också försöker ge den ideologisk-politiska bakgrunden till de bloddrypande händelserna.

I pressen — t. ex. Dagens Nyheter, enligt Strindberg "Stockholms mest lästa tidning" (4: 208), som jag systematiskt gått igenom — var populismen och anarkismen ett så gott som dagligt inslag under åren 1879—83. Det mesta materialet utgjordes av notiser om attentat och processer, men då och då förekom artiklar och även serier av sådana om rörelsens historia och teorier. (T. ex. DN 14.5.1879, 29.1.1880, dagligen under tiden närmast efter mordet på Alexander II den 13.3.1881, vidare 22.3, 23.3, 2.4, 23.4.1881, 3.7, 4.7, 16.11, 2.12.1882. — Se även Smedmark s 321 f, 375 not 141.)

Se slutligen den förteckning över arbeten på svenska om Ryssland och Polen som finns i Biblioteksbladet 1919 s 65 ff.

2 'Populism' är en översättning av det ryska ordet 'narodnitjestvo', som kommer av 'narod' (folk) och först användes omkring 1870. Det syns emellertid kunna vara motiverat att använda termen 'populism' om hela perioden. Se Venturi — den engelska upplagan — s XXXII f.

3 Jag har också, fastän den spelar en mindre roll för min framställning, hänvisningar till Alphons Thuns korta översikt Geschichte der Revolutionären Bewegungen in Russland (Leipzig 1883), ett verk som trots sin ålder fortfarande är giltigt i sina huvuddrag.

4 Hagsten, II s 95.

5 Venturi s 2 ff.

6 Venturi s 2, 9, 18, Thun s 6 f, Raoul Labry, Alexandre Ivanvič Herzen. 1812—1870. Essai sur la formation et le développement de ses idées (Paris

1928) s 338, 405 et passim.
7 Alexander Herzen, Europa och Ryssland (1916) s 139 f.
8 Venturi s 20 ff, 33 f.
9 Herzen s 155 f.
10 Venturi s 1, 35, 62. — Se även Fäd. 29.1.1870 (under Dagens företeelser) samt utdrag ur utländska nekrologer över Herzen i AB 2.2.1870 (under Utrikes) i samband med dennes död.
11 Venturi s 62 f.
12 Venturi s 63 ff, 73, 204.
13 Venturi s 98, 102 f, 109 f, 206 ff, Thun s 17 ff.
14 Venturi s 127, Thun s 28 f.
15 Venturi s 129, 147, 149, 153 ff, 168, 178 f, 183, Thun s 12 f.
16 Venturi s 220, 223, 226, 230, 232, 234, 316.
17 Venturi s 316, 325 ff.
18 Turgenjev, Fäder och söner (1878) s 25. Se även DN 24.8.1878, Hvad är nihilism?.
19 Mortensen s 70. — Se även Henri Granjard, Ivan Tourguénev et les courants politiques et sociaux de son temps (Paris 1954) s 307.
20 Turgenjev s 29, 53 ff, 74. — Se även Georg Brandes, Indtryk fra Rusland (Kjøbenhavn 1888) s 399 och Mortensen s 25.
21 Turgenjev s 56. — Se även Thun s 37, Stepnjak (Sergej Kravtjinskij), Das Unterirdische Russland (Bern 1884) s 1 f.
22 Venturi s 326 f, Thun s 33 ff.
23 Venturi s 330.
24 Venturi s 335, 347, 350, Thun s 37 ff.
25 Venturi s 354, Thun s 44 f.
26 Venturi s 364, 370.
27 Venturi s 390, 413, 424.
28 Venturi s 429 f, 432, 438.
29 Venturi s 446, 458, 460, 465, 468, Thun s 69 ff.
30 Venturi s 469 ff, 476, Thun s 90 ff.
31 Se även Peter Krapotkin, En anarkists minnen (1901) s 286.
32 Se även Leo Tikhomirov, Nihilister och polismän. En rysk proskriberads minnen (1887) s 8. (Författaren, som enligt Venturi s 642 f spelade en framträdande roll i Zemlja i Volja, har i inledningen till sin bok givit en koncentrerad, personligt hållen resumé över rörelsen 'ut till folket' på 1870-talet.)
33 Venturi s 478, 484, 503, Thun s 92 ff.
34 Venturi s 505 f, Thun s 105 f.
35 Venturi s 524, 538, 558, 584, Thun s 183 ff.
36 Venturi s 558, 596 f, 606, 626, Thun s 153 ff.
37 Venturi s 630 ff, 638, 641, 647 f, 657, 692, 709 ff, Thun s 181 ff, 219 ff. — Se även Journal des économistes 1882, XX s 184, 187 och Iwan Golowin, Der russische Nihilismus (Leipzig 1880) s 48.

Undergång och pånyttfödelse

38 Georg Dahlen, Europas samhällen i våra dagar (1885) s 91.
39 Se Eva Hemmer Hansen, Digter og Samfund (København 1939) s 27 f.
40 Gregor Samarov, Revolutionärer, I (1889) s 18.
41 Jean Grave, Le Mouvement Libertaire sous la 3e République (Paris 1930)

s 12. — Se även Louis Andrieux, En polisprefekts memoarer (1889) s 245 f.

42 Georg Adler, Den moderna anarkismen, dess teori och dess taktik (Nordisk revy 1898) s 551.

43 Georg og Edv. Brandes Brevveksling, IV: 1 (København 1939) s 83 resp. Kristofer Janson, Hvad jeg har oplevet (Kristiania 1913) s 79 f.

44 Cit. efter Melker Johnsson s 228. Se även berättelsen Upsalanihilism i Geijerstams Tills vidare (1887) s 99 ff.

45 Oscar Wilde, Vera; or the nihilists (u. o. 1902) s 14. — Se även Wildes uttalande om nihilisternas offervilja i Lögnens förfall och andra uppsatser (1893) s 31.

46 Jfr L'alliance de la démocratie socialiste s 91.

47 Smedmark s 229, 366 not 108.

48 Nils E. Taube, I de glada musernas tjänst. Uppsats i Uppsalastudenten genom tiderna (1950) s 399.

49 Kristian Elster, Farlige Folk (Kjøbenhavn 1881) s 49. — Se även Josef Nilsson, Kristian Elster 1841—1881 (1942) s 188.

50 Ibsen, Samlede verker, 9 s 250.

51 Ibsen, Samlede verker, 9 s 287. — Se även Tjulkov s 18 ff.

52 Kristian Glöersen i Kringsjaa 1906, I s 339. Se även Ole Öisang, Henrik Ibsen som radikaler (Bergens Arbeiderblad 17.3.1928, bil.).

53 Koht, II s 133.

54 Herman Bang i Verdens Gang 16.11.1893.

55 Stellan Ahlström, Strindbergs erövring av Paris (1956) s 158.

56 Karl Fernström, Ungsocialismen. En krönika (1950) s 226.

57 Ibsen, Samlede verker, 9 s 89. — Se Tjulkov s 29.

58 Ibsen, Samlede verker, 9 s 114.

59 Ibsen, Samlede verker, 17 s 450 f.

60 Böök, Från åttiotalet (1926) s 69.

61 Olsson, Snoilskys tidigare sociala diktning (Samlaren 1931) s 30 f.

62 Olsson, Snoilskys tidigare sociala diktning s 44.

63 Cit. efter Böök, Från åttiotalet s 69.

64 Olsson, Snoilskys tidigare sociala diktning s 45.

65 Se även Böök, Från åttiotalet s 66 f.

66 Lindberger, Prometeustanken, I s 244. — Viktor Rydberg, Skrifter, I (1920) s 92 ff.

67 Revue des deux mondes, Mai—Juin 1880 s 546.

68 Lindberger, Prometeustanken, I s 253 f.

69 Erik Ekelund, Ola Hanssons ungdomsdiktning (Helsingfors 1930) s 39 f. Se även Gunnar Ahlström, Det moderna genombrottet s 327.

70 Fröding, Samlade skrifter, I (1924) s XVIII.

Röda rummet

71 Jfr Smedmark s 287.

72 Se även Smedmark s 201.

73 Hugo, Kyrkan Notre Dame i Paris (övers. av Herman Hörner; 1869) s 567 f: "Solen höll just på att gå upp. Paris började röra på sig. Ett hvitglänsande sken föll bjert på solsidan af dess tusentals hus. Tornens jätteskugga föll på alla taken från den ena ändan af staden till den andra. I somliga stadsdelar hördes redan sorlet af röster och andra ljud. Här ett klockslag, der ett hammar-

slag, der åter skramlandet af en åkarkärra. Här och der uppstego redan rökmassor öfver denna yta af tak, liksom ur öppningarna på en väldig krater. Floden, som bryter sin bölja mot så många brohvalf och holm-uddar, veckade sig i silfverglänsande strimmor. Rundt omkring staden, utanför dess fästningsverk, förlorade sig blicken i en stor cirkel af töckenflingor, genom hvilka man dunkelt urskiljde slätternas och kullarnes mjuka våglinjer. Sorlet af allahanda obestämda ljud utbredde sig allt mer och mer öfver den halft vakna staden. Österut jagade morgonvinden några hvita molntappar fram öfver kullarnes dimmiga konturer."

74 Ms förvaras i KB.

75 Lindblad s 130 resp. Smedmark s 198.

76 Se även 18: 316 f. — Gustaf Fredén har i en uppsats om Balzac i svensk litteratur i samlingsvolymen Hommage à Balzac (Paris 1950) s 252 visat på en förebild hos fransmannen: Rastignacs utmanande blick över Paris från Père-Lachaise.

77 Erdmann, August Strindberg, I s 207, Lidén, Den norska strömningen s 280.

78 Se även Illustrerad svensk litteraturhistoria, IV: 2 s 453, Smedmark s 131, 177 f, 191, 288.

79 Se även ett liknande perspektiv i Ensam (38: 151 f), där Strindberg vid en promenad i Stockholms norra utkanter erinrar sig hur han uppfattade samma utsikt 20 år tidigare: "Då var jag biltog, varg i veum, emedan jag slagit ikull avgudabilder. Jag minns hur ödsligt det kändes, ty jag visste mig icke ha en vän; men hela staden därnere låg som en armé emot mig ensam, och jag såg lägereldarna, hörde stormklockorna och visste man skulle ta mig med svält. Nu vet jag att jag hade rätt, men det att jag njöt med skadeglädje av eldsvådan jag påtänt, det var felet." Ett brev till Kielland (II: 283) tidfäster händelsen till hösten 1881, dvs. sedan Svenska folket börjat utkomma.

80 Rousseau, Œuvres complètes, 5 s 77. — Uttrycket "fritt fördrag" används senare i romanen för att karakterisera Borgs uppfattning om grundvalen för det idealiska äktenskapet (5: 373). — Se även Elie Poulenard, Strindberg et Rousseau (Paris 1959) s 50. Denne tar också upp den anarkistiska aspekten på förhållandet mellan Strindberg och Rousseau, men då detta sker i anslutning till min lic.-avhandling från 1955 om Strindbergs anarkism 1880—1886 har jag ingen anledning att hänvisa till de synpunkter han där inhämtat. — Se f. ö. min anmälan, Strindberg och Rousseau, i Arbetet 3.1.1960.

81 Jfr Smedmark s 131, 177.

82 V: 314, Illustrerad svensk litteraturhistoria, IV: 2 s 495. — Se även Hagsten, I s 151 f, Smedmark s 201.

83 Jfr Jolivet, Le rousseauisme d'Auguste Strindberg (Revue de littérature comparée 1933) s 609 f, Häggqvist s 284 ff.

84 Jfr 18: 367.

85 Rousseau, Œuvres complètes, 1 s 13 f.

86 Rousseau, Œuvres complètes, 3 s 435.

87 Turgenjev, Obruten mark (1878) s 317. Se även s 84 f, 295 f, 338 f. — Jfr Georg Brandes, Indtryk fra Rusland s 401.

88 Turgenjev, Obruten mark s 15. — Jfr 19: 169, 282.

89 Se Smedmark s 186.

90 Hartmann, II s 287 f.

91 Smedmark s 315.

92 Nordisk Tidskrift 1880 s 381.

93 Se Smedmark s 273 f.

94 Algot Werin, Svenskt 1800-tal. Litterära essayer (1948) s 106.
95 Jfr 5: 31. Se även Smedmark s 263 f.
96 Illustrerad svensk litteraturhistoria, IV: 2 s 453.
97 Se Hagsten, I s 424.
98 Se Smedmark s 238.
99 Om ett par uppmärksammade politiska attentat se under Utrikes nyheter i DN bl. a. 24.8.1878 och 11.3.1879.
100 Jfr 16: 181.
101 Femton bref (2:a uppl.) s 77 resp. FRr: 77.
102 Se även Hagsten, I s 425 och Smedmark s 320.
103 Ändringen ej registrerad av Landquist.
104 Hugo, Samhällets olycksbarn, X s 19, 24. — Jfr Lidén, Den norska strömningen s 283.
105 Georg och Edv. Brandes, Brevväxling med svenska och finska författare och vetenskapsmän, I (1939) s 36 resp. Anatole Leroy-Beaulieu, Ryska förhållanden (1880) s 28. Se även Turgenjevs roman Rök (1869) s 218.
106 Barometern 24.12.1883. (Se tidigare s 96.) — Jfr även Smedmark s 210 f.
107 Se även Lamm, August Strindberg, I s 104.
108 Jfr självbiografin: "När nu hjärnans impulser hos kulturmänniskan icke få agera på musklerna, aldrig ge ut sin kraft, så uppstår en rubbning i jämvikten, liknande den av otillfredsställd könsdrift. Hjärnan får drömmar; överfylld av safter, som ej får komma ut i muskelverksamhet, kastar den ut dem ofrivilligt, i system, i tankekombinationer, i målare-, skulptörs- och skaldehallucinationer. Blir intet avlopp, så kan det bli stockning, våldsamma eruptioner, depression, vilket slutar med vansinne." (18: 272 f)
109 Daniel von Kàszony, De ljusskygge. Historisk skildring af alla länders och folks hemliga polisväsen och hemliga sällskap (1874) s 262. Kapitlet om Internationalen är ett tillägg av översättaren. — Denna bok hörde till dem som enligt Eklund (Samlaren 1930 s 157) Strindberg skulle ha anmält i DN 5.3.1874, Nytt i bokhandeln.
110 Strindberg hade t. ex. sannolikt tagit del av den redogörelse för ryska hemliga sällskap som stod att läsa i Framtiden 1877 s 577 ff, Revolutionsliteraturen i Ryssland.
111 Se även Böök i Svenska litteraturens historia, III (1921) s 117 f.
112 Nordisk Tidskrift 1880 s 379 f. — Senare har bl. a. Lamm, August Strindberg, I s 106 och Smedmark s 213 pekat på dessa motsatser i Falks karaktär.
113 Ny svensk tidskrift 1880 s 65.
114 Beteckningen har senare använts på liknande sätt av Lamm, August Strindberg, I s 106 och Hagsten, I s 508.
115 Finsk Tidskrift 1880, T. 8 s 34.
116 Hagsten, I s 421.
117 Svensk litteraturtidskrift 1945 s 144. — Om Rybergs förbindelser med Strindberg hösten 1879 se II: 77, 100 not 5.

Anarkistiska brev till Edvard Brandes

118 En förberedande studie av denna problematik har jag gjort i min uppsats Elden och pånyttfödelsen. Ett motiv hos Strindberg (Ord och Bild 1958) s 333 ff.
119 Historisk lektyr 1880, Nihilismen i Ryssland s 105. — Enligt Bokförteckningen

1892 nr 924 ägde Strindberg häftena för januari, mars, april och maj. Uppsatsen om nihilismen, som hämtats ur La revue politique et littéraire, stod i aprilhäftet. Tidskriftens utgivare, Ernst Wallis, var kollega till Strindberg i KB (II: 275 f) och blev enligt Erdmann (August Strindberg, I s 221) medlem av "Klubben", en sällskaplig sammanslutning som Strindberg och hans hustru dessa år livligt engagerade sig i.

120 Herbert Spencer, Principles of Sociology, Vol. II (London 1883) s 263.

121 En bok om Strindberg s 13.

122 Se t. ex. Venturi s 503 och Tikhomirov s 8.

123 Max Dittrich (Fritz Horn), Nihilisternas drottning (1880) s 49. — Romanen utkom enligt Svensk Bokhandelstidning veckan 29.4.—4.5. och annonserades flitigt i t. ex. DN (14.5, 18.5, 20.5, 10.6, 14.6.1880).

124 Laveleye s 547 ff. — Se även Alfred Cobban, Rousseau and the modern state (London 1934) s 31, 38, 51. — Uppsatsen bildade senare, obetydligt omarbetad, kap. L'alliance universelle de la démocratie et l'apôtre du nihilisme i Laveleyes Le socialisme contemporain (2:a uppl.; 1883), ett verk som Strindberg i december 1884 rekommenderade Tidens läsare. (Se Hagsten, II s 97.)

125 Zola, Œuvres complètes, 14 (Paris 1928) s 152. Se även s 256.

126 Jfr Lamm, August Strindberg, I s 183.

127 III: 210, 375. — Enligt KB:s utlåningsjournal lånade Strindberg Contrat social 28.4.—11.5.1882 och 1:a discoursen 7.4.—11.4.1883. — Se även Hagsten, II s 139 not 148.

128 Rousseau, Œuvres complètes, 5 s 79 f et passim.

129 Cobban s 36, 38, 44, 70, 117 f, 133.

130 Se t. ex. M. Bakunin, Dieu et L'État (Genève 1882) s 91. — Strindberg ägde denna bok enligt Bokförteckningen 1892 nr 542.

131 Anne Charlotte Leffler, En självbiografi (1922) s 78. — Jfr Gunnar Ahlström, Det moderna genombrottet s 248 f.

132 En första inventering har gjorts av Hagsten, II s 88 ff.

133 Georg og Edv. Brandes Brevveksling, II s XVII (se även de närmast föregående sidorna). Se vidare Dansk biografisk Lexikon, 3 s 616, Erik Henrichsen, Mændene fra Forfatningskampen, II (København 1914) s 102 ff, särskilt 108, 113, 123, samt slutligen Strindberg själv i 53: 555 f.

134 John Landquist, Alexander Kiellands brev till August Strindberg (Samtiden 1922) s 424.

135 Edvard Brandes, Strindberg i 80-talets början (Sydsvenska Dagbladet Snällposten 19.1.1930).

136 Harry Jacobsen, Strindberg og hans første Hustru (København 1946) s 36.

137 Zola s 256. — Se Sergent & Harmel s 22.

138 Journal des économistes 1882, XX s 183.

139 Lamm, August Strindberg, I s 216.

140 Herzen (under pseud. A Iscander), Du développement des idées révolutionnaires en Russie (Paris 1851) s 167.

141 Gregor Kupczanko, Der Russische Nihilismus (Leipzig 1884) s 117 ff, DN 27.3.1880, 29.3, 6.4.1881 et passim.

142 DN 24.3, 26.3, 27.4.1881.

143 Nettlau, Anarchisten und Sozialrevolutionäre s 63, 398, Maitron s 102.

144 DN 18.10.1880, Andrieux s 227 ff, 241 ff, Mémoires de Louise Michel s 216 ff, 264 ff.

145 DN 8.12, 10.12.1880, 10.1.1881 et passim, uppsatsen 'Eine Dichterin der Commune' i Die Gegenwart, Wochenschrift für Literatur, Kunst und öffent-

liches Leben, Bd 19 1881 s 11 ff, Nettlau, Anarchisten und Sozialrevolutionäre s 79 samt Maitron s 118 f.

146 StD 8.11.1882.

147 Andrieux s 132 f.

148 Brev 24.11.1881 (i original i Nobelbiblioteket).

149 II: 166, 313, 324, III: 25. — Jfr Leroy-Beaulieu s 7.

150 Jfr 19: 38 ff, FRr: 268.

151 Jfr Hedén s 137.

152 Svensk litteraturtidskrift 1945 s 144.

153 Zola, Œuvres complètes, 14 s 257.

154 DN 20.5, 12.6.1879, 5.2.1880, 13.7, 21.10.1882.

155 Grave s 15.

156 Andrieux s 245.

157 Gjellerup, Rødtjørn (København 1881) s 82.

158 Fritz von Dardel, Dagboksanteckningar, 3, 1881—1885 (Stockholm 1920) s 15 f, 21.

159 Lindberger, Prometeustanken, I s 254.

160 Melker Johnsson s 67.

161 Ur dagens krönika 1881, 2:a häftet s 125 ff. (Utkom enligt Svensk Bokhandelstidning mellan 21 och 27 april.)

Revolutionär kulturhistoria. — Lycko-Pers resa

162 I Strindbergs brev börjar Gamla Stockholm behandlas 8.2.1880 (II: 110), 6.4. klagar han över att han känner sig trött och utarbetad (II: 124) och 4.6. säger han att han tidigare varit vid "ohelsa" (II: 140). Av ett brev till förläggaren från ungefär samma tidpunkt framgår att en del av arbetet föreligger i korrektur (II: 141). Här dyker också medarbetaren Claes Lundin upp för första gången. Av ett brev från denne till Knut Michaelson 13.5. (i KB) framgår dock att Lundin var inkopplad redan då. Inledningskapitlet skrevs — av Strindberg (19: 173, 6: 208) — sannolikt under våren. Arbetets gång kan nämligen utläsas av Strindbergs lån i KB enligt utlåningsjournalen. Början av året domineras av sinologisk litteratur, men 23.2. kommer ett par verk om Stockholm som återlämnas 19.5. 3.4. lånas Henels Florerande Stockholm (1728) som återgår först 8.2.1881. Den 8.3.—17.3. lånas en generalkarta över Stockholm. Från och med mars viker slutgiltigt sinologin. I april och maj lånas litteratur om Djurgården, antagligen för kapitlet Gatmusik och folknöjen. Avsnittet om barn och ungdom, som också kan tillskrivas Strindberg och enligt författaren "ett herrligt kapitel", "ett utmärkt lysande bidrag", var under arbete i oktober (II: 196, 198) och insändes 2.12.1880 (II: 210).

163 Se även brev från Siri Strindberg till Emilie Björksten, cit. av Lagercrantz s I: 14.

164 Se även Torsten Eklund i hans recension av Hagstens avhandling (Samlaren 1951) s 134 f. — Rousseau, Œuvres complètes, 3 s 326 ff.

165 II: 246 f, DN 28.4.1881. — Den 21.6. säger sig Strindberg ha manus till fem häften (II: 265). De tidigare epokerna t. o. m. 1500-talet sysselsatte honom under resten av året och även någon månad in på det nya (II: 278, 289 f, 306, 320, 333, 365). I februari 1882 var han inne på 1600-talet (II: 367), i mars på 1700-talet (II: 379, 381) och 13.4. sade han sig ha avslutat manus på verket (III: 7).

166 Se även 7: 78, 97, 8: 7, 255 och Hedén s 104 f.
167 Se t. ex. 7: 136, 161 f, 167.
168 Se t. ex. 7: 338 f, 505, 8: 398 resp. 7: 303, 416 f, 8: 411, 426.
169 Rousseau, Œuvres complètes, 1 s 282 ff.
170 Jfr Eklund (Samlaren 1951) s 135.
171 Se även II: 293, 28: 130, 47: 541.
172 5.2.—28.2, 14.3.—5.4, 26.4.—3.5. enligt utlåningsjournalen.
173 Jfr Hyltén-Cavallius, Wärend och wirdarne, II (1868) s 337 f.
174 Rousseau, Œuvres complètes, 5 s 187. — Se Sölve Nettelbladt, August Strindberg som svensk kulturhistoriker s 321.
175 Jfr 18: 268.
176 Hyltén-Cavallius, II s 341.
177 Hyltén-Cavallius, II s 349. — Det kan noteras att denna framställning också torde ha inspirerat Vilhelm Moberg till de trotsiga skogsgångarna i Mans kvinna och Rid i natt!. Se Mans kvinna (1933) s 33 f, 42 f, 102 f, 215 f, 234 f och Rid i natt! (1941) s 83 ff, 98, 131 ff.
178 Carl Larsson har givit porträttlikhet med Strindberg även åt en annan revolutionär gestalt, Lögnarfienden i Erik Böghs Sanningens vallfärd (1883) s 43. — Se Hagsten, I s 508.
179 Hyltén-Cavallius, II s 360, 375 f.
180 Revue des deux mondes, Mai—Juin 1880 s 555.
181 Zola, Œuvres complètes, 14 s 256. — Jfr F. W. J. Hemmings, Emile Zola (Oxford 1953) s 188 f.
182 Sergent & Harmel s 388. — Se även Nordisk revy 1898 s 545.
183 Sergent & Harmel s 438.
184 Episoden är beskriven av Laveleye i hans artikel om Bakunin i Revue des deux mondes, Mai—Juin 1880 s 570 f.
185 Max Nordau, Konventionella Nutidslögner (1884) s 166.
186 Hyltén-Cavallius, II s 358 f.
187 Dittrich s 393. Se även s 389 och 397.
188 DN 12.4.1881.
189 Jfr Jolivet, Le rousseauisme de Strindberg s 612. — Se även Valfrid Vasenius, Historiska undersökningar rörande Sveriges äldsta originalroman (1892) s 142 ff. — Mörks roman finns i Förteckning öfver en Boksamling, som tillhört Litteratören August Strindberg... (cit. i forts. Bokförteckningen 1886) nr 599, men Strindberg hade den även till låns från KB 21.3.—8.4. och dessutom delarna 3—6 av Svenska siare och skalder, där romanen utförligt behandlas i del 3, 11.4.—21.4.1882.
190 I en artikel från maj 1887 menade Strindberg att Thorild "blandade ihop konst, filosofi, politik och anarkism" (17: 258).
191 Rousseau, Œuvres complètes, 4 s 200 ff. Se även Cobban s 197, 220 f.
192 F. N. Staaff, Urval ur Franska litteraturen, I: 1—2 (1859) s 442 f.
193 Algot Werin, C. J. L. Almquist. Realisten och liberalen (1923) s 99. (Jag har dock inte återfunnit citatet där Werin säger sig ha hämtat det, i företalet till La nouvelle Héloïse.) — Se även Mortensens jämförelse mellan Strindberg och de båda övriga: "till och med hans föregångare ' svensk litteratur, Thorild och Almquist förefalla som samhällsmänniskor vid sidan av honom" (s 52).
194 Se även Hagsten, I s 198.
195 Enligt utlåningsjournalen 1.9.—22.9.1875, 4.1.—29.9.1876 resp. 20.2.—1.6.1875 Ungefär samtidigt såg Strindberg Swedenborg omnämnd i Hartmanns Det omedvetnas filosofi, II s 10 apropå "stora städers brand". (Hartmann

lånad sommaren 1876 enligt Smedmark s 353 not 53.) — Se även Brandell s 263 not 8.

196 Atterbom, Svenska siare och skalder, 1 (1841) s 204 f. — I Tankar och syner, 2:a uppl. (1858), skildras den himmelska tillvaron t. ex. s 38 ff och 267 ff. Här framgår det av s 270 att Strindberg har en överdriven uppfattning om Swedenborgs anarkism. Det finns gott om ministrar och ämbetsmän i himmelsfurstens procession.

197 Se även Lamm, Upplysningstidens romantik, I (1918) s 130, Werin, C. J. L. Almquist s 336 f, Alf Kjellén, Sociala idéer och motiv hos svenska författare under 1830- och 1840-talen, II (1950) s 251 f.

198 Werin, C. J. L. Almquist s 191.

199 Werin, C. J. L. Almquist s 192. Jfr s 279 f.

200 Arvid Ahnfelt, C. J. L. Almqvist. Hans lif och verksamhet (1876) och A. Th. Lysander, C. J. L. Almqvist. Karakters- och lefnadsteckning (1878).

201 Ahnfelt sammanställer s 67 Parjumouf med Rousseaus guldåldersdröm och Saint-Pierres Paul och Virginie.

202 Werin, C. J. L. Almquist s 149 f.

203 Ahnfelt s 100. — Det vore intressant att undersöka Almqvists anarkism och dess bakgrund. Man undrar t. ex. om han inte kommit i kontakt med William Godwins Inquiry concerning Political Justice (1793).

204 Schopenhauer, Parerga und Paralipomena, II (Leipzig 1878) s 273.

205 Georg och Edv. Brandes, Brevväxling, I s 301.

206 Höglund, Lyrik och lovtal (1944) s 249. — Se vidare s 370 i min undersökning.

207 Angående dateringen, se Lamm, Strindbergs dramer, I s 198.

208 Se även Lamm, Strindbergs dramer, I s 205.

I 'nihilismens' tecken. — Det nya riket

209 Jfr 19: 183, 38: 151 f.

210 Se även III: 107, 129 f, 19: 229 ff.

211 Se även 17: 203, 319, 325, IV: 40 och Lamm, Strindbergs dramer, I s 185.

212 Budkaflen 19.12.1884.

213 Nerikes Allehanda 16.10.1882, "Det nya riket" (Brefkort hit.) Stockholm 15 oktober. Se även avsnittet om Det nya riket i Olof Lagercrantz' undersökning av Strindbergs satiriska och polemiska diktning mellan Röda rummet och utresan 1883 s II: 36 f.

214 Ur Rosenius' företal till Pehr Staaffs Satirer (1903) s 11 f.

215 Brev från Thyselius till Karl Warburg 18.9.1880 resp. 6.5.1881 (i KB).

216 Se även Zeth Höglund, Lyrik och lovtal s 206.

217 Höglund, Lyrik och lovtal s 203.

218 Hjalmar Branting. Statsmannen och människan (1950) s 97.

219 Ture Nerman, Hjalmar Branting, kulturpublicisten (1958) s 17.

220 Se min artikel Kring ett anonymt brev (Tiden 1960: 9). — Se även i samma nummer Georg Branting, Hjalmar Branting — begynnelsen.

221 Höglund, Hjalmar Branting och hans livsgärning, I (1929) s 95 ff och Nerman s 43.

222 Broschyrerna bevarade i Arbetarrörelsens arkiv.

223 Se brev till Branting från bokhandlaren Chonmoru i Paris 22.10.1882 (i Arbetarrörelsens arkiv) samt Lagercrantz s I: 36.

224 Branting anno 82 (Tiden 1955: 10) och Kring ett anonymt brev (Tiden 1960: 9). — Se även Höglund, Hjalmar Branting, I s 100 f, 116.

225 Se även Höglund, Hjalmar Branting, I s 111 f, Nerman s 37 f.

226 Citerat efter Melker Johnsson s 256.

227 Theodor Wisén, Kronpr. Gustafs o. prinsessan Victorias förmälning. Tal (1881).

228 Manuskriptet till Victoria-Jubel finns i Arbetarrörelsens arkiv.

229 Tor Hedberg, Åttiotalet (DN:s julnummer 1924). — Se även Sven Ulric Palme i StT 22.1.1956, Vad är R. K.?.

230 Enligt en fransk kännare av anarkismen i Paris, A. Rosmer, sannolikt kaféet 'La Source'. (Uppgiften lämnad i brev till författaren.)

231 Höglund, Lyrik och lovtal s 209, Nerman s 47.

232 Om Bark, se även StD 1.9.1882 (Bref från Ryssland) och Thun s 326.

233 Höglund, Hjalmar Branting, I s 171. Se även Anna Branting i Social-Demokraten 4.12. (söndagsbilagan) 1927, Hjalmar och jag. — I memoarboken Min långa resa (1945) s 56 f har hon en något avvikande version.

234 Nerman s 39 resp. Höglund, Lyrik och lovtal s 207. Se även Ture Janson, Genier, nihilister etc. (Helsingfors 1953) s 71 f.

235 Lamm, August Strindberg, I s 159. — Strindberg hade samma dag som han skickade uppsatsen till Meyer (11.5.1882) till KB lämnat igen Contrat social, som han haft till låns ett par veckor.

236 Gustaf af Geijerstam, Min första allmogeberättelse. Ingår i När vi började. Ungdomsminnen af svenska författare utgifna af Sveriges författareförening (1902) s 122. — Melker Johnsson s 190, 228.

237 Lamm, August Strindberg, I s 148.

238 Branting var son till en titulärprofessor och chef för Gymnastiska Centralinstitutet och hade just ärvt en betydande förmögenhet, Staaff till en kyrkoherde och riksdagsman, Thyselius till en kontraktsprost och politiker och brorson till ett statsråd.

239 Brev 4.6.1882 (i Nobelbiblioteket).

240 I Nobelbiblioteket.

241 III: 39 och brev från Staaff 15.6.1882 (i Nobelbiblioteket). Se även Höglund, Hjalmar Branting, I s 101 samt Nerman s 43 ff.

242 III: 39, 44, 53.

243 III: 148, 17: 8, 19: 191. — I ett brev till Pehr Staaff bebådade Strindberg Det nya riket "med *svarta* omslag tryckta med *rödt*" (III: 92; se även brev till Looström III: 89). Eklund konstaterar i sin brevkommentar att "något exemplar av Det nya riket med *svarta* omslag är icke känt". Om man däremot ser boken som ett slags nihilistdåd kanske färgförslaget kan förklaras. Den svarta färgen blev under 1800-talet tillsammans med den röda en symbol för den socialistiska revolutionen, men med tiden kom svart alltmer att förknippas med anarkismen (se DN 12.8.1881 och Maitron s 162). Nihilisterna kallades ibland för 'det svarta bandet' (Journal des économistes 1880, X s 275), en svart fana planterades på tsarmördarnas grav (DN 28.4.1881) och slutligen kan nämnas att den nihilistiska sammanslutning som skildras i romanen Nihilisternas drottning bär namnet De svarta bröderna (Dittrich s 98, 104). Troligen kan dessa fakta också belysa bakgrunden till romannamnet Svarta fanor, uppfunnet under en tid då Strindberg möjligen inte längre ville kännas vid sitt ungdomssvärmeri för 'nihilisterna'. (Se även 46: 174 och Lamm, August Strindberg, II s 246.)

244 Nerikes Allehanda 16.10.1882. Se även Rybergs artikel om Strindberg i Barometern 24.12.1883. — Jfr ett brev från Strindberg till Samuel Ödmann om-

kring 14.10.1882: "Min skrift är en afstraffning men icke en hämd! Jag har blott angripit personer såsom representanter för vissa rigtningar och deras enskilda har jag sett förbi. Men man kan ju icke komma åt stölden utan att komma åt tjufven, och 'att skilja person och sak' är blott en fras." (III: 100) Frågan om person och sak hade Strindberg f. ö. yttrat sig om långt tidigare, nämligen i den länge otryckta korrespondensen till GHT från juni 1876. (Se s 101.)

245 Hellen Lindgren, Skalder och tänkare (1900) s 95 f.

246 Lindblad s 153.

247 Med tanke på formuleringarna kan det anmärkas att Strindberg hade Contrat social till låns 28.4.—11.5.1882 enligt KB:s utlåningsjournal.

248 Skånska Aftonbladet 21.10.1882, En attentator, II. — Den första artikeln, som huvudsakligen beskrev Strindbergs tidigare utveckling, var införd 20.10 och stod senare att läsa i DN 4.11. Den har citerats redan på s 27.

249 10: 28 ff, 82, 108 f, 150.

250 Svanberg (Tiden 1940) s 618 f, Lamm, August Strindberg, I s 166 f.

251 Skånska Aftonbladet 21.10.1882.

252 Se DN 18.3, 24.3.1881.

Svenska öden och äventyr

253 Detta yttrande togs dock inte med i den förut citerade korrespondensen till Nerikes Allehanda utan först i Barometern 24.12.1883, Från Stockholms horisont.

254 Se även 53: 100, 556.

255 Citerat efter Lagercrantz s I: 40.

256 AB 11.11.1885, Ryska nihilister skildrade af August Strindberg. (Artikeln är en redogörelse för novellerna Nybyggnad och Återfall i Utopier i verkligheten.) Se även Ola Hanssons kåseri 'Mosaik' i AB 4.11.1885 och hans dikt till Strindberg, I ovädersnatten, i Tiden 3.11.1884.

257 Hjalmar Söderberg, Samlade verk, 10 (1943) s 16, 15.

258 På sätt och vis har dock Strindberg här gendrivit sig själv. I Svenska folket hade han nämligen endast något år tidigare med drastiska exempel belyst gårdsrätten, "en lagstiftning, som var mycket strängare än stads- och landslagarne" (7: 87).

259 Se Warburg i Illustrerad svensk litteraturhistoria, IV: 2 s 469, Werin, Svenskt 1800-tal s 100 f.

260 Se Böök, Tre noveller ur Strindbergs Svenska öden och äventyr. En litteraturvetenskaplig analys (1915) s 19. Se även Jolivet, Le rousseauisme de Strindberg s 613.

261 Dikten togs senare upp i 1:a uppl. av Frihetssångernas bok. Sång- och deklamationsbok för arbetarungdom (1914) s 110, som utgavs av Ungsocialistiska partiets förlag.

262 Jfr en reflexion i Ensam: "Att ... för fridens skull ta på sig en skuld för saker som man icke begått, förnedrar en omärkligt, så att man en vacker dag tror sig vara en usling; att aldrig höra ett uppmuntrans ord, berövar en modet och självkänslan; att gå och bära följderna av andras fel gör en rasande mot människor och världsordning." (38: 145 f) På sitt sätt är detta en utmärkt sammanfattning av problematiken i En ovälkommen.

263 Puck 14.4.1883.

264 Sergent & Harmel s 195. — Se även B.-P. Hepner, Bakounine et le panslavisme révolutionnaire (Paris 1950) kap. Ex Slavia lux! s 263 ff, Pyziur s 34, 60 samt Venturi s 55.

265 Bakunin, Aufruf an die Slaven (Koethen 1848) s 26. — Jfr också skildringen av den revolutionäre enstöringen Harald Améns framtidsdrömmar i Gustaf af Geijerstams berättelse Upsalanihilism, som ingår i samlingen Tills vidare. (Se s 97 ff, särskilt s 102 ff.)

266 Zola, Œuvres complètes, 14 s 256.

267 Kjellén, Sociala idéer och motiv, I (1937) s 215.

268 Böök, Tre noveller s 26. Se även Jolivet, Le rousseauisme de Strindberg s 614.

269 Jfr havsseglatsen i Lycko-Pers slutscen.

270 Jfr även Theodor i Giftas-novellen Dygdens lön: "Han förvånades över att hans religion satt så lös på, som en helgdagsrock, och han undrade om icke det var opassande att gå söndagsklädd hela veckan. Han fann i sig en enkel vardagsmänniska, som han gott kunde fördra, och han tyckte sig mera i frid med sig själv, då han träffade sig så här, enkel, anspråkslös, ouppskruvad." (14: 71)

271 Samma motiv använde Strindberg långt senare i Bjälbo-Jarlen (49: 286 f).

272 Eklund har, Tjänstekvinnans son s 181, beskrivit den psykopatologiska bakgrunden hos Strindberg till detta i hans diktning mycket vanliga motiv.

273 Strindberg hade skildrat denna del av staden redan i Förr och nu 1875 s 192, Stora Gråmunkegränden. (Se Samlaren 1930 s 189.)

274 Se J. H. Merle d'Aubigné, Det sextonde århundradets reformations-historia, I (1876), inledningskapitlet Tillståndet före Reformationen. (Jfr III: 159.)

275 Ur dagens krönika 1882, 3—4 s 107 f. Enligt Svensk Bokhandelstidning 2.12.1882 utkom dessa häften under veckan 23.—29.11.

276 Maitron s 21, Sergent & Harmel s 16.

277 Jfr i Bakunins revolutionära katekes: "Sålunda skola framför allt sådana personer undanrödjas, hvilka stå organisationen hindrande i vägen". (Ur dagens krönika 1882, 3—4 s 109 f.)

278 Enligt ms i Bonniers arkiv. (Landquist har ej noterat ändringen.) — Jfr Mäster Olof: "I morgon i Storkyrkan springer minan; det skall bli signalen till folket att resa sig och välja en furste efter sitt behag." (2: 166)

279 Jfr Lindblad s 199.

280 Lindblad s 208.

281 Se Böök, Tre noveller s 32 ff.

282 Hedin s 20. — Se även 17: 65.

283 Buckle, I s 140 f.

284 Se även Böök, Tre noveller s 36 f.

285 Jfr Buckle, I s 169.

286 Spencer, I (1880) s 150 f.

287 Jfr 16: 106 om bonden: "Han har blivit misshandlad i århundraden! Han har blivit van att få sina åkrar nedtrampade, sina visthus skövlade, sina söner utskrivna och därtill ovett. ... Men när han icke kan göra om sig, så faller han tillbaka och blir likgiltig, så mycket mer då han hör på avstånd hur 'herrarne i Stockholm' styra och ställa och jubla och regera och tala om saker, som han icke vet om, och som slutligen uppenbara sig i form av en kungörelse från predikstolen."

288 Se Melker Johnsson s 187.

289 Revue des deux mondes, Mai—Juin 1882 s 404.

290 Der Baltische Föderalist 1882: 4. — Se även StD 1.12.1882, En nihilist om nihilismen.
291 DN 7.10.1882, En sjelfherskares lif.
292 DN 7.9.1882, Embetsmännen i Ryssland.
293 DN 9.10.1882, Ryska interiörer.
294 DN 21.10.1882. — Se även L. Tikhomirov, La Russie politique et sociale (Paris 1888) s 473 f.
295 Rousseau, Œuvres complètes, 1 s 219.
296 Rousseau, Œuvres complètes, 1 s 277.
297 Frédéric Bastiat, Om utbyte, i National-ekonomiskt bibliotek (1869) s 50. Se även s 51, 60 samt Dictionary of political economy, Vol. II (London 1896) s 288 ff.
298 Knut Wicksell, Om utvandringen (1882) s 12.
299 Tocqueville, 4 s 254 ff.
300 Se t. ex. Ulf Wittrock, Ellen Keys väg från kristendom till livstro (1953) s 260.
301 Spencer, The data of ethics (3rd ed.; London 1881) s 205.
302 Borgius s 25.
303 Cit. efter Karl Diehl, Socialismen, kommunismen och anarkismen. Tjugo föreläsningar, I (1913) s 129.
304 Herzen, Europa och Ryssland s 148.
305 Se redan Krapotkins artikel La Loi et l'Autorité, II, i Le Révolté 27.5.1882.

Dikter

306 Enligt 13: 311 (Sid. 9). — Angående de enskilda dikternas datering se Lagercrantz s IV: 1 ff.
307 Lagercrantz s IV: 2.
308 Nordensvan, Vårt nyaste drama (en recension av Lycko-Pers resa och en pjäs av Alfhild Agrell) i Nordisk Tidskrift 1884 s 215.
309 Se rec. i DN 4.4.1883.
310 Dikten medtogs i ungsocialisternas sångbok Frihetssångernas bok (1914) s 131.
311 Uttrycket hämtat ur ett brev till Heidenstam 13.7.1885 (V: 137). Jfr i Svenska folket: "det utarmade, förjunkrade fäderneslandet" (8: 59).
312 Utlåtande med förslag till Gatureglering i Stockholm af Komiterade (1867) s 3.
313 StD 11.12.1882, Norra Humlegårdsgatans ordnande.
314 Lagercrantz s III: 2, DN 9.2.1883. — Om arbetet på Norra Humlegårdsgatan och gaturegleringen i stort vid denna tid, se Byggnadschefens berättelser öfver Stockholms stads allmänna arbeten åren 1882 och 1883, Bihang N:r 44 resp. 90 till Stockholms Stadsfullmäktiges Beredningsutskotts Utlåtanden och Memorial för 1883 och 1884.
315 Warburg i Huvuddragen av Sveriges litteratur, 3 (1918) s 281.
316 Lamm, August Strindberg, I s 193.
317 Thyselius i AT 22.1.1912, Banbrytaren och väckaren.
318 Schück, Sveriges litteratur intill 1900, 2 (1935) s 212.
319 Böök i Svenska litteraturens historia, III (1921) s 107.
320 Se t. ex. Venturi s 584 ff, 626, 675, 719.
321 Framställningen återgår i huvudsak på min uppsats En aspekt på Esplanadsystemet i Modersmålslärarnas förenings årsskrift 1957 s 126 ff.

322 Turgenjev, Fäder och söner s 54.

323 Ögonvittnen. August Strindberg. Ungdom och mannaår s 118 f.

324 Historisk lektyr 1880 s 104, ett häfte som Strindberg ägde. (Se även s 392 f not 119.) Orden finns cit. även i en artikel i DN 23.3.1881, Czarism och nihilism.

325 Leroy-Beaulieu, Ryska förhållanden s 8. (Se även s 24, 27.) — Max Dittrich har i sin roman Nihilisternas drottning (s 373) ordagrant övertagit Leroy-Beaulieus karakteristik och lagt den i munnen på en av sina figurer.

326 Ögonvittnen. August Strindberg. Ungdom och mannaår s 119.

327 Se även variationerna på rivningstemat i Götiska rummen och Svarta fanor, 40: 272 f resp. 41: 253, 289.

328 Johnny Roosval, Svenskt konstgalleri (1912) s 145, Wisén, Oden och Loke (1873) s 58 ff. (I Strindbergs ägo enligt Bokförteckningen 1886 nr 113.)

329 Brandell s 35 ff, 252 och 28: 301.

330 Max. Rudwin, The Devil in Legend and Literature (London & Chicago 1931) s 286.

331 Olle Holmberg, Viktor Rydberg och August Strindberg. Några beröringspunkter (Samlaren 1935) s 5 ff, Lidén, Den strindbergske Gert bokpräntare (Samlaren 1940) s 9.

332 Lagercrantz s III: 15, 17.

333 En bok om Strindberg s 162.

334 Det är tvivelaktigt om Carduccis dikt vid denna tid (1883) hade översatts till svenska trots ett påstående i denna riktning i 1:a majnumret av Fram 1910. — Se Finsk Tidskrift 1894, Tom XXXVI s 109 ff.

335 Der Baltische Föderalist 1882: 3 s 86.

336 Correspondance de Michel Bakounine (Paris 1896) s 380. Se även Nettlau, Vorfrühling der Anarchie s 9.

337 Revue des deux mondes, Mai—Juin 1880 s 550. — Se även John Rae, Contemporary Socialism (London 1884) s 274.

338 Ricarda Huch, Michael Bakunin und die Anarchie (Leipzig 1923) s 176.

339 Spada (J. Janzon), Svenska Pariser-konstnärer i hvardagslag (1913) s 48. Se även J. O. Tallqvist, Albert Edelfelt, Ville Vallgren och August Strindberg (Ord och Bild 1949) s 482. — Om Bakunins yttre se Maitron s 43 och Correspondance de Michel Bakounine s 81.

340 Karin Smirnoff, Strindbergs första hustru (1926) s 135.

341 Jfr Wisén, Oden och Loke s 105.

342 I en artikel om Strindberg i Budkaflen 7.12.1883 hette det: "Det ligger i hans skrifter liksom ett återhållet ursinnigt skri om hämd öfver sekelgamla orättvisor och nedrigheter. I den meningen kan Strindberg sägas vara *revolutionär*, han predikar den sociala revolutionen." Därefter utpekas Midgårdsormen i Lokes smädelser som denna revolution. — Det är således inte att undra över att den ungsocialistiska rörelsens första tidning kallades för Loke (Fernström, Ungsocialismen s 15), att Strindbergs dikt togs med i 2:a uppl. av Frihetssångernas bok (1917) och att ett par strofer avtrycktes i ungsocialisternas tidning Röda Fanor till tioårsminnet av författarens död (Röda Fanor 1922 s 152).

343 Se Böök i Svenska litteraturens historia, III s 106, DN 12.2, 6.3.1883.

344 J. Langhard, Die anarchistische Bewegung in der Schweiz (Berlin 1903) s 142, Maitron s 101 ff, 135 ff.

345 Maitron s 138 ff, 146, 153. — Carl Olof Bergström har i Jonas Lies väg till Gilje (Örebro 1949) s 431 f skildrat hur dessa händelser påverkade Jonas Lie.

346 Nettlau, Anarchisten und Sozialrevolutionäre s 249 ff, Marius Boisson, Les Attentats Anarchistes sous la troisième république (Paris 1931) s 79 f, Maitron s 161 f.
347 DN 27.1, 16.3, 24.3.1883. — Se även Maitron s 146.
348 DN 7.3.1883.
349 DN 28.2, 5.3, 7.3, 14.3, 24.3.1883. — Se även Nettlau, Anarchisten und Sozialrevolutionäre s 297.
350 Jfr Wisén, Oden och Loke s 108 f.
351 Wisén, Oden och Loke s 70, 109.
352 Revue des deux mondes, Mai—Juin 1880 s 547 f.
353 Se även Böök, Från åttiotalet s 67.

4 FÖRSLAG TILL UPPBYGGNAD

Utomlands

1 I samlingsverket Arbetets söner, I (1944) s 497.
2 Strömbom, Konstnärsförbundets historia, I (1945) s 384 f. — Även Erik Blomberg, Ernst Josephson. Hans liv (1951) s 356, talar om ett sammanträffande mellan Nordström och Strindberg redan på hösten 1883 och ett inflytande från författarens tydligen därvid ådagalagda "radikala samhällskritik" på konstnärens oppositionsställning.
3 Jfr Björnson om L'Intransigeant i brev till S. A. Hedlund 5.9.1883: "Rocheforts pen er ænnu Frankrigs morsomste! Men han er så ond." Brev 3: 2 (Oslo 1932) s 114.
4 Henry Olsson har antagit att det gäller hösten 1883 (Strindbergs Sömngångarnätter, Nordisk Tidskrift 1931 s 346) men detta är långt ifrån säkert. I en passus i självbiografin, som skrevs ett år före Hjärnornas kamp då minnet av den första parishösten borde stått klarare för Strindberg, heter det: "Han läste tidningarna och fann knappast en redogörelse för vad som hände ute i världen, bara skvaller om småsaker och vördnad för mycket förlegat som han länge sen förlorat aktningen för." (19: 196) Uttalandet om L'Intransigeant kan också ha gällt parisvistelsen på våren 1885, sommaren i Normandie (17: 254; datering med hjälp av V: 122, 124) eller grezvintern 1885—86, då Strindberg var starkt upphetsad av anarkistiska idéer. Det var f. ö. i januari 1886 som han uppmanade Branting att läsa Rocheforts tidning (V: 260). — Se även Stellan Ahlström, Strindbergs erövring av Paris (1956) s 74 f.
5 Grave s 51.
6 Se t. ex. Le Figaro 15.12, 19.12, 20.12. och L'Intransigeant 15.12, 18.12, 25.12, 26.12, 28.12, 30.12.1883.
7 Cit. efter Nyström, Reformerande eller revolutionär socialism? s 10. — De händelser som Nyström refererar avhandlades i Figaro 3.12, 7.12, 8.12. och i L'Intransigeant 9.12, 19.12.1883.
8 I ett brev till Werenskiold skrev Lie 8.1.1884 att Björnson, Strindberg och han själv "har nu levet og snakket og ranglet sammen i tætte samfulde 14 Dage". Se Carl Nærup, Jonas Lie og hans samtidige (Kristiania 1915) s 186.
9 Björnson, Saml. digter-verker, 5 s 48. — Jfr Björnson i ett brev till Ann Margret Holmgren 14.10.1884: "Her *må* en social omvæltning til, og det spændende er: kan den virkelig komme alene ved oplysning og alminnelig

stænmeræt? Eller må den rå vold til? Jeg håper og tror at den første blir nok." Brevveksling med svenske, 2 (Oslo och Stockholm 1961) s 212.

10 Erik Lie, Erindringer fra et dikterhjem (Oslo 1928) s 104 f.

11 En bok om Strindberg s 52. (Datering se IV: 31 not 2.) — En check på 1 000 francs var aktuell vid denna tid (III: 352, 376, 394 f), men detsamma gäller parisvistelsen våren 1885 (V: 107 f).

12 Lie s 103 f.

13 Björnson, Brev 3: 2 s 177 f.

14 Ude og Hjemme, 7, 1883—84 s 396. Se även En bok om Strindberg s 63. — Samma reflexioner återkommer i ett brev till Werenskiold 31.12.1884. (Se Nærup s 202 f.)

15 Cit. ur den obetydligt omarbetade version av uppsatsen om Strindbergs Sömngångarnätter som ingår i Från Wallin till Fröding (1939) s 94. — På våren före utresan hade Strindberg lånat Rousseaus 1:a discours på KB (enligt utlåningsjournalen för tiden 7.4.—11.4.) och i december 1883 bad han Littmansson skaffa honom samma bok (III: 375).

16 Nordisk Tidskrift 1931 s 346. — Sannolikt erinrar sig Lie det citerade textstället, när han i sin uppsats om Strindberg talar om denne som en av dem "som er først ude paa Gaden og raaber Brand og forlanger Slukning".

17 Se Cobban s 168.

18 J. Langhard s 1, 3.

19 Langhard s 24 ff.

20 'E. M.', Le centenaire d'Alexandre Herzen, och Pierre Bertrand, Genevois en Russie et Russes à Genève. (Artiklar i Tribune de Genève 5.—6.4.1912 resp. 16.11.1955.)

21 Langhard s 37 f.

22 Langhard s 56 ff.

23 Langhard s 78 ff.

24 Kupczanko s 120, Venturi s 327 ff.

25 Langhard s 82.

26 Bibliothèque universelle et revue suisse, avril—juin 1884 s 217 f och janvier—mars 1885 s 652. (Enligt 15: 16 och 17: 109 kände Strindberg till denna tidskrift.)

27 Gazette de Lausanne 13.2, 19.3, 20.3, 24.3, 27.3. et passim 1884. (I denna tidning annonserade Strindberg sonen Hans' födelse 17.4.) Tribune de Genève 28.3, 15.4, 16.4, 23.4, 7.10, 15.10. et passim 1884.

28 En ledare i Tribune de Genève 28.3.1884 talar om schweizarnas beslutsamhet att inte låta sitt land förvandlas till en 'rövarkula'.

29 Langhard s 150.

30 I. Golowin, Der russische Nihilismus (Leipzig 1880) s 30, Socialismus und Anarchismus in Europa und Nordamerika während der Jahre 1883 bis 1886 (Berlin 1887) s 58, Tribune de Genève 2.2.1884, Kupczanko s 130 f.

31 Tribune de Genève 11.2, 22.3, 27.12.1884.

32 Tribune de Genève 27.12.1884.

33 Kupczanko s 121, Venturi s 535.

34 Venturi s 308.

35 Thun s 21, 40, Venturi s 431.

36 Enligt handlingar i Archives communales, Genève.

37 Tribune de Genève 5.—6.4.1912, Langhard s 4.

38 Thun s VII.

39 Savage, Anarkisten (1894) s 48 f.

40 Recensement de la population, juillet 1884. Archives communales, Lausanne. — Jfr Indicateur des adresses de Lausanne et du Canton de Vaud 1885 s 117: "Strindberg, Auguste, rentier, chalet Bernard, route d'Ouchy." I Bibliothèque cantonale et universitaire, Lausanne, cote C 478.

41 Georg och Edv. Brandes brevväxling, I s 93.

42 Utöver de personer som Strindberg nämner i 'fællesbrevet' till Björnson och Lie (IV: 20) bodde här våren 1884 enligt Recensement de la population, juillet 1884, ytterligare tre gäster, amerikanskorna Susanne Easton och Sarah Taber och fransyskan Blanche de Clausel.

43 Manuskript på 5 foliosidor i Mörnerska samlingarna, Örebro stadsbibliotek; sannolikt skrivet under Giftasprocessen hösten 1884 och utgörande koncept till ett föredrag som Strindberg skulle hålla under stockholmsvistelsen vid en aftonunderhållning anordnad av en godtemplarloge. Det inställdes dock på grund av "reumatiska plågor i hufvudet" hos föredragshållaren. (Se Tiden 23.10. och 31.10.1884.)

44 Procès-verbaux du comité du Cercle littéraire de Lausanne, 9.4.1884, och Catalogue de la bibliothèque du Cercle littéraire de Lausanne 1883—1908 (Lausanne 1908).

45 Budkaflen 31.10.1884.

Självhjälp och självstyrelse

46 Se t. ex. 16: 340 ff, III: 333 f, 349 et passim.

47 Illustrerad svensk litteraturhistoria, IV: 2 s 478.

48 Almqvist, Samlade skrifter, 16 (1922) s 24.

49 Björnson, Samlede digter-verker, 5 s XX; Brev, 3: 2 s 145 f.

50 Nordau, Die conventionellen Lügen der Culturmenschheit (1. Aufl., Leipzig 1883) s 1, 30, 35, 402.

51 Budkaflen 30.5.1884 resp. Almqvist, Saml. skr., 16 s 29 ff.

52 Jfr Nordau (1. Aufl.) s 2—7.

53 Budkaflen 31.10.1884.

54 På våren 1883 hade Strindberg haft Physiocratie till låns från KB närmare en månad. Slagord från Quesnay kunde han ha hittat också på andra håll. Sålunda citerar Malon i La question sociale, som Strindberg enligt Bokförteckningen 1892 nr 440 ägde, ett par av landsmannens maximer: "Terre et agriculture, unique source de richesse" och "Peu ou point de luxe, de décoration." (s 23)

55 Rousseau, Œuvres complètes, 1 s 282 f.

56 Rousseau, Œuvres complètes, 4 s 200 ff. — Se även tidigare s 175.

57 T. ex. 16: 78 f, 87 f, 93.

58 Rousseau, Œuvres complètes, 1 s 333 f.

59 Nordau (1. Aufl.) s 228 f. — Jfr recensionen i Budkaflen 30.5.1884 av Nordaus bok: "Han tyckes, liksom flere moderna tänkare och skriftställare, såsom t. ex. August Strindberg, hylla Jean Jacques Rousseaus' idéer om en återgång till naturlifvet."

60 Bokförteckningen 1892 nr 183.

61 Budkaflen 31.10.1884.

62 Tocqueville, 6 s 154, 201. — Se även Mill, Om frihet (Helsingfors 1865) s 167, Herbert Spencer, Inledning till Samhällsläran, I (1880) s 67 och Principles of Sociology, Vol. II (second edition; London 1883) s 256, 262 (Spencer

skulle 1884 med 'The man versus the state' ytterligare skärpa sin kritik mot statsauktoriteten), Nordau (1. Aufl.) s 184 f.

63 Hedin, Femton bref s 20.

64 Ännu i Folkstaten (1910) framför Strindberg liknande, om än inte så långtgående, decentralistiska förslag (53: 195).

65 Björnson, Brev, 3: 2 s 178.

66 Björnstjerne Björnsons brevveksling med danske 1875—1910, I (København og Oslo 1953) s 260.

67 Se Tingsten, Den svenska socialdemokratiens idéutveckling, I (1941) s 83. — Se även s 338 f i min avh.

68 Marx, Der Bürgerkrieg in Frankreich (2. Aufl. Berlin 1932) s 66. — Se även Rüdiger—Bergkvist, Federalismen (1947) s 266 f, Sergent & Harmel s 405 f.

69 "Die Theorien der Anarchie, Kritisch beleuchtet von H. G." i Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 1. Jahrg., I (Zürich 1879) s 22.

70 Rüdiger—Bergkvist s 347.

71 'Det välförstådda intresset' finns med ännu i Gustav Adolf (32: 100).

72 Nordau (1. Aufl.) s 185.

73 Sentensen finns i sin renaste form i ett brev från Rousseau till Monseigneur de Beaumont, ärkebiskop i Paris. Se Poulenard s 98 f. — Se även en liknande formulering i Rousseau, Œuvres complètes, 1 (anm. till 1:a disc.) s 328: "Les hommes sont méchants, une triste et continuelle expérience dispense de la preuve; cependant l'homme est naturellement bon".

74 Nordau (1. Aufl.) s 302 f. Se även 19: 267.

75 Branting, Tal och skrifter, 11 (1930) s 19. (Tidigare i Tiden 22.2.1884.)

76 Se Cobban s 212 f och Borgius s 59.

77 Se även Melker Johnsson s 157.

78 Nordau (1. Aufl.) s 307 f.

79 Marx—Engels, Das kommunistische Manifest (Leipzig 1872) s 9 ff.

80 Se även 19: 271.

81 Se Eklund, Tjänstekvinnans son s 372 f.

82 Se närmare Ludwig Woltmann, Die Darwinsche Theorie und der Sozialismus (Düsseldorf 1899) s 4, 20 f.

83 Zola, Œuvres complètes, 14 s 152.

84 Se t. ex. G. H:son Holmberg, En svensk "utopist", Nils Herman Quiding (1909) s 7 f, Häggqvist i Edda 1939 s 270, 279.

85 Om Freds- och Frihetsligan, se Alfred Fried, Handbuch der Friedensbewegung, 2 (Berlin und Leipzig 1913) s 78, Langhard s 3 ff, Sergent & Harmel s 362 ff. Se även AB 12.9, 16.9, 17.9, 19.9, 26.9.1867, 22.9.1868, 31.8.1869 et passim, Fäd. 23.9, 30.9.1868.

86 Häggqvist s 259, 279.

87 Les États-Unis d'Europe 26.1, 5.7, 9.8.1884.

88 Brev från Branting 5.5, 26.7.1884 (i Nobelbiblioteket).

89 Tribune de Genève 8.9.1884 och Ligue internationale de la paix et de la liberté. Bulletin officiel des assemblées et conférences tenues à Genève les 6, 7 et 8 Septembre 1884 (Genève 1884).

90 Bjørnstjerne Bjørnsons brevveksling med svenske 1858—1909, 2 s 189.

91 Les États-Unis d'Europe 26.1, 23.2, 1.3, 31.5. et passim, Tribune de Genève 27.3.1884.

92 Björnson, Brev, 3: 2 s 115.

93 Annales du Congrès de Genève 9—12 Septembre 1867 (Genève 1868).

94 Bakunin, L'empire knouto-germanique s 77.

95 Le Révolté 5.4.1879, La Décomposition des États.
96 Se G. H:son Holmberg s 44 och Quiding, III s 99 f.

Samvetskval

97 Om novellens verklighetsbakgrund, se Lamm, August Strindberg, I s 263 not. Se även AB 30.1.1871, Tyskarnes krigföringssätt.
98 I och med publiceringen av breven till Borchsenius och övriga upplysningar om Strindberg och hans korrespondens (IV: 119 not 2, 143 not) kan man sålunda komplettera Landquists dateringsuppgifter i kommentaren till Samlade skrifter (15: 230 f) och korrigera Häggqvists tidsbestämning (Edda 1939 s 258).
99 Jfr Häggqvist s 274 f.
100 Robert Faesi, Strindbergs Schweizer Novellen. Baden-Badener Bühnenblatt, 1. Jahrg., nr 108, 8.12.1920: "Durch den Widerstreit des Staatsbürgers und des Menschen in ihm geht er gang einfach 'entzwei': verfällt in Wahnsinn." — Se även Häggqvist s 296 f.
101 Hans Lindström, Hjärnornas kamp. Psykologiska idéer och motiv i Strindbergs åttiotalsdiktning (1952) s 81 ff.
102 Häggqvist s 288 f, 296.
103 Paul Birjukov, Leo Tolstoj. Hans lif och hans verk, 2 (1909) s 431.
104 Tolstoj, Hvari min tro består (1887) s 51. Se även K. S. Laurila, Leo Tolstois politische Ansichten (Helsingfors 1923) s 6 f. — Se vidare avh. s 268 f.
105 Se Häggqvist s 293.
106 Strindberg använder även senare ett liknande bildspråk för att åskådliggöra — eller maskera — behovet av en radikal eller revolutionär samhällsinsats. (Se t. ex. 35: 117, 40: 227, 53: 228.)
107 DN 20.2.1882. Jfr Nerman s 36. — Den liberala pressen höll också minnet av 'Femton bref' levande. I DN 6.12.1876 presenterades sålunda under rubriken Är icke hr S. A. Hedin demokrat? utförliga utdrag ur broschyren, bl. a. slutklämmen om monarkin och civillistan.
108 Häggqvist har i Edda 1939 s 279 ff utförligt visat på överensstämmelserna mellan uppsatsen och novellen.
109 Johnson, Den politiska komedien i Europa (1880) s 184.
110 Johnson s 190 f.
111 Se Illustrerad svensk litteraturhistoria, IV: 2 s 477.
112 Rousseau, Œuvres complètes, 5 s 127 f. — Se även Brandell s 50.
113 Häggqvist i Edda 1939 s 268 resp. 294.
114 Almqvist, Samlade skrifter, 16 s 32.
115 Le Révolté 27.5.1882, La Loi et l'Autorité, II.

Anarkistiska paradoxer

116 Se t. ex. Der Baltische Föderalist 1882: 2 s 33 f.
117 Se K. O. Bonnier, Bonniers. En bokhandlarefamilj, IV (1931) s 56 not 1. Se även Melker Johnsson s 165 ff. — Strindberg anspelar i självbiografin på Molanders pjäs när han i samband med berättelsen om sin första läsning av Die Räuber kommer in på ynglingens leda vid samhälle och kultur: "Denna oförvillade blick på sakerna, detta utbrott av sund natur, som av nödvändighet

måste finnas hos den okrympte unge mannen och som sedan av samhället grumlas och stävjas, har blivit stämplat med ett namn, som skulle förringa värdet av ynglingens goda avsikter. Man kallar det nu vårflod, och vill därmed säga att det icke var annat än en barnsjukdom, som skulle gå över, en saftstigning, som framkallade blodstockning och yrsel. Vem vet om icke den unge såg rätt, innan samhället stack ut ögonen på honom? Och varför sedan håna den bländade?" (18: 278)

118 Molander, Vårflod (1884) s 161.

119 Se t. ex. DN 16.2.1874, ur en artikel med anledning av D. F. Strauss' död en vecka tidigare: "Strauss' läror syntes [när Jesu levnad kom ut] lika farliga för staten, religionen och samhället."

120 J. N. Cramér, Afskedet från kyrkan (1859) s 88.

121 Renan, Jesu lefnad (1863) s 157; se f. ö. s 151—158.

122 Diehl, I s 140.

123 Tolstoj, Hvari min tro består (1887) s 98.

124 Tolstoj s 23.

125 Tolstoj s 256.

126 Den stod i Le Figaro 16.5.1885.

127 Ma confession ('Ispoved') trycktes redan 1883 och har översatts till svenska under namnet Min bikt. Ma réligion är den franska översättningen av V tjom moja vjera? (Vari består min tro?).

128 Revue des deux mondes, Juillet—Août 1884 s 299.

129 Revue des deux mondes, Juillet—Août 1884 s 297.

130 Om Obsjtjee Djelo, se Venturi s 343 och Thun s 365.

131 Obsjtjee Djelo nr 60 s 16 sp. 1. (Cit. även av de Vogüé s 299.)

132 Obsjtjee Djelo nr 62 s 15 sp. 2.

133 Birukoff, 2 s 431.

134 Vladimir Boutchik, Bibliographie des œuvres littéraires russes traduites en français (Paris 1948) s 80. Det är sannolikt den franska översättningen av furst Urusov som finns upptagen i Bokförteckningen 1892 nr 181. — Bibliographie und literarische Chronik der Schweiz, XVI. Jahrg., August 1886 s 143.

135 British Museum Catalogue of printed books, Timpe—Tomlyns (London 1897) sp. 234. — A. L. Bem, Bibliografitjeskij ukazatel tvorenij L. N. Tolstogo (Leningrad 1926) s 17, 27, 29 et passim.

136 Se Quiding, I s 8, 12, 32 et passim.

137 Se t. ex. DN 3.2.1879.

138 Fernström, Ungsocialismen s 226.

139 Lindblad s 44.

140 Hagsten, II s 85 ff.

141 Ms finns i Bonniers arkiv. Se även V: 290, 302 f, 316, 318.

142 Hagsten, II s 86.

De lycksaliges ö

143 6: 122 ff, 18: 44, 67.

144 Svenskt boklexikon, 1830—65, uppslagsorden 'Campe', 'Foe' och 'Robinson'. Se även Hermann Ullrich, Robinson und Robinsonaden. Bibliographie, Geschichte, Kritik. I, Bibliographie (Weimar 1898).

145 Se Adolph B. Benson, Humor and satire in Strindberg's "The island of paradise". Scandinavian Studies. Vol. 26 1954 Nr 1.

146 Hagsten, II s 81.
147 Lamm, August Strindberg, I s 279.
148 Hyltén-Cavallius, II s 293 f.
149 Rousseau, Œuvres complètes, 1 s 309; Spencer, The man versus the state (London 1885) s 44. I den franska editionen, L'individu contre l'état (Paris 1885) som Strindberg ägde, s 65. Kapitlet som hänvisningen gäller, The sins of legislators, hade stått att läsa i Contemporary review redan i maj 1884.
150 Varia, årg. 4, 1901 s 754.
151 Rousseau, Œuvres complètes, 1 s 277 ff.
152 Erdmann, I s 69, Lamm, August Strindberg, I s 281.
153 Lamm, August Strindberg, I s 281.
154 Œuvres complètes de Voltaire, 21 (Paris 1879) s 175 ff.
155 II: 357, 16: 111, 46: 167, 53: 81.
156 Illustrerad svensk litteraturhistoria, IV: 2 s 470. Se även Lindblad s 217, Lamm, August Strindberg, I s 188.
157 Sten Linder, Ernst Ahlgren i hennes romaner (1930) s 371 ff.
158 Zola, Œuvres complètes, 6 (Paris 1927) s 64.
159 DN 28.8, 31.8, 1.9. et passim 1883.
160 Lamm, August Strindberg, I s 278.
161 Lilja s 129 ff.
162 Quiding, I s 6 ff.
163 Engels arbete hade undertiteln "Im Anschluss an Lewis H. Morgan's Forschungen". Det utkom dock inte förrän i november 1884.
164 Se även min tidigare nämnda uppsats i Ord och Bild 1958: 5 s 343. — Ett liknande hot om hämnd återkommer i novellen Vidskepelse i Skärkarlsliv. Sedan en tjuvaktig yngling terroriserat en hel skärgårdsö får han respass efter ett kok stryk: "Sen den dagen sovo bönderna i lång tid bara med ett öga, för de väntade få se halmstacken brinna, och madamen gick aldrig ensam i lagården om aftonen, när hon skulle treva ägg." (21: 302)
165 16: 272 f, 275, 278 f.
166 Quiding, I s 66.
167 Quiding, II s 20.
168 Quiding, I s 156.
169 Nordau, Konventionella Nutidslögner (1884) s 161 ff. (Utkom enligt Svensk Bokhandelstidning i slutet av april 1884.)
170 Nordau (sv. uppl.) s 177.
171 Nordau (sv. uppl.) s 164.
172 Leverdays s 445 f. — Se även Nettlau, Anarkismen genom tiderna s 75.
173 Le Révolté 16.3.1884 s 4. Se även den 13.4.
174 Bakunin, L'empire knouto-germanique s 19 f.
175 Bakunin, Dieu et l'État s 34.
176 Lamm, August Strindberg, I s 257.
177 Lamm, August Strindberg, I s 280.
178 Hagsten, II s 81.

Återfall

179 Ms i Bonniers arkiv.
180 Brev 31.12.1884 (i Nobelbiblioteket).
181 Jfr Obsjtjee Djelo (Allmänna saken), Narodnoje Djelo (Folkets sak) osv. —

Att det närmast är Röda rummet som avses framgår av VII: 380 f. Jfr Hellen Lindgren s 102.

182 IV: 115, 128, 243, 350; 15: 95, 106 f, 118.

183 Ungefär där Paul uppges ha sin trädgård bodde på 1880-talet trädgårdsmästaren Johann-Albert Schopfer med adress Clos des Roses. (Detta har meddelats mig av prof. Jean-Charles Biaudet, Lausanne.)

184 Pauls uppfostringsnormer ansluter sig till Rousseaus i Émile (Œuvres complètes, 3 s 110 ff, 117 et passim). Liknande synsätt fanns i en artikelserie i Le Révolté våren 1884, L'Égalité de l'Enfance (22.12.1883, 3.2, 27.4, 25.5.1884) samt i artikeln L'autorité dans la famille, 17.—30.8.1884.

185 Der Baltische Föderalist 1882, nr 3 s 86. Se även Das Unterirdische Russland (Bern 1884) s 21.

186 AB 11.11.1885.

187 Se t. ex. Hvari består min tro s 100 ff. Se även de Vogüés uppsats i Revue des deux mondes, Juillet—Août 1884 s 298 ff.

188 Adolf Stender-Petersen, Den russiske litteraturs historie, 3 (København 1952) s 141.

189 Spencer, Inledning till Samhällsläran, 1 s 198.

190 Bibliothèque universelle et revue suisse, Tome XXIII s 5 ff, särsk. s 25 ff.

191 Spencer, Grunderna för etiken s 191 ff, 198.

192 Spencer, Grunderna för etiken s 218.

193 Spencer, Grunderna för etiken s 234.

194 Spencer, Grunderna för etiken s 240.

195 Spencer, Grunderna för etiken s 255 f.

196 Gjellerup, Arvelighed og Moral (København 1881) s 214.

197 Gjellerup, Arvelighed og Moral s 353.

198 Nordau (sv. uppl.) s 330 ff.

199 Le Révolté 16.3, 13.4.1884. — Jfr Björnson till Strindberg 20.10.1884: "Jeg har hørt Anarkisternes sædeligheds-lov (som væsenlig faller sammen med Max Nordaus og din)." Cit. ur Bjørnstjerne Bjørnsons brevveksling med svenske, 2 s 216.

200 Quiding, IV s 41.

201 Rousseau, Œuvres complètes, 1 s 275, 261.

202 Käte Hamburger, Tolstoj. Biografi och analys (1945) s 88.

203 Tolstoj, Hvari min tro består s 201.

204 Leroy-Beaulieu s 36. — Se även Dittrich s 393 f som innehåller en så gott som ordagrann avskrift av Leroy-Beaulieu på denna punkt.

205 Stepnjak, Das Unterirdische Russland s 8.

206 DN 14.11.1882.

207 Hellen Lindgren s 121.

208 AB 11.11.1885.

209 Turgenjev, Terres vierges (Paris 1877) s 238, 281, 337. — Jfr Obruten mark (1878) s 265, 315, 379.

210 Turgenjev, Obruten mark s 265.

211 Volin-Usjakov, Tolkovyj slovar russkogo jazyka, II (Moskva 1938) spalt 836.

212 Se även Birjukov, 2 s 212.

213 Tolstoj, Hvari min tro består s 201. Se även Hulda Garborg, Rousseau og hans Tanker i Nutiden (Kristiania og Kjøbenhavn 1909) s 102 f; Laurila s 70 ff.

214 Tolstoj, Hvari min tro består s 247. Jfr de Vogüé i Revue des deux mondes, Juillet—Août 1884 s 298.

215 Stender-Petersen, 3 s 141. Se även Alexandra Tolstoj, Min far Leo Tolstoj (1955) s 195, 201. Det är f. ö. denne Tolstoj vi känner från Ilja Repins berömda målning 'Tolstoj bakom plogen'.

216 Se även Wilhelm Hans, Strindbergs politische Wandlungen (Edda 1928) s 335. — Som ett sammanträffande med Paul Petrowitsch' "flykt" kan nämnas att Tolstoj, enligt Alexandra Tolstoj s 202, just på våren 1884 flera gånger tänkte lämna sitt hem. En gång var han nära att förverkliga sina planer, men tanken på hustrun som väntade sitt tolfte barn kom honom att ångra sig och återvända.

217 Hellen Lindgren s 121.

218 Robert Faesi, Baden-Badener Bühnenblatt, 1. Jahrg., 1921, nr 103, 8.12.

219 Jfr Mortensens (s 113, 131) och Lamms (August Strindberg, I s 194) karakteristiker av genèveryssarna.

220 Se även 19: 276 samt Höglund, Lyrik och lovtal s 239 ff.

221 Hélène Welinder, Strindberg i Schweiz. Reminiscenser från sommaren 1884 (Ord och Bild 1912) s 477. — Hagsten har förbisett detta vittnesbörd, när han (II s 97) förlägger Strindbergs marxläsning till årets slut. Se Stellan Ahlström, Strindbergs erövring av Paris s 69.

Hösten 1884

222 Carl Larsson, Jag (1953) s 329.

223 Larsson s 331.

224 Brev 19.7.1884 (i Nobelbiblioteket), Carl Larsson skildrad av honom själv. En krönika sammanställd av Harriet och Sven Alfons (1952) s 93.

225 Georg Nordensvan, Strindberg och Carl Larsson. Omkring Giftas (AB 30.7.1921) och Carl Larsson skildrad av honom själv s 96, 100.

226 Brevet som finns i Nobelbiblioteket är utan datum.

227 I Nobelbiblioteket.

228 Carl Larsson skildrad av honom själv s 100. Se även Larsson s 348.

229 Brev 20.11.1884 (i Nobelbiblioteket).

230 Åke Thulstrup, Andrakammarvalen i Stockholm 1866—96. Studier och Handlingar rörande Stockholms historia, I (1938) s 143 ff.

231 Strindbergs avsägelse har återgivits av John Lindgren i artikeln Strindberg som riksdagsmannakandidat, Frihet 1925 nr 12/13 s 12.

232 Budkaflen 8.8.1884.

233 Thulstrup s 150; V: 15, 18.

234 Om von Bergen i Genvägar, se vidare Hans Lindström s 235, 237 ff.

235 Se även Erik Lie s 107.

236 Anna Branting s 61 ff.

237 Ett och annat om Schweitz s 1. (Ms i Örebro stadsbibliotek.)

238 Se s 91 f.

239 Cit. efter Tiden 23.10.1884, Nyheter. Se även 28.10., Ledaren, och Jörgens kåseri Från windsgluggen i Budkaflen 24.10.

240 En stockholmsrapport i Barometern 18.12.1897. Se även 17: 45.

241 Nærup s 123.

242 Brev från Lie 4.12.1884 (i original på Nobelbiblioteket).

243 IV: 384 not 2, 392 f, 400. Se även Bonniers. En bokhandlarefamilj, IV s 77 ff.

244 Uttrycken "redas ut" och "klippas av" förekommer i liknande sammanhang i Till Damaskus II (29: 151) och Gustav III (39: 344).

245 Nærup s 201 f.
246 DN 4.12, 9.12.1884 et passim.
247 Krapotkin, Aux jeunes gens (Genève 1881) s 28 f. (Bokförteckningen 1892 nr 496.)
248 Henry George, Framåtskridandet och fattigdomen (1884) s 5 ff, 253. — Enligt Svensk Bokhandelstidning utkom boken häftesvis under tiden maj—december 1884.
249 Nordau (sv. uppl.) s 233.
250 Le Révolté 9.—22.11.1884, Autorité ou Liberté.

Nybyggnad

251 Enligt Warburg, Illustrerad svensk litteraturhistoria, IV: 2 s 489, skall Blanche Chappuis ha uppkallats efter författaren (eller författarinnan?) till "ett utopiskt arbete". Vem han syftar på torde vara svårt att avgöra. Namnet var vanligt i kantonen Vaud och bars på 1800-talet av flera kulturpersonligheter i Lausanne. Se Historisch-biographisches Lexikon der Schweiz, 2 (Neuenburg 1924) s 542.
252 Nettlau, Elisée Reclus. Anarchist und Gelehrter (Berlin 1928) s 233 f. Se även Anarkismen genom tiderna s 182.
253 Se även Örjan Lindberger, Heidenstams och Strindbergs brevväxling (Svensk litteraturtidskrift 1940) s 124 f.
254 Det omtalade manuskriptet tycks inte ha varit Vallfart- och vandringsår, vilket antas IV: 394 not. Se Hugo Kamras, Den unge Heidenstam (1942) s 174.
255 Heinrich Ryffel, Die schweizerischen Landsgemeinden (Zürich 1904) s 1, 202, 302, 311, 314.
256 Jfr Hermann Weilenmann, Von der Landsgemeinde, i saml.-verket Schweizer Volksleben, I (Zürich 1929) s 6.
257 Nettlau, Anarkismen genom tiderna s 99.
258 Brev 7.12.1884 (i original i Nobelbiblioteket). Som synes kände Heidenstam inte till att det fanns Landsgemeinden även i Uri och Unterwalden.
259 Heidenstam, Från Col di Tenda till Blocksberg (1888) s 92 f. Se även Karl-Erik Lundevall, Heidenstams Vallfart i åttiotalets idévärld (Edda 1947) s 22.
260 Emile de Laveleye, De la Propriété et de ses formes primitives (3. éd.; Paris 1882) s 278 f (i Strindbergs ägo enligt Bokförteckningen 1892 nr 650). Historisch-biographisches Lexikon der Schweiz, 1 (Neuenburg 1921) s 253.
261 Brev 30.12.1884 (i Nobelbiblioteket).
262 Cobban s 108.
263 Charles Letourneau, La Sociologie d'après l'ethnographie (Paris 1880) s 411 ff.
264 Revue des deux mondes, Mai—Juin 1880 s 566 f. Laveleye, Le socialisme contemporain (2. éd.; Paris 1883) s 252 f. (Strindberg ägde denna bok enligt Bokförteckningen 1892 nr 395.)
265 Laveleye, De la Propriété s XXIV. Se även s XVII f.
266 Laveleye, De la Propriéte s 4 f och 267 ff. — Det sistnämnda kapitlet är nästan identiskt med en artikel av Laveleye, La Propriété primitive et les Allmends en Suisse i Revue des deux mondes, 1 Juin 1873 s 598 ff. (Även George har s 346 ff observerat Laveleye.) — Man kan också nämna en broschyr av B. Becker, Die Allmeinde, das Grundstück zur Lösung der socialen Frage. (Om denna broschyr se De la Propriété s 267 not och 282; enligt Bokförteckningen 1892 nr 533 ägde Strindberg även Beckers skrift.)
267 Laveleye, De la Propriété s 267 f.

268 Laveleye, De la Propriété s 270 f.
269 Laveleye, De la Propriété s 272 f.
270 Jfr Laveleye i De la Propriété s 282 not: "M. le pasteur Becker a cru trouver dans *l'Allmend* la solution du problème social et je suis complètement de son avis".
271 Laveleye, De la Propriété s 282.
272 Laveleye, De la Propriété s 287 f.
273 Laveleye, De la Propriété s 289 f.
274 Laveleye, De la Propriété s 290 f.
275 Laveleye, De la Propriété s 12 ff.
276 Laveleye, De la Propriété s 40 ff.
277 Stepnjak s XII.
278 J. M. Meijer, Knowledge and Revolution. The Russian Colony in Zuerich (1870—1873). A Contribution to the Study of Russian Populism (Assen 1955) s 26, 51 f.
279 Se exempelvis DN 13.6.1873: "under skydd af ett fingeradt äktenskap förgäta de till den yttersta grad sedlighetens och den qvinliga kyskhetens grundprinciper. Detta de ryska studentskornas ovärdiga uppförande har uppväckt stadsinnevånarnas ovilja mot dem, och till och med de, som hyra ut rum, mottaga dem högst ogerna. Några af dessa flickor äro till och med så djupt sjunkna, att de specielt sysselsätta sig med den gren af förlossningskonsten som i alla länder förföljes af strafflagarna och som föraktas af allt hederligt folk." (Ur artikeln De ryska studentskorna i Zürich.) Se även Eduard Osenbrüggen, Die Schweizer (Berlin 1874) s 129 f och DN 26.2.1875, Den ryska qvinnan.
280 Meijer s 52. — I samband med den ryska ukasen 1873 uppmärksammades de ryska studenterna och deras liv i utförliga artiklar i pressen. I Neue Zürcher Zeitung den 15 juni stod följande att läsa om de ryska studentskorna i en insändare (sannolikt av en universitetsprofessor): "Ja, sie haben viel gearbeitet mit grossem Fleiss und sie haben sich bei der grossen Rezeptivität der slavischen Nationen tüchtige Kenntnisse erworben. Sie haben in den urteilsfähigen Kreisen Zürichs den russischen Frauennamen zu Ehren gebracht. Sie erfreuen sich der Achtung ihrer männlichen Mitstudierenden." — Se även Stepnjak s 13 f, Klara Zetkin, Die russischen Studentinnen (Die Neue Zeit 1888) s 364 ff samt Krapotkin, En anarkists minnen s 253 f.
281 Meijer s 162 f, 167.
282 Meijer s 85 ff resp. 117 ff.
283 Meijer s 72 f.
284 Proudhons slogan "Egendom är stöld" citerades ständigt. Strindberg kan förutom i originalet, Proudhons Qu'est-ce que la Propriété (s 2 ff) som han enligt Bokförteckningen 1892 nr 385 ägde, senast ha mött den t. ex. hos Nordau (sv. uppl.) s 205, Schäffle s 13 f och Laveleye, Le socialisme contemporain s 25. — Om egendomens "helighet" framhöll Letourneau s 383: "En soi, la propriété n'a rien ni d'exécrable ni de sacré."
285 Diehl, I s 158, Nettlau, Der Anarchismus von Proudhon zu Kropotkin s 228 ff och Anarkismen genom tiderna s 166 ff.
286 Gide, Principes d'économie politique (2. éd.; Paris 1889) s 448.
287 Le Révolté 19.2.1881, La Prochaine Révolution Agraire.
288 Marx, Das Kapital (2. Aufl.; Hamburg 1873) s 793.
289 Bebel, Die Frau in der Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft (Zürich 1883) s 149, Schäffle s 9.
290 Marx—Engels, Das kommunistische Manifest s 19.

291 Letourneau s 418.
292 Nordau (sv. uppl.) s 242 ff.
293 Nordau (sv. uppl.) s 235 f.
294 Nordau (sv. uppl.) s 224.
295 Nordau (sv. uppl.) s 243 f.
296 George s 340, 424 f. Fysiokraterna nämns s 403. — Laveleye har i Le socialisme contemporain s 303 också en sammanställning av George och fysiokraterna.
297 Nettlau, Der Anarchismus von Proudhon zu Kropotkin s 111.
298 Le Révolté 25.11.1882, L'Expropriation.
299 Le Révolté 22.6. och 31.8.—31.9.1884.
300 Jfr Diehl, I s 11 ff.
301 Nordau (sv. uppl.) s 326, Diehl, I s 13, 37, 43 et passim.
302 Detta står att läsa i Rom på en dag, som publicerades våren 1885, inte 1884 som Landquist uppger (16: 339).
303 Mill, Om frihet s 168. — Spänningen mellan egoism och altruism hos Strindberg vid denna tid har nyligen från andra utgångspunkter analyserats av Thure Stenström i Den ensamme. En motivstudie i det moderna genombrottets litteratur (1961) s 240 ff.
304 Nordau (sv. uppl.) s 329 ff.
305 Le Révolté 11.5.1884. Se äv. Proudhons Qu'est-ce que la Propriété s 244 ff.
306 Letourneau s 381. Se även Hagsten, I s 37 f.
307 Hagsten, I s 174 f; II s 141 not 8.
308 Eugène Véron, La Morale (Paris 1884) s 283, 393, 418.
309 Étienne Cabet, Voyage en Icarie (5. éd.; Paris 1848) s 18 ff. Se även Sudre s 321 och H. Lux, Etienne Cabet und der Ikarische Kommunismus (Stuttgart 1894) s 124.
310 Bebel, Die Frau s 156.
311 A. Bebel, Charles Fourier. Sein Leben und seine Theorien (3. Aufl.; Stuttgart 1907) s 76.
312 Letourneau s 549.
313 Tiden 14.10.1884.
314 Se Sudre s 311, Bebel, Charles Fourier s 23 f, 94 ff.
315 Bebel, Die Frau s 99. Se även s 98 och 191.
316 Cabet s 28, 67, 75, 139 ff, Sudre s 325 ff, Lux s 135 f.
317 Detta är det enda vittnesbördet om ett sådant sammanträffande, men det är inte uteslutet att det kan ha ägt rum. (Jfr V: 75, 108, 116, 125.)
318 Erik Lie s 121.
319 Andrieux s 172, Bibliothèque universelle et revue suisse, avril—juin 1884 s 218, avril—juin 1885 s 368 ff, Langhard s 263 ff.
320 Most om 'handlingens propaganda' i Die Freie Gesellschaft (New York 1884): "Gewiss ... wäre es besser, wenn man imstande sein würde, gleich die *ganze* reaktionäre Brut (mit Kind und Kegel), wie giftiges Unkraut auszumerzen; allein vorläufig sind auch vereinzelte Hinrichtungen nicht ohne Nutzen. — Dieselben bringen der sogenannten 'vornehmen Gesellschaft' dass Bewusstsein bei, dass über ihrem Haupte stetig das Damoklesschwert der sozialen Revolution schwebt" (s 65).
321 Most s 47 ff, Langhard s 235 f.
322 Strindberg kan ha inhämtat utopisternas idéer på många håll alltifrån t. ex. Sudre s 307 ff, ett par stora översiktsartiklar i Framtiden 1870, III s 97 ff, 265 ff och i StAP 13.1, 15.1, 16.1, 27.1, 29.1, 7.2, 21.2, 22.2.1872.

323 Hans Honegger, Godin und das Familistère von Guise (Zürich 1919) s 14, 16, 76. Se även Axel Gjöres, Robert Owen och kooperationens uppkomst (1932) s 65.

324 Cabet s 63 ff, Quiding, IV s 52 ff, Tjernysjevskij, Was thun?, III s 121 ff.

325 Lamm tillmäter alltså den ryske författaren en alltför stor betydelse i sammanhanget. (August Strindberg, I s 266 f.)

326 Werin, C. J. L. Almquist s 184. Se även Kjellén, I s 229.

327 T. ex. Louis Reybaud, Le Familistère de Guise et son historien (Revue des deux mondes, Janvier—Février 1872) s 775 ff, Charles-M. Limousin, Le Familistère de Guise (Journal des économistes, IV. Série, XV, juillet—septembre 1881) s 401 f, Johan Leffler, Om en sida af det moderna associationsväsendet, den s. k. kooperativa rörelsen (Ny svensk tidskrift 1882) s 1 ff, särsk. s 15—19, Tribune de Genève 9.5.1884. (Här påpekades att Godin i ett specialnummer av sin egen tidning Devoir nyligen skildrat anläggningen utförligt.)

328 Godin, Solutions sociales (Paris 1871) nämns V: 229 not 2, likaså Devoir. Vidare Godins Mutualité sociale et association du capital et du travail (Paris 1880) samt Edouard Raoux, Le Monde Nouveau ou Le familistère de Guise (Lausanne 1884). (Dessa båda står som nr 474 resp. 402 i Bokförteckningen 1892.)

329 Nettlau, Vorfrühling der Anarchie s 78 f.

330 Sergent & Harmel s 111.

331 Bebel, Charles Fourier s 18 not, 89 f.

332 Maxim Schuwal, Zur Theorie des Anarchismus (Königsberg 1927) s 14.

333 Sergent & Harmel s 112.

334 Nettlau, Vorfrühling der Anarchie s 88 f.

335 Sergent & Harmel s 114.

336 Gjöres s 66 f, 80, 86 f, 110 f. (Författaren talar s 159 om Owens "fallenhet för despotism".)

337 Sergent & Harmel s 111.

338 Sergent & Harmel s 271 ff, Nettlau, Vorfrühling der Anarchie s 217.

339 Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, I (1879) s 16 ff.

340 Sergent & Harmel s 111 f. — Krapotkin, En anarkists minnen s 371.

341 Le Révolté 18.3.1881, La Commune de Paris. Se även En anarkists minnen s 409.

342 Godin, Mutualité sociale s 100 ff. — I sitt reportage, 16: 331, har Strindberg angett klassernas antal till fem men har då inbegripit de s. k. 'auxiliaires', som egentligen stod utanför själva associationen. Se Mutualité sociale s 100 f, 112 f.

343 Godin, Mutualité sociale s 102 f, Raoux s 15, Honegger s 43 f, 70.

344 Godin, Mutualité sociale s 133 f, 139.

345 Godin, Mutualité sociale s 136, 142.

346 Nettlau, Vorfrühling der Anarchie s 89.

347 Ny svensk tidskrift 1886 s 372. Se även Honegger s 10.

348 Honegger s 93. (Strindberg "rättade" denna uppgift i reportaget, 16: 328.)

349 Jfr Godin, Solutions sociales s 8 ff, Honegger s 12 ff.

350 Se artikeln om Spencer och hans filosofi i Bibliothèque universelle et revue suisse, juillet—septembre 1884 s 320.

351 Godin, Solutions sociales s 510.

352 Godin, Solutions sociales s 612 f.

353 Godin, Solutions sociales s 617, Limousin s 407.

354 Se t. ex. StAP 21.2.1872, Granskning af de socialistiska och kommunistiska lärorna, I.

Åren 1885 och 1886

355 Datering enligt V: 124 not 2.
356 Lindberger, Heidenstams och Strindbergs brevväxling. En kort översikt (Svensk litteraturtidskrift 1940) s 130.
357 Hugo Kamras, Den unge Heidenstam (1942) s 76, L'Intransigeant 10.1, 20.3, 21.3 och Le Figaro 9.1, 19.3.1882.
358 Ruben G:son Berg, Före Vallfart och vandringsår (1919) s 114, Kamras s 165 f, Karl Erik Lundevall, Heidenstams Vallfart och vandringsår i åttitalets idévärld (Edda 1947) s 15 f.
359 Citerat efter Sixten Strömbom, Konstnärsförbundets historia, I s 233. Se även V: 347 f.
360 Jfr Hans Lindström s 238 ff.
361 Georg och Edv. Brandes brevväxling, I s 43 f.
362 Se även Schäffle s 20. — Datering enligt 16: 339.
363 DN 5.10, 7.10, 13.10.1885.
364 V: 254 (brev nr 1179 not).
365 V: 319, 321 not 3.
366 Manuskriptet finns i Mörnerska samlingen i Örebro stadsbibliotek.
367 DN 10.2.1886. Se även utförligt referat i The Times 9.2.1886, en sammanställning av flera tidningars rapporter hos Nyström s 20 ff samt Staffan Björck, Heidenstam och sekelskiftets Sverige (1946) s 199, 336 not 13.
368 Hagsten, II s 99 f.
369 Ref. efter Reclus, Évolution et Révolution, Le Révolté 21.2.1880. (Utkom som broschyr samma år.) — Flor O'Squarr anser i Les coulisses de l'anarchie (Paris 1892) att de böcker som skapat den franske anarkisten är Bakunins Dieu et l'État, Reclus' Évolution et Révolution samt Krapotkins Aux jeunes gens och Paroles d'un Révolté, en samling av hans artiklar i Le Révolté. (O'Squarr s 279.)
370 Samlaren 1928 s 132. Om dateringen se även V: 319.
371 Most s 73, Sergent & Harmel, I s 437.
372 The Times 9.2.1886.
373 Krapotkin, En anarkists minnen s 441 f.
374 Kamras s 256 ff.
375 Originalet i Nobelbiblioteket.
376 Kamras s 237. Se även Lindberger, Heidenstams och Strindbergs brevväxling s 127.
377 Se överhuvudtaget Kamras' kommentarer till brevet s 236 ff.
378 Lindberger antyder utan närmare motivering ett samband mellan Stirners formel "der Einzige und sein Eigenthum" och Heidenstams attityd vid denna tid (Heidenstams och Strindbergs brevväxling s 129).
379 Max Stirner, Der Einzige und sein Eigenthum (Leipzig 1845) s 428. Se vidare s 181 f, 216 f, 420.
380 Stirner s 421 ff.
381 Stirner s 340 f.
382 Hartmann, II s 283 ff.
383 DN 14.5.1879, Huru har nihilismen uppkommit?. — Se även DN 26.2.1875, Den ryska qvinnan.

384 Kamras s 89, 194, 231 et passim.
385 Hartmann, II s 286.
386 Hartmann, II s 289.
387 Hartmann, II s 297. Se även Kamras s 194 f.
388 De citerade breven finns i original i Nobelbiblioteket. — Se även Kamras s 183 f, 189, 191 och Björck s 286 f.
389 Zola, Œuvres complètes, 14 s 549, 569 ff. — Se även Stellan Ahlström, Strindbergs erövring av Paris s 55 f, 66.
390 Grave s 98.
391 Björck s 199, 336 not 14, Hagsten, II s 115.
392 Jfr 19: 284 och Eklunds tolkning V: 324 not 4.
393 Zola, Den stora grufstrejken, II (1903) s 104 resp. 250. (Nr 744 i förteckningen över Strindbergs efterlämnade bibliotek i Nordiska museet.) Jfr Œuvres complètes, 14 s 365 resp. 496.
394 Zola, Œuvres complètes, 14 s 542.
395 Zola, Œuvres complètes, 14 s 541 f.
396 Erik Hedén förvånade sig över att i Tjänstekvinnans son höra den nationella samlingstankens förespråkare "föra den ohejdade anarkismens, den fria egoismens talan" (Fram 1910: 2 s 11 f).
397 Jfr Hagsten, II s 117 not.
398 Se t. ex. Eklund, Tjänstekvinnans son s 382 ff.
399 Zola, Œuvres complètes, 14 s 470.
400 Zola, Œuvres complètes, 14 s 542.
401 Lindberger, Heidenstams och Strindbergs brevväxling s 132.
402 Eklund, Tjänstekvinnans son s 369 ff.
403 Zola, Œuvres complètes, 14 s 334, 418 f.
404 Laveleye, Le socialisme contemporain s XI.
405 Se t. ex. Hedin, Femton bref s 12 f, 25, 32 f, 74.
406 Hagsten, II s 112.
407 Lamm, August Strindberg, I s 302.
408 Nordau (sv. uppl.) s 243 f.
409 Hagsten, I s 135.
410 Eklund, Tjänstekvinnans son s 17 ff, Brandell s 11 f, 13, 15.
411 Axel Strindberg i DN 30.3.1924, Minnet av min bror: "Jag minns att han sade: — Jag kan inte ha någon över mig." (Se även Eklund, Tjänstekvinnans son s 44), NDA 19.6.1933 (Ögonvittnen s 25), Strindbergs systrar berätta (1926) s 15 f, 31.
412 Hagsten har — II s 30 ff — kunnat bekräfta sanningshalten i Strindbergs mörka skildring av den första skoltiden.
413 Se även Hagsten, I s 134 och II s 33 ff.
414 Det sociala mindervärdeskomplex som Eklund, Tjänstekvinnans son s 9, fäster så stor vikt vid och som han anser behärskade Strindberg inte bara i Klara skola utan också i Lyceum är inte skönjbart i artiklarna från 1874.
415 Jfr de pessimistiska tongångarna i åtskilliga av Strindbergs brev från Uppsala, I: 34—42, 66, 68.
416 I ett brev till brodern Oscar 29.9.1867 säger sig Strindberg ha "gjort för sin levnadsuppgift att så snart som möjligt gagna Staten och Samhället" (Hagsten, I s 197).
417 Hagsten har, I s 150 ff, en utförlig redogörelse för Strindbergs tidiga kontakter med naturen.

418 Se Hagsten, I s 90, Ögonvittnen. August Strindberg. Ungdom och mannaår s 22.

419 Cit. även av Hagsten, I s 94.

420 Hagsten har tyckt sig finna hos Strindberg under dessa år en tendens till "urbanisering" eller "orientering mot staden och dess livsformer" (I s 149, även s 139). Den märks dock inte i självbiografin.

421 Se även 26: 354 f, Lamm, Strindbergs dramer, I s 265, Eklund, Tjänstekvinnans son s 376 f samt Hans Lindström s 167 f.

422 Jfr Erik Lie s 134.

423 Se min uppsats i Ord och Bild 1958: 5 s 337 ff.

Källor och litteratur

OTRYCKT MATERIAL

Kungliga biblioteket (KB).

Ms till Röda rummet.
Brev från Mikael Bakunin till Giuseppe Garibaldi (fotostatkopia).
„ „ Claes Lundin till Knut Michaelson.
„ „ Erik Thyselius till Karl Warburg.
Utlåningsjournaler 1873—1883.

Lunds universitetsbibliotek.

Brev från Lars Johan Hierta till F. T. Borg.

Nobelbiblioteket (i deposition från Sveriges författareförening).

Brev från Hjalmar Branting till Strindberg.
„ „ Verner von Heidenstam till Strindberg.
„ „ Carl Larsson till Strindberg.
„ „ Jonas Lie till Strindberg.
„ „ Pehr Staaff till Strindberg.

Nordiska museets bibliotek.

Förteckning över Strindbergs efterlämnade bibliotek.

Arbetarrörelsens arkiv.

Ms till Victoria-Jubel (1881) av Hjalmar Branting m. fl.
Brev från bokhandlaren Chonmoru i Paris till Hjalmar Branting.

Stockholms universitets humanistiska bibliotek.

Lagercrantz, O. Strindbergs satiriska och polemiska diktning mellan Röda rummet och utresan 1883. (Otr. avh.)

Bonniers arkiv.

Ms till novellen På gott och ont i Svenska öden och äventyr.
„ „ novellerna Återfall och Nybyggnad i Utopier i verkligheten.
„ „ August Strindbergs Lilla katekes för Underklassen.
Brev från Strindberg till Leopold Littmansson.

Örebro stadsbibliotek (Mörnerska samlingarna).

Ms 'Ett och annat om Schweitz'.
Ms 'La Société de Stockholm. Introduction'.

Archives communales, Lausanne.

Recensement de la population, juillet 1884.

Cercle littéraire de Lausanne.

Procès-verbaux du comité du Cercle littéraire de Lausanne.

I enskild ägo.

Ms 'En tviflares anteckningar'. Hos prof. Jöran Sahlgren, Uppsala.
Brev från Axel Berg till Fridtjuv Berg. Hos fil. dr Tor Berg, Stockholm.
Ahlström, S. Strindberg och Frankrike, I, 1860- och 1870-talen. (Otr. avh.) Hos författaren, fil. dr Stellan Ahlström, Stockholm.
Myrdal, H.-G. Studier i 1860-talets radikalliberalism. (Otr. avh.) Hos författaren, fil. lic. Hans-Göran Myrdal, Uppsala.

TRYCKT MATERIAL

Följande publikationer har genomgåtts systematiskt för hela den angivna tidsperioden eller delar därav.

Aftonbladet (AB) 1865—72.
Budkaflen 1883—84.
Dagens Nyheter (DN) 1871—83.
Framtiden 1868—71, 1877.
Fäderneslandet (Fäd.) 1865—72.
Historisk lektyr 1879—81.
Nya Dagligt Allehanda (NDA) 1869—71.
Stockholms Aftonpost (StAP) 1871—72.
Tiden 1883—84.
Ur dagens krönika 1881—83.
Bibliothèque universelle et revue suisse 1884—85.
Der Baltische Föderalist 1882.
Les États-Unis d'Europe 1884.
Le Figaro 1882—84.
Gazette de Lausanne 1884.
L'Intransigeant 1882—84.
Journal des économistes 1880—82.
Neue Zürcher Zeitung 1873.
Obsjtjee Djelo 1883—84.
Le Révolté 1879—84.
Revue des deux mondes 1871—86.
Tribune de Genève 1884.

Nedanstående förteckning utgör ett urval och omfattar arbeten av större betydelse för undersökningen ävensom mer eller mindre känd litteratur av speciellt intresse för 1800-talets sociala rörelser. I övrigt hänvisas till noterna.

Adler, G. Den moderna anarkismen, dess teori och dess taktik. Nordisk revy 1898.
Ahlström, G. Georg Brandes' Hovedstrømninger. En ideologisk undersökning. Lund & København 1937.
— Det moderna genombrottet i Nordens litteratur. Stockholm 1947.

Ahlström, S. Kommunarden Strindberg. Ord och Bild 1951.
— Strindbergs erövring av Paris. Strindberg och Frankrike 1884—1895. Stockholm 1956.
Ahnfelt, A. C. J. L. Almqvist. Hans lif och verksamhet. Stockholm 1876.
L'alliance de la démocratie socialiste et l'association internationale des travailleurs. Rapports et documents publiés par ordre du congrès international de la Haye. Londres & Hambourg 1873.
Almqvist, C. J. L. Samlade skrifter, 16. Stockholm 1922.
Andrieux, L. En polisprefekts memoarer. Stockholm 1889.
Anjou, L. A. Svenska kyrkoreformationens historia, I. Upsala 1850.
Aschkinasij, M. Tsarens offer. Stockholm 1883.
Bakunin, M. Aufruf an die Slaven. Koethen 1848.
— L'empire knouto-germanique et la révolution sociale. Genève 1871.
— Dieu et L'État. Genève 1882.
— Correspondence de Michel Bakounine. Lettres à Herzen et à Ogareff. Publ. par Michel Dragomanov. Paris 1896.
Bebel, A. Die Frau in der Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. Zürich 1883.
— Charles Fourier. Sein Leben und seine Theorien. 3. Aufl. Stuttgart 1907.
Birjukov, P. Leo Tolstoj. Hans lif och hans verk, 2. Stockholm 1909.
Björck, S. Heidenstam och sekelskiftets Sverige. Studier i hans nationella och sociala författarskap. Stockholm 1946.
Björnson, B. Samlede digter-verker, 3—5. Kristiania & København 1919.
— Brev, 3: 2. Oslo 1932.
— Bjørnstjerne Bjørnsons brevveksling med danske 1875—1910, I. København & Oslo 1953.
— Bjørnstjerne Bjørnsons brevveksling med svenske 1858—1909, 2. Oslo & Stockholm 1961.
Boisson, M. Les Attentats Anarchistes sous la troisième république. Paris 1931.
Bonnier, K. O. Bonniers. En bokhandlarefamilj, IV. Stockholm 1931.
Borgius, W. Die Ideenwelt des Anarchismus. Leipzig 1904.
Bourgin, G. La guerre de 1870—1871 et La Commune. Paris 1939.
Brandell, G. Strindbergs Infernokris. Stockholm 1950.
Brandes, G. Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes Litteratur, I. Kjøbenhavn 1872.
— Indtryk fra Rusland. Kjøbenhavn 1888.
Brandes, G och E. Georg og Edv. Brandes Brevveksling med nordiske Forfattere og Videnskabsmænd, IV: 1. København 1939.
— Brevväxling med svenska och finska författare och vetenskapsmän, I. Stockholm 1939.
Branting, A. Min långa resa. Boken om Hjalmar och mig. Stockholm 1945.
Branting, Hj. Tal och skrifter, XI. Litteraturkritik och varia. Stockholm 1930.
Buckle, H. T. Civilisationens historia i England, I. Stockholm 1871.
Bull, F. [-Paasche-Winsnes], Norsk litteraturhistorie, 4. Oslo 1937.
Börjesson, J. Erik den Fjortonde. Stockholm 1846.
Böök, F. Tre noveller ur Strindbergs Svenska öden och äventyr. En litteraturvetenskaplig analys. Stockholm 1915.

— Sveriges moderna litteratur. Svenska litteraturens historia, III. Stockholm 1921.
— Från åttiotalet. Stockholm 1926.
Cabet, É. Voyage en Icarie. 5e éd. Paris 1848.
Caro, E. Pessimismen i nittonde århundradet. Stockholm 1880.
Cobban, A. Rousseau and the modern state. London 1934.
Collin, C. Henrik Ibsens fremtidsdrøm. Samtiden 1906.
Dahlen, G. Europas samhällen i våra dagar. Stockholm 1885.
Diehl, K. Socialismen, kommunismen och anarkismen. Tjugo föreläsningar, 1—2. Stockholm 1913.
[*Dittrich, M.*, pseud. 'Fritz Horn'] Nihilisternas drottning. Sedeskildring ur nutiden. Sv. bearb. av Sigurd Sigurdsson (pseud. för Josef Lindqvist). Stockholm 1880.
Edqvist, S.-G. Branting anno 82. Tiden 1955.
— En aspekt på Esplanadsystemet. Modersmålslärarnas förenings årsskrift 1957.
— Elden och pånyttfödelsen. Ett motiv hos Strindberg. Ord och Bild 1958.
— Strindberg och Rousseau. En anmälan i Arbetet 3.1.1960.
— Kring ett anonymt brev. Tiden 1960.
Eklund, T. Lettres de Stockholm par Auguste Strindberg. Samlaren 1928.
— Strindbergs verksamhet som publicist 1869—1880. Samlaren 1930.
— Tjänstekvinnans son. En psykologisk Strindbergsstudie. Stockholm 1948.
— Rec. av Allan Hagstens avh. Den unge Strindberg. Samlaren 1951.
Erdmann, N. August Blanche och hans samtid. Stockholm 1892.
— August Strindberg. En kämpande och lidande själs historia, I—II. Stockholm 1920.
Fernström, K. Ungsocialismen. En krönika. Stockholm 1950.
Faesi, R. Strindbergs Schweizer Novellen. Baden-Badener Bühnenblatt 8.12.1920.
Förteckning öfver en Boksamling, som tillhört Litteratören August Strindberg och hvilken säljes å Stockholms Bokauktionskammare (Riddarholmen n:o 12) Lördagen den 13 Mars. Stockholm 1886. (Cit. Bokförteckningen 1886.)
Förteckning öfver en samling böcker, hvilka försäljas på Stockholms Bokauktionskammare (Riddarholmen N:o 12) Onsdagen den 30 November 1892. Stockholm 1892. (Cit. Bokförteckningen 1892.)
Garborg, H. Rousseau og hans Tanker i Nutiden. Kristiania & København 1909.
Geijerstam, G. af Tills vidare. Stockholm 1887.
George, H. Framåtskridandet och fattigdomen. Upsala 1884.
Gjellerup, K. Arvelighed og Moral. København 1881.
— Rødtjørn. København 1881.
Gjöres, A. Robert Owen och kooperationens uppkomst. Stockholm 1932.
Godin, J.-B. Solutions sociales. Paris & Bruxelles 1871.
— Mutualité sociale et association du capital et du travail. Paris 1880.
Goethe, J. W. von Götz von Berlichingen med jernhanden. Stockholm 1854.
Golowin, I. Der russische Nihilismus. Leipzig 1880.
Grave, J. Le Mouvement Libertaire sous la 3e République. Paris 1930.
Hagsten, A. Den unge Strindberg, I—II. Lund 1951.
Hans, W. Strindbergs politische Wandlungen. Edda 1928.

Hartmann, E. von Verldsprocessens väsen eller Det omedvetnas filosofi, II. Stockholm 1878.
Hedén, E. Strindberg. En ledtråd vid studiet av hans verk. Stockholm 1921.
[*Hedin, S. A.*] Hvad folket väntar af den nya representationen. Femton bref från en demokrat till den svenska riksdagens medlemmar. Andra öfversedda uppl. Stockholm 1868.
Held [*W. A.*] *& Corvin* [*O. J. B. von*] Illustrerad verldshistoria, III. Stockholm 1852.
Hellberg, N. En attentator, I—II. Skånska Aftonbladet 20.—21.10.1882.
Hemmings, F. W. J. Émile Zola. Oxford 1953.
Herzen, A. Europa och Ryssland. Stockholm 1916.
Holmberg, G. H:son En svensk "utopist", Nils Herman Quiding. Stockholm 1909.
Honegger, H. Godin und das Familistère von Guise. Zürich 1919.
Hugo, V. Samhällets olycksbarn, I—X. Stockholm 1862.
— Skrattmenniskan, IV. Stockholm 1869.
— L'année terrible. Paris 1872.
Hyltén-Cavallius, G. O. Wärend och Wirdarne. Ett försök i Svensk Ethnologi, II. Stockholm 1868.
Häggqvist, A. Strindbergs "Samvetskval". Edda 1939.
Höglund, Z. Hjalmar Branting och hans livsgärning, I. 2:a uppl. Stockholm 1929.
— Lyrik och lovtal. Stockholm 1944.
Ibsen, H. Samlede verker, 5—17. Oslo 1928—1940.
Jolivet, A. Le théatre de Strindberg. Paris 1931.
— Le rousseauisme d'Auguste Strindberg. Revue de littérature comparée 1933.
Johnson, D. Den politiska komedien i Europa. Stockholm 1880.
Johnsson, M. En åttitalist. Gustaf af Geijerstam 1858—1895. Göteborg 1934.
Kamras, H. Den unge Heidenstam. Personlighet och idéutveckling. Stockholm 1942.
Kàszony, D. von De ljusskygge. Historisk skildring af alla länders och folks hemliga polisväsen och hemliga sällskap. Stockholm 1874.
Kjellén, A. Sociala idéer och motiv hos svenska författare under 1830- och 1840-talen, I—II. Stockholm 1937, 1950.
Kleen, V. Kommunen. Insurrektionen i Paris 1871. Stockholm 1876.
Koht, H. Henrik Ibsen. Eit diktarliv, I—II. Oslo 1954.
Krapotkin, P. Artiklar i Le Révolté 1879—1882.
— Aux jeunes gens. Genève 1881.
— En anarkists minnen. Stockholm 1901.
Krook, A. Tro och otro. Stockholm 1864.
Krusius-Ahrenberg, L. Bakunins "Internationella brödraskap" och aftonbladsradikalismen vid mitten av 1860-talet. Statsvetenskaplig tidskrift 1953.
Kupczanko, G. Der Russische Nihilismus. Leipzig 1884.
Kurtjinskij, M. Der Apostel des Egoismus. Max Stirner und seine Philosophie der Anarchie. Berlin 1923.
Lamennais, F. de En Troendes Ord. Lund 1834.
Lamm, M. Strindbergs dramer, I. Stockholm 1924.
— August Strindberg, I—II. Stockholm 1940—42.

Langhard, J. Die anarchistische Bewegung in der Schweiz von ihren Anfängen bis zur Gegenwart und die internationalen Führer. Berlin 1903.

Larsson, C. Jag. Stockholm 1953.

Carl Larsson skildrad av honom själv. En krönika sammanställd av Harriet och Sven Alfons. Stockholm 1952.

Laurila, K. S. Leo Tolstois politische Ansichten. Helsingfors 1923.

Laveleye, E. de L'Apôtre de la destruction universelle — Bakounine et l'Internationale. Revue des deux mondes 1er Juin 1880.

— De la Propriété et de ses formes primitives. 3e éd. Paris 1882.

— Le socialisme contemporain. 2e éd. Paris 1883.

Leroy-Beaulieu, A. Ryska förhållanden. Stockholm 1880.

Letourneau, C. La Sociologie d'après l'ethnographie. Paris 1880.

Lidén, A. Den norska strömningen i svensk litteratur under 1800-talet, I. Uppsala 1926.

— Den strindbergske Gert bokpräntare. Samlaren 1940.

Lie, E. Erindringer fra et dikterhjem. Oslo 1928.

Lilja, N. Menniskan, hennes uppkomst, hennes lif och hennes bestämmelse. Ur nationale. Revue des deux mondes 1er Juin 1880.

Limousin, C.-M. Le Familistère de Guise. Journal des économistes, septembre 1881.

Lindberg, P. Tillkomsten av Strindbergs "Mäster Olof". Skrifter från Stockholms högskolas litteraturhistoriska seminarium, I. Stockholm 1915.

Lindberger, Ö. Prometeustanken hos Viktor Rydberg. Hans utopiskt liberala förutsättningar och de därav betingade problemställningarna i hans idédiktning, I. Stockholm 1938.

— Heidenstams och Strindbergs brevväxling. Svensk litteraturtidskrift 1940.

Lindblad, G. August Strindberg som berättare. Studier i hans tidigare prosa. Stockholm 1924.

Lindgren, H. Skalder och tänkare. Litterära essayer. Stockholm 1900.

Lindström, E. Strindbergs "Mäster Olof"-dramer. Lund 1921.

Lindström, H. Hjärnornas kamp. Psykologiska idéer och motiv i Strindbergs åttiotalsdiktning. Stockholm 1952.

Lux, H. Etienne Cabet und der Ikarische Kommunismus. Stuttgart 1894.

Maitron, J. Histoire du mouvement anarchiste en France (1880—1914). Paris 1951.

Marx, K. & Engels, F. Das kommunistische Manifest. Leipzig 1872.

Marx, K. Das Kapital, I. 2. Aufl. Hamburg 1873.

Maury, A. Le Socialisme au XVIe siècle. I, La guerre des paysans. Revue des deux mondes 15 Juillet 1872.

Meijer, J. M. Knowledge and Revolution. The Russian Colony in Zuerich (1870—1873). A contribution to the Study of Russian Populism. Assen 1955.

Michel, L. Mémoires de Louise Michel écrits par elle-même, T. 1. Paris 1886.

Mill, J. S. Om frihet. Helsingfors 1865.

Mortensen, J. Från Röda rummet till sekelskiftet. Strömningar i svensk litteratur under adertonhundraåttio- och nittio-talen, I. Stockholm 1918.

Most, J. Die Freie Gesellschaft. New York 1884.

Nerman, T. Hjalmar Branting, kulturpublicisten. Stockholm 1958.
Nettelbladt, S. August Strindberg som svensk kulturhistoriker. Svenska kulturbilder, ny följd, VI. Stockholm 1936.
Nettlau, M. Der Vorfrühling der Anarchie. Ihre Historische Entwicklung von den Anfängen bis zum Jahre 1864. Berlin 1925.
— Der Anarchismus von Proudhon zu Kropotkin. Seine historische Entwicklung in den Jahren 1859—1880. Berlin 1927.
— Élisée Reclus. Anarchist und Gelehrter (1830—1905). Berlin 1928.
— Anarchisten und Sozialrevolutionäre. Berlin 1931.
— Anarkismen genom tiderna. Stockholm 1954.
Nordau, M. Die conventionellen Lügen der Culturmenschheit. 1. Aufl. Leipzig 1883.
— Konventionella Nutidslögner. 2:a uppl. Stockholm 1884.
Nyström, A. Reformerande eller revolutionär socialism? Det är frågan. Stockholm 1886.
[*Nærup, C.*] Jonas Lie og hans samtidige. Breve i udvalg. Kristiania 1915.
Olsson, H. Strindbergs Sömngångarnätter. Nordisk tidskrift 1931.
— Snoilskys tidigare sociala diktning. Samlaren 1931.
Ording, A. Den forste internasjonale. Arbejderbevegelsens gjennembrudd 1830—1875. Oslo 1936.
Parker, T. En Afhandling om Religionen. Stockholm 1862.
Poulenard, E. Strindberg et Rousseau. Paris 1959.
Proudhon, P.-J. Qu'est-ce que la Propriété? ou Recherches sur le principe du droit et du gouvernement. Paris 1841.
Pyziur, E. The Doctrine of Anarchism of Michael A. Bakunin. Milwaukee 1955.
[*Quiding, N. H.*] Slutliqvid med Sveriges lag, i fyra böcker uppgjord af Nils Nilsson, Arbetskarl, I—IV. Carlshamn, Karlskrona, Malmö 1871—76.
Raoux, E. Le Monde Nouveau ou Le familistère de Guise. Lausanne 1884.
Revolutionsliteraturen i Ryssland. Framtiden 1877.
Rodhe, E. Den religiösa liberalismen. Stockholm 1935.
Rousseau, J. J. Œuvres complètes de J. J. Rousseau (utg. av V. D. Musset-Pathay), 1—5. Paris 1823.
Ryberg, K. "Det nya riket". Nerikes Allehanda 16.10.1882.
— Från Stockholms horisont. August Strindberg. Barometern 24.12.1883.
Rydh, H. De historiska källorna till Strindbergs "Mäster Olof". Skrifter från Stockholms högskolas litteraturhistoriska seminarium, II. Stockholm 1915.
Rüdiger, H. [*& Bergkvist, K.*] Federalismen. Bidrag till en frihetens historia, I. Stockholm 1947.
Saint-Pierre, J.-H.-B. de Œuvres posthumes de Jacques-Henri-Bernardin de Saint-Pierre. Paris 1838.
Samarow, G. [pseud. för O. Meding] Revolutionärer. Social tidsroman, I. Stockholm 1889.
Savage, R. H. Anarkisten. En berättelse för dagen. Stockholm 1894.
Schiller, F. von Röfvarbandet. Stockholm 1834.
— Don Carlos. Infant af Spanien. Stockholm 1862.
Schäffle, A. Die Quintessenz des Sozialismus. 5. Aufl. Gotha 1878.

Scribe, E. Profeten. Stockholm 1852.
Sergent, A. & Harmel, C. Histoire de l'anarchie, I. Paris 1949.
Smedmark, C. R. Mäster Olof och Röda rummet. Stockholm 1952.
Spencer, H. Inledning till Samhällsläran, I—II. Stockholm 1880—81.
— Grunderna för etiken. Upsala 1884.
— Principles of Sociology. Vol. II. Second ed. London & Edinburgh 1883.
— The man versus the state. London 1885.
— L'individu contre l'état. Paris 1885.
Stender-Petersen, A. Den russiske litteraturs historie, 3. København 1952.
Stepnjak [pseud. för S. Kravtjinskij] Das Unterirdische Russland. Porträts und Skizzen aus der Wirklichkeit. Bern 1884.
Stirner, M. Der Einzige und sein Eigenthum. Leipzig 1845.
Strindberg, A. Samlade skrifter, 1—55. Utg. av J. Landquist. Stockholm 1912—1919.
— Samlade otryckta skrifter, 2. Stockholm 1919.
— Skrifter. Utg. av Gunnar Brandell. 10. Stockholm 1946.
— Före Röda rummet. Strindbergs ungdomsjournalistik i urval av Torsten Eklund. Stockholm 1946. (Cit. FRr.)
— Strindbergs brev. Utg. av Strindbergssällskapet. I—VII. Stockholm 1948—1961.
— En berättelse från Stockholms skärgård. Utg. av Strindbergssällskapet. Stockholm 1949.
— August Strindbergs Mäster Olof utgiven av Carl Reinhold Smedmark. Svenska författare utg. av Svenska vitterhetssamfundet, XIX: 3. Stockholm 1957.
En bok om Strindberg. Karlstad 1894.
Ögonvittnen. August Strindberg. Ungdom och mannaår. Redigering: Stellan Ahlström. Stockholm 1959.
Strömbom, S. Konstnärsförbundets historia, I. Stockholm 1945.
Sudre, A. Histoire du communisme ou réfutation historique des utopies socialistes. 3e éd. Paris 1849.
Svanberg, V. Den unge Strindbergs samhällssyn. Tiden 1940.
Swedenborg. E. Emanuel Svedenborgs Tankar och syner i andeliga ämnen. Andra uppl. Stockholm 1858.
Thermænius, E. Lantmannapartiet, dess uppkomst, organisation och tidigare utveckling. Uppsala 1928.
— Riksdagspartierna. Ingår i 'Sveriges riksdag. Historisk och statsvetenskaplig framställning', 17. Stockholm 1935.
Thun, A. Geschichte der Revolutionären Bewegungen in Russland. Leipzig 1883.
Tikhomirov, L. Nihilister och polismän. En rysk proskriberads minnen. Stockholm 1887.
Tjernysjevskij, N. G. Was thun? Erzählungen von neuen Menschen, I—III. Leipzig 1883.
Tjulkov, G. Anarchitjeskija idei v dramach Ibsena. S:t Petersburg 1907.
Tocqueville, A. de Om folkväldet i Amerika, 1—6. Stockholm 1839—46.
Tolstoj, L. Hvari min tro består. Stockholm 1887.
Turgenjev, I. Rök. Stockholm 1869.

Turgenjev, I. Terres vierges. Paris 1877.
— Obruten mark. Stockholm 1878.
— Fäder och söner. Stockholm 1878.
Wallace, D. M. Ryssland. Land och folk, seder och bruk. Stockholm 1877.
Warburg, K. August Strindberg. Schück—Warburg, Illustrerad svensk litteraturhistoria. 2:a uppl. IV: 2. Stockholm 1916.
Venturi, F. Roots of Revolution. A History of the Populist and Socialist Movements in Nineteenth Century Russia. London 1960.
Werin, A. C. J. L. Almquist. Realisten och liberalen. Stockholm 1923.
— Svenskt 1800-tal. Litterära essayer. Lund 1948.
Véron, E. La Morale. Paris 1884.
Wilde, O. Vera; or the nihilists. U. o. 1902.
Wisén, T. Oden och Loke. Två bilder ur fornnordiska gudaläran. Stockholm 1873.
Vogüé, E.-M. de Les Écrivains russes contemporains. — Le Comte Léon Tolstoi. Revue des deux mondes 15 Juillet 1884.
Woltmann, L. Die Darwinsche Theorie und der Sozialismus. Düsseldorf 1899.
Zaccone, P. Internationalens Mysterier. En samtidshistoria. Stockholm 1871.
Zola, É. Den stora grufstrejken, II. Stockholm 1903.
— Œuvres complètes. Texte de l'édition Eugène Fasquelle. 14 (Germinal). Paris 1928.
Ödmann, S. Minnen och anteckningar från flydda dagar. Stockholm 1898.

L'ennemi de la société — étude sur l'anarchisme de Strindberg, jusqu'au 'Fils de la Servante'

Strindberg — le révolutionnaire, l'ennemi de la société: c'est là une caractéristique qui depuis longtemps déjà s'est figée en un cliché. On a accepté ce portrait sans véritable examen, cependant que la tension qu'il implique entre des composantes apparemment aussi inconciliables qu'un ardent libéralisme, une haine de la civilisation jointe à un amour de la nature rousseauiste, un esprit subversif révolutionnaire et un utopisme socialiste ne laissait pas d'intriguer. Après quelques efforts tentés pour démêler cet écheveau si complexe, on s'est contenté d'invoquer le peu de persévérance de l'auteur et sa versatilité. Il est pourtant *possible* d'unir tant d'éléments disparates; ils ont un dénominateur commun — l'anarchisme, élément essentiel de la vie et de l'œuvre de l'écrivain. L'anarchisme s'affirma dans son rôle de mouvement international et connut son premier épanouissement en tant que doctrine politico-sociale au cours des deux décennies pendant lesquelles Strindberg se fit un nom comme auteur révolutionnaire. Il débuta par un drame, *Le Libre Penseur* (Fritänkaren, 1869[1]) et, avec l'autobiographie *Le Fils de la Servante* (Tjänstekvinnans son, 1886), mit un terme à la critique de la société dont cette étape de sa production est nourrie, pour tenter sa chance dans d'autres domaines, en s'orientant vers le drame naturaliste et psychologique.

I ANARCHIA

L'auteur de cette étude a voulu commencer par présenter — pensant surtout à ses lecteurs suédois — l'anarchisme tel que le concevaient Proudhon, qui fut le théoricien initial du mouvement, et Bakounine, qui en fut le plus grand propagandiste et inspirateur. Ce bref exposé peut être considéré comme un résumé des théories anarchistes, mais plus encore comme un effort tenté pour délimiter le réseau d'idées qui sera traité par la suite en tant qu'élément capital de la première étape de la production de Strindberg. Notons en effet que les idées de Proudhon et de Bakounine ne recouvrent pas entièrement l'ensemble de la pensée et des thèmes, si difficile à saisir, que nous appellerons ici l'anarchisme de Strindberg. S'il est exact qu'il s'agit d'anarchisme, grosso modo, au sens usuel du terme, il n'en est pas moins vrai que les diverses applications qui en sont faites exigent continuellement de nouveaux commentaires, forcent à déplacer les lignes de démarcation tantôt vers l'intérieur, vers l'anarchisme 'de pure observance' franchement libertaire, tantôt vers le pourtour, vers des tendances qui lui sont tangeantes telles que le libéralisme, le socialisme et le rousseauisme. L'anarchisme contient en effet un dénominateur commun à ces idéologies.

1. Les dates désignent la date où l'œuvre a été écrite, sauf indication contraire.

2 LA LIBERTÉ ET LA RÉVOLUTION

Il est probable que l'origine de l'anarchisme de Strindberg — en tant qu'attitude générale devant la vie et qu'idéologie politico-sociale — remonte aux premières impressions d'enfance de l'auteur. D'ailleurs, le thème de l'affrontement de l'individu et de la société est essentiel dès la première partie de l'autobiographie, bien que le caractère d'apologia pro vita sua qu'il revêt fasse qu'on ne saurait considérer ces pages comme une source valable, tout au moins en ce qui concerne les toutes premières années.

Il y a cependant lieu de faire partir notre exposé d'un moment de la vie de Strindberg où l'on peut supposer que commencèrent les échanges d'influence entre le jeune homme et une certaine ambiance politique. C'est dans le libéralisme des années 1865—69 que Strindberg doit avoir pu trouver pour la première fois une affirmation du droit à la liberté susceptible de déclencher son évolution ultérieure vers l'anarchisme. Il semble également que Strindberg ait été éveillé à la vie politique à l'occasion des luttes suscitées par la réforme du parlement suédois de 1865 (amenant la substitution du système bicaméral au parlement composé de quatre états), et qu'il ait été poussé par ses sympathies libérales à en être partisan. Il est également probable qu'il n'a pas pu éviter, quelques années plus tard, de se laisser influencer par la naissance d'un parti libéral, les 'nouveaux libéraux', dont le radicalisme, tel un signe précurseur, troublait une atmosphère politique par ailleurs assez réactionnaire. Nombreux étaient ceux pour lesquels cette phalange était auréolée de lueurs révolutionnaires, et certains indices permettent de croire que, dans ces milieux, on nourrissait des desseins subversifs. Selon plusieurs témoins, Strindberg aurait donné, vers vingt ans, l'impression d'incarner le type "Sturm-und-Drang". Sur le plan politique, l'esprit de révolte qui l'habitait dut trouver où s'extérioriser dans la critique de l'état qu'offrait le libéralisme, et où se vivifier dans l'agressivité des nouveaux libéraux. Tout cela ne suffit pourtant pas à expliquer les préludes de l'esprit révolutionnaire de Strindberg qui se font entendre dans les premiers drames, et la puissante et riche orchestration qu'en donne le drame inspiré par la Réforme intitulé *Maître Olof* (Mäster Olof), première grande œuvre du jeune auteur. Le fait le plus marquant qui se situe entre ces deux étapes est le contact avec le libéralisme religieux qui s'épanouit en Suède à la même époque.

Ce mouvement avait un élément politique libéral; il revendiquait le droit à la liberté avec une insistance à laquelle des appels fanatiques à la destruction et le chiliasme donnaient un accent de plus en plus révolutionnaire. Le radicalisme des visées s'y accentuait, souvent bien au-delà de la critique théorique de l'état qui émanait du libéralisme purement politique. Cela est vrai, en particulier, de l'unitaire américain Théodore Parker et de ses disciples suédois qui, dans leur hostilité à l'égard des autorités et des institutions, pouvaient offrir par surcroît, plus ou moins nettement, des solutions rousseauistes. Tout cela préparait les voies de l'anarchisme de Strindberg.

Ces tendances affleurent à nouveau dans *Le Libre Penseur* (Fritänkaren), ouvrage qui non seulement montre comment l'impératif de liberté religieuse accule le héros à un conflit avec l'église officielle et les hiérarchies sociales, mais

qui contient le germe du rousseauisme de Strindberg. Même dans le drame *Le Proscrit* (Den fredlöse, 1870—71), le problème de la liberté religieuse reste capital, mais on voit apparaître un élément nouveau. Pour la première fois, la tumultueuse réalité sociale et politique — en premier lieu la guerre franco-allemande et les troubles sociaux qui suivirent — envahit l'œuvre de Strindberg, en une vision d'un monde en proie aux douleurs de l'enfantement. On n'est plus très loin alors des accents dont Gert l'Imprimeur, l'anabaptiste révolutionnaire de *Maître Olof* (version en prose de 1872), fera retentir ce drame inspiré par la plus grande figure de la réforme suédoise.

Ce qui souffle dans *Maître Olof*, c'est l'esprit du libéralisme religieux de l'époque de Strindberg, cette revendication du droit à la liberté qu'Olof se verra appelé à faire triompher. Le drame roule essentiellement sur le débat intérieur du réformateur qui tantôt croit en sa mission et en ses possibilités de la mener à bien, et tantôt doute de lui. Mais le personnage de Gert s'affirme au cours du drame, et joue un rôle important en attisant la volonté d'Olof, en l'infléchissant vers les solutions radicales lorsque celui-ci hésite. Gert représente la révolution politique et sociale dans son ultime aboutissement: l'anarchisme. Rappelons sa célèbre vision de la Pentecôte, prophétie annonçant la révolution en marche:

> "C'est de l'air que venait ce cri, non d'un homme: mais le cri monte, monte, un orage s'élève, passe les Alpes, rugit sur le Fichtelgebirge, éveille la Baltique: l'écho le répète sur les rivages — et le cri, infiniment multiplié, emplit le monde: liberté, liberté ... Et le pape jette ses clefs à la mer, l'empereur rengaine son épée, ils avouent leur impuissance devant ce cri!
>
> Olof! tu veux abattre le pape, mais tu oublies l'empereur, l'empereur qui assassine ses peuples sans compter, parce qu'ils osent gémir quand on les foule aux pieds. Tu veux abattre le pape de Rome, mais, comme Luther, tu veux faire de l'Ecriture Sainte un nouveau pape. Ecoute-moi! Ecoute-moi! Qu'aucun lien n'entrave plus les esprits. N'oublie pas ce grand jour: la pentecôte; n'oublie pas ces grandes choses que tu veux: la vie spirituelle, la liberté spirituelle. N'écoute pas la mort qui crie 'et voyez, cela est bon!', car alors, il n'y aura jamais de royaume millénaire, il n'y aura jamais de royaume de la liberté, et pourtant, c'est bien l'aube de ce règne que nous voyons poindre aujourd'hui!"

Il existe un ferment anarchiste, et dans les attaques exaltées que le libéralisme politique le plus radical lance contre l'état souverain, et dans l'élan destructeur et le chiliasme du libéralisme religieux, mais cela ne suffit pas à expliquer l'ardeur révolutionnaire du drame. Le jeune Strindberg lisait les romans de Victor Hugo et on y trouve plusieurs personnages révolutionnaires qui ont pu servir de modèle à celui de Gert. Le Jean Valjean des 'Misérables' a la grandeur et la démonialité voulues; Enjolras, les accents apocalyptiques. Citons encore le titanesque Gwynplaine de 'L'Homme qui rit'. L'œuvre de Hugo lue par Strindberg qui, chronologiquement, est la plus proche de *Maître Olof* est 'L'Année terrible', dont l'incendie de Paris constitue le passage capital. On ne saurait se défendre de voir un rapport entre l'impression produite par l'épopée inspirée à Hugo par la Commune, et la transformation du personnage de Gert, qui, de simple intrigant qu'il était dans le premier projet de pièce, devient dans la version définitive un apôtre de la révolution sociale teinté d'esprit communard.

Mais, naturellement, la Commune avait antérieurement à ces lectures agi directement sur Strindberg; Hugo ne fit que raviver ces impressions. En dernier ressort, ce sont elles, en somme, qui accusèrent le trait politico-révolutionnaire de l'écrivain suédois. En considérant la Commune dans une perspective historique objective, il est difficile de trouver des ressemblances concrètes entre Gert et les Communards, mais les affinités apparaissent aisément si l'on tient compte de la façon romantique dont on concevait les événements et les hommes à cette époque. On reconnaîtra peut-être alors la marque du fougueux Lullier, si prompt à l'action, qui fut enfermé, dit-on, dans un asile d'aliénés après le désastre, ou encore du communard le plus abondamment décrit à l'époque: le noble, l'intrépide Rossel, qui allait faire figure de martyr et entrer dans la légende. Sur la plan idéologique, les coïncidences entre les revendications libertaires illimitées de Gert et les théories anarcho-fédératives de la Commune ne manquent pas.

La conspiration de Gert s'intègre dans un vaste ensemble européen, et c'est bien ainsi qu'on voyait, au début, la Commune. On considérait qu'elle avait été projetée et inspirée par la première Internationale et par le plus grand de ses chefs, Bakounine. On y voyait le prélude d'une révolution mondiale qui amènerait la chute de l'ordre social établi. Cette perspective se reflète dans les visions et les actes du personnage de Gert qui rappelle de façon frappante le mythe bakounien généralement répandu.

La Guerre des Paysans anabaptistes qui se déroula en Allemagne au XVIème siècle a été considérée jusqu'à notre époque comme une phase importante de l'histoire du socialisme, et on comprit également très tôt que Gert était à la fois un anabaptiste et un révolutionnaire moderne, l'anarchisme constituant le dénominateur commun de ces deux tendances. Plusieurs facteurs peuvent avoir contribué à révéler à Strindberg, au printemps ou à l'été de 1872, c-à-d. immédiatement avant et pendant la rédaction définitive de *Maître Olof,* qu'il en était ainsi. Cette découverte lui aurait fourni une raison valable pour faire avancer le personnage de Gert au premier plan, et pour introduire du même coup dans son drame une substance politique plus virulente qu'il ne l'avait projeté. Dans la vieille 'Histoire du Communisme' d'Alfred Sudre, que Strindberg possédait — peut-être dès cette date — les anabaptistes étaient présentés comme les socialistes du XVIème siècle. En partant de cet ouvrage et d'autres aperçus analogues qu'il a peut-être lus, on peut déceler bien des analogies avec le thème anabaptiste exposé dans *Maître Olof.* En particulier, tout porte à établir un rapprochement entre Thomas Münzer et Gert.

Gert se trouverait donc au point d'intersection de lignes tirées à partir des titans romantiques et démoniaques de Hugo, d'un noble communard tel que Rossel, du grand anarchiste de l'Internationale, Bakounine, et du chef mystique des anabaptistes, Thomas Münzer.

Les années qui s'écoulèrent entre la version en prose de *Maître Olof,* qui fut refusée et dut attendre dix ans pour être jouée, et l'œuvre qui marqua la véritable entrée de Strindberg sur la scène littéraire, le roman intitulé *La Chambre Rouge* (Röda rummet, 1879), se caractérisent par des fluctuations d'opinion et d'humeur au travers desquelles subsiste la permanence d'une âme rebelle qui contient difficilement sa révolte. Strindberg fut d'abord journaliste, puis fonctionnaire à la

Bibliothèque Royale, fonctions qui comportaient leurs impératifs de retenue et de loyauté. Mais il restait libre d'exposer les vues du libéralisme dans différents domaines, p.ex. en critiquant la bureaucratie.

L'impulsion révolutionnaire était parfois trop forte pour ne pas se manifester. Certaines lettres, certains articles de journaux révèlent combien la politique du moment le décevait, et avec quelle ardeur il aspirait à d'autres solutions plus hardies, plus radicales: une révolution peut-être. Cette tendance est discernable dans un article sur l'art écrit en 1877: "Il y a des instants dans la vie d'un homme où les petites besognes quotidiennes, cette basse façon de se démener pour arriver, tous ces calculs intéressés lui semblent répugnants, lui donnent la nausée, où un sentiment vigoureux s'empare de tout son être, où il est saisi d'un désir irrésistible d'échapper... pour trouver l'air, la lumière, la liberté." On peut relever chez l'auteur il est vrai, et cela dès 1870, un sens personnel, original, de la nature, mais le passage cité est l'une des premières manifestations dénotant de vagues aspirations révolutionnaires rousseauistes.

A cette époque, Strindberg allait parfois s'installer dans les îles de l'archipel de Stockholm, et publiait dans la presse ses impressions. Ces articles révèlent que le milieu primitif dans lequel il se trouvait lui apportait un sentiment d'isolement dont il jouissait, qu'il voyait dans ces ilôts le havre où fuir la société. C'est d'ailleurs à ce moment-là qu'on commence à discerner chez lui une tendance à distinguer l'homme fondamental, naturel, libre, de l'homme qui a été façonné par les considérations et les conventions de la vie et de la société — encore un signe de son rousseauisme naissant. Tous ces signes annoncent l'épanouissement total de ce rousseauisme, qui se situe aux alentours de 1880.

Dans une comédie intitulée *Anno 48* (1877) Strindberg essaya de traiter des sujets dangereux, sans trop s'exposer. Il est vrai que le sujet révolutionnaire était déjà vieux de quelques décennies, mais la Commune était propice aux associations d'idées et pouvait rafraîchir la mémoire des lecteurs qui auraient oublié la révolution de février. L'impression générale que donne cette pièce est certes assez anodine, mais le mordant révolutionnaire de certains détails mérite d'être relevé, en ce sens qu'il révèle la position réelle de Strindberg.

Les traits les plus acérés que Strindberg ait lancés contre la société restèrent longtemps dans les tiroirs. Il s'agit d'articles qu'il adressait de Stockholm au quotidien Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, à Göteborg (1876) et qui, de toute évidence, dépassaient les limites de ce que le rédacteur en chef pouvait tolérer. On trouve dans le pessimisme des vues que la société inspire à l'auteur, dans l'impression de corruption totale qu'elle lui donne, un élément corrosif nouveau, résultat d'expériences personnelles sans doute, mais aussi de l'exemple donné à l'époque par les Norvégiens Björnson et Ibsen, qui démasquaient le mensonge officiel dans leurs premières pièces sociales. Pour ce qui est d'Ibsen, des courants anarchiques s'étaient déjà fortement fait sentir dès ses premières œuvres, ainsi que dans sa production dramatique des années 1880—1890. Il suffira de rappeler 'Un Ennemi du Peuple', qui allait connaître un si grand succès à Paris, surtout parmi les anarchistes. On peut en tout cas constater l'analogie qui existe entre ses premières visions de l'embrasement universel et les variations que Strindberg compose (après 1880) sur le thème de la régénération qui suivra la destruction totale.

Aux approches de 1880, on relève chez Strindberg un trait pessimiste, nihiliste, qui n'a pas d'équivalent chez Ibsen, encore moins chez Björnson, ce grand 'bagarreur'. La désespérance crée une passivité qui ne fait entrer en ligne de compte que des termes négatifs, que l'anéantissement de toute chose. Précédant et conditionnant cette sombre conception, il y a la perspective pessimiste ouverte par Eduard von Hartmann dans 'Philosophie des Unbewussten', à la traduction suédoise de laquelle Strindberg avait collaboré. En laissant prévoir un suicide cosmique, Hartmann donne à ses idées une portée subversive. Bientôt d'ailleurs, on vit apparaître un courant révolutionnaire qui ne laissait rien à désirer en fait de potentiel destructif: le 'nihilisme' terroriste russe. Celui-ci exerça une influence décisive sur l'esprit révolutionnaire, jusque là muselé, de Strindberg.

3 DÉMOLIR POUR DONNER DE L'AIR ET DE LA LUMIÈRE

Le 'nihilisme' que l'on associe à des noms tels qu'Herzen, Tchernychevski, Bakounine et Kropotkine, joua un rôle considérable dans l'opposition au tsarisme et dans la vie intellectuelle pendant la majeure partie du siècle, mais resta relativement peu connu hors de Russie. Ce ne fut que vers 1878—80, quand on passa à la tactique terroriste à grande échelle, quand on se fit comprendre par le feu et la dynamite, que l'attention d'un plus grand public s'éveilla. Le réveil fut brutal. L'assassinat du tsar Alexandre II, en 1881, attira les regards du monde entier sur les 'nihilistes'. Les événements russes créèrent une atmosphère de fin du monde, sur le plan social, parmi les défenseurs de la société, tandis qu'ils engendraient dans l'intelligenzia radicale et socialiste un nouvel espoir: le bouleversement de l'ordre établi ne semblait plus seulement possible, il était imminent.

Dans le cas précis, le 'nihilisme' contribua activement à libérer l'agressivité et les forces latentes de critique sociale de Strindberg dès *La Chambre Rouge*. Les premiers accents révolutionnaires et une thémathique rousseauiste plus ou moins développée y sont tout à fait discernables, ce qui marque une étape importante de l'éclosion anarchiste de l'auteur, vers 1880. La vignette qui sert d'introduction prend une signification profonde; on y voit le personnage principal, Arvid Falk, contempler Stockholm d'un des hauts quartiers de la ville; "lorsqu'accoudé à la barrière, il se pencha pour regarder la ville qui s'étendait à ses pieds, on aurait pu croire qu'il contemplait un ennemi; les narines dilatées, le regard flamboyant, il leva le poing comme pour défier cette malheureuse ville, ou la menacer."

Cette scène trahit la tendance de l'auteur à considérer la société comme un ennemi qu'il s'agit de combattre — tendance proprement anarchique. C'est aussi dans ce roman que commence le jeu typiquement strindbergien des contrastes qui opposent l'individu révolté à la société conçue comme un bloc, ou comme une personne agissante. Falk la considère parfois avec dédain, du haut lieu où il se place, parfois il la fuit et retourne à la nature. *La Chambre Rouge* constitue ainsi la première manifestation artistique de cette coupure toute rousseauiste par laquelle Strindberg divise l'individu en un homme produit par la société, qui est mauvais, et un homme naturel, qui est bon — les premiers symptômes avaient déjà affleuré dans des articles de journaux à partir de 1870. Le thème de cette

scission allait jouer un rôle prépondérant dans son œuvre, au cours des années suivantes, et atteindre son apogée dans la nouvelle *Remords,* du recueil intitulé *Utopies dans la réalité.*

Le feu de la révolte qui couve dans le cœur de Falk pénètre le roman tout entier, et prend parfois une intensité d'autant plus grande que ce sentiment devait rester contenu, en raison même des affinités qui le rattachaient à une politique révolutionnaire actuelle et périlleuse. Il apparaît en effet, à la fin du roman, que Falk est affilié à une société secrète, peut-être d'origine bakouniste. D'après un journaliste, son collègue, Strindberg aurait dit un jour, à l'automne de 1879, après avoir terminé son roman: "ce que je veux, ce n'est pas rapiécer avec du neuf l'ancienne société, c'est — l'anarchie!"

Vers 1880, le radicalisme de Strindberg subit une transformation sous l'influence de ce qui se passait en Russie, son pessimisme, sa passivité se muèrent en une sorte d'optimisme et d'activité. Le terrorisme russe joua aussi un rôle prépondérant pour concrétiser le thème de l'embrasement, motif qui allait le hanter toute sa vie. Le désir de mettre le feu aux poudres, cet élan incendiaire qui veut embraser la vie toute entière, intérieure et extérieure, est une force agissante qui anime toute son œuvre, et l'origine d'un réseau d'idées et de symboles dont l'importance est capitale. De l'étude de ce motif, se dégage l'essence même de la forme extrême du radicalisme de l'auteur et des phases les plus forcenées de ses débats moraux.

L'anarchisme de Strindberg se trouve exprimé d'une façon qui mérite d'être relevée dans une lettre qu'il adressait, pendant l'été de 1880, à l'écrivain radical danois Edvard Brandès, frère du célèbre critique Georg Brandès; voici ce passage:

> "Je suis socialiste, nihiliste, républicain, tout ce qui peut être à l'opposé des réactionnaires! Et cela d'instinct, car je suis frère de Jean-Jacques dès qu'il s'agit du retour à la nature: je voudrais être de ceux qui mettent tout sens dessus dessous pour voir ce qu'il y a au fond; je crois que nous sommes si emberlificotés, si effroyablement régis de toute part qu'on ne peut rien démêler, qu'il faut tout brûler, tout briser, et puis repartir et créer du neuf!"

Le mouvement révolutionnaire russe était axé sur le socialisme agraire, mais, de toute façon, la seule alternative à la société réduite en cendres ou démantelée à l'explosif ne pouvait logiquement être autre chose qu'un genre d'état de nature. Strindberg, pour étayer son idée de motifs positifs, allègue Rousseau, et cet alliage de socialisme, de nihilisme et de rousseauisme va être le propre de Strindberg pendant une longue période de sa vie.

Ses raisonnements et conceptions anarcho-révolutionnaires se manifestèrent surtout dans les œuvres inspirées par l'histoire de la civilisation suédoise, *Le Vieux Stockholm* (Gamla Stockholm, 1880—81) et *Le Peuple Suédois* (Svenska Folket, 1881—82). La première marque l'épanouissement définitif du rousseauisme de l'auteur qui se trahit, en dépit d'annotations historiques neutres, en dénigrant la vie urbaine ou en chantant les louanges de la nature.

Dans *Le Peuple Suédois* — "l'histoire de la classe populaire opprimée par la classe supérieure" — l'exaltation sentimentale de la vie campagnarde et de la nature s'affirme. Elle s'associe souvent à la conception d'une existence dégagée de la société, au désir de fuir celle-ci, parfois à la révolte brutale. Cette désertion

— qui est protestation et révolte — Strindberg en a donné l'expression la plus palpable en décrivant les fervents de la liberté qui, dans certaines régions de Suède, refusèrent au XVIIème siècle de se plier au régime de la communauté villageoise et s'enfuirent dans les forêts. Il s'identifiait à ces hommes des bois, et se considérait comme l'un d'entre eux lorsqu'il donna des indications à son ami, le peintre Carl Larsson, en lui demandant de dessiner une illustration à ce chapitre: "L'Homme des bois. Je te salue! L'Ennemi de la société (Aug. Strindberg!) est à la lisière du bois, il montre le poing à un village incendié auquel il a mis le feu; de l'autre main, il serre la taille de sa maîtresse, un chien, un arc, une hache, — — les traces d'une hutte de branchages — des marmites ou quelque chose de semblable!" Larsson donna d'ailleurs à son boute-feu les traits de Strindberg, ce que l'on peut constater sur l'illustration de la couverture de ce volume. La vie de l'homme des bois est dépeinte comme un "retour à l'état de nature" et celui-ci fait figure de précurseur de Rousseau — son évasion hors de la société n'est pas seulement une protestation, c'est tout un programme.

Un peu plus loin, dans le même ouvrage, Strindberg situe Thomas Thorild, écrivain suédois du XVIIIème siècle, dans ce même courant rousseauiste. Il cite, en présentant une "lettre révolutionnaire" écrite par celui-ci, le passage que voici:

> "Que les rois dont l'insolence éclate sous la pourpre, les ministres qui font fi des lois et du bon droit, les prêtres qui trahissent Dieu et le peuple, les savants et les grands esprits qui sacrifient la vérité soient avertis! Et s'ils passent outre, que le jugement s'abatte sur leurs têtes: feriendus, il est à frapper!... Ensuite, mais peu à peu, voici que les villes s'embrasent, les villes, ces nids où couve la folie et la tyrannie, ces écoles d'opulence et de misère dans lesquelles on transforme avec méthode la bénéfique splendeur de la terre en un amas de pierres. De libres sociétés, formées de foyers distincts par de sensibles mortels qui ont fui la misère et l'oppression de l'opulente Babel et sont retournés à la nature, reprennent vie de jour en jour en se modelant sur l'âge d'or, dans des îles, des montagnes, parmi des sauvages, dans des lieux déserts achetés par eux, protégés par une tolérance générale et la liberté que font régner des sectes débonnaires."

A en croire Strindberg "tel est le programme de Thorild et de la Révolution française, et nous y reconnaissons de nos jours celui des êtres qui ne croient pas aux demi-mesures." C'était probablement aux révolutionnaires anarchisants de l'époque qu'il pensait, en particulier aux 'nihilistes' russes.

En même temps que *Le Peuple Suédois,* paraissait un conte dramatisé *Le voyage de Per-le chanceux* (Lycko-Pers resa, 1882) — produit des à-côtés d'études historiques sur la civilisation — dans lequel la tendance hostile à la civilisation et à la société s'émousse et cède finalement à des accents plus conciliants.

Entre 1881 et 1883 environ, Strindberg appartint à un cercle radical dont les fidèles se réunissaient sous le signe du 'nihilisme'. Le 'nihilisme' y était un "genre" qu'on se donnait, mais, certainement aussi, matière à discussions sérieuses sur la théorie et la réalisation pratique du mouvement. Le groupe comptait parmi ses membres Hjalmar Branting, qui allait être le fondateur du parti social-démocrate suédois et rester son chef incontesté pendant de longues années. Il est vrai qu'à cette époque il n'avait guère plus de 20 ans, et qu'il était le benjamin du

groupe, mais il ne faudrait pas en conclure qu'il y ait joué un rôle de second plan. C'est de ce moment-là que date son orientation vers le socialisme, et il était d'ailleurs en rapport avec les dirigeants socialistes et les révolutionnaires d'Europe, en particulier avec ceux de Genève et de Paris. Lorsque Strindberg, évoquant dans son autobiographie ses camarades dit que "c'était eux qui lui faisaient connaître la société future ou état socialiste", c'est surtout à Branting qu'il fait allusion.

C'est à cette époque que Strindberg écrivit les satires du *Nouveau royaume* (Det nya riket, 1882), qui n'étaient pas seulement des "descriptions de l'ère des attentats et des jubilés", comme l'indique le sous-titre, mais qui constituaient en quelque sorte elles-mêmes un attentat, une "fusillade" dont la société était la cible. L'œuvre est en effet imprégnée d'une tendance générale hostile à la société, mais cette attitude, qui relève du plan des principes, cède parfois aux assauts de l'engagement personnel de l'auteur, lorsque celui-ci s'en prend avec acharnement aux "institutions". Plusieurs de ces satires s'enfièvrent, Strindberg y faisant planer la menace d'une révolution. La partie la plus spirituelle et la plus connue peut-être est celle qui est intitulée 'Le Peuple Suédois'. On y voit, face à face, la Suède officielle, détentrice des pouvoirs, qui inaugure, au nom du peuple, des lignes de chemins de fer sous les acclamations de fonctionnaires et de soldats auxquels on a enjoint de venir représenter le peuple suédois, et l'autre Suède. Celle-ci — symptomatiquement — s'incarne dans la figure d'un laboureur qui assiste, de son champ, au départ du Roi et de sa suite, une fois l'inauguration de la voie ferrée terminée. Les bœufs attelés à la charrue prennent peur et foncent dans les seigles d'automne, intermède qui met en joie la noble compagnie: "L'éclat de rire s'éteint dans une belle tranchée de granit, mais les malédictions du paysan, elles, ne meurent pas!"

Nous trouvons dans la critique radicale que Strindberg fait de la société dans les nouvelles historiques intitulées *Destins et Aventures suédois* (Svenska öden och äventyr, 1882—83), sous le couvert de descriptions historiques, bien des éléments anarchistes. Ainsi, *L'Enfant mal accueilli* (En ovälkommen) montre comment la famille et la société font d'un être né honnête un menteur et un bandit. Il se révolte et, dans un geste de défi, s'exile dans un pays "où la terre n'a pas encore de propriétaires et où l'homme qui est né libre peut paître ses troupeaux partout où le ciel abreuve l'herbe et le soleil ami la fait croître."

— *Plus nobles buts* (Högre ändamål) est la première étude poussée que Strindberg ait écrite sur l'antinomie qui oppose, dans un même individu, l'homme 'naturel' à l'homme formé par la société. Le personnage principal est, il est vrai, un prêtre du moyen âge, mais les attaques visent à la fois la suprématie des laïques et celle du clergé.

— Dans *Du bien et du mal* (På gott och ont), le hussite Hans l'Enlumineur est une figure révolutionnaire qui rappelle celle de Gert l'Imprimeur. Il s'en prend à l'église catholique; il est découvert et condamné au bûcher, comme hérétique. Les flammes jaillissent plus haut qu'on ne l'avait prévu et embrasent les maisons voisines. L'incendie prend des proportions apocalyptiques, et devient un symbole de la révolution mondiale.

— *Paul et Pierre* (Pål och Per) expose essentiellement le thème du contraste

entre la ville et la campagne, concrétisé dans la rivalité qui sépare deux frères, le négociant Paul et le paysan Pierre. C'est à celui-ci — l'être qui suffit à ses besoins et qui, de ce fait, incarne un peu l'idéal anarchiste — que vont les sympathies de l'auteur. Il représente en outre la liberté, opposée à la contrainte imposée par les lois, et à cet égard certains personnages de la nouvelle frôlent de près l'anarchisme pur.

Dans 'Paul et Pierre', c'est à la révolte de l'individu contre la loi qu'on assiste, dans *Armes nouvelles* (Nya vapen), c'est à celle de la collectivité, du "village". Il y apparaît plus nettement que la révolte vise les lois en tant qu'expression du pouvoir centralisé de l'Etat. Les paysans, opprimés par l'autorité féodale, protestent en abandonnant leurs villages. La tendance radicale, et l'accent révolutionnaire de cette nouvelle s'expliquent par l'exemple que fournissait l'évolution russe. Dans la Russie d'alors, les paysans ressentaient comme des vexations les interventions du Pouvoir dans leurs vies, et les causes aussi bien que les manifestations du mécontentement y prenaient un tout autre caractère et une toute autre envergure qu'en Suède. Le durcissement des positions se reflétait notamment dans l'exode de groupes de paysans qui se réfugiaient dans les forêts en menaçant les propriétaires terriens. 'Armes nouvelles' est l'écho d'événements qui se déroulaient sur l'autre rive de la Baltique.

L'année 1883 fut marquée par une abondante production d'œuvres lyriques réunies sous le titre de *Poèmes* (Dikter). La partie intitulée *Fièvre traumatique* (Sårfeber) contient *Le système des esplanades* (Esplanadsystemet) et *Les invectives de Loke* (Lokes smädelser), qui allaient devenir les strophes crées du mouvement ouvrier, tant social-démocrate que syndicaliste, en Suède.

— *Le système des esplanades* reflète concrètement un épisode de la mise en œuvre, vers la fin du XIXème siècle, d'un plan d'urbanisation de Stockholm inspiré de Haussmann. Un groupe de jeunes démolit une vieille maison tandis qu'un homme d'un certain âge leur fait grief du zèle qu'ils mettent à détruire; ils ont une réponse toute prête à lui faire: nous démolissons pour donner de l'air et de la lumière. "N'est-ce pas une raison suffisante?" On peut voir dans ce poème une paraphrase du désir anarcho-révolutionnaire, 'nihiliste', de faire table rase de l'ancienne société. Mais l'image de la démolition contient aussi un élément rousseauiste: la conséquence de la destruction de la société civilisée est l'avènement d'un état naturel de liberté.

— *Les invectives de Loke* (Loke est le Prométhée de la mythologie nordique) est l'expression la plus célèbre du titanisme de Strindberg. Le titan, le rebelle romantique connaissait une renaissance dans la pensée anarchique — Bakounine aimait se comparer à Satan et à Prométhée — et ce poème présente des variations sur le thème destructif exposé dans le système des esplanades. Loke, pour s'être attaqué à l'art, à la religion, au capital et, en particulier, à l'état et à ses lois, a été réduit à l'impuissance: on l'a lié à un rocher. Mais il invoque son fils, le serpent de Midgård, dragon qui symbolise la révolution mondiale anarchiste. La terre est dévorée par le feu, mais renaît de ses cendres: "Et sous des frondaisons éternellement vertes, la marche libre d'une race d'hommes nouveaux..." Le poème est une variation poétique qui développe pleinement les rêves, teintés de

chiliasme, d'un retour à la nature après que la révolution par le feu ou la dynamite aura été accomplie.

4 EFFORTS DE CONSTRUCTION

Lorsque ces poèmes atteignirent le public suédois, leur auteur s'était déjà exilé, de sa propre volonté, et comme il s'y préparait depuis longtemps. Il voulait, de l'étranger, essayer de vaincre la critique conservatrice de son pays, qui restait fermée à son message. Les contacts qu'il prit ainsi avec de nouveaux milieux, d'autres personnalités, d'autres idées allaient exercer une action pénétrante sur son œuvre, notamment dans ce qu'elle avait d'anarchiste, élément qui s'en trouva essentiellement approfondi et enrichi. L'anarchisme va se profiler par la suite avec moins de netteté qu'au cours des années précédentes, mais de la complexité inhérante à tout effort de concrétisation naîtront de nouvelles et intéressantes combinaisons d'idées et de motifs. En somme, on peut dire qu'à l'étape destructive succède une utopie 'constructive'.

Strindberg passa l'automne de 1883 à Paris, et il ne put guère éviter de se laisser impressionner par l'atmosphère troublée — notamment par les activités des anarchistes — de la capitale française. Il fréquentait assidûment deux autres écrivains scandinaves célèbres, Björnson et Jonas Lie, et on a des raisons de croire qu'il donna libre cours à ses opinions anarcho-révolutionnaires en leur compagnie.

C'est à ce moment-là qu'il écrivit *Nuits d'un somnambule en plein jour* (Sömngångarnätter på vakna dagar). Il les qualifiait lui-même ainsi: "mes assauts poétiques contre la civilisation". Son séjour à Paris avait nourri d'une nouvelle sève son rousseauisme radical. La fin de la quatrième nuit tire sa force d'une atmosphère de catastrophe politico-sociale. La vision de Crépuscule des Dieux qu'on y trouve pourrait être celle d'une révolution, et la conviction que, des glaces mythologiques qui vont l'étreindre la Suède renaîtra, qu'il y vivra un peuple libre et fier dans la pure austérité de la nature nordique, lorsque les représentants de l'autorité auront émigré, est une variante de l'existence idéale anarchiste qui doit succéder à l'embrasement du monde que nous trouvions dans 'Les Invectives de Loke'.

A la fin de janvier 1884, Strindberg se rendit en Suisse, il alla s'installer à Lausanne. Il écrivit à Björnson et à Lie, leur disant la joie qu'il éprouvait à "voir le Lac Léman, la Savoie, le Mont Blanc, et le Clarens de Jean-Jacques, et même, si j'exerçais bien mes yeux, j'arriverais à voir les nihilistes de Genève". La Suisse était la patrie de Rousseau, mais c'était aussi le siège de la propagande de l'anarchisme international. L'esprit de Bakounine y vivait encore, et Kropotkine, dès 1880, faisait du Révolté l'organe principal de l'anarchisme. Clarens n'est pas seulement le berceau des amours de l'héroïne de la Nouvelle Héloïse, c'était aussi, à l'époque où Strindberg arriva, le lieu où s'était fixé le célèbre géographe et anarchiste Elisée Reclus. A Genève vivait une importante colonie de révolutionnaires russes exilés, et c'était de là qu'émanait la majeure partie de la propagande dirigée vers la Russie. Au cours de l'année, Strindberg fit la connaissance de l'un

d'entre eux: le publiciste, éditeur et libraire Michel Elpidine. On se fera peut-être une idée de ce milieu — ou du comportement de Strindberg — si l'on sait qu'il fut porté sur les rôles de recensement de Lausanne comme rentier russe. Lors d'un séjour en Suède en 1884, un de ses amis put constater que "l'August Strindberg du retour n'est pas le Strindberg du départ. Paris, la Suisse, les réfugiés, l'Internationale, Björnson ont élargi son horizon". C'est ce qui allait se manifester dans les essais du recueil intitulé *Choses et autres* (Likt och olikt).

Dans la longue "enquête" *Sur le mécontentement général; causes et remèdes* (Om det allmänna missnöjet, dess orsaker och botemedel, qui date du début de 1884), l'auteur s'attaque à la société, et il accuse la division du travail trop poussée d'avoir contribué à l'évolution néfaste du corps social. Se ralliant à Rousseau et au disciple de celui-ci, Max Nordau, si apprécié en son temps, il exalte avec une parfaite cohérence de pensée le paysan et la vie paysanne: "L'idéal serait que chacun se nourrisse, s'habille sans trafic ou troc, de sorte que rien ne sorte du pays, surtout des produits nourriciers, pour être converti en articles de luxe et que, par conséquent, on n'ait besoin d'y rien faire entrer. Ce serait vivre selon la formule d'un 'suffis-toi' pris au sens le plus noble, le plus large du terme".

Strindberg critique "le gouvernement de métier" et estime qu'un authentique 'self government' désintégrerait heureusement l'autorité de l'état. Vu que, selon lui, les relations humaines se règlent dans la société agraire par le seul jeu de l'intérêt bien entendu de chacun, l'autorité publique et les lois pénales deviendraient superflues, et une grande partie des activités de l'état pourrait êtres supprimées.

Quant à la façon d'atteindre ce but, Strindberg ne la conçoit pas très nettement. Il n'est plus aussi fermé qu'avant aux possibilités réformatrices de la politique parlementaire, mais il a en outre découvert un autre processus capable de mener à la révolution que celui de l'action subversive, savoir, celui qu'indique la théorie marxiste de la catastrophe fatale. Dans les idées de Marx sur l'anéantissement auquel se condamnerait une économie bourgeoise sans correctifs, il voyait se refléter la logique de la nature.

Dans l'essai intitulé *Caractère national, caractère suédois* (Nationalitet och svenskhet, avril 1884) l'auteur fit valoir des raisonnements européo-fédéralistes, inspirés entre autres de la Ligue internationale de la Paix et de la Liberté qui avait mis à son programme la création des Etats-Unis d'Europe. Dans son fédéralisme, confusément exprimé d'ailleurs, Strindberg part du principe de la nationalité, mais envisage une désintégration plus radicale qui touchera notamment les grands états. La maquette d'une Europe unie existe déjà: c'est la Suisse où différentes nationalités cohabitent, où les cantons jouissent d'une large liberté. Un point important de son système est l'idée que l'accord librement consenti est à ses yeux le lien qui, dans l'évolution fédérative de l'Europe, devra être utilisé dans les relations de peuple à peuple. Bien que le particularisme de Strindberg n'aille pas ici aussi loin que celui des anarchistes — que celui de Proudhon p. ex. ou de Bakounine — il en reste très proche, en ceci qu'il envisage aussi une coordination par accord librement consenti.

Nous retrouvons quelques unes de ces pensées dans la nouvelle qui parut immédiatement après, *Remords* (Samvetskval), et qui allait faire partie du recueil

des *Utopies dans la réalité*. C'est dans *Remords* que Strindberg étudie le plus complètement la scission que produit en l'homme la violence qui lui est faite par la société, par l'état. L'action se déroule pendant la guerre franco-allemande de 1870, et le dilemme qui se pose est le cas de conscience du lieutenant prussien von Bleichroden qui se voit obligé de fusiller des franc-tireurs prisonniers parce que son gouvernement refuse de les considérer comme des combattants réguliers et veut les traiter en espions, en déserteurs. Le choc éprouvé à la suite de l'exécution est tel que le lieutenant "se fend" littéralement, dans une crise de schizophrénie. Cette scission se base sur l'antithèse rousseauiste, si typiquement strindbergienne, entre l'homme ordinaire, l'homme naturel qui est bon, et l'homme officiel, que son éducation et d'autres influences mésologiques pernicieuses ont rendu mauvais. On peut se demander, en voyant ici les idées de Rousseau s'allier à l'antimilitarisme et à un pacifisme radical, si Strindberg n'aurait pas eu connaissance de la profession de foi de Tolstoï, Ma Religion, qui venait d'être publiée, mais était encore peu répandue.

Bleichroden retrouve la raison au contact des beautés naturelles du Lac Léman. Cette solution donnée au problème de l'homme double est le pendant de celle à laquelle Strindberg était arrivé en partant d'autres prémisses dans Le mécontentement général — C'était alors le retour à la vie paysanne qui représentait le salut. Après avoir recouvré la santé, l'ancien lieutenant se fixe en Suisse, et il tente d'élucider pourquoi il a mauvaise conscience, et ce qu'est la conscience. Il arrive au résultat qu'il en existe deux espèces: la naturelle et l'artificielle (les conventions, les lois etc.) — antinomie qu'il faut considérer comme la traduction psychologique de l'antithèse qu'établit Rousseau sur le plan des principes entre l'homme fondamental et l'homme produit de la société. Bleichroden conclut qu'il ne faut obéir qu'à la conscience naturelle.

Au cours de l'été de 1884, Strindberg écrivit une satire dramatique: *Flaques d'automne ou le Réformateur pernicieux* (Höstslask eller Den Samhällsvådlige Reformatorn), deux articles rédigés sur le ton d'un chroniqueur, *Réponses aux phrases les plus importantes de la classe supérieure, à l'usage de la classe populaire* (Underklassens svar på de viktigaste av Överklassens fraser) *et Le petit catéchisme d'August Strindberg à l'usage de la classe populaire* (August Strindbergs Lilla katekes för underklassen). Tous ces écrits sont faits de touches juxtaposées et ont pour trait dominant une sorte de bouffonnerie, de plaisir à jongler avec les concepts et les opinions. L'auteur y démontre le paradoxe qu'obéir strictement aux commandements de la Bible et à la morale évangélique, c'est saper les fondements de la société, et il compose des arabesques en variant l'application de la sentence suivante: la société a été inventée par la classe supérieure pour maintenir en état de soumission la classe populaire. En général, il préconise la voie de la réforme, mais une certaine tendance révolutionnaire subsiste.

Ce même été, Strindberg joua au Daniel Defoe en écrivant *L'île des Bienheureux* (De lycksaliges ö), qui est d'ailleurs un peu le Candide suédois. Un navire qui transporte des détenus de Suède en Amérique, au XVIIème siècle, est pris par la tempête et va échouer sur les côtes d'une île déserte des tropiques. La vie de ces anciens criminels prend la forme d'une existence idéale d'où l'organisation étatique est absente; l'utopisme de Strindberg y atteint un de ses paroxys-

mes: "la concorde, la paix et la quiétude régnaient sur la société toute entière; on cessa d'y prononcer des mots brutaux, et finalement, les gens ne s'interpellèrent plus que par des surnoms affectueux."

Une éruption volcanique met un terme à cette félicité, et on a tout juste le temps de mettre les barques à la mer avant de voir l'île s'enfoncer dans les flots. Le destin veut que ce soit sur les côtes de Suède que les "bienheureux" accostent. Dans les pages qui suivent, Strindberg retrace à la Rousseau les étapes que traverse l'homme naturel, l'homme heureux, jusqu'au moment où il s'est métamorphosé en individu civilisé, perdant de ce fait son harmonie. En même temps, l'auteur décrit la naissance et le développement de l'état. Le magnifique déchaînement satirique qui termine la description s'en prend à ce que Strindberg considérait comme les malformations de la société suédoise du moment.

Strindberg écrivit ensuite la nouvelle 'nihiliste' intitulée *Rechute* (Återfall), dont l'action se déroule à Lausanne. Le héros en est un réfugié russe naturalisé, Paul Petrowitch, qui est jardinier. C'est un anarchiste au passé révolutionnaire, mais qui se trouve pris dans un dilemme analogue à celui du lieutenant de 'Remords': il est trop près de la nature, trop doux. Son aménité, sa passivité ont quelque chose de tolstoïen, ainsi que la pauvreté qu'il a faite sienne. Il a veillé à ce que sa famille constitue une petite société qui se suffit et qui, en simplifiant radicalement son mode de vie, doit pouvoir traverser indemne l'ultime crise de surproduction, 'l'avalanche' prédite par Marx.

Strindberg passa l'automne de 1884 à Genève et il entra en contact avec Michel Elpidine. Il s'arrêtait à la petite librairie, au cours de ses promenades matinales, pour y acheter 'Le Révolté' dont le directeur était Jean Grave depuis l'incarcération de Kropotkine, survenue en 1882. C'est là que Strindberg apprit qu'il était inculpé en Suède de blasphéme pour un ouvrage nouvellement paru, *Mariés*. Il lui fallut regagner sa patrie pour comparaître devant le tribunal, mais il fut acquitté. L'incident rompit l'humeur pacifique du début de l'année, et sa correspondence témoigne d'un regain d'agressivité. Dans une lettre adressée à Jonas Lie, il dévoile même son projet de faire sauter le palais de Stockholm et toute la famille Bernadotte, joignant une esquisse pour montrer comment la chose pourrait s'exécuter. Bien entendu, c'était un attentat tout cérébral car, sur le plan de l'action, il était loin d'être un authentique anarchiste.

Vers la fin de l'année, Strindberg versa dans un nihilisme plus accentué, considérant que la 'crise pléthorique' finale qu'il avait prédite les mois précédents était imminente. Se ralliant à Max Nordau et à Henry George, il voyait dans l'agriculture "la mère nourricière". En même temps, il essayait dans *Le Retour au pays du procès* (Kvarstadsresan, décembre 1884) — exposé restrospectif de ce que lui avait inspiré son démêlé avec la justice — de donner une image prophétique de la situation qui se présenterait lorsque la terrible crise de surproduction aurait démantelé la société et que les jours de la désolation seraient venus. Il tenta aussi d'esquisser l'état utopique de félicité qu'il s'attendait à trouver au-delà de cette ultime détresse. Mais son utopisme n'est plus l'idéal rousseauiste basé sur l'état de nature, qu'il a laissé s'engouffrer dans les eaux avec l'île des Bienheureux. Ses espoirs prennent une autre forme, à l'automne de 1884, et il se met à croire à un autre genre d'utopie, à une utopie de société civilisée. Ces nouvelles harmonies

vont prendre toute leur amplitude dans *Construction nouvelle,* mais elles devaient également s'y éteindre.

Construction nouvelle (Nybyggnad, printemps 1885) est la présentation la plus complète d'une utopie que Strindberg ait écrite. Elle a pour sujet la lutte d'une jeune fille suisse de bonne famille, Blanche Chappuis, pour obtenir l'indépendance. L'acheminement de la jeune fille vers la libération intellectuelle est ponctuée d'un baccalauréat, d'études de médecine, et de contacts avec les étudiants révolutionnaires russes de Zurich. Mais son véritable libérateur — intellectuellement et affectivement — est un camarade d'études. Différents facteurs, en particulier économiques, les empêchent de se marier et ils se séparent; mais ils se retrouvent un peu plus tard dans le familistère de Godin, à Guise, où Blanche est allée remplir les fonctions de médecin. C'est là qu'ils finissent par trouver les conditions qui leur permettront de vivre ensemble: "libre comme épouse, libre comme être humain, nous mangerons notre propre pain; notre utopie, la voici, elle est réalité, et tous ces méchants qui prétendaient qu'elle était irrealisable!"

Il est probable que Strindberg s'était proposé d'achever sa nouvelle sur une utopie plus ou moins agraire, s'apparentant à la démonstration de la précellence du communisme agraire et du village primitif, plus précisément de l'institution Allemend, qu'Emile de Laveleye avait faite dans 'De la Propriété'. Il renonça à cette forme de dénouement — dont la nouvelle porte des traces cependant — et opta pour une "construction nouvelle" à base industrielle. Cela s'explique peut-être en partie par la prédilection prononcée qu'il avait à l'époque pour les solutions socialistes, qui, elles, ne pouvaient guère trouver d'inspiration suffisante dans le très modeste collectivisme qui s'implantait dans les vallées des Alpes suisses. Strindberg avait trouvé une autorité capable d'éclipser son enthousiasme pour Laveleye en la personne du marxiste August Bebel, auteur de 'La Femme dans le passé, le présent et l'avenir'.

Ce fait que le rousseauiste Strindberg se trouve obligé de chercher dans la société industrialisée la solution de la question sociale n'est pas le seul résultat surprenant qu'offre cette nouvelle. Le second est que l'individualiste Strindberg en soit venu à accepter une réalisation socialiste, pour ne pas dire communiste, et le troisième que le révolutionnaire Strindberg, qui à la fin de 1884 attendait la chute brutale de l'ancien ordre des choses, se soit contenté quelques mois plus tard de préconiser l'initiative réformatrice prise par un industriel capitaliste.

La caserne industrielle présentée dans *Construction nouvelle* est une interprétation un peu libre du familistère de Jean-Baptiste Godin à Guise, créé dans l'esprit de Fourier et d'Owen. La description qui en est faite se base sur les publications de Godin, que Strindberg s'était sans doute procurées à Paris, où il s'était installé après avoir quitté Lausanne au printemps de 1885. Bien qu'hostile jusque là — vu son exigeant idéal de liberté — à tout ce qui pouvait rappeler une caserne, il put accepter Godin car celui-ci faisait de larges concessions à la liberté. D'ailleurs, Strindberg se chargeait d'ajouter ce qui manquait. C'est ainsi qu'il permet, dans cet ouvrage, à la démocratie directe de se réaliser pleinement, accordant le droit de décision à tout le monde, qu'il y supprime les lois et les règlements, et limite son phalanstère à une société anarchisante, relativement isolée. C'est en somme une île bienheureuse qui se dresse dans l'océan houleux de l'in-

dustrialisme. Nouvel Eden menacé d'ailleurs. L'île fortunée des tropiques avait disparu dans une catastrophe naturelle. Le familistère risque de périr dans une catastrophe culturelle, dans une crise de surproduction. Les dernières lignes de la nouvelle présentent encore une fois la vie paysanne, peut être sous forme de phalanstère agricole, comme l'idéal le plus sûr.

Après avoir envoyé son manuscrit, Strindberg, alors âgé de 36 ans, écrivit à son éditeur: "Avec les Utopies, j'ai dit ce que j'avais à dire, et je me range parmi les vieux. Je suis las, je n'ai plus de combativité. Plus de désertions, plus de repentirs. Je vais, comme tous les vieux, me calmer".

Mais on allait bientôt voir que c'était là des promesses prématurées et que ce calme était tout relatif. Il y a encore chez lui, dans les années qui suivent, un esprit révolutionnaire qu'il définissait par les termes de "cuisson à sec" et d' "ouverture des soupapes de sûreté". La problématique qui le préoccupait alors s'exprimait d'ailleurs moins dans sa production littéraire que dans ce qu'il disait ou écrivait à ses amis intimes. Son excitation révolutionnaire atteignit un paroxysme au cours de l'automne de 1885, et ne s'apaisa guère de tout l'hiver, attisée qu'elle était par la lecture de L'Intransigeant de Rochefort. Il en vint à voir dans le marxisme socialiste un mouvement réformiste auquel il n'osait pas s'affilier "car j'y ferais de l'opposition ou deviendrais incendiaire!" écrivait-il.

A cette époque, il était intimement lié au poète suédois Verner von Heidenstam, son cadet de dix ans, qui, précisément, préparait son entrée dans la carrière littéraire et qui allait plus tard mener une nouvelle et plus romantique génération d'écrivains à l'assaut des idéals réalistes de Strindberg et de l'école des années 80. Vers 1885, Heidenstam s'était déjà assimilé un pessimisme et un nihilisme qui, sur le plan de la philosophie de la vie, étaient considérablement plus corrosifs que ceux de son aîné. Les paradoxes de Heidenstam sur l'égoïsme et la jouissance égocentrique rappellent le Max Stirner de 'L'Unique et sa propriété'. Les fréquentes rencontres et l'abondante correspondance qui liaient les deux écrivains peuvent avoir apporté ces idées indirectement à Strindberg et contribué à préparer le terrain où allait éclore son nietzschéisme vers 1890.

Toujours est-il que l'on peut constater que sous l'influence de Heidenstam la philosophie de Hartmann reprit son actualité dans l'esprit de Strindberg. Les allusions aux trois stades de l'illusion sont nombreuses dans la correspondance des deux confrères; en particulier, c'est le troisième stade — celui qui fait miroiter, avec une certaine confiance en l'avenir, le collectivisme social, salut de l'humanité — qui se reflète dans le mélange d'optimisme et de pessimisme qui caractérise la pensée révolutionnaire de Strindberg pendant cette période. Au début de 1886, Strindberg écrivait à un autre écrivain suédois: "D'après ce que j'ai pu voir, l'avenir sera sans doute Anarchie, et non socialisme. Personne ne veut s'encastrer dans un système ou s'y soumettre, chacun veut aller où bon lui semble. Je crois que nous allons vers des explosions qui ne pourront qu'aboutir à la désintégration de la civilisation occidentale — et nous deviendrons un Orient — sans despotes ou avec eux."

Il se peut que Strindberg ait pensé au brillant faiseur de paradoxes nihiliste, Heidenstam, en écrivant ces lignes. Mais il se peut qu'il ait déjà connu à travers ses lectures un autre personnage littéraire—fictif—prestigieux qui exprime claire-

ment ce but, et le traduit en actes — le disciple de Bakounine, Souvarine, que Zola décrit dans 'Germinal'. Dans ce roman, Strindberg retrouvait des idées, des atmosphères et des visions qui l'avaient hanté de longues années et qui avaient joué un rôle important dans son œuvre. Dans 'Germinal', il retrouvait, amplement discuté, le problème de la scission qui divise la classe ouvrière — et tout particulièrement l'affrontement des marxistes et des anarchistes au sein de la première Internationale. On sent nettement une sorte d'accomodation au roman de Zola dans la discussion entre Johan (Strindberg) et X. (Heidenstam) du *Fils de la Servante,* que Strindberg écrivit en 1886.

L'anarchisme de Strindberg se mitigea d'éléments cérébraux aristocratiques de façon de plus en plus marquée au cours de l'année — il devait plus tard taxer sa position d' "anarchisme doctoral". Cette évolution avait commencé tout de suite après la procès de 'Mariés', mais s'était accélérée sous l'influence de Heidenstam. Quelques années plus tôt, Strindberg avait accueilli l'aspect évolutioniste des idées marxistes sur l'acheminement du capitalisme vers la banqueroute et le socialisme. Son penchant aristocratique croissant l'avait fait changer d'avis sur ce point. Le marxisme lui semblait maintenant, en raison de l'intérêt qu'il manifestait pour 'les petits' et 'les faibles', antirévolutionnaire et 'chrétien'.

Lorsqu'il arrivait à Strindberg d'imaginer la mise en œuvre d'une réforme radicale, il lui restait le recours au programme des 'nouveaux libéraux'. Ainsi nous lisons dans son autobiographie: "Il n'y aura pas de nouveau régime avant que tous les partis, socialistes, collectivistes, émancipateurs, radicaux de tribune, libre-échangistes et protectionnistes ne se soient unis dans une vaste fédération pour anéantir la monarchie, l'église d'état, les évêques et les préfets, et réalisé l'ancien programme de 1867. Mais cela n'est qu'une solution intérimaire, en attendant l'avènement de la société idéale."

La démocratie suisse ouvrait la perspective d'une autre solution. En mai 1886, Strindberg retourna s'installer en Suisse, tout d'abord dans un petit village du canton d'Argovie. Il fut séduit par l'état "arcadien", selon lui, de la contrée, et la description qu'il en fait dans son autobiographie est manifestement utopique: aucun problème social n'existe, la population vit dans la liberté et, à tout point de vue, conformément à la nature. Strindberg évoque l'image d'une Suisse qui serait un pays radical, presque socialiste.

Mais à l'ultime horizon de son utopie se dessine un projet de société rousseauiste, ou tout au moins de caractère agricole, qui est un peu un programme d'avenir anarchiste. On y retrouve assemblés les éléments disparates des diverses utopies que ses lectures lui ont fait connaître au cours de l'étude intense certes, mais peu méthodique, qu'il a consacrée à la littérature politique et sociale.

Dans *Le Fils de la Servante* (Tjänstekvinnans son, 1886) le rapport entre l'individu et la société, vu sous un angle doctrinal tantôt libéral, tantôt anarchiste, joue un rôle important, plus important peut-être que la problématique du déclassement social que l'on a coutume de faire ressortir.

Bien entendu, il y a dans les situations, les sentiments et les réflexions sur tel ou tel événement qu'il décrit de mémoire un élément superposé, une rationalisation faite après-coup et qui est conditionnée par ses opinions de 1886. Cela est vrai, en particulier, de la première partie de l'ouvrage qui rapporte ses premières

expériences. Mais d'autre part, la consultation de documents contemporains, ou presque, corrobore l'authenticité de certains de ces récits, et ceux-ci ont en majeure partie une incidence sur les conflits entre la contrainte et la liberté, entre la société et la nature dont la vie et l'œuvre de Strindberg portent la marque, tels qu'ils se présentèrent à lui, dans toute leur acuité, pendant la plus grande partie de la période dont il s'agit ici.

La contrainte physique imposée au sein de la famille par les "supérieurs" et la crainte inspirée par l'invisible gérant de l'immeuble peuvent fort bien s'être insensiblement muées en impression d'être opprimé par l'état, pouvoir impersonnel et abstrait, en un désir de se dresser contre lui et contre ses manifestations concrètes à différents échelons. Il était impossible, naturellement, de donner libre cours à ces sentiments qui ne firent donc que s'accumuler, créant une attitude de révolte générale. Les milieux que Strindberg traversa ensuite jusqu'à l'âge de la maturité — l'école, l'université, le monde artiste de la bohème, puis du théâtre — il les voit rétrospectivement comme incarnant la société qui étouffe à divers égards la liberté individuelle.

Le complément de cette aversion à l'égard de toutes les formes de la contrainte, c'est l'amour de la nature, conçue comme un refuge, comme la possibilité d'une option. Il y a cependant tout lieu de se montrer sceptique à l'égard des interprétations tardives de l'auteur, surtout lorsqu'il fait rivaliser la nature et la société, la ville et la campagne. L'hostilité contre la civilisation et la prédilection doctrinaire manifestée à l'égard de la nature sont essentiellement les produits des années 80 et Strindberg nous induit gravement en erreur lorsqu'il veut les situer à une époque aussi reculée que celle de son enfance et de sa jeunesse. Toutefois, cette perspective déformante est facile à déceler, car bien des raisonnements se détachent de la période décrite et prennent la forme de réflexions générales. Il ne faudrait pas pour autant dénier à Strindberg tout amour juvénile, spontané, de la nature. L'intensité et la permanence des impressions décrites sont suffisamment éloquentes sur ce point.

Strindberg acheva son autobiographie dans les premiers jours de 1887, et c'est en somme avec ce livre qu'il abandonna son rôle littéraire de critique de la société. Quelques mois plus tard, il déclarait d'ailleurs lui-même qu'il avait l'intention "d'entrer dans une nouvelle étape de sa vie d'écrivain et, en abondonnant les travaux paysans et les questions sociales, de regagner les régions plus neutres du poète et du penseur". L'élimination des problèmes posés par la société dans leur ensemble entraîna celle de l'anarchisme en tant que réseau d'idées politico-sociales. L'anarchisme ne devait plus apparaître par la suite que sporadiquement, et même alors, plutôt comme une attitude générale de révolte que comme un argument, un raisonnement. Cependant, sous forme d'images et de symboles, ces idées allaient connaître une renaissance dans les œuvres de la dernière période, y assumant le rôle de structures portantes lorsque Strindberg parle du péché et de la dette morale, de la vie et de la mort.

(Traduit par Madame Malou Höjer)

Personregister

Förteckningen hänvisar förutom till namn på verkliga personer i några fall till avledningar av sådana (t. ex. darwinism, marxism, parkerism, rousseauansk, tolstojansk) samt till vissa kända verk av Hugo, Ibsen, Schiller, Turgenjev, Voltaire, Zola m. fl.

Adler, G. 390
Agrell, A. 400
Ahlenius, H. 381
Ahlgren, E. 278
Ahlström, G. 68, 381, 383, 386, 390, 393
Ahlström, S. 72, 74 f, 381 f, 385, 390, 402, 410, 416
Ahnfelt, A. 215, 217, 221, 396
Ahrenberg, J. 143, 150
Alexander II 121, 127, 134, 160 f, 195, 285, 288 f, 306, 388, 432
Alfons XII 145
Alfons, H. o. S. 410
Alfthan, J. 388
Almqvist, C. J. L. 175, 177, 201, 239 f, 242, 264, 332, 337, 395 f, 404, 406, 414
Andree, R. 275
Andrieux, L. 390, 393 f, 413
Anjou, L. A. 84, 378 f
Arlberg, F. 220
Arnoldson, K. P. 30
Aschkinasij, M. 388
Atterbom, P. D. A. 175, 395 f

Babœuf, F. N. 301
Bakunin, M. 14—16, 30 f, 51, 80—82, 87, 110, 121 f, 124 f, 129, 133 f, 149, 155, 171 f, 200, 205 f, 222 f, 225, 235—237, 247, 253, 255 f, 272, 283, 301, 322, 327, 353, 356 f, 373, 375, 378, 383, 388, 393, 395, 399, 401, 405, 408, 415, 427, 430, 432, 436, 443
Balzac, H. de 391
Bang, H. 390
Bardina, S. 236
Bark, E. 188, 397
Bastiat, F. 213, 400
Baudry, E. 243
Bebel, A. 324, 331 f, 441
Becker, B. 411 f
Bem, A. L. 407
Benson, A. B. 407
Berg, A. 44
Berg, F. 44
Berg, R. G:son 415
Berg, T. 377
Bergen, C. von 40—45, 304, 346 f, 410
Bergkvist, K. 405
Bergman, J. M. 272
Bergstedt, C. F. 66
Bergström, C. O. 401
Bernard, E. o. H. 237 f
Bertrand, P. 403
Biaudet, J.-C. 409
Birjukov, P. 259, 270, 406 f, 409
Bismarck, O. von 186, 256, 369
Björck, E. 21
Björck, S. 415 f
Björksten, E. 394
Björnson, B. 102—107, 158, 181, 216, 230—234, 238, 240, 242, 246—248, 254 f, 266, 302, 333, 335, 385 f, 402—405, 409, 431 f, 438
Blanche, A. 26, 28, 30 f, 311, 375
Blanqui, A. 346
Blomberg, E. 402
Bohlin, W. 387
Boisgobey, C. de 388

Boisson, M. 402
Bonnier, A. 301—303, 313, 315, 319, 324, 329, 337, 345, 347 f, 356, 358, 360
Bonnier, K. O. 239, 278, 285 f, 406, 410
Borchsenius, O. 257, 406
Borg, F. T. 374 f
Borgius, W. 400, 405
Bourgin, G. 378, 383
Boutchik, V. 407
Brandell, G. 65, 396, 401, 406, 416
Brandes, E. 146, 152 f, 155—157, 159 f, 162, 164, 169, 183, 221, 237, 241, 277, 298, 307 f, 321, 346—351, 358, 392 f, 404, 415, 433
Brandes, G. 64, 67 f, 108, 110, 129, 157, 178, 185, 381, 384, 389—391, 393, 396, 433
Branting, A. 188, 305, 397, 410
Branting, G. 396
Branting, H. 178, 183—189, 191, 230, 237, 250, 252, 254, 266 f, 269, 277, 285, 298, 301, 359, 361, 370, 396 f, 402, 405, 434 f
Branting-Westerståhl, S. 185
Bratt, E. 385
Bright, J. 66
Bruno, G. 107
Bröms, K. 377
Buckle, H. T. 60, 64—68, 79, 114, 189, 209 f, 380, 399
Bull, F. 104—106, 385 f
Burns, J. 352
Büchner, L. 354
Byron, G. G. 69
Bögh, E. 395
Börjesson, J. 71 f, 381
Böök, F. 201, 208, 219, 390, 392, 398—402

Cabet, E. 301, 331, 335, 337, 413 f
Cafiero, C. 172, 322
Carducci, G. 222, 401
Carey, H. 213
Caro, E. 114 f, 387
Chonmoru 396
Clausel, B. de 404
Cobban, A. 393, 395, 403, 411
Cobbe, F. P. 379
Cobden, R. 66
Collin, Chr. 109—112, 386 f
Comte, A. 289
Corvin, O. J. B. von 84, 384
Cramér, J. N. 32, 268, 378, 407
Crusenstolpe, M. J. 306

Dahlen, G. 128, 389
Dardel, F. von 394
Darwin, C. 32, 251, 358
Daudet, A. 82
Defoe, D. 165, 171, 439
Dejacques, J. 339
Diehl, K. 268, 400, 407, 412 f
Dietrichson, L. 21
Dittrich, M. 154, 172, 388, 393, 395, 397, 401, 409
Doré, G. 314
Downs, B. 386
Drachmann, H. 82, 247, 383
Dragomanov, M. 373
Duine, F. 382
Duve, A. 386

Easton, S. 404
Edelfelt, A. 401
Ekbohrn, C. M. 272
Ekbohrn, O. 272
Ekelund, E. 134, 390
Eklund, T. 65, 359, 374, 378, 380, 384 f, 392, 394 f, 397, 399, 405, 416 f
Elpidin, M. 188, 235—237, 269 f, 293, 296, 300—302, 322, 334, 438, 440
Elster, K. 130, 390
Engels, F. 280, 405, 408, 412
Erdmann, N. 375, 386, 391, 393, 408
Essen, S. von, se Strindberg, Siri
Estlander, C. G. 143, 151 f
Estrup, J. 348 f

Fahlstedt, E. 88, 92, 97
Fallström, D. 220
Faure, S. 12

Favre, J. 80 f
Fernström, K. 390, 401, 407
Fourier, C. 120, 301, 332, 334, 337 f, 342, 413 f, 441
Fredén, G. 391
Fredin, E. 220
Fried, A. 405
Fröding, G. 134, 222, 390
Frölander, T. 361
Fåhræus, K. 346
Faesi, R. 296, 406, 410

Garborg, H. 409
Garibaldi, G. 31, 253, 375
Geijer, E. G. 66, 84, 276, 380, 384
Geijerstam, G. af 129, 161, 187 f, 190, 200, 230, 266, 298, 350, 352, 355, 374, 390, 397, 399
George, H. 309 f, 326, 411, 413, 440
Gide, C. 323, 412
Gilliéron—Welinder, H., se Welinder, H.
Girard, A. 386
Gjellerup, K. 161, 222, 290, 394, 409
Gjöres, A. 414
Glöersen, K. 390
Godin, J.-B. 313, 332, 336—338, 340—342, 351, 414, 441
Godwin, W. 396
Golowin, I. 389, 403
Granjard, H. 389
Grave, J. 129, 160, 230, 356, 389, 394, 402, 416, 440
Gregh, F. 74, 382
Guillaume, J. 235, 322, 339, 383
Gullberg, G. 161
Gustav I 54, 56—62, 64, 67, 381, 384
Gustaf, kronprins 187, 349, 397
Gœgg, M. 253
Goethe, J. W. von 53, 56, 68 f, 378

Hagsten, A. 65, 72, 74, 79, 84, 151, 272 f, 284, 373—382, 384 f, 388, 392—395, 407 f, 410, 413, 415—417
Hamburger, K. 409
Hamsun, K. 154
Hans, W. 410
Hansen, E. H. 389
Hansson, O. 134, 196, 288, 294, 390, 398
Harmel, C. 15 f, 87, 338 f, 373, 375, 384, 393, 395, 399, 405, 414 f
Harrison, F. 66
Hartmann, E. von 112—114, 142, 145, 257, 354, 387, 391, 395, 415 f, 432, 442
Hasselberg, G. 374
Haxthausen, A. von 120
Hedberg, F. 103
Hedberg, T. 187, 397
Hedén, E. 378—380, 382, 394 f, 416
Hedin, S. A. 25, 30, 111, 145, 209, 262, 374, 399, 405 f, 416
Hedlund, S. A. 101, 254 f, 402
Heidenstam, V. von 297 f, 315—317, 319, 329, 334, 345—349, 351—360, 362, 400, 411, 415 f, 442 f
Held, W. A. 84, 384
Hellberg, N. 27
Hellström, G. 374
Helvetius, C. A. 289
Hemmings, F. W. J. 395
Hepner, B.-P. 399
Herrlin, A. 387
Herwegh, G. 15
Herzen, A. 119—122, 158 f, 214, 220, 235 f, 373, 388 f, 393, 400, 403, 432
Hierta, L. J. 30, 374 f
Hillberg, E. 88
Holmberg, G. H:son 405 f
Holmberg, O. 401
Holmgren, A. M. 402
Honegger, H. 414
Horn, F., se Dittrich, M.
Huch, R. 401
Huet, F. 40—42
Hugo, V. 41, 68, 72—75, 82, 87, 135, 146, 253, 379, 382, 390, 392, 429 f
Hultgren, O. J. 25
Hultqvist, P. 384
Huss, J. 54, 63, 378
Hyltén-Cavallius, G. O. 168—170, 172, 395, 408

Häggqvist, A. 92, 253 f, 259, 263, 385, 405 f
Hœdel, M. 145
Höglund, Z. 185, 396 f, 410
Hörner, H. 390

Ibsen, H. 44, 46, 50, 68 f, 102 f, 106—112, 129—131, 158, 181, 183, 185, 193, 298, 305, 381, 386 f, 390, 431 f
Indebetou, H. O. 384
Isjutin, N. 124

Jacobsen, H. 157, 393
Janson, K. 131, 390
Janson, T. 397
Janzon, J. 401
Janzon, P. 220
Johnson, D. 262, 406
Johnsson, M. 190, 374, 386, 390, 394, 397, 399, 405 f
Jolivet, A. 35, 376, 381, 395, 398 f
Juel-Hansen, N. 275
Jäderin, A. 76
Jäderin, E. 185
Jörgen, se Lundström, G.

Kallenberg, A. 95 f
Kammerer, A. 335
Kamras, H. 353, 411, 415 f
Karakosov, D. 124 f
Karl XV 21 f, 374
Kàszony, D. von 392
Kielland, A. 83, 157, 169, 183, 383, 391, 393
Kierkegaard, S. 46
Kihlman, E. 386
Kjellberg, I. 361
Kjellén, A. 201, 396, 399, 414
Kleen, V. 383
Klemming, G. E. 132
Knipperdolling, B. 57
Koht, H. 106, 131, 386 f, 390
Krapotkin, P. 109, 126, 159, 214, 235, 256, 264 f, 292, 301, 309, 322 f, 327 f, 339 f, 353, 389, 400, 411 f, 414 f, 432
Kravtjinskij, S., se Stepnjak
Kristoforov, A. 270
Krook, A. 34 f, 45, 376 f, 379
Krusius-Ahrenberg, L. 375
Kupczanko, G. 393, 403
Kurtjinskij, M. 386

Laboulaye, L. de 378
Labry, R. 388
Lagercrantz, O. 385, 394, 396—398, 400 f
Lamennais, R. de 42, 73, 309, 378, 382
Lamm, A. 19 f, 374
Lamm, M. 51, 58, 64, 158, 190, 218, 279, 284, 363, 377 f, 380, 385, 387, 392, 396—398, 400, 406, 408, 410, 414, 416 f
Landquist, J. 272, 314, 392 f, 399, 406, 413
Langhard, J. 401, 403, 405, 413
Lanson, G. 36, 376
Larsson, C. 2, 19, 160, 170, 196, 229, 239, 252, 269, 271, 293, 301—303, 305, 314, 337, 362, 369, 395, 410
Lasker, E. 348
Lassalle, F. 298, 348
Laurila, K. S. 406, 409
Laveleye, E. de 133 f, 155, 222, 225, 318—322, 360, 393, 395, 411—413, 416, 441
Lavollée, Ch. 382
Lavrov, P. 125, 288, 321 f
Leffler, A. C. 129, 156, 393
Leffler, J. 414
Leroy-Beaulieu, A. 146, 212, 220, 293, 377, 382, 388, 392, 394, 401, 409
Letourneau, C. 280, 317, 320, 325, 330, 332, 411—413
Leverdays, E. 283, 408
Lidén, A. 42, 73, 77, 377—379, 381—385, 391 f, 401
Lie, E. 231, 248, 335, 403, 410, 413, 417
Lie, J. 158, 230—234, 254, 262, 266, 302, 305—308, 310, 314, 316, 335, 350, 360, 401—404, 410, 437, 440
Lilja, N. 32—34, 67, 278—280, 376, 408

Limousin, C.-M. 414
Lind af Hageby, L. 253 f
Lindberg, P. 32, 40 f, 63 f, 71—73, 83, 375, 377, 379—382, 384
Lindberger, Ö. 133 f, 161, 345, 359, 375, 377, 390, 394, 411, 415 f
Lindblad, G. 135, 272, 382, 391, 397—399, 407 f
Lindenbaum, A. 381
Linder, S. 278 f, 408
Lindgren, H. 192, 294, 296, 398, 409 f
Lindgren, J. 410
Lindhagen, A. 217, 220
Lindström, E. 64, 379 f
Lindström, H. 258, 406, 410, 415, 417
Lipmanson, L. 19 f, 374
Littmansson, L. 9, 403
Locke, D. R. 98, 107, 112
Looström, C. 215, 275 f, 304, 337, 397
Lullier, C. 78, 430
Lundevall, K.-E. 411, 415
Lundin, C. 163, 394
Lundström, G. 238, 410
Luther, M. 33, 38, 54 f, 59 f, 63, 84—86, 107
Lux, H. 413
Lysander, T. 396
Löwen, O. 26

Maitron, J. 11—14, 87, 373, 384, 393 f, 397, 399, 401 f
Malatesta, E. 172
Maréchal, C. 382
Marholm, L. 386
Marr, W. 235
Marx, K. 80 f, 247, 251 f, 297 f, 324, 348, 405, 412, 438, 440
Maury, A. 85 f, 384
Meding, O., se Samarow, G.
Meijer, B. 150, 189
Meijer, J. M. 321, 412
Merle d'Aubigné, J.-H. 399
Meslier, J. 186
Meyer, G. 189
Meyerbeer, G. 72, 381
Michaelson, K. 394
Michel, L. 159 f, 185, 188, 346, 352, 378, 382, 393
Michelet, J. 120
Mill, J. S. 66, 177, 245, 326, 330 f, 404, 413
Moberg, V. 395
Molander, H. 130, 215, 216, 266 f, 270, 406 f
Moncasi, O. 145
Morgan, L. H. 279, 408
Mortensen, J. 47, 55, 83, 88 f, 375, 377, 379, 384, 389, 395, 410
Most, J. 186, 335, 413, 415
Muyden, A. van 238
Münzer, T. 62, 84—87, 430
Myrdal, H.-G. 375
Mörk, J. H. 173, 395

Napoleon III 253
Nerman, T. 396 f, 406
Netjajev, S. 110, 124, 125, 171, 235, 272
Nettelbladt, S. 387, 395
Nettlau, M. 339, 373, 386, 393 f, 401 f, 408, 411—414
Nicander, K. A. 70
Nietzsche, F. 178, 354, 369 f
Nikolaus I 120 f
Nils Nilsson Arbetskarl, se Quiding, N. H.
Nilsson, J. 390
Nobiling, K. E. 145
Nordau, M. 172, 240, 243, 245, 248 f, 251, 282 f, 292, 310, 325, 328, 330 f, 363, 395, 404 f, 408 f, 411—413, 416
Nordensvan, G. 215, 400, 410
Nordström, K. 229, 346, 402
Norman, N. 54
Nyblom, H. 151, 190, 192, 221, 241
Nyström, A. 305, 402, 415
Nærup, C. 402 f, 410 f

Ogarev, N. 235, 373
Olsson, H. 131 f, 233 f, 383, 390, 402
Ording, A. 378, 383
Oscar II 161, 215 f, 349

Osenbrüggen, E. 412
O'Squarr, F. 415
Owen, R. 301, 334, 337—339, 341, 414

Palme, S. U. 397
Parker, T. 32, 35—40, 44—50, 63, 90, 201, 267, 376 f, 379, 428
Passanante, G. 145
Pehrsson, J. 25, 145, 262, 361
Perovska, S. 161, 173, 186, 191, 195, 301
Persson, M. A. 374
Pisarev, D. 123 f, 235
Pius IX 41 f
Posse, A. 89 f
Poulenard, E. 391, 405
Prager, M. 355
Proudhon, P.-J. 11—14, 16, 120, 209, 214, 255, 301, 353, 384, 412 f, 427
Pugatjov, E. 171
Pyziur, E. 16, 373, 399

Quesnay, F. 242 f, 404
Quiding, N. H. 253, 256, 263, 271, 273, 279, 282, 292, 337, 340, 347, 405—409, 414

Rae, J. 401
Rambaud, A. 132
Raoux, E. 338, 414
Rasin, S. 171
Rasmussen, J. 348
Reclus, E. 235, 301, 314, 322, 352, 411, 415, 437
Renan, E. 38, 268, 407
Repin, I. 410
Réville, A. 376
Reybaud, L. 414
Rink, M. 57, 378
Rochefort, H. 80, 402, 442
Rodhe, E. 32, 35, 40, 375—377, 380
Roosval, J. 401
Rosen, G. von 72
Rosenberg, C. 384
Rosenius, E. 183 f, 305, 396
Rosmer, A. 397
Rossel, L. 78 f, 82, 87, 430
Rostoptjin, F. 75
Rothe, R. 38
Rotschild 348
Rousseau, J. J. 13, 36, 47, 60, 70 f, 74, 79, 90 f, 93 f, 96, 113 f, 137—139, 152, 154—156, 158, 163—165, 167, 169—171, 174—177, 189 f, 192, 197, 201, 213, 233, 235, 241—243, 249 f, 252, 259—261, 263 f, 269, 277—280, 291 f, 295, 317, 343, 376, 385, 387, 391, 394—396, 400, 403—406, 408 f
Rudenschöld, T. 242
Rudwin, M. 401
Runeberg, J. L. 47, 96
Russakov, N. I. 161
Ryberg, K. 96 f, 151, 184, 191, 196, 306, 385, 392, 397
Rydberg, V. 32, 43, 82 f, 133 f, 155, 161, 182, 222, 375, 383, 390, 401
Rydh, H. 381, 384
Rüdiger, H. 405
Ryffel, H. 411.

Sahlgren, J. 385
Saint-Pierre, B. de 93, 164, 171, 385, 396
Saint-Simon, C. H. 120, 301, 332, 334
Saitsev, V. A. 235
Samarow, G. 389
Sandblad, H. 384
Sasulitj, V. 127, 236, 237
Savage, R. H. 403
Savonarola, G. 107
Schenkel, D. 35, 38 f, 376
Schiller, F. von 47, 67—71, 73, 171, 381
Schopenhauer, A. 257, 396
Schopfer, J.-A. 409
Schuwal, M. 414
Schwarz, C. 38
Schück, H. 219, 400
Schäffle, A. 186, 324, 412, 415
Schöldström, B. 184, 375
Scribe, E. 72, 381
Scudo, P. 381

Seligmann, J. 151, 163
Sergent, A. 15 f, 87, 338 f, 373, 375, 384, 393, 395, 399, 405, 414 f
Smedmark, C. R. 65, 97, 374 f, 385, 387 f, 390—392, 396
Smirnoff, K. 401
Snoilsky, C. 82, 131 f, 383, 390
Sohlman, A. 30
Spencer, H. 177, 214, 245, 277, 280, 290 f, 330 f, 351, 358, 393, 399 f, 404, 408 f, 414
Spörlein, J. 376 f
Staaff, F. N. 395
Staaff, K. 187, 305
Staaff, P. 183 f, 188—190, 215, 221, 246, 248, 266, 286, 305, 317, 319, 333, 370, 396 f
Stammhammer, J. 387
Stangerup, H. 381
Steffen, G. 352, 355, 358
Stellmacher, H. 335
Stender-Petersen, A. 289, 296, 409 f
Stenström, T. 413
Stepnjak 188 f, 212, 222, 288, 293, 321, 389, 409, 412
Stirner, M. 353 f, 415, 442
Storch, N. 85
Strauss, D. F. 38, 268, 407
Strindberg, Axel 297, 416
Strindberg, Hans 403
Strindberg, Johan Oscar 297
Strindberg, Oscar 416
Strindberg, Siri 97, 136, 222 f, 394
Strömbom, S. 229, 402, 415
Sudre, A. 85—87, 378, 384 f, 413
Svanberg, V. 82, 374 f, 379, 383 f, 386 f, 397
Swart, P. 79
Svedelius, W. E. 76, 83
Swedenborg, E. 175 f, 395 f
Sybel, H. von 196 f, 398

Taber, S. 404
Taine, H. 314
Tallqvist, J. O. 401
Taube, N. E. 390
Taube, S. 383
Tham, P. 174 f, 177
Thelemann, O. 384
Thermænius, E. 23, 374 f
Thonissen, J. J. 384
Thorild, T. 173—175, 177 f, 201, 242, 264, 395, 434
Thulstrup, Å. 410
Thun, A. 236, 388 f, 397, 403, 407
Thyselius, E. 21, 183—185, 189, 191, 218, 240, 374, 396 f, 400
Tikhomirov, L. 389, 393, 400
Tingsten, H. 405
Tjajkovskij, N. 125
Tjernysjevskij, N. G. 122, 236, 287, 313, 337, 414, 432
Tjulkov, G. 386 f
Tkatjev, P. 124 f
Tocqueville, A. de 93, 160, 214, 245, 384 f, 400, 404
Tolstoj, A. 410
Tolstoj, L. 236, 259 f, 264, 268—271, 289, 292 f, 295 f, 406 f, 409 f, 439
Topsöe, V. 51, 378
Trepov, D. F. 127
Turgenjev, I. 123 f, 126, 140 f, 219, 285, 288, 294 f, 389, 391, 401, 409

Ullrich, H. 407
Umberto I 145
Urusov, A. M. 407
Usjakov, D. 295, 409

Wagner, A. 326
Wall, R. 96, 136, 385
Wallace, A. R. 326
Wallace, D. M. 388
Vallès, J. 80
Vallgren, V. 401
Wallis, E. 393
Vallotton, A. 238
Warburg, K. 64, 74, 83, 144, 184, 218, 239, 278, 315, 380, 382, 384, 396, 398, 411
Vasenius, V. 189
Weilenmann, H. 298, 410

Welinder, H. 411
Wennerberg, G. 82, 383
Venturi, F. 119—127, 388 f, 393, 399 f, 403, 407
Werenskiold, E. 308, 402 f
Werin, A. 175, 177, 338, 392, 395 f, 398, 414
Véron, E. 330 f, 413
Wicksell, K. 183, 212 f, 305, 400
Victoria, kronprinsessa 187, 397
Wilde, O. 129, 390
Wilhelm I 145
Winge, M. 221
Wirsén, C. D. af 132, 183, 194
Wisén, T. 187, 221, 397, 401 f
Wittrock, U. 400
Vogüé, M. de 270, 407, 409
Voltaire, A. 107, 171, 278, 280, 408
Woltmann, L. 405
Wrangel, C. G. 97, 222
Wyss, J. R. 275

Zaccone, P. 81, 383
Zetkin, K. 412
Ziska, J. 54, 378
Zjebunev, N. o. S. 322
Zola, E. 155, 158, 160, 171, 177, 200, 252, 278 f, 356 f, 383, 393—395, 399, 405, 408—416, 443
Zweigbergk, O. von 374

Ödmann, S. 30, 374 f, 397
Öisang, O. 390
Östvedt, E. 386

Sven-Gustaf Edqvist

Samhällets fiende

August Strindberg — revolutionären och samhällsfienden är en karakteristik som stelnat till kliché. Författaren till denna bok har lyckats göra bilden meningsfull och intressant genom att med ett lyckligt grepp förena den strindbergska revolutionismens motsägelser och förbryllande blandning av liberala frihetsidéer, rousseauansk naturdyrkan, revolutionär nedrivningslust och socialistisk utopism till en naturlig enhet — anarkismen. Strindbergs samhällskritiska period sammanföll också med den anarkistiska rörelsens genombrott och blomstringstid i Europa, markerad bl. a. av Paris-kommunen 1871 och den ryska 'nihilismens' våldsamma stormlöpning mot tsardömet omkring 1880.

Genom en konsekvent och kraftfull analys av anarkistiska idéer och motiv i Strindbergs ungdomsdiktning avvinner Edqvist kända verk som Mäster Olof, Röda rummet, Det nya riket, Svenska öden och äventyr och Utopier i verkligheten nya aspekter och nyanser.

Med denna undersökning står det klart, att diktaren efter en start i den religiösa liberalismens och ett revolutionärt frihetspatos' tecken alltmer tillägnade sig de ledande tankegångarna i anarkismens samtidskritik och framtidsutopi. Dessa intressen har varit omfattande och djupa och spelat en avgörande roll för vår främste åttitalist. Strindbergs samhällssyn under hans mest utåtriktade period kommer därmed i nytt ljus och ter sig mer sammanhängande än man hittills föreställt sig.

Tidens förlag **Pris hft 30:—**